

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტი

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის
კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი

**Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Arnold Chikobava Institute of Linguistics
Institute of Caucasiology at Faculty of Humanities**

**Тбилисский государственный университет имени
Иванэ Джавахишвили
Институт языкознания имени Арнольда Чикобава
Институт кавказоведения факультета гуманитарных наук**

Arn. Chikobava

**Works
XII**

А. С. Чикобава

**Труды
XII**

Tbilisi 2017 Тбилиси

არსთქუდ ჩიქობაგა

შ რ ე მ ე ბ ი

XII

თბილისი
2017

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო ს ა ბ ჭ ო

ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა), ა. აბრეგოვი (მაიკოპი), ლ. აზმაიფარაშვილი (სწავლული მდივანი, თბილისი), შ. აფრიდონიძე (თბილისი), ბ. ბერსიროვი (მაიკოპი), თ. გამყრელიძე (თბილისი), გ. გოგოლაშვილი (თავმჯდომარე, თბილისი), ტ. გურიევი (ვლადიკავკაზი), კ. ვამლინგი (შვედეთი), ხ. თაოვი (ნალჩიკი), ა. თიმაევი (გროზნო), ნ. მაჭავარიანი (თბილისი), მ. ი. მაჰომედოვი (მაჰაჩყალა), ე. ოსიძე (თბილისი), ს. პაზოვი (კარაჩაევსკი), თ. უთურგაიძე (თბილისი), ბ. უტიე (საფრანგეთი), ი. ჩანტლაძე (თბილისი), ლ. ჭკადუა (სოხუმი), ზ. ჭუმბურიძე (თბილისი), ა. ხალიდოვი (გროზნო), რ. ჯანაშია (თბილისი), ა. ჰარისი (აშშ)

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა

ა. არაბული, ლ. აზმაიფარაშვილი, გ. კვარაცხელია, მ. სუხიშვილი, ვ. შენგელია (მთავარი რედაქტორი), მ. ჩუხუა

ტომის რედაქტორი ც. ბარამიძე

Editorial Council

I. Abdulaev (Makhachkala), **A. Abregov** (Maikop), **Sh. Apridonidze** (Tbilisi), **L. Azmaiparashvili** (Scientific Secretary, Tbilisi), **B. Bersirov** (Maikop), **I. Chantladze** (Tbilisi), **Th. Gamkrelidze** (Tbilisi), **G. Gogolashvili** (Chairman, Tbilisi), **T. Guriev** (Vladikavkaz), **A. Harris** (USA), **R. Janashia** (Tbilisi), **A. Khalidov** (Grozny), **M. I. Magomedov** (Makhachkala), **N. Matchavariani** (Tbilisi), **E. Osidze** (Tbilisi), **B. Outtier** (France), **S. Pazov** (Karachaevsk), **Kh. Taov** (Nalchik), **L. Tchkadua** (Sokhumi), **Z. Tchumburidze** (Tbilisi), **A. Timaev** (Grozny), **T. Uturgaidze** (Tbilisi), **K. Vamling** (Sweden)

Editorial Board

A. Arabuli, **L. Azmaiparashvili**, **M. Chukhua**, **G. Kvaratskhelia**, **V. Shengelia** (Editor-in-chief), **M. Sukhishvili**

Editor of the volume **Ts. Baramidze**

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2018
არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, 2018

ISBN 978-9941-10-068-0 (მრავალტომეული)

ISBN 978-9941-13-477-7 (ტომი XII)

იბერიულ-კავკასიური
ენათმეცნიერების შესავალი

**Introduction to
Ibero-Caucasian Linguistics**

**Введение в иберийско-кавказское
языкознание**

წიგნი წარმოადგენს სახელმძღვანელოს საგანში — „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“. პროგრამის შესაბამისად მასში განხილულია ხსენებულ ენათა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის ზოგადი საკითხები.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიის კვლევა აქ ემყარება ამ ენათა სისტემის ანალიზს და წარმოებს შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით.

წიგნი განკუთვნილია სტუდენტთა, მასწავლებელთა და იბერიულ-კავკასიური ენებით დაინტერესებულ სხვა მკითხველთათვის.

The book represents a textbook of the subject “*Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics*”. In accordance with the curriculum it discusses the general issues of phonetics, morphology and syntax of the mentioned languages.

In the book the study of the history of the Ibero-Caucasian languages is based on the analysis of the system of these languages, which is conducted by means of internal reconstruction.

The book is intended for students, teachers as well as for other readers who are interested in the Ibero-Caucasian languages.

Данная книга является учебником по предмету/дисциплине Введение в иберийско-кавказское языкознание. В ней рассматриваются общие вопросы фонетики, морфологии и синтаксиса иберийско-кавказских языков.

Исследование истории иберийско-кавказских языков опирается на анализ системы данных языков и проводится методом внутренней реконструкции.

Книга предназначена для студентов, преподавателей и других читателей, интересующихся иберийско-кавказскими языками.

წინასიტყვა

თანამედროვე თეორიულ ენათმეცნიერებას არსებითი საკითხების გაგებაში დიდი სიჭრელე ახასიათებს. ყველა თავისი სამრეკლოდან რეკავს, მასთან ისე, რომ მეტწილად ცხადი არ არის, რასაც რეკავს და რისთვის რეკავს. გაურკვევლობას ამ საკითხებში არამცირედი ზიანი მიუყენებია წარსულში იბერიულ-კავკასიური ენების მეცნიერული შესწავლის საქმისთვის.

საჭიროა ამ ზოგად საკითხებზე ორიოდ სიტყვა ითქვას აქ¹.

1. თეორიული და გამოყენებითი ენათმეცნიერების ურთიერთობისათვის. უკანასკნელი 30 წლის მანძილზე (ვინერის კიბერნეტიკა, 1948 წ.) ენის შესწავლას დიდი გამოყენებითი მნიშვნელობა ენიჭება: იქმნება საინჟინრო ენათმეცნიერება, რომელსაც „კიბერნეტიკულ ენათმეცნიერებასაც“ უწოდებენ და რომელსაც ფორმალისტულ ენასთან (და არა რეალურ ენასთან!) აქვს საქმე; მას არც ენის ისტორია ესაჭიროება და არც აზროვნებასთან ენის მიმართების საკითხი უდგას.

„საინჟინრო ენათმეცნიერება“ (ისევე, როგორც „საინჟინრო ფსიქოლოგია“) მიუხედავად მისი დიდი გამოყენებითი მნიშვნელობისა, თეორიული ენათმეცნიერების მაგივრობას ვერ გასწევს (მღრ. „თერაპია“ და „ფიზიოლოგია“).

2. ენის სისტემა-სტრუქტურის აღწერა („სინქრონიული ანალიზი“) და **ენის სისტემა-სტრუქტურის ისტორია** („დიაქრონიული ანალიზი“). ოცდაათიანი წლებიდან მოყოლებული წინა რიგში მოექცა ენის სისტემა-სტრუქტურის აღწერა და სათანადო კანონზომიერებათა გამოვლენა („სინქრონიული ანალიზი“).

ენის სისტემა-სტრუქტურის აღწერითი ანალიზი მეცნიერულად აქტუალურია (ამის საგანგებო დასაბუთება მოცემული გვაქვს მონოგრაფიაში „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“, I, 1928 წ.; მეორე გამოცემა 1968 წ.).

ჩვენში იმხანად და შემდეგში ათეული წლების მანძილზე გრამატიკული სტრუქტურის კვლევა ითვლებოდა ფორმალისტად და უკუგდებული იყო, როგორც იდეოლოგიურად მიუღებელი, ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მიმდევართა მიერ.

¹ დაწვრილებით ამ საკითხებს ეხება ჩვენი წერილები: „Язык и теория языка в философии и в языкознании“ (Изв. Отделения литературы и языка Акад. Наук СССР, 1973, № 6) და „О философских вопросах языкознания“ (იქვე, 1974, № 4). უკანასკნელის ქართული ტექსტი იხ. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. 20, გვ. 5—21, აგრეთვე, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადი, მისი მიზანი და ზოგადლინგვისტური საფუძვლები“, — „წელიწადი“, I (1974), გვ. 9—22.

ამჟამად კი სინქრონიული ანალიზი არა მხოლოდ უცხოეთში დგას ყურადღების ცენტრში, და სტრუქტურა-ცნების უნივერსალიზაციას აქვს ადგილი (ყოფილი მარისტების მეტი წილი ახლა სიტყვას არ მოაბრუნებს ისე, თუ „სტრუქტურა“ და „სტრუქტურალური“ არ ჩაურთო).

„სტრუქტურა“, „სინქრონიული ჭრილი“, „ტიპოლოგიური შედარება“... ესაა ყველაფერი, ამბობენ ჩვეულებრივ. ენის ისტორია კი უგულვებლყოფილია.

3. ენათმეცნიერება და ენის ისტორია. ენის მეცნიერული შესწავლა საჭიროებს როგორც ენის სისტემა-სტრუქტურის აღწერას, ისე ამ სისტემა სტრუქტურის ისტორიის კვლევას.

ორსავე შემთხვევაში ენის შესწავლა გულისხმობს მიმართებას კულტურასთან და აზროვნებასთან, ენის ისტორიის მიმართებას — კულტურის ისტორიასთან და აზროვნების ისტორიასთან.

კულტურის ისტორიისათვის ენის ისტორიის ჩვენებათა მნიშვნელობა ცნობილია; აზროვნებისა და აზროვნების ისტორიისათვის მის მნიშვნელობას ცხადყოფს აზროვნების ფსიქოლოგია (კერძოდ, ვუნდტის, კასირერის, კაინცის შრომები).

4. ენათმეცნიერების ყველაზე არსებითი მიღწევები ენის ისტორიას უკავშირდება.

ენათმეცნიერება შეიქმნა, როგორც დამოუკიდებელი მეცნიერება, XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში ენის ისტორიის საფუძველზე, ისტორიულ-შედარებითა გრამატიკამ დაიკავა რაციონალური (შემდეგ — ფილოსოფიური) გრამატიკის ადგილი.

ენა ცვალებადი ფენომენია. ცვალებადი ობიექტი ისტორიზმის საჭიროების პრინციპული დასაბუთებაა.

თანამედროვე ენათმეცნიერებაში გავრცელებული ანტიისტორიზმი არ გამოუწვევია შინაგან სიძნელეებს. ანტიისტორიზმს ფილოსოფია ასაზრდოებს (კერძოდ, ლოგიკური პოზიტივიზმი).

კონკრეტული მეცნიერების თეორია უნდა იყოს დაფუძნებული სათანადო ობიექტის შესწავლის მიღწევებზე და უნდა წარმოადგენდეს ამ მიღწევათა გააზრებას. მაშინ წაადგება ეს თეორია სათანადო ობიექტის შემდგომი კვლევა-ძიების გაუმჯობესებას.

5. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ შინაგანად უკავშირდება „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორიას“ (გამოვიდა 1965 წ.): ეს უკანასკნელი („შესწავლის ისტორია“) შეამზადებს „შესავლის“ პრობლემატიკის ანალიზს.

„შესწავლის ისტორია“ იკითხება ფილოლოგიის ფაკულტეტის მესამე კურსზე, „შესავალი“ — მეოთხეზე. ორივე კურსი ჩვენს უნივერსიტეტში დამუშავდა (ისევე, როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან შვიდი ენა საუნივერსიტეტო სწავლების საგანი პირველად თბილისის უნივერსიტეტში გახდა).

ბ. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ მიზნად ისახავს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ბგერითი სისტემის, მორფოლოგიური და სინტაქსური სტრუქტურის საკვანძო საკითხების ანალიზი მოგვცეს და სათანადო ჩვენებათა ისტორიული ინტერპრეტაცია წარმოგვიდგინოს (ეს უკანასკნელია მთავარი).

ცხადია „შესავალი“ მხოლოდ დადგენილის გადმოცემით ვერ შემოიფარგლებოდა; ავტორი სადაო საკითხებს თავს არ არიდებდა; პირიქით, ცდილობდა ნათლად ჩამოეყალიბებინა ეს სადაო, გაერკვია მისი სათავე და დაესახა მისი გადაწყვეტის გზები.

ამას მოითხოვს იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეცნიერული შესწავლის ინტერესები.

ამის გარეშე სტუდენტი თავის სპეციალობაში აზროვნებას ვერ ისწავლის; უმაღლესი სკოლის მთავარი ამოცანა კი ის არის, რომ სტუდენტს აზროვნება ასწავლოს; ინფორმაციის სისრულეს ვერავითარი სასწავლებელი ვერ უზრუნველყოფს (შესასწავლს რა გამოლევს). ცოდნის შევსებას კი ახალგაზრდა შემდეგშიც შეიძლება, თუ მთავარი იცის და აზროვნება თავის დარგში შეუძლია.

ამ წიგნის მთელი ტექსტი კრიტიკულად წაიკითხეს ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორმა პროფ. ბიძინა ფოჩხუამ, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა დოც. გენადი ბურჭულაძემ და ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა უფრ. მეცნ. თანამშრომელმა ვაჟა შენგელიამ.

მოწოდებული შენიშვნებისათვის ავტორი მათ მადლობას მოახსენებს.

არნ. ჩიქობავა

24 ივლისი, 1978 წ.

I. წინასწარი ცნობები

§1. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების მიზანი და ამოცანები

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება არის მოძღვრება იბერიულ-კავკასიურ ენათა¹ სტრუქტურა² სისტემისა და ისტორიის შესახებ.

სისტემის შესწავლა ენის (—მისი ფონეტიკის, მორფოლოგია-სინტაქსის და ლექსიკის—) აღწერით ანალიზს (და აღწერით კანონზომიერებათა დადგენას) გულისხმობს. ასეთი ანალიზი დამხმარე საშუალებებზეა.

ძირითადია ისტორია — წარმოშობა-განვითარების ანალიზი ისტორიულ-მედარებითი მეთოდის საშუალებით: შესასწავლი ობიექტის გარკვეული გაგებიდან შინაგანი აუცილებლობით გამომდინარეობს მეთოდიც, რომლითაც ეს ობიექტი უნდა შეისწავლებოდეს: ისტორიულ-გენეზისურია ცნება (იბერიულ-კავკასიური ენები) — მას შეესაბამება მეთოდი (ისტორიულ-მედარებითი): საგანი განსაზღვრავს მეთოდს.

ისტორიულ-მედარებით კვლევა ძიებაში შედარება საშუალებებზეა ისტორიისთვის (და არა თვითმიზანი).

ამით განსხვავდება შედარება — ისტორიულ-მედარებითი მეცნიერებისა შედარებისაგან წინარემეცნიერულ პერიოდში (ძველად, საშუალო საუკუნეებში), აგრეთვე შედარებისგან ტიპოლოგიურ ძიებებში (ამაზე — ქვემოთ).

ისტორიულ-გენეზისური საკითხების კვლევისას ისტორიულ-მედარებითი მეთოდის გამოყენება, როგორც ითქვა, აუცილებელია, მაგრამ ეს

¹ იბერიულ-კავკასიური ენები ქმნიან ოთხ ჯგუფს; ეს ჯგუფებია:

1. ქართველური (ქართული, ზანური, სვანური);

2. აფხაზური-ადიღური (აფხაზური, აბაზური, ადიღური, ყაბარდოული, უბიხური);

3. ნახური (ჩაჩნური, ინგუშური, ბაცური);

4. დაღესტნური (ხუნძურ-ანდიურ-დიღოური ქვეჯგუფი, ლაკურ-დარგუული ქვეჯგუფი, ლეზგიური ქვეჯგუფი). სულ ოთხსავე ჯგუფში 32 ენაა (აქედან 20 ენა დაღესტნის ჯგუფისაა).

მწერლობიანია 12: ქართული — ძველი სამწერლო (მწერლობა V საუკუნიდან); ახალი სამწერლო ენებია: აფხაზური, აბაზური, ადიღური, ყაბარდოული, ჩაჩნური, ინგუშური, ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ლეზგიური, თაბასარანული.

² ყველაფერი სტრუქტურული სისტემურია; სისტემური კი ყოველთვის სტრუქტურული არაა. ამიტომ ქვემოთ ნახმარი გვაქვს სისტემა, როგორც უფრო ზოგადი ცნება.

არ ნიშნავს, რომ იგი საკმარისი იყოს: ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის ეფექტურ საშუალებად გვევლინება ენათა დიფერენციაციის (დივერგენციის) პროცესთა შესწავლისათვის მონათესავე ენათა განვითარებაში, მაგრამ დივერგენციის პროცესით არ ამოიწურება ენათა განვითარება; იმავდროულად მოქმედებს ენათა ინტეგრაციის (კონვერგენციის) პროცესი; იგი საწინააღმდეგო მიმართულებებისაა: ენის განვითარება ამ ორი — ერთიმეორის საწინააღმდეგო მიმართულების, პროცესის შედეგია.

რაც უფრო ძლიერია ენათა კონტაქტი და შესაბამისად დიდია კონვერგენციის პროცესის ხვედრი წონა (ასეა, მაგალითად, ჩვენს ენებში), მით უფრო შეზღუდულია ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის ეფექტიანობა.

და მაინც მასზე უკეთესი საშუალება ჯერჯერობით არ ჩანს (თუმცა ცდები არ გვაკლია: დიალექტთა გეოგრაფია, არეალური ლინგვისტიკა...).

ენის შესწავლა იწყება აღწერითი ანალიზით. აღწერითი ანალიზი არ უპირისპირდება ისტორიულ-შედარებითს ანალიზს: შეიძლება სხვადასხვაგვარად გვესმოდეს, რა მნიშვნელობაც აქვს ენის მეცნიერული შესწავლისათვის ისტორიულ-შედარებითსა და აღწერითს ანალიზს, მაგრამ ის კი უდავოა, რომ ერთი მეორეს არ გამოირიცხავს.

ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის გარდა ენათა ჯგუფი შეიძლება შესწავლონ სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისითაც. აქაც შედარებას მიმართავენ. ოღონდ ეს შედარება მიზნად ენათა ისტორიის შესწავლას არ ისახავს: სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ანალიზისათვის სულ ერთია, მონათესავე ენებს შევუდარებთ ერთმანეთს თუ სრულიად სხვადასხვა წარმოშობის ენებს: აფხაზური ენის ესა თუ ის ფაქტები შეიძლება შეუდარონ ამერიკელ ინდიელთა ენების ფაქტებს (მილევსკი) ანდა ჩანურისა — ბანტუ-ენებისას აფრიკაში (ნემიროვსკი).

სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური შედარება შესაძარებელ ენათა სისტემის აღწერითს ანალიზს ემყარება და მიზნად ისახავს ზოგადი კანონზომიერებანი — უნივერსალიები — დაადგინოს (მაგალითად: „თუ ენის ფონეტიკურ სისტემაში გვაქვს აფრიკატები, გვექნება სპირანტებიც“ — რ. იაკობსონი).

სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ენათმეცნიერება არსებითად იმავე თვალსაზრისზე დგას, რაც ზოგადს ანუ რაციონალურ გრამატიკას (XVII ს.) და მის გაგრძელებას — ფილოსოფიურ გრამატიკას (XVIII ს.) ახასიათებდა: ყველა ენაში გამოყოფს საერთო, ზოგადი, რამდენადაც ყველა ენა ერთისა და იმავე ლოგიკურ კატეგორიათა გამოსახვის საშუალებას წარმოგვიდგენსო. ენებში მთავარი სწორედ ეს ზოგადი, საერთოაო (და არა ის, რაც თავისებურია, განსხვავებულია).

ზოგადი ანუ რაციონალური (ფილოსოფიური) გრამატიკა ენის ისტორიის ისევე არ საჭიროებდა, როგორც თანამედროვე სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ენათმეცნიერება არ საჭიროებს მას.

თუ მეცხრამეტე საუკუნეში ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკა (ენათმეცნიერება) დაუპირისპირდა არაისტორიულ (ფილოსოფიურ) გრამატიკას, მეოცე საუკუნეში არაისტორიული, ზედროული (აქრონიული) სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ენათმეცნიერება უპირისპირდება ისტორიულ ენათმეცნიერებას.

ენობრივი ფაქტის მეცნიერული შესწავლა მისი ისტორიის შესწავლას გვერდს ვერ აუვლის: ენის ისტორიის შესწავლა — კულტურის ისტორიისა და აზროვნების ისტორიისთან კავშირში (ასევე: ენის შესწავლა კულტურასთან და აზროვნებასთან კავშირში) — ესაა ენის ენათმეცნიერულ შესწავლაში ყველაზე არსებითი. უფრო მნიშვნელოვანი მიზანი ენის მეცნიერულ შესწავლას არ მოეპოვება.

ეს არ გამორიცხავს ენის შესწავლას ისტორიის გარეშე: ენობრივი სისტემის აღწერითი შესწავლა — როგორც ზევით უკვე ითქვა — საჭიროა ენის ისტორიის თვალსაზრისითაც (და თავისთავადაც, რამდენადაც ენის სისტემის კანონზომიერებათა გამოვლენას შევიძლებთ), ე. ი. ენობრივი სისტემის აღწერა ფაქტების კლასიფიკაციით ანუ სისტემატიკის ამოცანებით არ ამოიწურება. სისტემატიკა — ე. ი. ენობრივი ფაქტების (ბგერების, სიტყვების, შესიტყვებათა თუ წინადადებათა) კლასიფიკაცია სათანადო მოვლენათა მიმოხილვისათვის აუცილებელია და გარკვეული პრაქტიკული მნიშვნელობაც აქვს.

აღწერისა და ისტორიულ-შედარებითი კვლევა-ძიების ურთიერთობას — უკეთ, მათს შემეცნებითს ღირებულებას — განსაზღვრავს არსებითი გარემოება: ენა დინამიკურ (ცვალებადს) სისტემას წარმოადგენს, ენობრივი სისტემის ყოველი რგოლი იცვლება, მაგრამ სხვადასხვა რგოლი — ბგერათა შედგენილობა და სისტემა, სიტყვის ფორმები, სინტაგმის აგებულება, ლექსიკის შემადგენლობა, სიტყვათა მნიშვნელობა — იცვლება არათანაბრად; ამის გამოა, რომ ენობრივ სისტემაში ერთდროულად წარმოდგენილია სხვადასხვა ისტორიული ფორმაციის ფაქტები. ამიტომაც ენობრივი სისტემა თავისი არსებობის არც ერთ მომენტში არ შეიძლება იყოს „თავისუფალი ისტორიისგან“ — ენობრივი ფაქტის გასაგებად, ისტორიის მოშველიება გვჭირდება: (ენობრივი სისტემა ენის ისტორიაზე დამოკიდებული).

ენის სისტემურობა თუ მოქმედებს ისტორიაზე? ასეთი შესაძლებლობა არ არის გამორიცხული: ენის სისტემურობა შეიძლება თავისებურად აისახოს ისტორიაში (მაგალითად: სვანურში აფრიკატებს — **ჰ ჩ ჰ** — სპირანტები შეენაცვლენ; აფრიკატები ქმნიან სამეულებს, სპირანტები —

წყვილეულებს; შესაბამისად: ჯ — უ, ჩ — შ, ჭ — ნული: ჭ-ს შესატყვისი არ აღმოაჩნდა — ვ. თოფურია)¹.

მაგრამ ასეთი რამ არის შესაძლებლობა; სისტემა რომ ისტორიით არის შეპირობებული (სისტემის დამოკიდებულება ისტორიაზე!), ეს კი არის აუცილებლობა, რომელსაც პრინციპული საფუძველი მოეპოვება.

ამისდა კვალად: ენობრივი სისტემის სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური შესწავლა ვერ გასწევს ისტორიულ-მედარებითი კვლევა-ძიების მაგვირობას, ვერ ჩაენაცვლება მას.

სტრუქტურულ-ტიპოლოგიურ შედარებას ისევე, როგორც აღწერითი ხასიათის კანონზომიერებებს შეუძლია დახმარება გაუწიოს ისტორიულ-მედარებითს კვლევა-ძიებას.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეცნიერული ისტორია სრულად რომ დამუშავდეს, საჭიროა: ჯერ ერთი, ყველა იბერიულ-კავკასიური ენა — სამწერლო იქნება ის თუ უმწერლო — მეცნიერულად აიწეროს; შემდეგ — ოთხივე ჯგუფის (ქართველურისა, აფხაზურ-ადიღურისა, ნახურ-ქისტურისა და დაღესტნურის) ისტორიულ შედარებითი გრამატიკები და ლექსიკონები დამუშავდეს; და ბოლოს: ერთობლივ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-მედარებითი გრამატიკა და საერთო ძირთა ისტორიული ლექსიკონი შედგეს.

პირველი ამოცანა ამჟამად არსებითად გადაჭრილია: თითქმის ყველა ენის აღწერითი ანალიზი, ზოგი უფრო სრული, ზოგიც მოკლე, უკვე მოგვეპოვება. მეორე რიგის ამოცანა ჯერ კიდევ არ არის გადაწყვეტილი (რაც ამ მხრივ არის გაკეთებული, ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ძირითადია მესამე ამოცანა. მის გადასაწყვეტად საჭირო პირობები ჯერ კიდევ არ მოგვეპოვება. ამ ამოცანის გადაწყვეტა მომავლის საქმეა².

¹ „ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი“, იკე, XII, 1960.

² ცალკეულ ენათა და ენათ-ჯგუფების მთლიანი შესწავლა არ ნიშნავს, თითქოს, სანამ ეს სამუშაო არ დამთავრებულა, უადგილო და გაუმართლებელი იყოს ცალკეული საკითხების შესწავლა ორი, სამი (თუ ყველა ოთხი) ჯგუფის მასალის გათვალისწინებით. ერთი არ გამოირიცხავს მეორეს: ნ. ტრუბეცკოის გამოკვლევები მოწმობს, რომ ცალკეული საკითხების კვლევამ რამდენიმე ჯგუფის ენათა მასალაზე ფასეული შედეგი შეიძლება მოგვცეს. იგულისხმება: მისი — „კონსონანტების სისტემა აღმოსავლურ-კავკასიურ ენებში“, 1931; „ლატერალური თანხმოვნები ჩრდილო-კავკასიურ ენებში“, 1922; „ლექსიკური ფარდობანი ჩრდილო-კავკასიურ ენებში“, 1930; „შენიშვნები ზმნების დაბოლოებათა შესახებ აღმოსავლურ-კავკასიურ (ჩაჩნურ-დაღესტნურ) ენებში“, 1929... იხ. აგრეთვე: უ. დიუმევილის „ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკის შესავალი“, 1933; ივ. ჯავახიშვილის „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, 1937.

ამის გათვალისწინებით „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ ამჟამად მიზნად ისახავს:

— გამოყოს საკვანძო საკითხები, რაც იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეცნიერული ისტორიის კვლევისას ჩნდება და

— ჩამოაყალიბოს ძირითადი დასკვნები, რაც ამჟამად შეიძლება გაკეთდეს ამ საკვანძო საკითხების შესახებ ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად.

§2. იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ახლანდელი ვითარება

უკანასკნელი ასი წლის მანძილზე ბევრი რამ გაკეთდა იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესასწავლად. თითქმის ყველა უმწერლო ენის მთლიანი მიმოხილვა მოგვეპოვება. ყველაზე უკმარი ცნობა მოგვეპოვებოდა უბიხური ენის შესახებ (აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენათაგან), ანდიური და დიდოური წყების ენათა და შაჰ-დაღის წრის ენებზე (ბუღლუხურისა, ხინალულურისა და კრიწულის შესახებ). უკანასკნელი ორი ათეული წლის მანძილზე აქაც მდგომარეობა გამოსწორდა. თუმცა ჯერ არაა გამოქვეყნებული ზოგი ენის მონოგრაფიული შესწავლის შედეგი.

გამოქვეყნებულია არა ერთი ნაშრომი, სადაც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ესა თუ ის ჯგუფია განხილვის საგანი, თუ მთლიანად არა, ამ ენათა ესა თუ ის მხარე მაინც.

მოგვეპოვება რამდენიმე მთლიანი მოკლე მიმოხილვაც ამა თუ იმ ჯგუფისა. მთლიანად იბერიულ-კავკასიური ენებია კვლევის საგანი შრომებში:

1. რიხ. ერკერტის „კავკასიური ძირის ენები“ (1895 წ.).¹

რიხარდ ერკერტის შრომა ორი ნაწილისგან შედგება; პირველი ნაწილი (204 გვ.) ლექსიკურ მასალას შეიცავს: 545 სიტყვა (არსებითი სახელები — მეტწილად, ნაცვალსახელები, ზმნისართები, რიცხვითი სახელები, ზედსართავი სახელები, ორიოდე ათეული ზმნა) თარგმნილია 30 ენა-კილოზე... მეორე ნაწილში (391 გვ.) მოცემულია გამოთქმები (169 ფრაზა, გერმანული, თარგმნილია იმავე ენა-კილოებზე, რისი ლექსიკაც პირველ ნაწილში გვქონდა) და ბოლოს მოცემულია გრამატიკული შენიშვნები. ამას ერთვის კავკასიურ ენათა კლასიფიკაცია და მათი წარმოშობითი ურთიერთობის შესახებ მსჯელობა.

რა თქმა უნდა, ასეთ გამოკვლევებში ბევრი კონკრეტული საკითხი სადაო იქნება, მაგრამ სადაოს ყველა წინასწარი სამუშაოს შესრულებას არ გამოირიცხავს.

¹ Richard E r c k e r t, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895, VI+204 გვ.; XII+391 გვ.

2. ად. დირის „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“ 1928 წელს გამოვიდა¹. წიგნში დახასიათებულია ყველა კავკასიური ენის გრამატიკის საკვანძო საკითხები ცალ-ცალკე (ზოგისა ძალიან მოკლედ — მაგ., ჰამალალურს ერთი გვერდი უჭირავს, კვანადურს — ორნახევარი; ყველაზე ვრცელია ქართულის მიმოხილვა — 33 გვ.); ცალკეულ ენათა შესახებ გრამატიკულ ცნობებს მოსდევს ენათა ცალკეული ჯგუფის ზოგადი დახასიათება (მათში ყველაზე ვრცელია ჩაჩნურ-დაღესტნური ენების დახასიათება — 12 გვ. მოცულობისა).

ად. დირის წიგნში ცალკეულ ენათა მიმოხილვას წინ უძღვის: „კავკასიურ ენათა ზოგადი მიმოხილვა“ (გვ. 1—12); „მართლა განმარტოებით დგანან კავკასიური ენები?“ (გვ. 24—29) და „კავკასიურ ენათა ბგერითი სისტემა“ (გვ. 29—37).

ად. დირის „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“, ამრიგად, ძირითადი საკითხების სისტემატურ ანალიზს ყველა ჯგუფის ენებში არ იძლევა (ერთგვარ გამონაკლისს ბგერითი სისტემა წარმოადგენს).

3. ივ. ჯავახიშვილის კაპიტალური მონოგრაფია „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (1937)².

იგი წარმოადგენს „ქართველი ერის ისტორიის შესავლის“ მეორე წიგნს. ეს შესავალი მიზნად ისახავს ენის მონაცემთა სისტემატური ანალიზი ხალხის ისტორიის ძველი ეტაპების გასათვალისწინებლად გამოიყენოს. ავტორი იყენებს მთის კავკასიურ ენათა შესახებ არსებულ ნაირგვარ ლიტერატურას (სათანადო წინასწარი კრიტიკული ანალიზის შემდეგ), თავს უყრის სხვადასხვა შრომებში არსებულ სატრანსკრიფციო სისტემებს და მათი შეპირისპირებით ცდილობს სათანადო შრომებში ნავარაუდევი ფონმატური სისტემები აღადგინოს და გააერთმნიშვნელიანოს... შესავალ ნაწილში მოცემულია ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა შესწავლის მიმოხილვა (გვ. 1—91), სადაც სათანადო ყურადღება ეთმობა ნ. მარის იაფეტურ თეორიას (ამ თეორიის ევოლუციის სხვადასხვა საფეხურზე), დახასიათებულია ნ. მარის ღვაწლი სომხურ-ქართული ფილოლოგიის შექმნაში და ქართველურ ენათა კვლევის საქმეში, აღნუსხულია ის სირთულეებიც, რაც ნ. მარის თეორიის ბოლო ეტაპებზე შეიქმნა ქართულ და მთის კავკასიურ ენათა მეცნიერული კვლევისათვის.

ენობრივი ფაქტების სისტემატური ანალიზი იწყება „გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხით მთის კავკასიურ ენებსა და ქართულში“ (გვ.

¹ Ad. D i r r, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928, 380 გვ.

² სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის გამოცემა, 625 გვ. + საძიებლები (პირთა სახელები, გეოგრაფიული სახელები, ტომობრივი სახელები, ენების სახელწოდებანი, ტერმინების საძიებელი), სულ — 754 გვ.

125— 257). ავტორი სახელთა ფუძეების ეტიმოლოგიური ანალიზის შედეგად გამოავლენს გრამატიკულ სქეს-კატეგორიათა გაქვევებულ ფორმანტებს მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო სქესისას ქართულში, აგრეთვე მთის იმ ენებში, რომელთაც ამჟამად ეს კატეგორია არ მოეპოვებათ („სინდურ...“, ლეგურ ენებში, ე. ი. ადილურსა და დაღესტნურ ზოგ ენაში, როგორცაა, ლეზგიური, ალღულური, უდილური“).

გრამატიკული სქეს-კატეგორიის (ე. ი. გრამატიკული კლას-კატეგორიის) საკითხს მოსდევს რიცხვითი სახელების ანალიზი („წინანდელი და თავდაპირველი სახე, აგებულება და სხვადასხვა სისტემა“ — გვ. 259—424) ქართველურსა და მთის კავკასიურ ენათა სამსავე ჯგუფში.

ასევე დაწვრილებით არის განხილული ნაცვალსახელები (პირთა, ჩვენებითი, უკუქცევითი, კუთვნილებითი) ოთხივე ჯგუფის ენათა მასალაზე (გვ. 425— 581).

შედარებით მცირე ადგილი ეთმობა ზმნას (გვ. 583—611) და საერთო ძირის ლექსიკურ ერთეულთა გამოვლენას (გვ. 611—621).

სახელის ბრუნებასა და სიტყვათწარმოებას ავტორი, როგორც თვითონ აღნიშნავს არ შეხება.

უკანასკნელ ოთხ გვერდზე (გვ. 621—625) ზოგადი დასკვნა აქვს ავტორს მოცემული: ქართულ-ქართველურ ენათა განვითარებაში ორი ხანა გამოიყოფა; უძველესი, როცა „გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ამ ენათა ძირითადს დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა“ და მეორე, როდესაც „გრამატიკული სქეს-კატეგორიები გაქრა“ და „...ქართულ-ქართველურის ახალი სახე ჩამოინაქვთა“ (გვ. 623). ქართულ-ქართველური ენები აფხაზურ-ადილურ („სინდურ“), ნახურ („დილდურ“) და დაღესტნურ („ლეგურ-ალბანურ“) ენათა მონათესავე ენებია. ამ მონათესავე ენათა შესწავლა ქმნის „ქართულ-მარომატულ ენათმეცნიერებას“ (გვ. 625).

4. მოკლე „შესავალი კავკასიურ ენათმეცნიერებაში“ ეკუთვნის კარლ ბოუდას (1960 წ.)¹.

5. 1963 წელს გამოიცა გერჰარდ დეეტერსის „კავკასიური ენები“ (89 გვ.)². აქ შეკუმშულად არის განხილული კავკასიურ ენათა ოთხივე ჯგუფი და წარმოდგენილია სათანადო ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია (გვ. 1—19); ამას მოჰყვება: ფონოლოგია (გვ. 19—23), ლექსიკა (გვ. 33—46), გრამატიკა (გვ. 46— 76); აქ მოცემულია: სახელთა კლასები; პირები; ზმნის პასიური კონსტრუქცია; ტრანზიტივი და ინტრანზიტივი; ტრანზიტივი და პასივი; მეგრძნების ზმნები; ფინიტობა და ინფინიტობა ზმნის ფორმებში;

¹ K. B o u d a, Introducción a la lingüística Caucásica, Salamanka, 1960, ესპ. ენაზე, 90 გვ.

² G. D e e t e r s, Die kaukasischen Sorachen, 1963, 89 გვ. (შრომაში „Handbuch der Orientalistik, Bd. VII, Armenische und kaukasische Sprachen“, Leiden- Köln, 1963).

ერთეული და სიმრავლე; ადგილი და მიმართულება; ატრიბუტივობა და პრედიკატივობა; წინადადების აგებულება.

ტექსტის უკანასკნელი სამი გვერდი (გვ. 76—79) ეთმობა საკითხს: „კავკასიურ ენათა ადგილი დედამიწის ენათა შორის“, გ. დეეტერსი აქ ეხება კავკასიური ენების ხმელთაშუა ზღვის (ეტრუსკულთან, პელაზგიურთან...), წინა აზიის აწ მკვდარ ენებთან (შუმერულთან, ელამურთან, ხურიტულთან და ურარტულთან) ურთიერთობის საკითხს, აგრეთვე ბასკურის კავკასიურთან ურთიერთობის საკითხს (ახლანდელი ცდები სარწმუნო არ არის, ოღონდ ეს არ ნიშნავს, თითქოს, „ბასკურის კავკასიურ ენებთან ნათესაობა შეუძლებელი იყოს“, გვ. 78—79).

6. 1967 წ. გამოვიდა „იბერიულ-კავკასიური ენები“¹.

კრებულში შეტანილია ქართველური, აფხაზურ-ადიღური, ნახური და დაღესტნური ჯგუფების ყველა ენის დახასიათება (ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსის ძირითადი საკითხები, დიალექტთა შესახებ ცნობები). გრამატიკულ დახასიათებას ერთვის სათანადო ენის ნიმუში (ტრანსკრიფციითურთ) და მისი თარგმანი.

ენათა ყოველი ჯგუფის ზოგადი დახასიათება („შესავალი“) წამძღვარებული აქვს სათანადო ნაკვეთს; ქართველურ ენათა, აფხაზურ-ადიღურ და ნახურ ენათა ზოგადი დახასიათება ცალ-ცალკე გვაქვს; დაღესტნურ ენათა საერთო „შესავლის“ გარდა თავ-თავისი შესავალი აქვს: ანდიურ ენებს, დიდოურ ენებს, ლეზგიურ ენებს.

გარდა ამისა, მთელ წიგნს საერთო შესავალი წერილი აქვს წამძღვარებული „იბერიულ-კავკასიური ენები“ (გვ. 7—15). კრებულის მონაწილეა 24 ავტორი, მოსკოველი სპეციალისტები თუ კავკასიის რესპუბლიკების სამეცნიერო დაწესებულებათა მუშაკები.

კრებული „იბერიულ-კავკასიური ენები“ ცალკეულ ენათა მიმოხილვას შეიცავს, ე. ი. ისევეა აგებული, როგორც ად. დირის შრომა, ოღონდ უფრო სანდოა მასალის მხრივ და ინფორმაციასაც გაცილებით მეტს იძლევა.

იბერიულ-კავკასიური ენათა ზოგადი მოკლე მიმოხილვა-დახასიათება მოცემულია რიგ წერილში; ასეთებია:

ბ. ტრუბეცკოის „ჩრდილო-კავკასიური ენები“, 1924 წ.²

ბ. მარის „იაფეტური თეორიის ძირითადი მიღწევები“, 1925 წ.³

ბ. მარის „იაფეტური ენები“, 1931 წ.¹

¹ „Иберийско-кавказские языки“ — სერიაში: „Языки народов СССР“, т. IV, Москва, 712 83.

² N. T r o u b e t z k o y, Langues caucasiqnes septentrionales — კრებულში Les langues du monde, Paris, 1924.

³ Н. М а р, Основные достижения яфетической теории, М.—Л., 1923.

- რ. ბლაიზშტაინერის „კავკასიურ ენათა ჯგუფი“, 1937 წ.²
- ქ. ლომთათიძის და არნ. ჩიქობავას „იბერიულ-კავკასიური ენები“, 1952 წ.³
- ჟ. დიუმეზილის „კავკასიური ენები“, 1952 წ.⁴
- არნ. ჩიქობავას „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ორი ძირითადი საკითხის შესახებ“, 1955 წ.⁵
- არნ. ჩიქობავას „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, მისი ზოგად-ენათმეცნიერული განწყობანი და ძირითადი მიღწევები“, 1958⁶.
- არნ. ჩიქობავას „მთის იბერიულ-კავკასიური ენები და მათი შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა საქართველოში“, 1959 წ.⁷
- ბ. გაიგერის, ტ. ჰ. კუნის, ა. კუიპერსისა და კ. მენგეს „კავკასიის ხალხები და ენები“, 1959 წ.⁸
- გ. კლიმოვის „კავკასიური ენები“, 1965 წ.⁹
- მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიის საკითხების შედარებითს მიმოხილვას იძლევა ჟ. დიუმეზილის მონოგრაფია „შესავალი ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შედარებითს გრამატიკაში“, 1933 წ.¹⁰
- გამოკვლევა ხუთ თავს შეიცავს და ძირითად საკითხებს იკვლევს:
- თავი I. კლასების საკითხი (გვ. 1—44): შესავალი (კლასები ჩრდილო-დასავლურ, ჩრდილო-აღმოსავლურ და ჩრდილო-ცენტრალურ კავკასიურ ენებში); კლასის ფორმები ჩრდილო-აღმოსავლურ და ჩრდილო-ცენტრალურ კავკასიურ ენებში; გონიერ-არაგონიერის გარჩევა; დ-, რ- ნიშნები; ჰი-

¹ Н. М а р р, Яфетические языки, БСЭ (I გამოც.), ტ. 65.

² R. В l e i c h s t e i n e r, Die kaukasische Sprachgruppe, ჟურნ. Anthropos, Wien, 1937.

³ К. В. Л о м т а т и д з ე и А. С. Ч и к о б ა ვ ა, Иберийско-кавказские языки, БСЭ (II გამოც.), ტ. 17 (1952).

⁴ G. D u m é z i l, Langues caucasiennes – კრებულში „Les langues du monde“ (II გამოც.), Paris, 1952.

⁵ А. С. Ч и к о б а в а, О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков. ჟურნ. „Вопросы языкознания“, 1955, № 6, გვ. 66–92.

⁶ А. С. Ч и к о б а в а, Иберийско-кавказское языкознание, его общелингвистические установки и основные достижения, Изв. АН СССР, Отд. лит. и яз., т. XVII (1958), вып. 2, გვ. 113–129.

⁷ Arn. T s c h i k o b a v a, Die iberio-kaukasische Gebirgssprachen und der heutige Stand ihrer Erforschung in Georgien, ჟურნ. Acta Orientalia Hungarica, t. IX (1959), fasc. 2, გვ. 109–161.

⁸ В. G e i g e r, Т. H a l á s i—K u h n, А. K u i p e r s, К. M e n g o, Peoples and Languages of Caucase, 'S.-Gravenhage, ჰოლანდია, 1959, 76 გვ.

⁹ Г. А. К л и м о в, Кавказские языки, Москва, 1965, 110 გვ.

¹⁰ G. D u m é z i l, Introduction a la Grammaire comparée des Langues caucasiennes du Nord, Paris, 1933, 149 გვ.

პოთეზები; კლასები აფხაზურში; პირისა და კლასის ნიშნები ჩრდილო-დასავლურ, ჩრდილო-ცენტრალურსა და ჩრდილო-აღმოსავლურ კავკასიურ ენებში.

თავი II. ნაცვალსახელური ფუძეები (44— 63): პირის ნაცვალსახელები; ჩვენებითი ნაცვალსახელები; ნაცვალსახელები და კითხვითი ელემენტები.

თავი III. სახელთა ბრუნება (64— 91): სახელთა დაბოლოებანი ჩრდილო-დასავლურსა და ჩრდილო-ცენტრალურ, ჩრდილო-აღმოსავლურ კავკასიურ ენებში; მრავლობითის სუფიქსები.

თავი IV. ზმნათა დროები (92— 122): დროები ჩრდილო-დასავლურ კავკასიურ ენათა ზმნაში; ჩრდილო-ცენტრალურ კავკასიურ ენათა ზმნაში; დროები ჩრდილო-აღმოსავლურ კავკასიურ (ა და ბ) ენათა ზმნაში.

თავი V. ჩრდილო-კავკასიური და ბასკური (123— 149): სახელთა ბრუნება; განსაზღვრულობის გამოხატვა და ჩვენებითი ნაცვალსახელები; სახელთა მრავლობითი; პირთა ნაცვალსახელები და პირის ნიშნები ზმნაში; კითხვით-მიმართებითი ნაცვალსახელები; შენიშვნები ზმნის შესახებ.

სხვა ასეთი შედარებითი ნარკვევი, სადაც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიას შედარებით განიხილავდეს, სპეციალურ ლიტერატურაში არ მოგვეპოვება. ბასკური ენის სახელისა და ნაწილობრივ ზმნის მორფოლოგიის შეპირისპირებითი ანალიზი საინტერესოა, პირველ ყოვლისა, საკითხის დასმით.

ვრცელ, სისტემატურ, მასთან ღრმა კვლევა-ძიების ნიმუშს წარმოადგენს ქეთ. ლომთათიძის მონოგრაფია „აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. 1. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები“, თბ., 1976, 343 გვ.

შრომა შედგება რვა თავისგან:

I. აფხაზურისა და აბაზურის ურთიერთობა და დიალექტური შედგენილობა;

II. აფხაზური და აბაზური სამწერლობო ენები;

III. ვოკალური სისტემა;

IV. ფონეტიკური პროცესები ხმოვნებსა და დიფთონგებში;

V. მახვილი;

VI. კონსონანტური სისტემა (სონანტები, სპირანტები, ხშულები);

VII. ფონეტიკური პროცესები (სპონტანური, პოზიციური);

VIII. კომპლექსები;

IX. აფხაზურ-აბაზურ ძირთა და ფორმანტთა ამოსავალი ტიპი.

ამრიგად, გამოკვლევა აგვიწერს აფხაზურ-აბაზურ ენათა ახლანდელ სისტემას და განიხილავს ამ სისტემის ისტორიის არსებით საკითხებს მდიდარი

ენობრივი მასალის მოხმობით, როგორც ორივე სალიტერატურო ენის, ისე ოთხივე დიალექტისა და კილო-თქმათა ჩვენების გათვალისწინებით.

დართული დიალექტური ტექსტები, მეტადრე აშხარულ-ტაპანთური, ფასეულ დოკუმენტაციადაა მისაჩნევი.

ადილურ ენათა ფონეტიკის საკითხებს მონოგრაფია მიუძღვნა ბორ. ბალყაროვმა. ნარკვევში „ადილურ ენათა ფონეტიკა“¹ ავტორი ცდილობს დააჯგუფოს და შეძლებისდაგვარად დაახასიათოს ხმოვნები და თანხმოვანთა ჯგუფები ადილურ ენებში, ბგერათა პოზიციური ცვლილებები, ძირისა და მარცვლის აგებულება, ყაბარდოულისა (ყაბარდოულ-ჩერქეზული-სა) და ადილეურის (ადილეურ-ჩერქეზულის) ფონოლოგიური (უკეთ, ფონემათა) სისტემა; გარკვეული ადგილი ეთმობა ფონეტიკურ შესატყვისობის საკითხს ადილურ ენათა მასალაში და ფონეტიკურ პროცესებს, როგორცაა: სპირანტიზაცია, აფრიკატიზაცია, დელაბიალიზაცია, დეზაბრუპტივიზაცია... დასასრულ, წარმოდგენილია მსჯელობა „წინარეადილური ენის“ ბგერათა და ფონემათა სისტემაზე, აგრეთვე იმის თაობაზე, თუ რა მიმართებაშია ადილურის ფონეტიკური სისტემა სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ბგერით სისტემასთან.

ნახურ ენათა ფონეტიკა-მორფოლოგიის შედარებით-ისტორიული ვრცელი დახასიათება მოცემული აქვს იუნუს დეშერიევს², მასთან ვაინახ-ქისტების ისტორიულ ყოფაცხოვრებასთან დაკავშირებით.

შრომის პირველი ორი თავი წარმოადგენს ზოგად ისტორიულ შესავალს საკუთრივ ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკისთვის.

პირველი თავი — „მთის კავკასიური ხალხებისა და მათი ენების წარმოშობისა და ისტორიული განვითარების პრობლემები“ (გვ. 7—79) — განიხილავს ისეთ საინტერესო საკითხებს, როგორცაა: ძველი ბერძენი ავტორები კავკასიის ენებისა და ხალხების შესახებ; არაბული წყაროები კავკასიის ხალხებისა და ენების შესახებ; ძველი სომხური წყაროები ნახური ხალხების შესახებ; ქართველურ-ნახური ისტორიულ კავშირები და ძველი ქართული წყაროები; იბერიულ-კავკასიურ ხალხთა წინარე სამშობლოს საკითხისათვის; ჩრდილო-კავკასიისა და დაღესტნის ძველი ისტორიის ისტორიულ-ეთნოლოგიური და ენათმეცნიერული პრობლემები; კავკასიის ალბანეთისა და მთის კავკასიელ ხალხთა და მათი ენების პრობლემები; ურარტულისა და ნახურ ენათა გენეზისური ურთიერთობის საკითხისათვის; ნახური ეთნონიმიკა, ტოპონიმიკა, ონომასტიკონი; თანამედროვე ნახური ხალხები: ნახუო „ჩაჩანი“, ღალდა „ღლიღვი“, „ინგუში“; ბაცავ „წოვა“... ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ისტორია ძველსა და შუა საუკუნეებში; ახალი ისტორია

¹ Б. Х. Балқаров, Фонетика адыгских языков, Нальчик, 1970, 334 გვ.

² Ю. Д. Дешериев, Сравнительно-историческая грамматика нахских языков, Грозный, 1963, 533 გვ.

და რუსეთის პროგრესული როლი; თანამედროვე ენათმეცნიერება ჩაჩან-ინგუში ხალხისა და მისი ენის შესახებ.

ზოგად საკითხებს ეხება მეორე თავიც: „ნახურ ენათა ისტორიული განვითარების გზები და მათ შესწავლაში შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენების საკითხები“ (გვ. 83—171); აქ მსჯელობის საგანია ისეთი საკითხები, როგორცაა: თანამედროვე ნახური (ვაინახური) ენები და დიალექტები, ჩაჩნური და ინგუშური სასაუბრო და სალიტერატურო ენები; ბაცბური ენის თავისებურებანი და ადგილი ნახურ ენათა წრეში; ნახურ ენათა ფონეტიკის, გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შემადგენლობის ძირითადი თავისებურებანი; ნახურ ენათა და კილოთა ურთიერთქმედება, კავკასიის სხვა ენებთან ურთიერთობა და ამისი შედეგი... ენათა და ხალხთა წარმოშობითი ნათესაობის დადგენის ძირითადი კრიტერიუმები; იბერიულ-კავკასიურ ენათა წარმოშობითი ნათესაობა; ამ ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია; ენათა ნათესაობა და ხალხთა ნათესაობა... შედარებით-ისტორიული მეთოდი, მისი არსი, პრინციპები და მეთოდური ხერხები; ამ მეთოდის ნაკლოვანებანი... შედარებით-ისტორიული მეთოდის დაზუსტება-სრულყოფისათვის... ძირისა და დეტერმინანტების საკითხი... რეკონსტრუქცია: ტრადიციული, შინაგანი, გარეგანი, საფეხურებრივი — პირდაპირი და რეტროსპექტიული... საფეხურებრივი რეკონსტრუქციის ნაირსახეობანი... რეალური და ჰიპოთეტური რეკონსტრუქციის გამიჯვნის საჭიროების დასაბუთება... ენის სტრუქტურის სტატიკური (სინქრონული) ანალიზის გამოყენება შედარებით-ისტორიულ გამოკვლევებში. ამას მოსდევს გამოკვლევის ძირითადი ნაწილი: „ნახურ ენათა შედარებით-ისტორიული გრამატიკა“; იგი ეხება ფონეტიკას (გვ. 175—370), მორფოლოგიას (გვ. 371—490), სინტაქსს (გვ. 491—513).

ფონეტიკაში გაანალიზებულია ნახურ ენათა ფონოლოგიური სისტემა: ვოკალიზმი — სადა ხმოვნები, დიფთონგები, ტრიფთონგები, ნაზალიზებული ხმოვნები... კონსონანტიზმი — აფრიკატები, გემინატები, სონანტები, ხშულები და ნაპრალოვნები — მყდერი და ყრუ, აფრიკატები, ყელშულები (აბრუპტივები)... ხმოვანთა შეხამება, თანხმოვანთა შეხამება... ფონეტიკური პროცესები — ჩაჩნურში, ინგუშურში, ბაცბურში... ბგერათ-შესატყვისობანი ნახურ ენათა შორის...

მორფოლოგია იწყება გრამატიკული კლასების საკითხით. შემდეგ განხილულია მეტყველების ნაწილები: არსებითი სახელი, სახელის ფუძის აგებულება... ბრუნვები... ზედსართავი სახელი... ნაცვალსახელი... რიცხვითი სახელი... ზმნა... ზმნისართი... დამხმარე სიტყვები (თანდებულები, კავშირები, ნაწილაკები)...

სინტაქსი იწყება შესიტყვებათა ტიპების განხილვით... მერე დახასიათებულია მარტივი წინადადება და მისი ტიპები... ჰიპოტაქსისა და პა-

რატაქსის საკითხი ნახურ ენებში. დაბოლოს, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა ნახურ ენებში...

ბოლო თავი (გვ. 517—533) ეძღვნება „ზოგად-ნახური ენის“ დახასიათებას: ვოკალიზმი, კონსონანტიზმი... გრამატიკული კლასები... ბრუნვათა სისტემა... ზმნა და უღვლილების სისტემა... ნატვრითი კილო... სხვა ფორმები... ნახურ ენათა და ხალხთა ადგილი მთის კავკასიურ ენათა და ხალხთა გენეალოგიურ კლასიფიკაციაში...

უკვე წიგნის შინაარსის ამ ზოგადი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ ნახური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის არც ერთი არსებითი საკითხი არ არის უყურადღებოდ დატოვებული.

ჩაჩნურ-ინგუშურისა და ბაცბურის ვოკალიზმის და კონსონანტიზმის ვრცელი ისტორიულ-შედარებითი განხილვა მოცემულია დავ. იმნაიშვილის გამოკვლევაში „ნახური ჯგუფის ენათა ისტორიულ შედარებითი ანალიზი“¹.

დაღესტნურ ენათა შედარებითი გრამატიკის ჩამოყალიბება არავის უცდია: წინასწარ არა ერთი საკითხი მოითხოვს გარკვევას. ევგ. ბოკარევს ეკუთვნის „შესავალი დაღესტნის ენათა შედარებით ფონეტიკაში“, 1960 წ.²

ერთობლივ დაღესტნურ ენათა კონსონანტიზმს ეხება ბაქ. გიგინეიშვილს „დაღესტნურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა“³.

ტ. გუდავას „ანდიურ ენათა კონსონანტიზმი“ (1964 წ.)⁴ მიმოხილავს ანდიურ ენა-კილოთა კონსონანტიზმის ახლანდელ შედგენილობასა და ფონეტიკურ პროცესებს, როგორც პოზიციურს, ისე სპონტანური ხასიათისას (როგორცაა: დელაბიალიზაცია, აფრიკატთა სპირანტიზაცია, დეზაბრუპტივიზაცია...).

აღსანიშნავია დაღესტნურ ენათა ლექსიკის შედარებითი კვლევის ცდები⁵.

ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკა ჯერაც არ მოგვეპოვება. 1872 წელს ლითოგრაფიულად გამოიცა ალ. ცაგარელის წიგნაკი „კავკასიურ ენათა იბერიული ჯგუფის მორფოლოგიის შედარებითი

¹ Д. И м н а й ш в и л и, Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков, Тбилиси, 1977, 289 გვ.

² Е. А. Б о к а р е в, Введение в сравнительную фонетику дагестанских языков, Махачкала, 1960.

³ Б. Г и г и н е й ш в и л и, Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977, 165 გვ.

⁴ Т. Е. Г у д а в а, Консонантизм андийских языков, Тбилиси, 1964, 215 გვ.

⁵ Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков, М., 1971, 295 გვ.; С. Х а й д а к о в, Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков, М., 1973, 179 გვ.

მიმოხილვა¹; სტამბური წესით ეგვეე შრომა 1957 წელს გამოსცა ა. შანდიძემ.

1930 წელს გამოვიდა გ. დეეტერსის ცნობილი გამოკვლევა „ქართველურ ენათა ზმნა“².

არნ. ჩიქობავას „ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“ (1938 წ.) ძირითად ამოცანად ფუძეთა ისტორიულ-ეტიმოლოგიურ ანალიზს ისახავს.

„ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ გ. ა. კლიმოვისა (1964)³. ავტორი ცდილობს „ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ დაუბიროს ისტორიულ-შედარებით ლექსიკონს...

ქართველურ ენათა ფონეტიკის შესწავლის თვალსაზრისით აღსანიშნავია: კ. ჰ. შმიდტის „ნარკვევები სამხრულ-კავკასიური ფუძე-ენის ბგერითი შედგენილობის რეკონსტრუქციისთვის“⁴;

თამ. გამყრელიძის „სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი“, თბ., 1959, 86 გვ.

ს. ჟდენტის „ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა“, I, 1962 წ., 261 გვ.

გ. როგავას „ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები“, I, 1962 წ., 149 გვ.

გ. მაჭავარიანის „საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა“, 1965 წ., 134 გვ.

§3. იბერიულ-კავკასიურ ენათა აღსანიშნავად ხმარებული ტერმინები

იბერიულ-კავკასიური ენები სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვა ტერმინით აღინიშნებოდა და აღინიშნება:

1. „კავკასიური ენები“, 2. „იაფეტური ენები“, 3. „ბალეო-კავკასიური ენები“, 4. „ალაროდული ენები“.

„კავკასიური ენები“ ყველაზე გავრცელებული ტერმინი იყო და ახლაც ხშირად ხმარობენ. სათანადო ენები ამჟამად თითქმის მხოლოდ კავკასიაში იხმარება; ეს საკმაო საფუძველს შექმნიდა იმისთვის, რომ ტერმინი

¹ А. Ц а г а р е л и, Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков, С.-Петербург, 1872.

² G. D e e t e r s, Das kharthwelische Verbum, Leipzig, 1930, 258 გვ.

³ Г. А. К л и м о в, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, 305 გვ.

⁴ K. H. S c h m i d t, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962, 160 გვ.

„კავკასიური ენები“ მიგვეჩნია შესაფერის ტერმინად, — ერთი გარემოება რომ არა: კავკასიაში სხვა ენებიც არის გავრცელებული (ინდო-ევროპული: სომხური, ოსური, თალიშური, ქურთული... თურქული: აზერბაიჯანული, ყუმიკური, ბალყარულ-ყარაჩაული...). „კავკასიური“ ენების გამიჯვნა „კავკასიის“ ენებისაგან ძნელდება, გარჩევა კი საჭირო არის.

ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური“ საშუალებას იძლევა ეს ენები გაირჩეს „კავკასიის ენებისგან“: იბერიულ-კავკასიური ენები ესაა იბერიული (ქართველური) და მონათესავე ენები. ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური ენები“ შემოღებულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მიერ 1946 წელს.

ნ. მარი ამ ენებს იაფეტურს უწოდებდა. „იაფეტური ენები,, მეთვრამეტე საუკუნეში ინდო-ევროპულ ენათა აღსანიშნავად იყო გამოყენებული; იბერიულ-კავკასიური ენებისთვის ეს ტერმინი ნ. მარმა შემოიღო. ოღონდ ტერმინის მნიშვნელობა ნ. მარის მოძღვრებაში იცვლებოდა: 1908—1915 წწ. „იაფეტური ენები,, ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან მხოლოდ „ქართველურ ენებს,, გულისხმობდა.

შემდეგში (1915—1923წწ.) „იაფეტურ ენებს“ ნ. მარი უწოდებდა ქართველურისა და მათ მონათესავე მთის კავკასიურ ენებს, სახელდობრ, აფხაზურ-ადიღურ, ნახურსა და დაღესტნურ ენებს: იმხანად „იაფეტური ენები“ მოიცავდა ოთხივე ჯგუფის იბერიულ-კავკასიურ ენებს.

მომდევნო წლებში „იაფეტური ენები“ მონათესავე ენათა ერთეულს (ოჯახს) აღარ აღნიშნავს, გენეალოგიური კლასიფიკაციის ცნებას აღარ წარმოადგენს: იაფეტური ენები ქმნიან „სისტემას“ („იაფეტურ ენათა სისტემას“) ანდა კიდევ „სტადიას“ („იაფეტურ ენათა სტადიას“). ეს ცნება ზოგჯერ „მორფოლოგიურ ტიპს“ გულისხმობს, ხან კიდევ განვითარების საფეხურს¹.

ამრიგად, ცნებას „იაფეტური ენები“ განსხვავებული, ზოგჯერ კი სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. ეს გარემოება აძნელებს ხსენებული ტერმინის გამოყენებას.

ბოლო ხანებში „იბერიულ-კავკასიურ ენების“ სინონიმად ტერმინი „პალეო-კავკასიური“-ც გვხვდება². ტერმინი „პალეო-კავკასიური“ („ძველის-ძველი კავკასიური“) ჰოლანდიელ ენათმეცნიერს კ. ულენბეკს ეკუთვნის.

¹ „იაფეტური ენები წარმოადგენენ თავისებურ სისტემას, რომელიც გამოიარა (განიცადა) ყველა სხვა სისტემის ენებმა“ — ნ. მარი.

² „კავკასიის ხალხები და ენები — „Peoples and Languages of the Caucasus“ by B. Geiger, T. Halási-Kun, A. Kuipers, K. Menges, 1959, S.-Gravenhage. 77 გვ. ცნობები კავკასიურ ენათა შესახებ ამ შრომაში ეკუთვნის ა. კუიპერსს.

ტერმინი „პალეო-კავკასიური“ გულისხმობს, რომ სათანადო ენები კავკასიის სხვა ენებთან (ინდო-ევროპულ და თურქულ ენებთან) შედარებით უფრო ძველია კავკასიის მიწაწყალზე; თუ ასე გავიგებთ, „პალეო-კავკასიური“ მართებული ტერმინია. მაგრამ თუ მას გავიგებთ, როგორც კავკასიის ენდოგენური მოსახლეობის ენებს, ზუსტი არ იქნებოდა: „ძველი კავკასიური კიდეც არ ნიშნავს „კავკასიაში წარმოქმნილს“.

იბერიულ-კავკასიური ენები ფრიც ჰომელმა მოაქცია ალაროდულ ენათა წრეში, ე. ი. იმ ენათა წრეში, რომელსაც წინააზიის ძველი, აწ მკვდარი ენები (ურარტული, ჰურიტული, პროტოხეთური, შუმერული...) განეკუთვნება. ბუნებრივია, უპირატესობა მიეცეს ტერმინს, რომელიც ახლანდელ ვითარებას ემყარება და მასთან გეოგრაფიულ ტერმინში („კავკასიის ენები“) არ აირევა.

ასეთი ჩანს ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური ენები“.

ზოგი ავტორი (მაგალითად, ი. კარსტი) ხმარობს ტერმინს „იბერიულ-კავკასიური ენები“ სხვა გაგებით: „კავკასიური“ გულისხმობს, როგორც ჩრდილო კავკასიურს (მთის კავკასიურს), ისე სამხრულ-კავკასიურ (ქართველურ) ენებს, „იბერიული“ — პირენეს ნახევარკუნძულის ძველი იბერებისა და ახლანდელი ბასკების ენას¹.

ამ შემთხვევაში იბერიულ-კავკასიური ძველისძველი ჰიპოთეზური ენობრივი წრის „მაკროსამყაროს“ გულისხმობს.

„იბერიულ-კავკასიური ენები“, როგორც რეალური „მიკროწრე“ ამჟამად არსებული ენებისა იმ ჰიპოთეზური ენების „მაკროსამყაროს“ არსებობას არ გამორიცხავს.

§4 იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაჯგუფება და საამისო საფუძვლები

იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაჯგუფება უცდიათ სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა თვალსაზრისით; ეს თვალსაზრისებია: ა) გეოგრაფიული — გავრცელების ადგილის მიხედვით; ბ) ისტორიულ-ეთნოგრაფიული; გ) ისტორიულ-ფონეტიკური; დ) სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური.

გავრცელების ადგილის მიხედვით განასხვავებენ სამხრულ-კავკასიურსა და ჩრდილო-კავკასიურ (ანუ მთის კავკასიურ) ენებს; ამ უკანასკნელთ ხან ორ ჯგუფად ყოფენ (დასავლურ ანუ აფხაზურ-ადილურ ჯგუფად და აღმოსავლურ ანუ ნახურ-დადესტურ ჯგუფად), ხან კიდეც — სამ ჯგუფად; ეს ჯგუფებია: 1. აფხაზურ-ადილური, 2.

¹ Jos. Karst, Grundzüge der vergleichenden Grammatik des Ibero-Kaukasischen, Lpz, 1934.

ნახური და 3. დაღესტნური. ზოგჯერ დაღესტნურ ენებშიც ჯგუფებს გამოყოფენ, უფრო ხშირად — ქვეჯგუფებს.

ზოგჯერ გეოგრაფიულ ტერმინებს (აღმოსავლური, დასავლური, სამხრული) ენაცვლება უფრო დეტალიზებული ჩრდილო-დასავლური, ჩრდილო-აღმოსავლური, სამხრეთ-აღმოსავლური, სამხრეთ-დასავლური.

ზემოხსენებულ დაჯგუფებათა ნიმუშებია წარმოდგენილი ქვემოთ.

ფრიდრიხ მიულერი განასხვავებს: ჩრდილო-კავკასიურსა და სამხრულ-კავკასიურ ენებს. ჩრდილო-კავკასიური ენებია: აფხაზური, ხუნძური, ლაკური, არჩიბული, ჰიურკანული (ე. ი. დარგული), კიურული (ე. ი. ლეზგიური), ჩაჩნური, ქისტურ-თუშური (ე. ი. ბაცბური), უდიური; სამხრულ-კავკასიურ ოჯახს ქმნის: ქართული, მეგრული, ლაზური და სვანური¹.

რიხარდ ერკერტი აგრეთვე ორ ჯგუფს გამოყოფს: სამხრულ-კავკასიურს ანუ იბერიულს და ჩრდილო-კავკასიურს ანუ მთის ენებს; ამ უკანასკნელთაგან: დასავლურია აფხაზურ-ჩერქეზული, ხოლო აღმოსავლურში გაირჩევა: ჩრდილო-დასავლური (ჩაჩნური, დიდოური, ანდიური, ხუნძური, დარგული, ლაკური) და სამხრულ-აღმოსავლური (კიურული) ჯგუფი (არჩიბული, რუთულური, წახური; თაბასარანული, აღულური, კიურული; ბუღუზური, ჯეკური, ხინალულური; უდიური)².

რ. ერკერტის დაჯგუფებას ემყარება ფ. ფინკი შრომაში „დედამიწის ენები“³.

ად. დირის შრომაში „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“ (1928 წ.) გარჩეულია: I. ჩრდილო-დასავლური ენები (აფხაზურ-ადიღური ენები); II. სამხრულ-დასავლური ენები (ქართველური ენები) და III. ჩრდილო-აღმოსავლური ენები; ეს უკანასკნელი იყოფა ორ ჯგუფად: **A.** ჩაჩნური ჯგუფი, **B.** დაღესტნური ჯგუფი⁴.

ად. დირი ჩაჩნურსა და დაღესტნურს აერთიანებს III ჯგუფში, დაღესტნურში ქვეჯგუფები არ გამოიყოფა.

1967 წ. გამოსულ კრებულში „იბერიულ-კავკასიური ენები“⁵ ჩაჩნური (ნახური) ენები ცალკე ჯგუფად არის გამოყოფილი დაღესტნურ ენათა გვერდით.

¹ Fr. Müller, Grundriß der Sprachwissenschaft, III Bd., II Abth. I Hälfte, 1885, გვ. 49.

² R. Ercert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895.

³ F. Fink, Die Sprachen des Erdkreises, II გამოცემა, 1915.

⁴ Ad. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, 1928, გვ. 38., 57..., 131.

⁵ Языки народов СССР, IV, Иберийско-кавказские языки, М., 1967.

აღფ. ტრომბეტი, რომელიც დედამიწის ყველა ენას ორ დიდ შტოდ ჰყოფს (აფრიკისა და ოკეანის ენები და ევრაზიისა და ამერიკის ენები) კავკასიურ ენებს (წინააზიისა და მცირე აზიის რიგ ენებთან ერთად) ევრაზიის ენათა წრეში განიხილავს და 7 ჯგუფად ყოფს:

- I. ქართველური (ქართული, მეგრული და ჭანური, სვანური);
- II. აფხაზურ-ადიღური (აფხაზურ-ჩერქეზული, უბიხური);
- III. ჩაჩნური (ჩაჩნური, ინგუშური, თუშური);
- IV. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური; ამ ჯგუფში შეტანილია არჩიბული;
- V. ლაკური და დარგული;
- VI. უდიური;

VII. ლეზგიური (კიურიულ-აღლურ-თაბასარანული; რუთურული, წახური; ჯეკური და ბუდუხური, ხინალულური).

ყურადღებას იქცევს ლეზგიური ჯგუფიდან უდიურის ცალკე ერთეულად გამოყოფა და არჩიბულის შეტანა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ჯგუფში¹.

ჩრდილო-კავკასიურ ენებს ორ ჯგუფად ყოფს ნიკ. ტრუბეცკოვი; ერთია — აღმოსავლურ-კავკასიური ანუ ჩაჩნურ-ლეზგიური და მეორე დასავლურ-კავკასიური ანუ აბაზგურ-კერკეტული (ე. ი. აფხაზურ-ადიღური)².

აღმოსავლურ-კავკასიურში გამოიყოფა 8 ჯგუფი: 1. ჩაჩნური, 2. ხუნძურ-ანდიური, 3. ლაკური, 4. დარგული, 5. სამურისა (კიურული, აღლური, თაბასარანული, ბუდუხური, ჯეკური; რუთულური, წახური), 6. არჩიბული, 7. უდიური, 8. ხინალულური³.

დასავლურ-კავკასიური ენები ანუ აბაზგურ კერკეტული (აფხაზურ-ადიღური) ოჯახი სამი ჯგუფისაგან შემდგარად მიაჩნია ნ. ტრუბეცკოვის; ესენია: ადიღური, უბიხური და აფხაზური⁴.

ნ. ტრუბეცკოვის სქემისათვის დამახასიათებელია ლეზგიური ქვეჯგუფიდან გამოყოფა არჩიბულისა, უდიურისა და ხინალულურისა და მათი მოქცევა ისეთ ერთეულთა რიგში, როგორცაა: ჩაჩნური, ხუნძურ-ანდიური, ლაკური, დარგული.

სამხრულ-კავკასიურ ენებს ნ. ტრუბეცკოვი არ ეხება. ქართველური ენები ჩრდილო-კავკასიურის მონათესავედ ნ. ტრუბეცკოვის არ მიაჩნია.

„მსოფლიო ენათა“ ახალ გამოცემაში (1952 წ.) კავკასიურ ენათა ასეთი დაჯგუფება აქვს მოცემული უ. დიუმეზილს:

¹ Alf. Trombetti, Elementi di glottologia, Bologna, 1923, გვ. 128.

² Les langues du monde. I გამოც., 1924, გვ. 327.

³ იქვე, გვ. 330—333.

⁴ იქვე, გვ. 337—338.

I. ჩრდილო-კავკასიური ენები¹ და II. სამხრულ კავკასიური ენები²
 ე. ი. ქართველური ენები (გვ. 246—251).

ჩრდილო-კავკასიურ ენებში გამოიყოფა:

A. ჩრდილო-აღმოსავლური³ და ჩრდილო-ცენტრალური⁴.

ჩრდილო-აღმოსავლური მოიცავს:

I. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ჯგუფს;

II. ლაკურს;

III. დარგულს;

IV. არჩიბულს;

V. ლეზგიურ-თაბასარანულს; ამაში შემოდის: ლეზგიური, თაბასარანული, აღულური; ბუდუხური, ჯეკური (ჰაპუთლი და კრიწული დიალექტებით) და ხინალუღური; რუთულურ-წახური;

VI. უდიური.

ჩრდილო-ცენტრალური ენებია: ჩაჩნური, ინგუშური, ბაცბური (გვ. 233—235).

B. ჩრდილო-დასავლური ენებია: ჩერქეზული (ე. ი. ადიღური), უბიხური და აფხაზური (იქვე, გვ. 240—244).

ჟ. დიუმეზილის კლასიფიკაცია ყველაზე ახლოს დგას ნ. ტრუბეცკოისეულთან: არჩიბული და უდიური ცალკე ერთეულებად არის წარმოდგენილი; ჩაჩნური (ჩრდილო-ცენტრალური) გაერთიანებულია ჩრდილო-აღმოსავლურ (დაღესტნურ) ენებთან. ნ. ტრუბეცკოისა და ჟ. დიუმეზილის სქემები თავის მხრივ ალფ. ტრომბეტისას მოგვაგონებს.

არც ქართველურს, არც აფხაზურ-ადიღურსა და არც ნახური ჯგუფის ენებში ქვეჯგუფებს არ გამოყოფენ; დაღესტნურ ენათა ქვეჯგუფების გამოყოფას საფუძვლად უდევს მეტ-ნაკლები სხვაობა, რაც მათ შორის არსებობს ამჟამად; ეს სხვაობა, პირველ ყოვლისა, მორფოლოგიას ეხება.

ყველაზე მეტად უდიური და არჩიბული იქცევის ყურადღებას.

არჩიბული ენა ჩვეულებრივად ლეზგიური ჯგუფისად მიაჩნიათ. ნ. ტრუბეცკოი და ჟ. დიუმეზილი არჩიბულს (ისევე, როგორც უდიურს) ცალკე ერთეულად თვლიან ლეზგიურ (სამურის) ენათა, ლაკურისა და დარგულის გვერდით.

ალფ. ტრომბეტიმ არჩიბული მოაქცია ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ჯგუფში. ად. დირი არჩიბულს ნარევი ენად თვლის; მასზე ძლიერი გავლენა მოუხდენია როგორც ხუნძურს, ისე — ლაკურსაო⁵. რუთულურის, წახური-

¹ Langues du Nord. „Les langues du monde“, 1952, გვ. 230.

² Langues du Sud, გვ. 245.

³ Langues du Nord-Est.

⁴ Langues du Nord-Centre.

⁵ А. Д и р р, Арчинский язык, 1908, გვ. 1; იხ. აგრეთვე: Е. А. Б о к а р е в, Краткие сведения о языках Дагестана, 1949, გვ. 22.

სა და ხინალულურის შესწავლის შემდეგ შევძლებ არჩიული ენის ადგილი გავარკვიო, წერდა ა. დირი (რუთულურისა და წახური ენების შესახებ მონოგრაფიები ად. დირმა გამოაქვეყნა 1911 და 1913 წწ., მაგრამ არჩიულის საკითხი წინანდებურად გაურკვეველი დარჩა). ლეზგიურ ენათა ახალი კლასიფიკაცია შემდეგ წარმომედგინა, მაგრამ ამას სხვა დროისათვის ვდებ¹. ხინალულურის, ჯეკურისა და ბუდუხურის შესწავლის შემდეგ ა. დირი ვარაუდობდა ლეზგიურ ენათა ერკერტისეული კლასიფიკაცია გასწორებინა (იქვე, გვ. VI).

ფრ. მიულერი უდიურ ენას თვლიდა გარდამავალ საფეხურად ნახური (ჩახური) ჯგუფიდან ქართველურ ენათა ჯგუფისაკენ: საფუძველს ამისთვის იძლეოდა უდიურის მორფოლოგია (ზმნის უღვლილება — პიროვანსუბიექტური, ერგატივის ადგილი ბრუნვათა სისტემაში...).

ტრომბეტის, ტრუბეცკოის, დიუმეზილის სქემებში უდიური ლეზგიურ ჯგუფში არაა შეტანილი, ცალკე ერთეულებად აქვთ მიჩნეული.

ლეზგიური (კიურული, სამურის) ჯგუფის ენებს ნაირ-ნაირი ცვლილება განუცდიათ; მეტადრე ეს ითქმის მორფოლოგიაზე. ამიტომ ჭირს თანამედროვე ვითარების მიხედვით მათი დაჯგუფება: სინქრონიული კლასიფიკაცია დიაქრონიის შედეგთა გავლენას თავს ვერ აღწევს.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ჯგუფები ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნიშნის მიხედვითაა სახელდებული ივ. ჯავახიშვილის მიერ². „ქართულ-ქართველურის“ გარდა ივ. ჯავახიშვილი ხმარობს ტერმინებს: „სინდური ენები“ — აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენებისთვის; „დილური ენები“ — ნახური ჯგუფისათვის; „ლეგურ-ალბანური ენები“ — დაღესტნური ენებისათვის („ალბანური“ აწინდელი ლეზგიური ქვეჯგუფის აღმნიშვნელია, „ლეგური“ კიდევ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურისა, ლაკურისა და დარგულისა).

სინდურ-დილურ-ლეგურ-ალბანური ერთიანდება ტერმინით შარომატული (ანუ საურომატების, სარმატების) ენები; ხოლო ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენას მოიცავს ტერმინი „ქართულ-შარომატული ენები“ და შესაბამისად, „ქართულ-შარომატული ენათმეცნიერება“³.

ტერმინები „სინდური“, „დილური“, „ლეგური“, „ალბანური“ ბერძნულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებულ ტომთა სახელებს ემყარება: სინდები ერთ-ერთი ადიღური ტომია, „დილ“-, „დალდა“ ძვ. ბერძ. *gēloi*-ს უკავშირდება, „ლეგ“ — *lègoi*-ს, ალბანური — კავკასიის ალბანელ ტომებს, კავკასიის ალბანელებს. ტომთა ხსენებული ძველი ტერმინები ავტორს გამოყენებული აქვს თანამედროვე ენა-ჯგუფებისათვის.

¹ А. Д и р р, Рутульский язык, 1911, გვ. 4; მისივე: Цахурский язык, 1913, გვ. 6.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, 1937.

³ იქვე, გვ. 624—625.

სემიტურ ენებთან ქართულის ნათესაობა იყო ამოსავალი ნიკო მარისათვის. ქართულ-ქართველურ ენებს ამიტომ უწოდა ნიკო მარმა იაფეტური ენები. ცნება „იაფეტური ენები“ „სემიტური ენების“ კორელატია, ამ კორელაციას ისტორიულ-გენეზისური საფუძველი აქვს ნ. მარისათვის.

ამდენად ქართველურ ენათა ნ. მარისეული კვალიფიკაცია ისტორიულ-გენეზისურია.

როცა შემდეგში ქართველური ენები ნ. მარმა აფხაზურის, ადიღურის, ნახურ-ქისტურისა და დაღესტნურ ენათა მონათესავედ მიიჩნია. ტერმინმა „იაფეტური“ მოიცვა ყველა იბერიულ-კავკასიური ენა; ჩამოყალიბდა ცნება „იაფეტურ ენათა ოჯახი“.

საინტერესოა, რომ ნ. მარისთვის იაფეტურ-ქართველური ენები (ე. ი. ქართული, მეგრული, ჭანური, სვანური) თავდაპირველად (1910 წ.) ერთი ჯგუფი როდი იყო, არამედ ოთხი ჯგუფის ნარჩენი: იაფეტური ენები წარმოადგენდნენ სემიტურ ენათა მონათესავე შტოს; ამ შტოში შედიოდნენ ჯგუფები: 1. ქაშდ-მოსოხური, 2. თუბალ-კაინური. 3. სონ-სომეხური, 4. გამოუცნობ ენათა ჯგუფი.

პირველი ჯგუფისაგან ქართული დაგვრჩა, მეორისაგან — მეგრული (ანუ „ივერიული“), მესამისაგან — სვანური (იაფეტურის დანალექებს ნ. მარი ჰაიკურსა და არმენულ სომხურშიც ვარაუდობდა)¹.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, იაფეტურ-ქართველურ ენებში ნ. მარი ჯერ კიდევ 1910 წელს კონვერგენციის (შეჯვარების) შედეგს გახაზავდა.

ნ. მარმა სცადა იაფეტურ-ქართველური ენები ფონეტიკური ნიშნის მიხედვით დაეხასიათებინა: ქართული სიტყვის ფუძე თუ სისინა თანხმოვანს შეიცავს (მაგ., **სული**), ჭანურსა და მეგრულს შიშინა თანხმოვანი მოუდის (შური „სული“), სვანურს კიდევ „სპირანტი“ (უკეთ: ფშვინვიერი უკანანენსმიერი) თანხმოვანი (ქვინ „სული“).

„სისინა“, „შიშინა“, „სპირანტული“ და მათი შეჯვარება („შიშინა-სპირანტული“, „სისინა სპირანტული“) ნ. მარის ვარაუდით ნიშანდობლივი იყო ისეთი იაფეტური ენებისთვის, როგორიცაა ქართული, ჭანური, მეგრული, სვანური და აფხაზური.

ამათ დაემატა „სონორული“ ტიპი, როდესაც იაფეტურ ენებად გამოცხადდა ნახური და დაღესტნური ენები.

ნ. მარის ეს თვალსაზრისი თავისთავად საინტერესოა, მაგრამ რეალური მნიშვნელობა მას ქართულისა და მეგრულ-ჭანურისათვის თუ აქვს; სვანურში, აფხაზურში სპირანტული ფენის საილუსტრაციო მასალაც კი მცირეა, ხოლო ნახურ და დაღესტნურ ენათა სონორულობაზე მსჯელობა ხელშესახებს არაფერს იძლევა.

¹ Н. Я. Марр, Грамматика чан. языка, 1910, გვ.15.

ცნება „კავკასიური ენები“ თავდაპირველად ნეგატიური ნიშნის მიხედვით იყო გამოყოფილი ფრიდრიხ მიულერის მიერ 1864 წ. ეს ენები მხოლოდ კავკასიის მიწა-წყალზე გვხვდება ამჟამად; ისინი არც ინდო-ევროპულ, არც ურალურ-ალათურ და არც სემიტურ ოჯახს არ ეკუთვნიან (მსგავსად ბასკურისა დასავლეთში — ისინი განმხოლოებულ რელიქტურ ენათა წრეს ქმნიან)¹.

რა აქვს საერთო ამ არაინდოევროპულ, არათურქულ... ენებს? გარკვეული საერთო სტრუქტურული ნიშნები; ეს ნიშნები 1885 წელს იმავე ფრ. მიულერმა ჩამოაყალიბა შემდეგი სახით:

1. ხმოვანთა სიმცირე და თანხმოვანთა (მეტადრე ყელისმიერ და სინა თანხმოვნების) სიმრავლე;
2. თანხმოვანთა თავყრას იგუებს;
3. აგლუტინაციის პრინციპი გაბატონებულია, მაგრამ ფლექსიისაკენ იხრება;
4. სუფიქსაციის გარდა — პრეფიქსაცია;
5. სახელიც და ზმნაც ფორმებით მდიდარია, მასთან მკაცრად გარჩეული;
6. სქესის გარჩევა: ცოცხალისა და არაცოცხალის, გონიერისა და არაგონიერის, მამრობითისა და მდედრობითის გარჩევა;
7. ობიექტის აღნიშვნა ზმნაში (მსგავსად ბასკურისა);
8. თვლის ოცობითი სისტემა (გარდა ლაკურის, დარგულისა და არჩიბულისა)².

თუ 1885 წ. ფრ. მიულერი მხოლოდ საერთო სტრუქტურული ნიშნების მიხედვით აერთიანებდა ჩრდილო-კავკასიურსა და ქართველურ ენებს, ათი წლის შემდეგ, 1895 წ. მას შესაძლებლად მიაჩნია ეს ენები მონათესავე ენებად დასახოს: რიხ. ერკერტის წიგნის წინასიტყვაობაში ფრ. მიულერი წერს: ამ წიგნში მრავალი ისეთი ენა განხილული, რაც დამაკავშირებელ რგოლსა ქმნის და ჩემთვის უცნობი იყო (1885 წ.), ...ცხადი ხდება, რომ ეს ენები ერთი საერთო წინარე ენიდან მომდინარეობენ და ერთ დამოუკიდებელ ენათა ოჯახს ქმნიანო („ოჯახს, რომელიც არც ერთი ცნობილი ენათ-ოჯახის ნათესავი არაა“)³.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა (იაფეტურ ენათა) ნათესაობა ნ. მარმაც ივარაუდა (1915 წ.): ქართული აფხაზურ-ჩერქეზულთან, ჩაჩნურთან და დაღესტნურ ენებთან ერთ ოჯახს ქმნის, იაფეტურ ენათა ოჯახსაო⁴ („კავკა-

¹ Fr. Müller, Über die sprachwissenschaftliche Stellung der kaukasischen Sprachen ..., „Orient und Occident“..., Göttingen, 1864, ტ. II, გვ. 526.

² Fr. Müller, Grundriß der Sprachwissenschaft, Bd. III, Abth. II (1885) გვ. 48.

³ Rich. Erskert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes, 1895, Vorrede, VI.

⁴ Н. М а р. Кавказоведение и абхазский язык, 1915: Избр. раб., I, გვ. 66.

სიურ ენათა შესწავლამ დაადგინა, რომ არსებობს კიდევ ერთი ოჯახი, საშუალება მოგვეცა გამოგვეყო ცალკე მეოთხე ოჯახი, იაფეტურ ენათა ოჯახი, რომელიც არ ენათესავება არც არიულ-ევროპულ ოჯახს, არც თურქულ ოჯახს, მაგრამ ღვიძლი ნათესავია სემიტურ ენათა ოჯახისაო“¹).

დებულება იგივეა, რაც ოცი წლის წინ ფრ. მიულერმა წამოაყენა — ცალკე ოჯახიან ოლონდ ეს ცალკე ოჯახი, ფრ. მიულერის თქმით, არც ერთ სხვა ოჯახს არ ენათესავება, ხოლო ნ. მარს სემიტურ ენათა ოჯახის ახლო მონათესავედ ჰქონდა წარმოდგენილი.

ად. დირს გარკვეული პასუხი არ მოუცია კითხვაზე, რას გულისხმობს ცნება „კავკასიური ენები“, მონათესავე ენებს თუ ტიპოლოგიურ ერთიანობას, ანდა დაახლოების შედეგს. (ახლა რომ „ენათ კავშირი“ ეწოდება): „ჩვენ ჯერ კიდევ არ გაგვითხრია საკმაოდ ღრმად, რომ შეგვეძლოს თქმა, ყველა სამი ძირი (იგულისხმება: ქართველური, აფხაზურ-შბიხურ-ჩერქეზული და ჩაჩურ-დაღესტნურ ენები) საერთო ღეროდან მოდის, თუ ეს სამი ღერო ერთმანეთს შეზრდია იმდენად, რომ გამოცნობა ჭირს“².

ად. დირს შეხედულებამ, უნდა ვიფიქროთ, განიცადა ნიკ. ტრუბეცკოის დებულების გავლენა.

ამ გავლენას თავი ვერ დააღწიეს შემდგომი დროის მკვლევრებმაც, მეტადრე იმათ, ვისაც საშუალება არა ჰქონია სხვადასხვა ჯგუფის ენები უშუალოდ გაეცნო და არსებული სხვაობის ისტორია ეკვლია.

1924 წელს ნიკ. ტრუბეცკოიმ უარყო იბერიულ-კავკასიურ ენათა წარმოშობითი ერთიანობა: ჩრდილო-კავკასიის ენები (აფხაზურ-ადიღური,

¹ უფრო გვიან ნ. მარმა ენათა წარმოშობითი ნათესაობა უარყო; „ენათა ოჯახს“ „ენათა სისტემა“ და „ენათა სტადია“ დაუპირისპირა: სტადია ენას ახასიათებდა იმის მიხედვით, თუ საერთოდ ენათა განვითარების რა საფეხურს წარმოგვიდგენს იგი, ნიშნები კი, რის მიხედვითაც სტადია უნდა გამოიყოს არც ნ. მარს, არც მის მიმდევრებს, არ დაუდგენიათ. ამიტომ „იაფეტური სტადიის ენები“ დარჩა გაურკვეველ ცნებად.

² ად. დ ი რ ი, შესავალი, *Einführung*, 1928, გვ. 1.

იმავე დროს ად. დირი სარწმუნოდაც კი თვლის, რომ კავკასიურ ენებს უკავშირდება წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ენები (ურარტული, ჰურიტული ანუ მიტანი, ელამური, ხეთური), ხმელთაშუა ზღვის ენებიდან — კრეტული, ეტრუსკული. იბერიული და ბასკური („შესავალი“, *Einführung*, გვ. 21).

თუ ცნება „კავკასიური ენები“ მოიშალა (სამი განსხვავებული ძირის ენები გვაქვს), როგორღა შეიძლება „კავკასიურის“ კორელატები ვეძიოთ წინა აზიასა და ხმელთაშუა-ზღვის აუზის ენებში?

აღსანიშნავია ერთი გარემოებაც: 1904 წ. დირი წერდა: „კავკასიური ენები შემავრთებელი რგოლი ჩანს ინდო-ევროპულსა და ქამიტურ-სემიტურ ენებთან, ერთი მხრით, ინდო-ევროპულ და ურალურ-ალთაურ ენებთან, მეორე მხრითაო“.

„Кавказское языковедение, его история и будущие задачи“, — Изв. КОИРГ Общества, т. XVII, вып. 5 (1904), 368—380.

ნახურ-ქისტური და დაღესტნური ენები) ერთმანეთის მონათესავე ჩანან; რაც შეეხება ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ნათესაობას სამხრულ-კავკასიურ ენებთან, ეს ნათესაობა არც თავისთავად არის ცხადი და არც მეცნიერულად არის დამტკიცებული¹. ამიტომ უმჯობესია „კავკასიური ენები“ ვიხმაროთ, როგორც გეოგრაფიული ცნება.

თუ „კავკასიური ენები“ გეოგრაფიული ცნებაა, მას ვერ ვიხმართ ისეთ ცნებათა გვერდით, როგორიცაა „ინდო-ევროპული ენები“, „სემიტური ენები“, „უნგრულ-ფინური ენები“, რამდენადაც არც ერთი ეს ცნება არ არის გეოგრაფიული (არამედ ისტორიულ-გენეზისურია).

„კავკასიურ ენებს უნდა ჰქონდეს ენათმეცნიერული (და არა გეოგრაფიული) შინაარსი. თუ მას გეოგრაფიულ ცნებად მივიჩნევთ, ამით კავკასიური ენები, როგორც ლინგვისტური ცნება, უარყოფილი იქნება: მაშინ უნდა ვიხმაროთ „ჩრდილო კავკასიური ენები“, „სამხრულ-კავკასიური (ქართველური) ენები... „ ცნება „კავკასიური ენები“ — გამოირიცხება.

ნ. ტრუბეცკოი განაზვდა, ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ნათესაობა სამხრულ-კავკასიურ ენებთან დამტკიცებული არ არისო, ე. ი. შედარებითი გრამატიკა და შედარებითი ლექსიკონი არ გვაქვს დამუშავებულიო. მაგრამ ასეთი გრამატიკა და ლექსიკონი არც ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შესახებ მოგვეპოვება. მერე-და, ლეზგიური ენა — ყველაზე აღმოსავლური წევრი, და აფხაზური ენა — ჩრდილო-დასავლეთი ჯგუფის ენებიდან, დიდად განსხვავდებიან — გრამატიკული მოვლენებითაც და ლექსიკითაც; ასე რომ, ვერ ვიტყვით ამ ენათა ნათესაობა ცხადია თავისთავადაო.

ყოველ შემთხვევაში, აფხაზური ქართულთან უფრო ახლოსაა, ვინემ იგივე აფხაზური — ლეზგიურთან.

სამწუხაროდ, ნ. ტრუბეცკოის ხელი არ მოუწვდებოდა ქართულ (და სხვა ქართველურ ენათა) მასალაზე, რომ ჩრდილო კავკასიურ და ქართველურ ენათა ურთიერთობის შესახებ დამოუკიდებლად ემსჯელა.

საერთოდ, ენათა ნათესაობის შესახებ ნ. ტრუბეცკოიმ შემდეგში აზრი გამოიცვალა: ინდო-ევროპული ენები სტრუქტურულ ნიშანთა კომპლექსით განისაზღვრებაო (და, მაშასადამე, არა ამ ენათა წარმოშობითა და შესაბამისად, ლექსიკურ და მორფოლოგიურ ნიშანთა ერთობით); ეს სტრუქტურული ნიშნები შეიძლება არ მოეპოვებოდეს ენას, მაგრამ დროთა ვითარებაში შეიძინოსო. ამგვარად, არაინდოევროპული ენა იქცევა ინდო-ევროპულად და — პირუკუ.

ასეთი გაგება აუქმებს ნ. ტრუბეცკოის წინანდელ აზრს ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ურთიერთობის შესახებაც და ჩრდილო-კავკასიურ ენათა სამ-

¹ „მსოფლიოს ენები“, *Les langues du monde*, 1924, გვ. 327.

ხრულ-კავკასიურთან (ქართველურ ენებთან) ნათესაობითი ურთიერთობის შესახებ: ნათესაობის, როგორც ისტორიულ-გენეზისური ურთიერთობის საკითხი, მოიხსნა მაშინაც, როცა ენები (ჩრდილო-კავკასიური) მონათესავედ მიაჩნდა ავტორს, და მაშინაც, როცა ისტორიულ გენეზისური ნათესაობა ნ. ტრუბეცკოის საერთოდ სარწმუნოდ არ ეჩვენა.

ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობის თავისებური გაგება (1936 წ.) აზრს უკარგავს იმას, რაც ჩრდილო-კავკასიურ და ქართველურ ენათა ურთიერთობის თაობაზე აღრე (1924 წ.) თქვა ნ. ტრუბეცკოიმ¹.

ამისდა მიუხედავად, ნ. ტრუბეცკოის ნეგატიურ დებულებას დიდი გასაქანი დაურჩა: ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ნათესაობა სამხრულ-კავკასიურ ენებთან დამტკიცებული არ არის, „კავკასიური ენები“ გეოგრაფიულ ცნებას წარმოადგენსო, ამას დღესაც ბევრი იმეორებს.

1954-1955 წწ. ზოგი სპეციალისტი იმასაც კი ამბობდა: არა თუ ყველა კავკასიური ენის, არამედ დაღესტნის ენათა ნათესაობაც კი დამტკიცებულად ვერ მიიჩნევა, რაკი არ მოგვეპოვება სათანადო შედარებითი გრამატიკა და შედარებითი ლექსიკონი².

ამის მიხედვით თანმიმდევრული იქნებოდა აღნიშნულ ავტორს ქართველური ენებიც არ მიეჩნია მონათესავედ: შედარებითი გრამატიკა არც ამ ენებისთვის არის დამუშავებული.

1967 წელს მოსკოვში გამოვიდა კრებული „იბერიულ-კავკასიური ენები“³ (ესაა მეოთხე ტომი სერიისა „საბჭოთა კავშირის ხალხთა ენები“). შესავალ წერილში „იბერიულ-კავკასიური ენები“ ნათქვამია: კავკასიოლოგთა მეტი წილი ვარაუდობს კავკასიურ ენათა ყველა შტოს (ჯგუფის) თავდაპირველ გენეზისურ ნათესაობას, თუმცა ამ ნათესაობის დასაბუთებას ჯერ კიდევ ბევრი აკლია და კავკასიურ ენათა შედარებით-ისტორიული გრამატიკის შექმნა კავკასიური ენათმეცნიერების ერთ-ერთ ყველაზე აქტუალურ ამოცანას წარმოადგენსო⁴.

ამრიგად, 1967 წელს კავკასიური ენები აღარ მიიჩნევა უკვე გეოგრაფიულ ცნებად (წინააღმდეგ შემთხვევაში ამ ენათა „შედარებით ისტორიული გრამატიკის“ დამუშავებაზე ლაპარაკი უადგილო იქნებოდა).

მეტი კიდევ: იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობაც ამ ენათა სპეციალისტების მეტი წილის აზრად არის გამოცხადებული.

¹ იხ. ჩვენი „იბერ.-კავკ. ენათა შესწ. ისტორია“, 1965, გვ. 393—395.

² Е. А. Б о к а р е в, „Задачи сравн.-истор. изучения кавк. яз.“ კურნ.: „Вопросы языкознания“, 1954, № 3.

³ „Иберийско-кавказские языки“, М., 1967.

⁴ „იბერიულ-კავკასიური ენები“, შესავალი (Е. А. Б о к а р е в и Г. А. К л и м о в, Иберийско-кавказские языки, Введение), გვ. 7.

ზემოთქმულის გათვალისწინებით იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების მიზანია შეისწავლოს იბერიულ-კავკასიური ენები ისტორიულ-შედარებითი (ისტორიულ-გენეზისური) თვალსაზრისით.

სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური შედარება, როგორც თავში ითქვა, დამხმარე საშუალებას ქმნის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლისათვის.

ამრიგად, ამ ენათა მეცნიერული ისტორია არის ძირითადი მიზანი; შედარება, სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური შესწავლა ამ ძირითად მიზანს ემსახურება, ეგვივე ითქმის ენათა სისტემატური აღწერითი ანალიზის შესახებ.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორია, თავის მხრივ, სათანადო ხალხთა მეცნიერული ისტორიის შექმნისათვის არის საჭირო.

ენის შესწავლა ხალხის ისტორიასთან კავშირში და, კერძოდ, კულტურისა და აზროვნების ისტორიასთან კავშირში იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების, როგორც ისტორიული დისციპლინის, საბოლოო მიზნად რჩება.

უფრო არსებითი თეორიული მიზანი, ვინემ ენის შესწავლა კულტურასა და მის ისტორიასთან, აზროვნებასა და მის ისტორიასთან კავშირში, ენის მეცნიერულ შესწავლას არ მოეპოვება.

§5. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სტრუქტურის ზოგადი ტიპოლოგიური დახასიათება

იბერიულ-კავკასიურ ენათა სტრუქტურის დამახასიათებელი ტიპობრივი ნიშნები გამოყვეს ფრ. მიულერმა და ივ. მეშჩანინოვმა.

საერთო ნიშნები კი გვაქვს, მაგრამ შეუმჩნეველი როდი რჩება არა ერთი მნიშვნელოვანი სხვაობა სტრუქტურაში.

ეს სხვაობა დასტურდება არა მხოლოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ჯგუფებს შორის, ზოგ თვალსაჩინო სხვაობას ვპოვებთ ერთი და იმავე ჯგუფის ენათა შორისაც.

სახელისა და ზმნის მორფოლოგია ქმნის ენის სტრუქტურის ქვაკუთხედს. ამ მხრივ ჯგუფებს განასხვავებს შემდეგი ზოგადი (მასთან მთავარი) ტიპობრივი მოვლენა: აფხაზურ-ადიღურ ენათა მორფოლოგიაში სახელის ბრუნება სუსტად არის განვითარებული (კერძოდ, აფხაზურ სახელში ძირითადი ბრუნვები — ნათესაობითი, მიცემითი, ერგატივი — საერთოდ არ გაირჩევა); ზმნის უღვლილება კი მრავალფეროვანია: ზმნა მდიდარია როგორც მორფოლოგიური, ისე მოდალური კატეგორიებით. ერთი სიტყვით, მორფოლოგიურ სისტემაში ზმნის ხვედრი წონა შეუდარებელივ დიდია სახელისაზე.

ნახურსა და დაღესტნურ ენებში — პირუკუ, ბრუნება მდიდარია (ძირითადი ბრუნვები, თანდებულიან ბრუნვათა სერიები...); რაც შეეხება ზმნას, მისი უღვლილება (ბრუნებასთან შედარებით) სადაა; ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიებით ზმნა ღარიბია (მოდალური კატეგორიები კი ნახურსა და დაღესტნურ ენებში ღარიბად როდია წარმოდგენილი, თუმცა არც ისე, როგორც ეს აფხაზურ-ადილურ ენებში შეიმჩნევა).

ქართველურ ენებში ბრუნებაც (ძირითადი ბრუნვები, თანდებულიანი ბრუნვები) განვითარებულია, თუმცა თანდებულიან ბრუნვათა ისეთი სერიები, რაც დაღესტნურ ენებს ახასიათებს, არც ერთ ქართველურ ენაში არ დასტურდება. უღვლილებაც მდიდარია მორფოლოგიური კატეგორიებით (პირის კატეგორია — კერძოდ, სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება — ქცევა, გვარი, კაუზატივი...). მაინც ზმნის ხვედრი წონა დიდად სჭარბობს სახელისას — ყველა ქართველურ ენაში.

სახელისა და ზმნის მორფოლოგიის ხვედრ წონას თუ გავითვალისწინებდით, ქართველური ენები გარდამავალ საფეხურად და შემაერთებელ რგოლად წარმოგვიდგება, ერთის მხრით, აფხაზურ-ადილურსა და მეორე მხრით, ნახურსა და დაღესტნურ ენებს შორის.

სრული სტრუქტურული ერთგვარობა ცალკეული ჯგუფის წევრებს შორისაც არ დასტურდება. ასე მაგალითად, აფხაზური სახელი, როგორც ვთქვით, ძირითად ბრუნვებს არ განარჩევს; ადილურ ენებში, სახელობითისა და ერგატივის, ორი დეტერმინირებული ბრუნვის გარჩევა ფაქტია. მეორე მხრივ, ადილურ ენებსა და უბიხურს გრამატიკული კლას-კატეგორია აღარ შემორჩენიათ; აფხაზური ენა კი გრამატიკულ კლასებს განასხვავებს — ზმნის უღვლილებაში, ნაცვალსახელებსა და რიცხვით სახელებში, არსებით სახელთა მრავლობითში. აფხაზურის ჩვენება ამ შემთხვევაში არქაულ ვითარებას ამჟღავნებს (ადილურ-უბიხურთან შედარებით).

ქართველურ ენათაგან მხოლოდ სვანურში (მის ზოგ დიალექტში) დასტურდება ინკლუზივისა და ექსკლუზივის ფორმები (ზმნის I პირის მრავლობითში, კუთვნილებითს ნაცვალსახელებში — „ჩვენი“... თვით ნაცვალსახელი „ჩვენი“ კი სხვაობას არ უჩვენებს)... ქართულსა და ზანურში მრავლობითმა ინკლუზივ-ექსკლუზივის გარჩევა არ იცის.

ზანურ ზმნას პოტენციალისის კატეგორია მოეპოვება, ქართულსა და სვანურ ზმნაში ეს კატეგორია არ დასტურდება (ქართული და სვანური უარყოფითი ნაწილაკების მეშვეობით გადმოსცემენ შეუძლებლობას: ქართ. არ — ვერ, სვან. დემ — დემ...).

დაღესტნის ენათა ჯგუფში სტრუქტურული სხვაობა ყველაზე მკვეთრად არის გამოხატული: ზოგ ენაში (ხუნძურში...) კლასოვანი უღვლილება გვაქვს, ზოგში (ლაკურში, დარგულში, თაბასარანულში...) — კლასოვან-პიროვანი, ზოგში (უდიური...) — პიროვანი, ზოგში კიდევ (ლეზგიურში,

აღუღურში) — არც კლასოვანი და არც პიროვანი... თაბასარანული ენის ზმნას სუბიექტის პირის გარდა ობიექტის პირიც შეუძლია აღნიშნოს, უდი-ური ენის ზმნა ან მხოლოდ სუბიექტის პირებზე მიუთითებს, ან ობიექტი-საზე...

სტრუქტურის სხვაობა, რასაც იბერიულ-კავკასიურ ენებში ვპოვებთ, სათანადო მოვლენათა ევოლუციის პროცესს უკავშირდება: სხვაობა ამ პროცესის სხვადასხვა საფეხურს წარმოგვიდგენს; ზოგი უფრო ძველია, ზოგიც — უფრო ახალი; სულ ახალიც შეინიშნება (უდიური ზმნის ცვლა მხოლოდ პირთა მიხედვით).

სტრუქტურის ტიპობრივ მოვლენათა შეპირისპირე-ბითი ანალიზი შეფარდებითი ქრონოლოგიის დადგენის სა-შუალებაა, ე. ი. ენათა ისტორიის კვლევას ემსახურება.

§6. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სისტემა ამჟამად და ძველად

ენის ისტორია შეიძლება იყოს დოკუმენტური, როცა საამისო ძეგლე-ბი მოგვეპოვება; ისტორიის აღსადგენად მიმართავენ შედარებას, როცა სამ-წერლო ძეგლები არა გვაქვს, ანდა გვაკლია. იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან ძველი სამწერლო ენაა მხოლოდ ქართული (ძეგლები V საუკუნიდან გვაქვს). სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების წერილობითი ტრადიცია XVIII საუკუნის იქით არ მიდის; ენათა დიდი წილი ამჟამადაც უმწერლოა (უმ-წერლოა 18 ენა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან). ამის გამო შედარება აქ ისტორიული წარსულის აღდგენის მთავარ წყაროდ რჩება: შედარება მონათესავე ენებისა, შედარება ერთი ენის დიალექტებისა, დიალექტთა მო-ნაცემების შედარება შინაგანი კონსტრუქციის საშუალებაა.

ცალკეა გასათვალისწინებელი ის შესაძლებლობანი, რასაც ენის ცვლის არასისტემური ხასიათი გვიქმნის.

ენა, როგორც ცნობილია, სისტემას წარმოადგენს. სისტემის მონაწი-ლე ერთეულები ერთმანეთთან კავშირს ამყლავნებენ და ეს კავშირი კანონ-ზომიერ ურთიერთობას გულისხმობს: უამისოდ სისტემა არ გვექნებოდა. სისტემურობა ბგერითს მასალასაც ეხება (ფონემათა სისტემა), სიტყვის ფორმებსა და სინტაგმათა სტრუქტურაშიც ვლინდება. თუმც უფრო მკრთალად, მაგრამ გარკვევით, სისტემურობა ლექსიკურ ჯგუფებშიც ხელ-შესახება.

ენის სისტემა ცვალებადია (უცვლელობა მკვდარ ენას ახა-სიათებს). ენის ცვლა არაა თანაბარი არც დროის სხვადასხვა მო-ნაკვეთში და არც ენობრივი სისტემის სხვადასხვა რგოლში; ასე, მაგ., მორფოლოგიური ინვენტარი უფრო ნელა იცვლება, ლექსიკა — ყველაზე სწრაფად.

ამრიგად, ენობრივი სისტემა დინამიკურია. ენის დინამიკური სისტემა — სხვადასხვა რგოლის სხვადასხვაგვარი ტემპით ცვლის გამო, რიგ მოვლენებში განვითარების „გუშინდელ დღეს“ ასახავს, მაშინ როდესაც ზოგი სხვა მოვლენა-პროცესი ხვალინდელი ვითარების მანიშნებელია; განვითარების სხვადასხვა საფეხური ენის სისტემაში ერთდროულად არის ხოლმე მოცემული: ენის სისტემაში არქაიზმები და ინოვაციებია შერწყმული.

ენის სისტემაში ამდენად ენის ისტორია დაჩნდება. ამიტომვე, რომ ენის სიტემის აღწერისას ენის ისტორიას გვერდს ვერ ავუქცევთ: ენის სისტემა ენის ისტორიისგან დამოუკიდებელი განვითარების ვერც ერთ ეტაპზე ვერ იქნება; ამიტომვე ენის სისტემა ენის ისტორიის ერთ-ერთ წყაროდ შეიძლება გამოვიყენოთ.

მონათესავე ენათა ისტორიას რომ იკვლევენ, ჩვეულებრივ ცდილობენ, ფუძე-ენა აღადგინონ: ერთი მხრით, ფუძე-ენა მონათესავე ენათა ანალიზს ემყარება; მეორე მხრივ, მონათესავე ენათა ისტორიის ფაქტები ამ ფუძე-ენიდან გამოჰყავთ.

ფუძე-ენა რომ უნდა არსებულებო, ამას მონათესავე ენათა არსებობიდან ასკვნიან, მაგრამ ივარაუდო ფუძე-ენის არსებობა, არ ნიშნავს, კვლევის საბოლოო მიზნად დავსახოთ ფუძე-ენის აღდგენა.

ფუძე-ენის აღდგენა შეუძლებელია: შეიძლება ფუძე-ენის სისტემის ზოგადი ნიშნები გავითვალისწინოთ, ცალკეული ფაქტებიც აღვადგიონოთ, მაგრამ არა ფუძე-ენის კონკრეტული სახე. ავგ. შლაიხერს შესაძლებლად მიაჩნდა ინდო-ევროპულ პრა-ენაზე მოთხრობაც კი დაეწერა. რამდენიმე სტრიქონიანი გაბმული ტექსტით („ცხენი და ცხვარი“).

ამ ორმოცდაათიოდე წლის წინ ანატოლიაში ძველი მკვდარი ინდოევროპული ენები აღმოაჩინეს (თიხის ფირფიტებზე). ყველაზე მეტი მასალა ინდო-ევროპული ენის ნესიტურ-ხეთურისა იყო. ანატოლიის ინდო-ევროპულ ენათა ჩვენებამ თვალსაჩინოდ შეცვალა წინათ გავრცელებული შეხედულება ინდო-ევროპული წინარე-ენის ფონეტიკისა და მორფოლოგიის საკითხებზე.

„ცხენი და ცხვარი“ ახლა რომ დაეწერათ, მოთხრობა სხვაგვარი გამოვიდოდა; მაგრამ ახლა ინდო-გერმანულ ენათა სპეციალისტები ასეთი მოთხრობის დაწერას მიზნად აღარ ისახავენ, თუმცა წინარე ენის ვარსკვლავიან ამოსავალ ფაქტებს ჯერ კიდევ ფართო ასპარეზი ურჩება.

შედარებითი გზით აღდგენილი ენობრივი ფაქტების რეალურობა მთლიანად დამოკიდებულია იმაზე, რამდენად შემოგვრჩა ყველა ის ენობრივი ერთეული, რაც ფუძე-ენის დივერგენციით იყო მიღებული და რამდენად შევიძლებთ დივერგენციის შემდეგ მომხდარი ცვლილებები გავითვალისწინოთ.

ფუძე-ენის კონკრეტული სახის აღდგენა არც შესაძლებელია და არც საჭირო: ფუძე-ენა რეგულატიური ცნებაა.

მონათესავე ენათა ახლანდელს ვითარებაში ხელთა გვაქვს სხვადასხვა ხნოვანების ფაქტები: არქაიზმები და ინოვაციები ისიც ზოგი რა სიძველისაა და ზოგიც — რისა.

ამ ფაქტების შედარებითმა ანალიზმა წინათ არსებული ვითარება უნდა გავვათვალისწინებინოს: შედარება საშუალებაა, ისტორია — მიზანია.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლას ჯერ კიდევ არ მიუღწევია ისეთი დონისათვის, რომ მეცნიერული ისტორია კონკრეტული ფაქტებისა — ფონეტიკა იქნება თუ მორფოლოგია ანდა ლექსიკა — მთლიანი სახით წარმოგვიდგეს. ეს შემდგომი საქმეა.

ამჟამად მიზნად ის გვექნება, რომ განვითარების ძირითადი საკითხები გავარკვიოთ: ბგერათა სისტემა, ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები, სინტაქსური წყობა რა სახითა გვაქვს, განვითარების რა გზა გაუვლია და რა ტენდენციებს ამჟღავნებს; იბერიულ-კავკასიური ენების სისტემისა და ისტორიის ამ ძირითადი საკითხების რკვევა არის იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლის ამოცანა.

II. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონემატური სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები

§7. ხმოვანთა სისტემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ხმოვანთა სისტემა ამ ენებს მარტივი აქვს, თანხმოვანთა სისტემა კი რთულია — ასე ახასიათებდა იბერიულ-კავკასიურ ენებს ჯერ კიდევ ფრიდრიხ მიულერი 1885 წ. ზოგადად თანხმოვანთა და ხმოვანთა ფარდობა მართლაც ასეთია. მაგრამ ხმოვანთა შედგენილობის სიმარტივე ყველგან ერთნაირი როდია, თანხმოვანთა სისტემის სირთულეც დიდად განსხვავებულია.

აფხაზურში ორ ხმოვანს გამოყოფენ: ესაა **ა, გ**; სხვა ხმოვნები (**ე, ო, უ, ი**) პოზიციურად წარმოიქმნება — ამ ორ ფონემასთან შერწყმით¹.

უბიხურშიც ორი თანხმოვანია ძირითადი: **ა** (ღია), **გ** (დახშული); **ა** გარკვეული თანხმოვნების შემდეგ **ჰ**-ს იძლევა, **ჟ**-ს წინ — **ო**-დ გვევლინება; **გ** — უ-ს გვაძლევს (**ჟ**-სთან), შიშინ-სისინა თანხმოვნებთან **ჟ**-ს².

ადიღეურ-ჩერქეზულში ხმოვანთა სამწევრიანი სისტემა გვაქვს: **ა** — **გ**³; **ე, ო** — კი ფონემათა ჯგუფს ეტოლება⁴.

სამ ხმოვანს **ა** — **გ** მიიჩნევენ ამოსავლად ყაბარდოულ-ჩერქეზული-სათვის⁵.

ქართულში ხუთი ხმოვანი გვაქვს: **ა, ე, ი, ო, უ**; ასეა ძველ სამწევრო ქართულში, ასეა ახალ სალიტერატურო ენაში. ზოგ პერიფერიულ დიალექტში (ინგილოურში...) ამ ხუთ სადა ხმოვანს ერთვის პალატალიზებული (უძალაუტიანი) ო უ.

ხუთ ხმოვანს განარჩევს ხუნძური სალიტერატურო ენაც, თუმცა აქაც **ო** და **ე** ხმოვანთა თავისებური ქცევა (დიალექტებში) აღინიშნება.

დარგულ სალიტერატურო ენაში ხუთ ხმოვანს გამოყოფენ: **ა, ე, ი, გ, ო, უ**; **ო** — არა ჩანს⁶.

ლაკურ სალიტერატურო ენაში არსებითად ისეთივე ვითარება დასტურდება, როგორც დარგულში: **ა, ე, ი, უ**; ოღონდ ამას ერთვის პალატარიზებული ა ო გრძელი ა ო¹.

¹ К. Л о м т а т и д з е, Абхаз. яз., ИКЯ-ки, გვ. 103.

² М. К у м а х о в, Убых. яз., ИКЯ-ки, გვ. 690.

³ М. К у м а х о в, Убых. яз., ИКЯ-ки, გვ. 145.

⁴ ი ქ ვ ე.

⁵ А. Ш а г и р о в, Кабард. яз., ИКЯ-ки, გვ. 166.

⁶ З. А б д у л л а е в, Дарг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 508—509.

ამოსავლად სამი მარტივი ხმოვანია (**ა, ი, უ**) მიჩნეული (გარდა ამისა რუსული ენიდან ნასესხებ სიტყვებს ზოგი ხმოვანი შემოჰყვამო)².

ლეზგიურ სალიტერატურო ენისათვის ოთხი სადა ხმოვანი ფონემა გვაქვს (**ა ე ი უ; ო** არც აქ ჩანს) და პალატალიზებულია ა უ³. ნაზალიზაცია მოუდის ყველა ხმოვანს⁴.

თაბასარანული სალიტერატურო ენა ხმოვნების ლეზგიურ სისტემას მიჰყვება: **ა ე ი უ (ო** არა გვაქვს) და **ა უ**⁵.

ა და **უ** ხმოვნები სადა **ა, უ**-ს ფარინგალიზებულ ვარიანტად არის მიჩნეული⁶.

აღლულურში: **ა ი ე უ**-ს ემატება **ჟ** (**ო** არ დასტურდება)⁷.

ხუნძურ ენასთან — გრამატიკული სტრუქტურითაც და ლექსიკითაც — ახლოსა ანდიურ ენა-კილოთა ჯგუფი (ანდიური, ბოთლიხური, ლოდობერიული, ჭამალალური, ახვასური, ტინდიურ-ბაგვალალური, კარატაული).

ანდიური ენა-კილოები ხმოვანთა უფრო რთულ შედგენილობას წარმოაჩენს; სირთულის წყაროა სადა (ძირითადი) ხმოვნების გარდა წყება გრძელი ანდა ნაზალიზებული (ცხვირისმიერი) ხმოვნებისა (ანდა კიდევ ორივესი ერთად):

ბოთლიხურს მოეპოვება სადა **ა ე ი ო უ** და მათი ნაზალიზებული ვარიანტები⁸; ნაზალიზებული **ო** იშვიათია⁹.

ლოდობერიულში გვაქვს: **ა ე ი ო უ** და ნაზალიზებული **ა^ნ ი^ნ უ^ნ** (ნაზალიზებული რიგის **ე^ნ ო^ნ**, როგორც ფონემა, დადასტურებული არაა¹⁰).

კარატაულში: **ა ე ი ო უ** და ნაზალიზებული: **ა (ე) ი (ო) უ^ნ**¹¹; ნაზალიზებული ფორმები იშვიათად გვხვდება¹².

ჭამალალურში სადა ხმოვნებს (**ა ე ი ო^ნ უ**) ემატება ოთხი გრძელი ხმოვანი **ა ე ი უ** და ნაზალიზებული **ა^ნ ე^ნ ი^ნ უ^ნ**¹³.

¹ Г. Муркелинский, Лак. яз., ИКЯ-ки, გვ. 489.

² ი ქ ვ ე.

³ У. Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 529.

⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 530.

⁵ А. Магомедов, Табасар. яз., § 10, გვ. 27; Б. Ханмагомедов, Табассар. яз., ИКЯ-ки, გვ. 546.

⁶ ი ქ ვ ე.

⁷ А. Магомедов, Агульский яз., ИКЯ-ки, გვ. 562.

⁸ Т. Гудава, Боглих. яз., ИКЯ-ки, გვ. 293.

⁹ ი ქ ვ ე.

¹⁰ Т. Гудава, Годобер. яз., ИКЯ-ки, გვ. 307.

¹¹ З. Магомедбекова, Карат. яз., ИКЯ-ки, გვ. 322.

¹² ი ქ ვ ე.

¹³ З. Магомедбекова, Чамал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 384.

ახვასურში: ა ე ი ო უ; ხუთივე შეიძლება იყოს გრძელიც, ნაზალიზებულიც (გრძელი ნაზალიზებული ხმოვნები იშვიათიაო)¹.

ანდიურ ენაში სადა ხმოვნების (ა ე ი ო უ) გარდა დასტურდება მათი გრძელი და ნაზალიზებული ვარიანტები. ნაზალიზებული ხმოვნები თქმებში არათანაბრად არის გავრცელებული².

ბაგვალალურსა და ტინდიურში სადა, გრძელ და ნაზალიზებულ ხმოვანთა წყებებს ემატება გრძელი ნაზალიზებული ხმოვნები:

ბაგვალალური: ა ე ი ო უ (ო — იშვიათია!)

ა ე ი ო უ
ა^ნ ე^ნ ი^ნ ო^ნ უ^ნ (ე^ნ, ო^ნ ძალზე იშვიათია!)
ა^ნ ე^ნ ო^ნ უ^ნ ³

ტინდიური: ა ე ი ო უ

ა ე ი ო უ
ა^ნ ე^ნ ი^ნ ო^ნ უ^ნ
ა^ნ ე^ნ ო^ნ ო^ნ უ^ნ (ე^ნ და ო^ნ იშვიათად გვხვდებაო).⁴

ბეჟიტურ-კაპუჭურს მოეპოვება სადა, გრძელი, ნაზალიზებული ხმოვნების გარდა პალატალიზებული ა ო უ⁵.

ხვარშიულში სადა და ცხვირისმიერ ხმოვნებს ემატება ფარინგალიზებული ა ე ი ო უ⁶.

ფარინგალიზებულ ხმოვნებს ე. ბოკარევი გამოყოფს დიდოურშიც; გრძელი მხოლოდ ე ა გვაქვს, ფარინგალიზებული — ხუთივე სადა ხმოვანი; დ. იმნაიშვილი ფარინგალიზაციას მეზობელ თანხმოვანთა ნიშნად თვლისო⁷.

დავ. იმნაიშვილი დიდოურში გამოყოფს წმინდა ა ე ი ო უ-ს გვერდით გრძელ ხმოვნებს — ხუთს: ა ე ი ო უ; ნაზალიზებული ხმოვნებით კი დიდოური ღარიბიაო⁸.

ლეზგიური ქვეჯგუფის ენებიდან:

წახურს აქვს: სადა: ა ე ი ო უ გ

გლოტიზებული: ა ო უ ო⁹

¹ З. Магомедбекова, Ахвах. яз., ИКЯ-ки, გვ. 276—336.

² И. Церцвадзе, Анд. яз., ИКЯ-ки, ილ. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ანდიური ენა, §§ 9—11, გვ. 10—15.

³ Т. Гудава, Багвал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 351.

⁴ Т. Гудава, Тинд. яз., ИКЯ-ки, გვ. 368.

⁵ Е. Бокарев, Г. Мадиева, Бежит. яз., ИКЯ-ки, გვ. 455.

⁶ Е. Бокарев, Хварш. яз., ИКЯ-ки, გვ. 422.

⁷ Е. Бокарев, Цез. яз., ИКЯ-ки, გვ. 404.

⁸ Д. Имнайшвили, Дидойский яз., Тб., 1963, § 4.

⁹ Б. Талибов, Цах. яз., ИКЯ-ки, გვ. 592.

ასევე კრიწულს: ა ე ი ო უ ზ
 ა რ ო უ¹
 ბუდუხურს: ა ე ი ო უ ზ
 ა რ ო უ²
 არჩიბულს: ა ე ი ო უ
 ა რ ო უ (ფარინგალიზებული)³
 რუთულურს: ა ე ი ო უ ზ
 ა რ ო უ
 ა ე ი ო უ (ფარინგალიზებული)⁴
 უდიურს: ა ე ი ო უ
 ა რ ო უ
 ა ე ი ო უ (ფარინგალიზებული)⁵
 ხინალულურს: ა ე ი ო უ ზ
 ა რ ო უ
 ა რ ო უ⁶

ნაზალიზებული ხმოვნები ლეზგიური ქვეჯგუფის სხვა არც ერთ ენაში არ მოგვებოვება.

ჩაჩნური ენის ხმოვანთა სისტემისათვის დამახასიათებლად მიაჩნიათ გრძელისა და მოკლე ხმოვნების დაპირისპირება, ერთის მხრით, ღია (ფართო) და დახშული (ვიწრო) ხმოვნებისა, მეორე მხრით⁷.

თ. დემერიევა ჩაჩნურში გამოყოფს 15 ხმოვანს, მონოფთონგს (და 15 დიფთონგს); მონოფთონგებია: ა ა ა ა ო ო ე ე ო ო უ უ ა ა⁸.

ინგუშურში მ სადა ხმოვანი გვაქვს ა ა ა ე ი ო უ ზ. „ინგუშური ხმოვნები საერთოდ გამოითქმის მოკლედ და მოწყვეტით; გამონაკლის წარმოადგენს ა (á) და ა (აь)“⁹.

ბაცბურში გარჩეულია: სადა ხმოვნები ა ე ი ო უ; ნაზალიზებული: ა ა ე ე ი ი ო ო უ უ; გრძელი ა რ ო¹⁰.

¹ Ш. Саадиев, Крыз. яз., ИКЯ-ки, გვ. 627.

² Ю. Дешериев, Будух. яз., ИКЯ-ки, გვ. 643.

³ С. Хайдаков, Арч. яз., ИКЯ-ки, გვ. 608.

⁴ Е. Джебранишвили, Рут. яз., ИКЯ-ки, გვ. 580.

⁵ В. Панчвидзе, Е. Джебранишвили, Уд. яз., ИКЯ-ки, გვ. 676.

⁶ Ю. Дешериев, Хиналуг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 659.

⁷ Ю. Дешериев, Чечен. яз., ИКЯ-ки, გვ. 191; მისივე, Соврем. чечен. лит. яз., Фонетика, 1960, გვ. 43.

⁸ Т. Дешериева, Сравн. типолог. фонетика чеч. и рус. литер. языков, 1965, გვ. 10.

⁹ Р. Долакова, Ингуш. яз., ИКЯ-ки, გვ. 210.

¹⁰ Ю. Дешериев, Бацб. яз., ИКЯ-ки, გვ. 228.

ამრიგად, ხუთ სადა ხმოვანს ხუთი ნაზალიზებული ეფარდება; გრძელი კი სამი ხმოვანი გვაქვს; ხმოვანთა სისტემაში გვაკლია გრძელი ე და უ.

ბაცბური ვოკალიზმი უფრო რთულია, ვინემ ინგუშური და — შედარებით ჩაჩნურთან — უფრო მარტივი; ნაზალიზაცია ბაცბურში ყველა ხმოვანს მოუდის.

ქართველურ ენათაგან ზანურს (მეგრულსა და ჭანურს) ხუთი სადა ხმოვანი აქვს: ა ე ი ო უ; სწორედ ისევე, როგორც ქართულს. ირაციონალური ზ ბგერა მეგრულის ზუგდიდურ-სამურზაყანული კილოკავის კუთვნილებად წარმოგვიდგება: არც ძველსა და არც ახალ ქართულში ზ ხმოვანი არ გვაქვს; არ ჩანს იგი არც ჭანურში და არც მეგრული კილოს სენაკურ კილოკავში. სამაგიეროდ სვანურის ყველა კილოს ხმოვანთა სისტემაში დასტურდება; მოგვეპოვება აფხაზურშიც. ამრიგად ზ-ს გავრცელების არეალი მოიცავს აფხაზურს, სვანურს და მათთან უშუალო კონტაქტში მყოფ ზუგდიდურ-სამურზაყანულს. ამ გარემოებას ანგარიში უნდა გაეწიოს ამ ირაციონალური ხმოვნის ისტორიის კვლევისას ზუგდიდურ სამურზაყანულში: ზ ხმოვანი აქ სუბსტრატის ნამემკვიდრევი შეიძლება იყოს¹. ყოველ შემთხვევაში, ძველი ქართულის ჩვენება არ ლაპარაკობს იმის სასარგებლოდ, რომ ეს ირაციონალური ხმოვანი მივიჩნიოთ ქართულისა და ზანური ვოკალიზმის ისტორიულ კუთვნილებად.

თავისებურია სვანური ვოკალიზმი: თანხმოვნები სვანურს იგივე აქვს, რაც ძველ ქართულს (აგრეთვე ახალ სალიტერატურო ქართულს: აქ ნ გვაკლია). ხმოვნები კი განსხვავებულ სურათს იძლევა: ვოკალიზმი აქ რთულია. სირთულე სხვადასხვა სვანურ კილოში მეტ-ნაკლებია. სირთულეს ქმნის ხმოვანთა ახალი რიგი; ყველა სვანურ კილოს საერთო აქვს ექვსი სადა ხმოვანი (ა ე ი ო უ ზ).

ბალსქვემოურში, აგრეთვე ლენტეხურში მათ ერთვის პალატალიზებული (უმლაუტიანი) წყება: აჭუ.

ლ ა შ ხ უ რ შ ი — გრძელი ხმოვნები: ა ჟ ო ო უ ზ.

ბ ა ლ ს ზ ე მ ო უ რ შ ი ხმოვნებს გრძელი ვარიანტებიც აქვს და უმლაუტიც მოუდის:

ა ჟ ო ო უ ზ; აჭუ; აჭუ.

ამრიგად, ბალსქვემოური სვანური 18 ხმოვანს წარმოაჩენს; ესენია:

ექვსი სადა: ა ე ი ო უ ზ

¹ ზ ბგერის შესახებ: გ. რ ო გ ა ვ ა ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, 1962. ანტონ კათალიკოსს ზ თანხმოვანთგასაყარად ჰქონდა გამოყენებული — სომხურის მსგავსად.

ექვსი გრძელი: ა მ ო რ უ ზ

სამი სადა პალატალიზებული (უმლაუტიანი): ა რ უ

სამი გრძელი პალატალიზებული: ა რ უ.

სვანური ვოკალიზმი უფრო რთულია, ვინემ ჩაჩხური და ტინდიურ-ბავ-ვალალურს არ ჩამოუვარდებოდა, ნაზალიზებული ხმოვნები რომ ჰქონდეს.

§8. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ვოკალიზმის ისტორიისათვის

ხმოვანთა შედგენილობა მერყეობს: სულ მცირე — ორ ფონემას უდრის (აფხაზურში); ზოგ ენაში კი ხმოვანთა რიცხვი ორ ათეულამდე აღის (ასეა ტინდიურში, ბავგვალალურში...).

ჩვენ ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ვითარება ცალკე გვინდა განვიხილოთ: აფხაზურ-ადიღურ, ნახურ და დაღესტნურ ენათა ისტორიულ-გენეზისური ერთიანობა სპეციალისტებს სარწმუნოდ მიაჩნიათ. და სწორედ ამ ენებში დასტურდება დიდი სხვაობა: ყველაზე მარტივი ვოკალიზმი აფხაზურში და ყველაზე რთული — ზოგ ანდიურ-დიღოურ ენაში; ისიც აღსანიშნავია, რომ ხუნძურში — ხუნძურ-ანდიურ-დიღოური ჯგუფის ძირითად ენაში — სულ ხუთი ხმოვანი გვაქვს, ტინდიურსა და კაპუჭურ-ჰუნზიბურში თითქმის ოთხჯერ მეტი.

ხუნძურის ხუთი ხმოვანი და აფხაზურის ორი ხმოვანი გაცილებით ნაკლებ განსხვავებას გვიჩვენებს, ვინემ ხუნძური მისი წრის ენებთან შეპირისპირებით.

რით აიხსნება ხმოვანთა სიმდიდრე ზოგ ანდიურსა და დიღოურ ენებში? ძველი მოვლენაა ვოკალიზმის რთული სისტემა თუ ახალი? რთული სისტემაა ამოსავალი და მისგან მივიღეთ მარტივი თუ — პირიქით? ხუნძური ვითარებაა ძველი თუ ტინდიურისა, ანდა კიდევ კაპუჭურ-ჰუნზიბურისა?

ხმოვანთა სისტემა შეიძლება გართულდეს ან იმის გამო, რომ პალატალიზებული ხმოვნები ჩნდება, ანდა ნაზალიზაციის შედეგად, ანდა კიდევ სადა ხმოვანთა გრძელი ვარიანტების მეოხებით.

ნაზალიზაცია ხმოვანს მოუდის იმ შემთხვევაში, თუ მომდევნო ნაზალური თანხმოვნები (ნ, მ) სუსტდება ანდა იკარგება: ნაზალიზაცია ხმოვანთა პოზიციურ ცვლას წარმოადგენს.

ეგევე ითქმის პალატალიზებულ (უმლაუტიზებულ) ხმოვანთა შესახებ. ნაზალიზაციისა და პალატალიზაციის მეორეულობა ეჭვს არ იწვევს: ხმოვანთა ნაზალიზებული და პალატალიზებული წყება თავდაპირველი ვერ იქნება.

გრძელი ხმოვნების საკითხიც რიგ შემთხვევაში ნათელია: გრძელი ხმოვნები ხმოვანთა შერწყმის შედეგად არის მიღებული¹.

გრძელი ხმოვნებისა და ნაზალიზაციის მეორეულობას აღნიშნავენ ტ. გუდავა — ბავალალურის მიმოხილვისას² და ზ. მაჰომედბეკოვა — ახვახურისა³ და ჭამალალურის⁴ შესახებ ნარკვევებში.

ანდიურ-დიდოურ ენებში ნაზალიზებული და გრძელი ხმოვნები ახალი ფორმაციის ფონემებს წარმოადგენენ. შეიძლება ყველა ამ გრძელსა თუ ნაზალიზებულ ხმოვანს ფონემათა ღირებულება არც ჰქონდეს.

ჩაჩნურში (და, საერთოდ, ნახურ ენებში) გრძელი და მოკლე ხმოვნების ფონემატური დაპირისპირება ი. დემერიევს მიაჩნია ძველისძველ მოვლენად; ოღონდ ნახურ ენათა დიფერენციაციის შემდეგ ბაცბურში ამ პროცესს გასავალი არ მისცემიაო, ინგუშურშიც ფართოდ არ ყოფილა გამოყენებულიო⁵.

ლაბიალიზებული ხმოვნების შესახებ იგივე ავტორი უფრო ფრთხილად მსჯელობს: შეიძლება ფუძე ენაში არც გვექონოდო⁶.

გრძელი ხმოვნების დაკარგვა ბაცბურსა და ნაწილობრივ ინგუშურში უფრო ძნელი ასახსნელი იქნებოდა, ვინემ ჩაჩნურში გრძელ ხმოვანთა გაჩენა.

ყოველ შემთხვევაში ანდიურ-დიდოურ ენათა ვოკალიზმის სირთულე მეორეულია; ხუნძური ხუთი სადა ხმოვანი უწინარესი ჩანს. მეტის თქმაც შეიძლება: ხუნძური ე-სა და ო-ს ფონემურობა შეიძლება სადაოდ იქცეს: მათ სამხრულ კილოკავებში რყევა ახასიათებს.

დაღესტნურ ენათა ვოკალიზმი ამგვარად შემონახული უნდა იყოს უფრო ძველი სახით ხუნძურში (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათაგან), დარგუულსა და ლეზგიურში (ლეზგიური ქვეჯგუფის ენათაგან); მაგრამ ხუთწევრიან ვოკალიზმსაც — ა ე ი ო უ — ვერ მივიჩნევთ ძველისძველად: ე და ო მეორეული უნდა იყოს. გვრჩება ა ი უ; ასეთი ვოკალიზმი აფხაზურ-ადიღეურ ენათა ვოკალიზმს ეტოლება.

ნახურ ენათა ვოკალიზმი უფრო ძველი სახით ბაცბურსა და ინგუშურში ჩანს შემორჩენილი, ვიდრე ჩაჩნურში: ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს დაღესტნურ ენათა ვითარება და დაღესტნურ ენათა სიახლოვე ნახურ ენებთან.

ქართველურ ენებშიც, როგორც ვნახეთ, სვანურის პოზიცია მოითხოვს განმარტებას. შეიძლებოდა გვეფიქრა სვანურში არქაიზმი გვაქვსო,

¹ И. Церцвадзе, Анд. яз., ИКЯ-ки, გვ. 276.

² Т. Гудава, Багвал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 352.

³ З. Магомедбекова, Ахвах. яз., ИКЯ-ки, გვ. 336.

⁴ З. Магомедбекова, Чамал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 385.

⁵ Ю. Дешериев, Современ. чечен. лит. яз., Фонетика, გვ. 43.

⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 45.

რომ ძველი ქართული ხუთ სადა ხმოვანს არ ხმარობდეს: პალატალიზაცია (უმლაუტი) და გრძელი ხმოვნები უცხოა ძველი ქართულისათვის. მართალია, ო და უ ინგილოურსა და ფერეიდნულს მოეპოვება, მაგრამ კახურ დიალექტს, რომლის განაყოფს ინგილოური და ფერეიდნული წარმოადგენს, პალატალიზებული ო უ ხმოვნები არა აქვს. პალატალიზაცია ინგილოურსა და ფერეიდნულში მეორეულია: იგი უცხო ენობრივი გარემოს (აზერბაიჯანულისა თუ სპარსულის) ზემოქმედებას უნდა მიეწეროს.

გრძელი ხმოვნებიც მოისმის ზოგ დიალექტში (მაგ., მთიულურში), მაგრამ საწინადადებო ინტონაციის (ტონური მახვილის) გამოვლენა უნდა იყოს¹.

ამრიგად, ძველი ქართულის ჩვენებას დიალექტთა ვოკალიზმი ძალას არ უკარგავს.

მეგრულშიც დასტურდება გრძელი ხმოვნები (დუჭარუ „დაუწერია“), მაგრამ ეს სიგრძე ხმოვანთა შერწყმით არის გამოწვეული (დაუწერია: შდრ. გურ. დუუწერია, მეგრ. დუჭარუ = დუუჭარუ).

ჭანურის ზოგ კილოკავში (ათინურში) გრძელი ხმოვნებიც გვაქვს: ეს გრძელი ხმოვნები იმავე ბუნებისაა, რაც მთიულურის „გრძელ ხმოვნებს“ ახასიათებს.

სვანური პალატალიზებული ხმოვნები, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაში არის ნაჩვენები², გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ჩნდება: უმლაუტიანი ხმოვნების მეორეულობა ეჭვს არ ბადებს.

გრძელი ხმოვნები ბალსზემოურსა და ლაშხურში დასტურდება. ეს სიგრძე მთიულურისა და ჭანურის (ათინურის), აგრეთვე მეგრულის სათანადო მოვლენისაგან განსხვავებული ჩანს. სვანური გრძელი ხმოვნები მაინც ძველი არ შეიძლება იყოს: სვანურ ლექსებში სადა და გრძელი ხმოვნები გარჩეული არაა; სვანურ სიმღერებს ბევრი არქაიზმი დაუცავს; გრძელი ხმოვნები სვანურმა ხალხურმა პოეზიამ არ იცის (ძველ ბერძნულსა და ლათინურში გრძელი ხმოვნები რომა გვაქვს, ისინი ლექსებში არ იკარგება, პირიქით, ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლე ლექსის „აგების“ საფუძველს ქმნის, ძველი ბერძნული და ლათინური ლექსის „მეტრიკულ წყობას“ განსაზღვრავს).

მანასადამე, სვანურის ვოკალიზმის სირთულეს ძველ მოვლენად ვერ მივიჩნევთ.

სვანური გრძელი ხმოვნები ლექსებში ისევე არა გვაქვს, როგორც არ ისმის გრძელი ხმოვნები მთიულურ ლექსში.

¹ არნ. ჩიქობავა, გრძელი ხმოვნები მთიულურში, ტფილ. უნივ. მოამბე, ტ. IV (1924), გვ. 333–348.

² აკ. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, „არილი“, 1925 წ.

არაფერი გვითქვამს ფარინგალიზებული ხმოვნების შესახებ. ასეთ ხმოვნებს გამოყოფენ დალესტნურ ენებში. უდიურში ხუთი სადა ხმოვნის (ა ე ი ო უ) გარდა — სამ პალატალიზებულს (აჭუ) და ხუთ ფარინგალიზებულს მიუთითებენ¹. „ფარინგალიზებული“ აქ ნახმარია „ველარიზებულის“ სინონიმად; ეს ხმოვნები დამოუკიდებელ ფონემებს წარმოადგენენ² (ხა „ძალი“ — ხა „მატყლი“... მჭუ „მხიარული“ — მჭუ „ფრჩხილი“...). ხუთი ფარინგალიზებული ხმოვანი ნაჩვენები აქვს ხვარში უდიურისათვის ე. ბოკარევს³.

რუთულურში ისევე, როგორც უდიურში, ე. ჯეირანიშვილი სამი პალატალიზებულის გარდა ხუთი ფარინგალიზებული ხმოვნის არსებობას აღნიშნავს (ტერმინად მხოლოდ „ფარინგალიზებულია“ გამოყენებული)⁴.

არჩიბულში ს. ხაიდაკოვი სამ ფარინგალიზებულ ხმოვანზე მიუთითებს და პალატალიზაციის ნიშნით გადმოგვცემს აფ, ოფ (ეკი უნიშნოა!)⁵.

წახურში ბ. თალიბოვს ოთხი ხმოვანი აფ, იფ, უფ, ოფ აქვს პალატალიზებულ ხმოვანთა ნიშნით აღჭურვილი და მათ გლოტიზებულს (ე. ი. ფარინგალიზებულს) უწოდებს⁶.

თაბასარანულში ბ. ხანმაჰომედოვი ორ ხმოვანს უფ (ю), აფ (я) მიიჩნევს „უ-სა და ა-ს ფარინგალიზებულ ვარიანტებად“.

ფარინგალიზაციის საკითხი გარკვევას მოითხოვს: ხმოვნის თვისება ეს თუ თანხმოვნისა? თუ ხმოვნის თავისებურებაა, მაშინ ყველა თანხმოვანთან უნდა გვხვდებოდეს ფარინგალიზებული ხმოვანი. სპეციალურ ლიტერატურაში სამართლიანად აქცევენ ყურადღებას იმ ფაქტს, რომ სისინა თანხმოვნების შემდეგ ფარინგალიზებული ხმოვნები არ გვხვდებათ⁷.

ფარინგალიზებული ხმოვნის საკითხს დავუბრუნდებით ქვემოთ ფარინგალიზებული თანხმოვნების საკითხთან დაკავშირებით.

ვოკალიზმის შედგენილობაზე რომ ვლაპარაკობთ, ერთი ზოგადი გარემოება უნდა მივიღოთ მხედველობაში: ყველა ხმოვანს ფონემად ვერ მივიჩნევთ: აფხაზურში ნასესხებ სიტყვებში ე-ც გვექნება და ო-ც.

ხმოვანთა შერწყმის შედეგად რომ ო წარმოიქმნება, უკვე იყო ნათქვამი. უცხო ენებიდან შეთვისებული მასალაც ხელს უწყობს ო და ე ხმოვ-

¹ В. Н. Панчвидзе, Е. Ф. Джейранишвили, Удин. яз., ИКЯ-ки, გვ. 676.

² იქვე.

³ Е. Бокарев, Хварш. яз., ИКЯ-ки, გვ. 422.

⁴ Е. Ф. Джейранашвили, Рут. яз., ИКЯ-ки, გვ. 580.

⁵ С. Хайдаков, Арч. яз., ИКЯ-ки, გვ. 608.

⁶ Б. Талибов, Цах. яз., ИКЯ-ки, გვ. 592.

⁷ G. D e t e r s, Die kaukasischen Sprachen, გვ. 32.

ნების დამკვიდრებას („ე და ო ხმოვნები შემოაღწევდნენ ხოლმე აფხაზურ სალიტერატურო ენაში იმისდა კვალად, რაც ის მდიდრდებოდა ისეთი უცხოური ტერმინებით — მეტადრე რუსული ენდიან —, რომლებიც შეიცავდნენ თავის ბგერითს შედგენილობაში ამ ხმოვნებს: აკინო, არადიო, აპომა, აკომჰარ „კომკავშირი“, აკომმუნისტ, აპიონერ, ასტოლ, ალიმონ, არემონტ, აეროპლან¹.

ფონემა აღწერილი ანალიზის ცნებაა, მაგრამ აღსაწერ სისტემაში შეიძლება გვქონდეს არა მხოლოდ უკვე წარმოქმნილი ფონემები, არამედ ისეთებიც, რომლებიც წარმოქმნის პროცესში იმყოფება. ახალი ფონემის წარმოქმნა გარკვეულ პროცესს გულისხმობს; ზოგჯერ, სალიტერატურო ენაში უცხო ენის ზეგავლენაც არ არის აქ გამოორიციხული (თუმცა ნასესხები სიტყვებისათვის ახალი ფონემის შემოღებას ჩვეულებრივ ადგილი არ ურჩება. უცხო ენიდან შეთვისებულ მასალას მსესხებელი ენა საკუთარი ფონემებით გადმოსცემს Чавчавадзе, Цуладзе, Кипиани — ჰ, წ, ყ რუსულ ენას არ აქვს; მათ ნაცვლად საკუთარი ფონდის მიახლოებით მსგავს ფონემებს ხმარობს).

§9. თანხმოვანთა სისტემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ზევით უკვე ითქვა, რომ ვოკალიზმი თანაბრად მართივი არ არის ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში. ასევე კონსონანტიზმიც თანაბრად რთული როდია.

ხმოვნებში სულ მცირე ორი ხმოვანი ფონემა გვქონდა (აფხაზურში), სულ დიდი — ორ ათეულამდე აღწევდა. ყველაზე ცოტა თანხმოვანი ქართულში გვაქვს — 29 თანხმოვანი ძველ ქართულში, 28 — ახალ ქართულში; ყველაზე მეტი — უბიხურსა და აფხაზური ენის ტაპანთურ დიალექტში (აფხაზური ენის სალიტერატურო საყრდენ დიალექტში): თანხმოვანთა რიცხვი აქ ოთხმოცს აჭარბებს.

ზანური ახალი ქართულის კონსონანტიზმს მიჰყვება, სვანურში — ძველი ქართულისებური ვითარება გვაქვს (3 თანხმოვანი ყველა სვანურ დიალექტს დაუცავს).

ქართული ენის კონსონანტიზმს ყველაზე მეტად უახლოვდება ნახურ ენათა კონსონანტიზმი (35 თანხმოვანი).

სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში თანხმოვანთა რიცხვი მერყეობს სამსა და ექვს ათეულს შორის. რყევა ერთი ენის ფარგლებშიც შეიმჩნევა — ვგულისხმობთ სხვაობას დიალექტებს შორის.

საერთოა ყველა კავკასიური ენისთვის ის, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოთხსავე ჯგუფს მოეპოვება სპეციფიკური თანხმოვნები: სუპრაგლო-

¹ Грамматика абхазского языка, Сухуми, 1968, გვ. 15.

ტალური (ე. ი. ხორხსზედა) ანუ მკვეთრი (აბრუბტიული) თანხმონები: პ ტ წ ჭ კ ყ... ამ თანხმონთანა გამოთქმა ქმნის ე. წ. „კავკასიურ წარმოთქმას“ (როგორც იტყვიან „კავკასიურ აქცენტს“).

მკვეთრების ფონეტიკური რეალიზაცია ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში იდენტური არ არის, მაგრამ სხვა ენებთან (მაგალ., ინდო-ევროპულ ანდა უნგრულ-ფინურ ენებთან) შედარებით მეტ-ნაკლებად თავისებურ აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას მაინც ტოვებს.

ბაგისმიერი მკვეთრი **პ**-ფონემა გვაკლია ხუნძურში (და ანდიურ ენებში: ანდიურში, ბოთლხურში, ლოდობერიულში, ახვახურში, ჭამალალურსა და ტინდიურ-ბაგვალალურში; **პ** გვაქვს კარატაულში და დიდოურ-ხვარში-ულ-კაპუჭურში).

ხუნძურსა და ანდიურ ენებში ბაგისმიერი მკვეთრი **პ**-ს უქონლობა მეორეული მოვლენა უნდა იყოს; იგი ბაგისმიერი არტიკულაციის დასუსტებას უნდა გამოეწვიოს. ჩრდილო ხუნძურ დიალექტში, ხუნძახურში, გარკვეულ პოზიციასში (მაგ., ხმოვნებს შორის) იკარგება მჟღერი ბაგისმიერი ბ-ფონემაც (პაბიზე „კეთება“ → პაიზე), ხოლო ფშვინვიერი ფ (ხმოვნის წინ) იცვლება პ-დ (ფერ „ხახვი“ → ჰერ): ბაგისმიერობა მოშლილია, ფშვინვა — ლარინგალურ **ჰ**-დ წარმოგვიდგება.

ქეთ. ლომთათიძეს ბაგისმიერი მკვეთრი **პ** მეორეულ ფონემად მიაჩნია: შესაძლებელია ბაგისმიერი მკვეთრი **პ** ყველაზე გვიან იყოს ჩამოყალიბებული, როგორც ფონემა (ვთქვათ, აფხაზურში). მაშინ ეს იქნებოდა არსებითად სხვა პროცესი, ვინემ ის, რაც ხუნძურში ამჟამად გვაქვს.

ბაგისმიერთა ასეთი ვითარება ხუნძურსა და ანდიურ ენებში შესაძლოა სხვა წრის ენათა ზემოქმედებით იყოს გამოწვეული, რაკი ლაკურ-დარგულსა და ლეზგიურ ენებში **პ** მკვეთრი გვაქვს (კერძოდ, თურქული წრის ენები გვაქვს მხედველობაში)¹.

სამეულთა სისტემა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიაში. სამეულთა სისტემა ოთხივე ჯგუფის იბერიულ-კავკასიურ ენებს ხასიათებს. სამეულები გვაქვს ქართული ენის უძველეს ძეგლებში: ბოლნისის წარწერაში, რომელიც მეხუთე საუკუნის დამლევს ეკუთვნის, გვხვდება მკვეთრები: პ კ ტ წ ყ². წარწერაში არ გვაქვს ისეთი სიტყვა, რომ ჭ-ს შეიცავდეს, მაგრამ **წ** რაკი დასტურდება, **ჭ**-ც, ცხადია, ექნებოდა ენას.

¹ Языки народов СССР. II, Тюркские языки, 1966, შესავალი წერილი ა. ბასკაკოვისა, გვ. 24.

² [შეწვენითა წმიდ]ისა სამეზისადათა ოც[წ]ლისა პერო[ზ] [მ][ე][ფი][სა][ზე] [ხი]ქმნა დაწყებაჲ ამის ეკლესიასაჲ და ათხუთმეტ წლისა [შემდგომად განხესრულა ვი]ნ აქა შინა თავჲანის ხცეს ღწ შეიწყოლენ და ვინ [ამის ეკლესიასა და თ]ე [პისკოპო]ზსა ხულოცოს იგიცა ღწ შეიწყალ[ენ აწ]ნ (ილ. აბუღაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, თბილისი, 1949, ტაბ.1).

რაკი პ ტ წ ჭ კ ყ ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში მოგვეპოვება, მკვეთრთა შემცველი სამეულები იბერიულ-კავკასიური ენების ძველი ს ა - ე რ თ ო კ უ თ ვ ნ ი ლ ე ბ ა უნდა ყოფილიყო.

ეს მკვეთრები (ყ-ს გარდა) ძველ სომხურშიც გვაქვს: აქ ეს სუბსტრატისეული მასალა ჩანს, ესე იგი, მენუთე საუკუნეზე უფრო ადრინდელი.

ხუთივე მკვეთრი ფონემა ოსურ ენაშიც წარმოდგენილია: ჩრდილო-კავკასიურ ენებთან (ადიღეური წრისა) ალან-ოსთა ინდო-ევროპული მეტყველების კონტაქტიც ძველის-ძველი ჩანს და მკვეთრებიც ოსურში ამ კონტაქტის შედეგს წარმოადგენს.

§10. თანხმოვანთა სხვა სპეციფიკურ სერიათა საკითხისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

მკვეთრების არსებობა ქმნის სამეულებს და ართულებს იბერიულ-კავკასიურ ენათა კონსონანტთა სისტემას. მკვეთრები საერთოა იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის.

გარდა ამისა მოგვეპოვება თანხმოვანთა სხვა სერიები, რაც კონსონანტიზმის მეტ-ნაკლები სირთულის წყაროდ გვევლინება სხვადასხვა ენაში.

ეს სერიებია:

1. პალატალურ (ე. ი. რბილ) თანხმოვანთა სერია;
2. ინტენსიურ (ე. წ. გემინირებულ ანუ მაგარ) თანხმოვანთა სერია;
3. პრერუპტივთა (ნახევარ-მკვეთრ) თანხმოვანთა სერია;
4. ლაბიალურ (ე. ი. ბაგისმიერ) თანხმოვანთა სერია;
5. ლატერალურ (ე. ი. გვერდითი წარმოების) თანხმოვანთა სერია;
6. ფარინგალიზებულ (ე. ი. ხახისმიერ) თანხმოვანთა სერია.

არც ერთი ამ სერიათაგან ქართველურ ენებში არ დასტურდება. ეს სერიები მთის იბერიულ-კავკასიური ენების კონსონანტიზმს ახასიათებს. მასთან ყველა ეს სერია ერთობლივ არც ერთ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში არ არის მოცემული: ზოგში ესა თუ ის სერია გვაქვს, ზოგში — კიდევ სხვა.

ასე, მაგალითად, ა ფ ხ ა ზ უ რ ი ენის კონსონანტიზმში ვპოულობთ: პალატალიზებულ (ანუ რბილი) თანხმოვანების სერიას: გ ქ კ ლ წ ჯ ჩ ჭ ჟ შ... ინტენსიური (ანუ მაგარი) თანხმოვანების სერიას: ჯგ ჩგ ჭგ ჟგ შგ... ლაბიალიზებული (ბაგისმიერი) თანხმოვანების სერიას: ლ თ ტ ძ ც წ გ ჟ კ უ ჟ შ ლ ხ...

მაგრამ არა გვაქვს არც ლატერალები და არც პრერუპტივები...

უბიხურში, სადაც თანხმოდანთა რიცხვი 80-ს აღწევს, პალატალიზებული სერიაც გვაქვს (ჭქკლწ...), ლაბიალიზებულიც (ღთტძცცწჟშშწჩხ...), ფარინგალიზებულიც (ჭჭწჭ...)¹; პრერუპტივების სერია არა ჩანს.

ადილეთურს მოეპოვება:

პრერუპტივები (ბჟედულურსა და შაფსულურ დიალექტებში); შესაბამისი თანხმოდანთა ამის გამო ოთხეულს ქმნიან (ბფპფ... დთტთ...);

ლატერალები (ლ'ლ'ლ)

ლაბიალიზებული (პტკპცძცწჟღ...);

ყაბარდოულის კონსონანტიზმს ახასიათებს მკვეთრი (აბრუპტიული) სპირანტები; სპირანტები აქ სამეულს ქმნიან (წწწ...).

ხუნძური კონსონანტიზმი შეიცავს ლატერალთა სერიას — ყველაზე სრულად (ლ'ლ'ლ'ტ'), ინტენსიურ თანხმოდანთებს (კაქაჩაწაჭაწაშაწაწა...), ლატერალებიცა და ინტენსიური თანხმოდანთებიც ყველა ყრუ ფშვინვიერია ანდა მკვეთრი, მჟღერი ამ სერიებში არ გვხვდება (დალესტნის ენებში).

პალატალიზებული თანხმოდანთების სერია ხუნძურს არ მოეპოვება, არც ლაბიალიზებული ფონემები აქვს.

ლაკურში ინტენსიურ თანხმოდანთებს აქვს ფონემის ღირებულება: ფთაქაცაჩაწა²...; არა ჩანს წაჭა...

ლაბიალიზაცია ყველა დიალექტს (კილოკავს) არ ახასიათებს; მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევაში აქვს ფონემის ფუნქცია (მნიშვნელობის გარჩევის საშუალება)³.

ლაბიალურ თანხმოდანთა ფონემათა სერია მოეპოვება ლეზგიურს⁴. გვაქვს აგრეთვე პრერუპტივები (ფთქ); მათ უ. მეილანოვა ახასიათებს როგორც „ფშვინვიერს“.

აღულურში გემინატები ქმნიან ხშულ ოთხეულთა სისტემას⁵. მაგრამ ოთხეულები ყველა თქმაში არა გვაქვს.

თუ ადილეთურში პრერუპტივები ქმნიდა ოთხეულებს (დთტთ...), ხუნძურ-ანდიურ ენებში, დარგულში... ინტენსიური თანხმოდანთების

¹ М. А. Кумахов, Убых. яз. ИКЯ-ки, გვ. 691, 693.

² Г. Муркелинский, Лак. яз., ИКЯ-ки, გვ. 490.

³ Г. Б. Муркелинский, Лак. яз., ИКЯ-ки, გვ. 490.

⁴ У.Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 529.

⁵ А. Магомедов, Агульский яз., ИКЯ-ки, გვ. 562.

(გემინატების) მონაწილეობით ხუთეულებს ვიღებთ: გ ქ ქჃ კ კჃ — მყლერს, ფშვინვიერსა და მკვეთრს ემატება ფშვინვიერისა და მკვეთრის ინტენსიური ვარიანტები.

ინტენსიურ თანხმოვანთა სერიას სხვადასხვა ენაში თავისებურება ახასიათებს: ბაგვალალურში, მაგალ., „ძლიერისა და სუსტის (ე. ი. ინტენსიურისა და რიგითი თანხმოვნების — ა. ჩ.) დაპირისპირება მხოლოდ სპირანტებში გვაქვს“¹; წჃ ჭჃ თლისი-თლიბიშის თქმაში აბრუპტიულ სპირანტებს წარმოადგენს².

ჭამალალურშიც კორელაცია „ძლიერი — სუსტი“ მხოლოდ ფშვინვიერ სპირანტებში დასტურდება. ძლიერი აბრუპტიული წჃ ჭჃ წარმოთქმაში სპირანტები ა³.

ამრიგად, ბაგვალალურსა და ჭამალალურში ინტენსიური მკვეთრი აფრიკატებისგან მკვეთრი სპირანტები ჩნდება; ფონემები ეს არაა, მაგრამ რეალიზაცია აბრუპტიული სპირანტებისა აქვს: აქ ის პროცესი გვაქვს, რისი შედეგიც ყაბარდოულში აბრუპტიულ სპირანტ ფონემათა სახით არის მოცემული.

ადიღეური ენის შაფსულური და მეტადრე ბუედულური კილოები უფრო მეტ თანხმოვანს ითვლიან, ვინემ ჭემგულური კილო. სალიტერატურო ადიღეურის საყრდენ დიალექტში, ჭემგულურში, არა გვაქვს პრერუპტივები.

აფხაზური ენის ბზიფურ დიალექტს ზოგი ისეთი თანხმოვანი მოეპოვება, რაც არა აქვს აბჟურს, რომელიც საფუძვლად უდევს აფხაზურ სალიტერატურო ენას; ბზიფურის თქმებს შორისაც სხვაობა დასტურდება:

ოთჰარას თქმაში სპეციფიკური ბზიფური 9 თანხმოვანი გვაქვს:

სისინ-შიშინა სიბილანტები: ზ ს ძ ც წ

სისინ-შიშინა ლაბიალიზებული სპირანტები: ზ ს

ფარინგალური სპირანტები: ზ ზ

ლიხნის თქმაში — 7 თანხმოვანი:

სისინ-შიშინა სიბილანტები: ზ ს ძ ც წ

ფარინგალური სპირანტები: ზ ზ

ააცის თქმაში:

სისინ-შიშინა ლაბიალიზებული 2 სპირანტი: ზ ს

ფარინგალური სპირანტები: ზ ზ⁴

¹ Т. Г у д а в а, Багвал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 352.

² ი ქ ვ ე.

³ З. М. Магомедбекова, Чамал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 385.

⁴ ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I, ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, 1976, გვ. 9.

ჩრდილო აფხაზური დიალექტებიდან აშხარული („მთიულური“) კი-ლოს კონსონანტიზმი უფრო მარტივია, ვინემ ტაპანთურისა („ბარულისა“), რომელსაც აბაზური სალიტერატურო ენა ემყარება.

ფონემა სისტემის წევრია; სხვადასხვა სისტემაში ერთი და იგივე ფონემა იდენტური ვერ იქნება, ამ მხრივ ბევრი რამ არის გასარკვევი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონოლოგიასა და ფონეტიკაში, კერძოდ, ამ ენათა ფონემატური შედგენილობის დადგენისა და ფონემათა იდენტიფიკაციის მხრივ.

სანამ კონსონანტიზმის ისტორიის საკითხს განვიხილავთ, ორიოდ სიტყვით შევეხებით ფონემათა ისეთ თავისებურ სერიებს, როგორიცაა:

პრერუპტივები ანუ ნახევრად აბრუპტიული ფონემები.

ლაბიალიზებული ფონემები.

ფარინგალიზებული ფონემები.

მაგარი (ინტენსიური) თანხმოვნები.

ლატერალები.

პრერუპტივთა (ნახევარ-აბრუპტივების) საკითხი. აბრუპტივების გარდა პრერუპტივები დასტურდება ადიღური ენის ორ დიალექტში (შაფსულურსა და ბჟედულურში): ფ^ჟ თ^ჟ ქ^ჟ ც^ჟ...¹ პრერუპტივს ახასიათებს „მინიმალური ფშვინვა“².

ლეზგიურ ენაში სათანადო თანხმოვნებს ახასიათებენ როგორც „არაფშვინვიერებს“³ (п, т, к, ц, ч...).

პრერუპტივები ქმნიან ოთხეულებს; მასში შედის: მჟღერი (b ბ), ყრუ ფშვინვიერი (p ფ), ყრუ უფშვინვო (მინიმალური ფშვინვით), ყრუ მკვეთრი (p პ).

პრერუპტივი რუსული ენის ყრუს (п) ეტოლება ფონეტიკურად⁴, მაგრამ რუსულში ყრუ (п) კორელაციაში იმყოფება მჟღერთან (б), ე. ი. წყვილელულის წევრია.

რაც შეეხება პრერუპტივს, იგი ოთხეულის წევრია, ე. ი. უფრო რთულ კორელაციაშია მოქცეული.

ოთპარის თქმა სამივე სერიის თანხმოვნებს წარმოგვიდგენს, ლიხნისა და ააცის, თქმებში სულ ორ-ორი სერია დასტურდება: ოთპარასეული სამი სერიიდან ხან ერთი გვაკლია, ხან — მეორე.

¹ Г. Рогава и З. Керашева, Грам. адыг. яз., გვ. 28.

² გ. ახვლედიანი, ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 350 (სქოლიო).

³ У. Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 530.

⁴ გ. ახვლედიანი, ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 81.

გ. როგავა ვარაუდობს, რომ პრერუპტივები უნდა გვექონოდა არა მხოლოდ ადიღურში (და აფხაზურ-ადიღური წრის სხვა ენებში), არამედ ქართველურ ენებშიც: ფარინგალური ხშულები ოთხეულს ქმნიდაო; საამისო საბუთად მოხმობილია ისეთ ფუძეთა შედარება, სადაც ერთმანეთს ეფარდება ყ ხ კ გ ლ¹...

თუ პრერუპტივები ფარინგალურ წყებაში გვექონდა, ცხადია, სხვა სერიებშიც (ბაგისმიერთა, წინაენისმიერთა...) უნდა გვექონოდა, როგორც ეს გვაქვს ადიღურში, ლეზგიურში (ფ თ ქ ც უ ჩ) და სათანადო ფუძეთა შედარებით ეს უნდა შემოვწმდეს.

მანამდე კი შეუძლებელი არ არის ვივარაუდოთ, რომ ხშულთა ასეთი გრადაცია მეორეულია: პრერუპტივი წარმოადგენს ფშვინვიერისა და მკვეთრის ფონეტიკურ ჰიბრიდს, რომლის ფონემად ჩამოყალიბებაში სხვა ენებთან კონტაქტს გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ისიც საფიქრებელია, რომ ანალოგიური გზით ჩამოყალიბდა მკვეთრი ფონემები (პ ტ კ ყ წ ჰ), აბრუპტივები, ოღონდ აბრუპტივების ხნოვანება ათასწლეულებს გულისხმობს; პრერუპტივები კი ახალი ფორმაციის ფონემები ჩანს.

ლაბიალიზებული ფონემები. ლაბიალიზებული თანხმოვნები ყველა ენაში შეიძლება იხმოდეს. მაგალითად, ქართული: **თვალი, ძვალი, კვალი, ცვარი, ჰვალი... ცვილი, ტვინი, წვერი, ყვითელი, ჯვარი** და სხვ. მისთანა მაგალითებში ბაგისმიერი **ვ-** დაერთვის თანხმოვნებს (თ, ძ, კ, ც, ჰ, ტ, წ, ყ, ხ, ჯ...), ლაბიალურობა (ბაგისმიერობა) ამ **ვ-**ს უკავშირდება, რომელიც უფრო წყვილბაგისმიერია, ვინემ კბილბაგისმიერი.

ზოგი ავტორი ფიქრობდა კიდევ, ლაბიალიზებული თანხმოვნები ქართულშიც გვაქვსო (ს. ჟღენტი).

მაგრამ გასარკვევი ის არის, ზემოთ ჩამოთვლილსა და მსგავს მაგალითებში ლაბიალიზებული თ, ძ, კ, ც, ჰ, წ, ყ, ხ, ჯ... გვაქვს, თუ თანხმოდანთა ბიფონემური კომპლექსები: **თვ, ძვ, კვ, ცვ, ჰვ...** და ა. შ.

თუ თანხმოდანთა კომპლექსი გვაქვს, ლაბიალიზებულ ფონემათა საკითხი აღარა დგას: აფხაზურს რომ აქვს ძ, ც, წ ... , ასეთი ფონემები არც ქართულში დასტურდება და არც სხვა ქართველურ ენებში.

მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ლაბიალიზებული ბგერები შეიძლება გვექონდეს, მაგრამ ფონემებს არ წარმოადგენდნენ (ასეა, მაგალ., ხუნძურში), სადაც ეს ბგერები ფონემებად არ მიიჩნევიან, თანხმოდანთა კომპლექსს წარმოადგენენ.

¹ გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურს ენებში, იკე, I (1946).

აფხაზურში, უბიხურში, ადიღურსა და ყაბარდოულში ლაბიალიზებული თანხმოვნები ფონემებს წარმოადგენს.

ხუნძურსა და მის ახლო მონათესავე ანდიურ ენა-კილოებში ლაბიალიზაცია ფონემებს არ ქმნის: ღვ, ქვ, ყვ, კვ... ორფონემიანი („ბიფონემური“) კომპლექსებია...

ლაკურს მოეპოვება ლაბიალიზებული ფონემები, დარგულის ზოგ კილოს (მაგ., ურახულს) ახასიათებს ლაბიალიზაცია, ზოგს (მაგალითად, აეუშურს) — არა: ურახ. ნიქა „ფრჩხილი“ — ავუშ. ნიქა, ურახ. ყუშლ „ძროხა“ — ავუშ. ყაშლ¹...

თაბასარანულში ბილაბიალიზაცია უკეთ არის წარმოდგენილი სამხრულ დიალექტში, ვინემ — ჩრდილოურში².

რაც შეეხება ადულურს, ბილაბიალიზაცია ყველა თქმაში დასტურდება³. დენტოლაბიალიზაცია კი თაბასარანულის ორივე დიალექტში გვაქვს, ადულურში იგი მხოლოდ კოშანის თქმის ორი აულის (ბურშაგ-ი, არბულ-ი) მეტყველებას ახასიათებს⁴.

ლაბიალიზებული ფონემების სერია წარმოდგენილია ლეზგიურ ენაშიც⁵.

ფარინგალიზებულ ფონემათა წარმომავლობა. ფ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ი თანხმოვნები ყველა იბერიულ-კავკასურ ენაში გვაქვს (ზანურის გარდა). იბერიულ-კავკასიურ ენათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში ფარინგალური თანხმოვნები სერიას ქმნის.

სპეციალურ ლიტერატურაში ფარინგალიზებულ ხმოვნებზეც მიუთითებენ (იხ. ზემოთ, ე 8).

უდიურში, წახურულსა და რუთურულში ეგვ. ჯეირანიშვილმა ფარინგალიზებული ხმოვნების საკითხს სპეციალური წერილი უძღვნა და რენტგენოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე დაასკვნა, რომ „ამ ხმოვანთა თავისებურებას ქმნის რეზონატორი — ხახა (ფარინქსი), ხოლო წარმოქმნა-წარმოთქმაში თვალსაჩინო როლს თამაშობს ენის უკან გადაწევა და უკანა ენის რბილი სასის მიმართულებით აწევაო“⁶.

ვლ. ფანჩვიძე უდიურში ველარიზებულ-ფარინგალიზებულ (ა ე ი ა ო უ) ხმოვნებს გამოყოფს⁷.

¹ ალ. მ ა ჰ მ ე ტ ო ვ ი, ლაბიალიზებული ბგერები დარგუულში, იკვ, V, 1953.

² А. Магомедов, Табасар. яз., § 30.

³ А. Магомедов, Агульский яз., გვ. 24.

⁴ ი ქ ვ ე.

⁵ У. Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 529.

⁶ გვ. ჯეირანიშვილი, ფარინგ. ხმოვნები წახ.-რუთ. და უდიურ ენებში. იკვ, XI, 1959, გვ. 345.

⁷ ვ. ფანჩვიძე, უდიური ენის გრამ. ანალიზი, 1975, § 7.

ჰინუხურში, რომელიც დიდოურის დიალექტს ეტოლება, ევგ. ბოკარევი გამოყოფს ფარინგალიზებულ ხმოვნებს. ესენი იწარმოებიან ხახის კედლების და ხორხსარქველის თავისებური დაძაბვით, რაც ხმოვანს ანიჭებს თავისებურ „ხორხისმიერ ელფერსაო“ და დასძენს: „ფარინგალიზებული ხმოვნები კარგად არის წარმოდგენილი დიდოურსა და ხვარშიულის ზოგ კილოკავშიო“¹.

დავ. იმნაიშვილი ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს (ღ, ხ, ჯ, ყ) ადასტურებს დიდოურში, აგრეთვე ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში (ჯ, ჯ, ჯ, ჯ); თან შენიშნავს: „ევგ. ბოკარიოვის აზრით, დიდოურსა და ჰინუხურში, აგრეთვე ინხოყვარულ დიალექტში მოიპოვება ფარინგალიზებული ხმოვნები და არა თანხმოვნები“².

ელ. ლომთაძეც არ ეთანხმება აზრს, თითქოს ფარინგალიზებული იყოს ხმოვნები და ამტკიცებს, აინიზირებული თანხმოვნები (ღ, ჯ, ყ) გვაქვსო.

ამრიგად, გასარკვევია ფარინგალიზებული ხმოვნები გვაქვს თუ თანხმოვნებია ფარინგალიზებული და ესაა ხმოვანთა ფარინგალიზაციის წყარო?

ნიკ. ტრუბეტკოი ხმოვანთა ფარინგალიზაციის მიზეზს ხედავს თანხმოვნებში, ე. წ. „ემფატიკურ დარბილებულ თანხმოვნებში“³.

ამავე აზრისაა ალ. მაჰომეტოვი, რომელსაც ყუბაჩურ დიალექტში დადასტურებული აქვს ფარინგალიზებული თანხმოვნები ჯ, ჯ, ხ, ჯ⁴.

მონოგრაფიაში „თაბასარანული ენა“ იგივე ავტორი აღნიშნავს: „ფარინგალიზაცია თაბასარანულ ენაში მკვეთრად არის გამოხატული. ჩვეულებრივ ფარინგალიზაცია მოუდის უკანა რიგის თანხმოვნებს (ფარინგალურ თანხმოვნებს), ხმოვანთაგან ასევე უკანა წარმოების ხმოვნებს **ა, უ**. ფარინგალიზაციამ შეიძლება სიტყვათა მნიშვნელობა განასხვავოსო“⁵...

ალ. მაჰომეტოვი — ნიკ. ტრუბეტკოის დამოწმებით — ფარინგალიზაციისათვის ნიშანდობლივად თვლის რეზონატორის დამოკლებას, რასაც ხახის აწევა იწვევს⁶.

ამრიგად, ფარინგალიზაციისათვის დამახასიათებელი არტიკულაციის თავისებურება ერთნაირად წარმოუდგენია იმათაც, ვინც ფარინგალიზებულ ხმოვნებს დამოუკიდებელ ფონემებად მიიჩნევს (და ამბობს, თანხმოვნები აქ არაფერ შუაშიაო) და იმათაც, ვინც ხმოვანთა ფარინგალიზაციას სპეციფი-

¹ Е. Бокарев, Цезские (дидойские) языки дагестана, 1959, გვ. 112.

² Д. Имнайшвили, Дидойский яз. в сравн. с гин. и хварш. языками, 1963, § 11.

³ N. Trubetzkoy, Die Konsonanten systeme der ostkaukasischen Sprachen, Caucasia, 8, 1931.

⁴ А. Магомедова, Кубачинский яз., 1963, § 23.

⁵ А. Магомедов, Табасар. яз., 1965, § 29.

⁶ ი ქ ვ ე.

კურ (აინიზირებულ) თანხმოვნებს მიაწერს (ე. ი. თანხმოვანთა ფარინგალიზაცია მიაჩნია ამოსავლად).

სამართლიანი ჩანს გ. დეეტერსის მოსაზრება: ფარინგალიზაცია „არ არის ისეთი თვისება, რომელიც ახასიათებს ცალკეულ ფონემას (თანხმოვანს გინა ხმოვანს), არამედ იგი ინტონაციის მსგავსად ახასიათებს მარცვალს ანდა მთელ სიტყვას“¹. წახურში — განაგრძობს დეეტერსი — გვაქვს სადა ხმოვნების გარდა ფარინგალიზებული ხმოვნებიც: **ა ე ჯ ო უ (ი კი — არა)**... ამ ხმოვანთა მეზობლად ფარინგალური (*Postvelare*) და ლარინგალური თანხმოვნები ფარინგალიზებული ხდებათ. უბიხურში მიუთითებენ **ბ, მ, უ, ჯ** ფარინგალიზებულ ფონემებზე; ამას ზედმიწევნითი ფონეტიკური კვლევა ესაჭიროება². იგულისხმება, ალბათ, ბავისმიერთა ფარინგალიზაცია.

რაკი ფარინგალიზაცია მთელი მარცვლის (სიტყვის) წარმოქმას ახასიათებს (ინტონაციის მსგავსად), ფარინგალიზებული შეიძლება გვექონდეს როგორც ხმოვნები, ისე თანხმოვნები.

თავდაპირველად ფარინგალიზებული ბგერები, ალბათ, ალოფონების წარმოდგენდნენ, შემდეგ კი ფონემებად იქცნენ.

მაშასადამე, ფარინგალიზებული ფონემების (ხმოვნების, თანხმოვნების) მეორეულობა სათანადო ენათა ფონემატურ სისტემაში ექვს არ უნდა იწვევდეს.

მაგარ (ინტენსიურ) თანხმოვანთა შესახებ. ანდიურში ინტენსიურ თანხმოვანთა ფონემურობა პოზიციურადაა შეპირობებული: ხმოვნის წინ ინტენსიური თანხმოვანი რომა გვაქვს (მუალ „რკინისა“). თანხმოვნის წინ მას რიგითი თანხმოვანი ენაცვლება (მახრულ — „რკინები“). ასევე სიტყვის ბოლოს (მახ). „...მიზეზი ამისა უნდა ვეძიოთ მაგარი („გემინირებული“) თანხმოვნის იმ თავისებურებაში, რაც თანხმოვნის დაგრძელებაში მდგომარეობს (ე23); თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ი ს და გ რ ძ ე ლ ე ბ ი ს ა თ ვ ი ს ხმოვნის წინ, ცხადია, მეტი შესაძლებლობაა, ვინემ თანხმოვნის წინ ან სიტყვის ბოლოს“³.

მაგრამ იმავე ანდიურის ერთ კილოკავში (რიკვანის კილოკავში!) ინტენსიური თანხმოვანი გვხვდება თანხმოვნის წინ და აბსოლუტურ ბოლოში, თუ ბოლოკიდური ი ხმოვანი დაკარგულია, ხმოვნის წინ კი — მისი ადგილი რიგითს ხმოვანს უჭირავს⁴.

¹ G. Deeters, Die kaukasischen Sprachen, 1963, გვ. 33.

² ი ქ ვ ე.

³ ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენა, 1965, § 24.

⁴ И. Церцвадзе, Анд. яз., ИКЯ-ки, გვ. 279.

დარგულ ენაში ინტენსიურ თანხმოვნებს მჟღერი თანხმოვნები ენაცვლება. ამიტომაც ჩნდება საკითხი, არის ინტენსიური ბგერა ფონემა, თუ — არა.

„მჟღერი ხშულ-მსკდომები თავიიდურ პოზიციაში, ხმოვნებს შორის, სონანტსა და ხმოვნებს შორის გადადის ჰომორგანულ გემინატაში (ინტენსიურ ბგერაში — **ა. ჩ.**). სხვა პოზიციაში გემინატები უცვლელად რჩება. მაშასადამე, გემინატა და ამოსავალი ხშულ-მსკდომი თანხმოვნები ერთმანეთის ვარიანტებს წარმოადგენენ. ამიტომაც ხშულ-მსკდომთა ოთხეული სისტემა ფონოლოგიური თვალსაზრისით იგივეა, რაც ხშულ-მსკდომ ფონემათა სამეულის სისტემა“¹.

ამას მოსდევს სქემა:

გ, ფ ႁ — გ ႁ — გ ႁ ႁ ჯ, ჩ ႁ — ჩ ႁ — ჩ ႁ
 დ, თ ႁ — თ ႁ — ტ ႁ გ, ქ ႁ — ქ ႁ — კ ႁ
 ძ, ც ႁ — ც ႁ — წ ႁ დ, ხ ႁ — ხ ႁ — ყ ႁ

„წუღახარულში არაგემინირებული ყრუ სპირანტები გვხვდება სიტყვის თავსა და ბოლოში (**შანქ... ნემ, სიმი — გარახ...**), ხმოვნებს შორის კი, როგორც წესი, მათ ნაცვლად გვაქვს ჰომორგანული ყრუ გემინირებული სპირანტები (ნუა, ხია)...“ ამრიგად, ყრუ არაგემინირებული და გემინირებული სპირანტები დარგულ ენაში აგრეთვე წარმოადგენენ ერთმანეთის პოზიციურ ვარიანტებს².

შეიძლება დავასკვნათ, რომ დარგული ენის დიალექტებში გემინირებული თანხმოვნები ამოსავალ მჟღერ ხშულებთან (გემინირებულ ხშულ-მსკდომებთან) და ყრუ (გემინირებულ სპირანტებთან) ერთად შედიან ალოფონთა საარტიკულაციო ზონების მიხედვით ლოკალიზებულ ბუდეებში“³.

შეიძლება თუ არა ინტენსიური თანხმოვნები მივიჩნიოთ ფონემებად, და თუ — კი, რა ენებში. ასეთი საკითხის დასმა მოწმობს, რომ ინტენსიური (გემინირებული) თანხმოვნები ქმნადობის პროცესში იმყოფება, ეს თანხმოვნები მეორეულია მთის იბერიულ-კავკასიური ენებში. ფონემატური სისტემა აქ რთულდება.

ნიკ. ტრუბეცკოი, რომელსაც ეკუთვნის ცნობილი გამოკვლევები მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონეტიკის რიგი საკითხების შესახებ, ფონემისთვის არსებობის მიიჩნევს იმას, რომ იგი „მნიშვნელობის განსასხვავებლად შეიძლება გამოიყენონო (ამა თუ იმ ენის ფონოლოგიური სისტემა — ესაა

¹ Ш. Гаприндашвили, Фонетика дарг. яз., 1966, გვ. 167.

² Ш. Гаприндашвили, Фонетика дарг. яз., 1966, გვ. 167.

³ ი ქ ე ე.

სისტემა ბგერათსხვაობისა, რომლებიც იხმარება ამ ენაში მნიშვნელობის განსხვავებისათვის) „¹...

ინტენსიური თანხმოვნები, როგორც ცნობილია (შ. გაფრინდაშვილი, ალ. მაპომეტოვი) არ მოეპოვება დარგული ენის ზოგ დიალექტს (აჭუშურს, ურახულს...), წუდახარულს, კუბაჩურს, ხაიდაყურს... კი აქვს. ინტენსივები ხ შ უ ლ ე ბ შ ი ოთხეულებს ქმნის:

ოთხეულები: ბ ფ ფ პ შღრ.	სამეულები: ბ ფ პ
დ თ თ ტ	დ თ ტ
გ ქ ქ კ	გ ქ კ

სპირანტების შედგენილობა შესაბამისად გვაძლევს სამეულებსა და წყვილეულებს:

სამეულები: ზ ს სჰ	წყვილეულები: ზ ს
ჟ შ შჰ	ჟ შ...

აქ სხვაობა მხოლოდ რაოდენობას ეხება.

აფრიკატები ორივე ტიპის დიალექტში სამეულს წარმოგიდგენს, ოღონდ შედგენილობა განსხვავებულია: სადაც ინტენსიური აფრიკატი გვაქვს, მჟღერი არ გვექნება.

წუდახარ., კუბაჩ., ხაიდაკ.: აჭუშ., ურახ.:

ც ცჰ წ ძ ც წ
ჩ ჩჰ ჳ ჳჰ
ჯ ჯჰ ყ ჳ ჳ ²

ასეთ სხვაობას თანხმოვანთა შედგენილობაში ენობრივი სისტემა ვერ იგუებდა, ფონემის დანიშნულებას რომ მნიშვნელობათა განსხვავების გადმოცემა ეკისრებოდეს³ ენაში („ინტენსიური თანხმოვნები“) — „გემინატები“ — ნ. ტრუბეტკოისათვის წარმოადგენს ფონემებს, და არა — ალოფონებს).

¹ „...zur Bedeutungs differenzierung verwendet werden können... Das phonologische System einer Sprache ist das System der in dieser Sprache für die Bedeutungs differenzierung verwendeten Lautunterschiede“ (N. Trubetzkoy, Die Konsonanten systeme der ostkaukasischen Sprachen, - „Caucasica“, 8, 1931, გვ. 3—4).

² ალ. მაპომეტოვი, კონსონანტთა სისტემის კორელაცია დარგ. ენის დიალექტებში, იკეწ, III, გვ. 279.

³ მნიშვნელობათა განსხვავება ფონემის ფუნქციად რომ დავსახოთ, გაუგებარი იქნებოდა ენაში ომონიმების არსებობა, აგრეთვე სიტყვათა პოლისემია, როცა ფრაზის (კონტექსტის) გარეშე ვერ გაირჩევა, რა მნიშვნელობაც აქვს სიტყვას (мир „მშვიდობიანობა — “ мир „სამყარო“ „война и мир“ და „миру мир“, брак „ქორწინება“ — брак „წუხი“..., род: женский род და племя и род...).

ლატერალურ ფონემათა საკითხისათვის. ადილეურს სამი ლატერალი აქვს: მყლერი, ყრუ ფშვინვიერი და აბრუბტიული¹.

მყლერი ლატერალი არც ერთ დალესტურ ენაში არა გვაქვს, გვაქვს სპირანტი ლატერალი, მისი ინტენსიური ვარიანტი, ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატი და მკვეთრი აფრიკატი, მაგრამ არა გვაქვს მყლერი.

მეხუთე ლატერალური თანხმოვანი (ტ) პირველად ანდიურში დაადასტურა ილ. ცერცვაძემ². იგი მაგარი აბრუბტიული აფრიკატის თავისებური მოდიფიკაცია ჩანს (ამ ლატერალის, მისი რეფლექსებისა, აგრეთვე მყლერებთან მკვეთრი აბრუბტიული აფრიკატის ისტორიული მიმართების შესახებ იხ. ილ. ცერცვაძის ნაშრომში)³.

ლატერალურ ფონემათა წარმოშობა უკანაენისმიერთაგან, რისი ვარაუდიც სპეციალურ ლიტერატურაში ჯერ კიდევ ნ. ტრუბეცკოის ჰქონდა გამოთქმული, ერთგვარად დასტურდება იმ თავისებურებით, რაც არჩიბულ ლატერალეებში გამოვლენილი აქვს ოტ. კახაძეს⁴.

რავგარიც არ უნდა იყოს ლატერალეებისათვის ამოსავალი თანხმოვნები, ლატერალეების მეორე ულობა სადაო არ უნდა იყოს.

ვან-გინეკენი ვარაუდობდა, რომ ლატერალური თანხმოვნები გვქონდა ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში (მათ შორის ქართველურში), მეტი კიდევ: ლატერალეები ამ ენებში იყო ამოსავალი საერთოდ კონსონანტთა სისტემისა — მათი რიცხვი 40-ს აღწევდაო (§ 12). ასეთი ვარაუდი უფრო თეორიულ ზოგად ენათმეცნიერულ მოსაზრებებს ემყარება, ვინემ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფაქტობრივ მონაცემებს. ამაზე უფრო დაწვრილებით — ქვემოთ.

ტელეოლოგიური პრინციპი ფონემათა რაობის რკვევისას არსებითად უმართებულოა.

„სამეტყველო ორგანოთა განწყობა“ ნიშანდობლივი სხვადასხვა ფონემებისათვის ერთსა და იმავე ენაში, და „ერთი და იმავე ბგერისათვის“ სხვადასხვა ენაში... ფონემათა სხვადასხვა სისტემაში მოქცეული „ერთი და იგივე ფონემა“ (მაგალითად, ა) იდენტური ვერ იქნება.

ფონემის რაობის შესახებ — ცალკე — სხვაგან.

¹ გ. როგავა და ზ. კერაშევა, ადილეური ენის გრამატიკა, 1966, § 26.

² ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენა, 1965, § 27.

³ იქვე, § 28.

⁴ ოტ. კახაძე, ლატერალური თანხმოვნები არჩიბულში, იკე, IX—X, 1958, გვ. 343; მისივე, ზოგიერთი შენიშვნა ლატერალური თანხმოვნების შესახებ, იკე, XI, 1959.

§11. კონსონანტიზმის განვითარების ზოგადი ტენდენციები იბერიულ-კავკასიურ ენებში

თანხმოვანთა საერთო რაოდენობა, როგორც ითქვა, საკმაოდ განსხვავებულია: სულ მცირე — 28 თანხმოვანია (ახალ სალიტერატურო ქართულში), ყველაზე მეტი — 80 თანხმოვანია (უბიხურში). ამ ორ რიცხვს შორის თავსდება სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების თანხმოვანთა მეტ-ნაკლები რაოდენობა.

თუ მხოლოდ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს შევუდარებდით ამ მხრივ ერთმანეთს, ყველაზე მარტივი აღმოჩნდებოდა ნახურ ენათა კონსონანტიზმი (35 თანხმოვანი ჩაჩნური ენისა!) — უბიხურის ყველაზე რთული კონსონანტიზმის (80 თანხმოვანი!) საპირისპიროდ.

ამრიგად, ქართულ-ქართველური ვითარება რომ განზე დავტოვოთ და მხოლოდ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფარგლებში დავრჩეთ, მაინც ასახსნელი იქნებოდა სხვაობა, რაც თანხმოვანთა რაოდენობის მიხედვით თვით მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შორის თვალში გვეცემა.

გარკვევას მოითხოვს ძირითადი საკითხი: რთული შედგენილობის კონსონანტიზმია პირველადი თუ მარტივისა? ქართველურსა და ნახურ ენებში შემოგვრჩა ძველი ვითარება თუ უბიხურში? ოცდარვა-ოცდათხუთმეტი თანხმოვანი გვქონდა და მერე მივიღეთ ოთხმოცი, თუ პირუკუ, ოთხმოცი თანხმოვანი (ანდა — მეტი!) გვქონდა და შემდეგ შემცირდა თანხმოვანთა რიცხვი ოცდათხუთმეტამდე?

ერთი გარემოება იქცევს ყურადღებას: ერთი და იმავე ჯგუფის ენებში, ხშირად ერთსა და იმავე დიალექტებში თანხმოვანთა რაოდენობა განსხვავებულია, ამასთან მნიშვნელოვნად. მაგალითად, აფხაზური ენის ბზიფური დიალექტი (ოთჰარას თქმა) შვიდი ფონემით მეტობს აბჟუურ დიალექტს. ხუნძური ენის ჩრდილო დიალექტში უფრო რთული კონსონანტური სისტემა გვაქვს, ვინემ სამხრულ დიალექტებში, ანწუხურში და მეტადრე — ჭარულში: ჩრდილო ხუნძური (ხუნძახური, ყაზბეკური) ოთხ ლატერალს განასხვავებს, ჭარულს კი ლატერალების სერია საერთოდ არა აქვს.

დარგუული ენის წუდახარულ კილოში მეტი თანხმოვანი გვაქვს, ვინემ აწუშურ კილოში: ხშულთა ოთხეულები წუდახარულისა და სამეულები აწუშურ-ურახულისა... სპირანტთა სამეულები და წყვილეულები:

წუდახარ:	გ ქ ქ ^ჰ კ	აწუშ.	გ ქ კ
	ზ ს ს ^ჰ		ზ ს (იხ. ზემოთ).

სხვა სერიები იხ. ქვემოთ.

ჭარულ კილოში რომ ლატერალები არ ჩანს, ეს მეორეულია: ჭარულს ჰქონდა ლატერალები და დაეკარგა (ქართულისა და აზერბაიჯანულის გავლენით).

ტაპანთური კონსონანტიზმი რომ უფრო რთულია, ვინემ აზნარული, ეს მეორეულია, ადიღურ ენათა გავლენას მიეწერება (ქ. ლომთათიძე).

ამრიგად, კონსონანტიზმის გამარტივებაც არ არის გამორიცხული და გართულებაც. ფაქტია, კონსონანტიზმის ევოლუცია არც გართულებას გამორიცხავს და არც გამარტივებას.

გასარკვევია, რა როლი ეკუთვნის ერთსა თუ მეორე პროცესს.

პალატალიზებული თანხმოვნების სერია რომ მეორეულია, ეს სადაო არ უნდა იყოს: პალატალიზაცია („დარბილება“) გარკვეულ ფონეტიკურ გარემოს გულისხმობს, პალატალიზაცია პოზიციურად არის შეპირობებული, ხმოვანს ეხება საქმე თუ თანხმოვანს.

ჭანურში გვესმის დარბილებული გ ქ კ: გარი „საჭმელი“, მკაფუ „ტურა“, ქმოი „სოფელი“ (თურქ.). ართაშენულ თქმაში დარბილებული თანხმოვნების ადგილს აფრიკატები იკავებენ: ჯარი „საჭმელი“, მკაფუ „ტურა“, ჩაოი „სოფელი“. ეს აფრიკატი ფონემები ახალი ფორმაციისაა (ფონეტიკურად ისინი არ გაირჩევიან ძველი ფორმაციის აფრიკატებისგან: ჯუმა „ძმა“, ოჭარუ „წერა“, ქჩე „თეთრი“... ანალოგიური პროცესები ცნობილია ადიღურიდან).

ადიღურში უკანანისმიერმა ხშულებმა (გ ქ კ) ჯერ პალატალიზაცია განიცადეს, შემდეგ კი გააფრიკატდნენ: გ ქ კ → ჯ კ ქ → ჯ ჩ ქ¹. გარდამავალი — პალატალიზებული — ვარიანტები დაუცავს შაფსულურსა და ბასლენურ დიალექტებს.

ამგვარად პირველადი ძველი ფორმაციის **ჯ ჯ ჩ**-ს გარდა ახალი, მეორეული **ჯ ჯ ჩ** გაჩნდა.

ასევეა ჭანურში, ოღონდ იქ იცვალა გ ქ კ წინანისმიერ ხმოვანთა წინ (სხვა პოზიციაში კი დარჩა). ადიღურში გ ქ კ ყველგან იცვალა, მხოლოდ სპირანტებთან შემოგვრჩა². ჭანურშიც და ადიღურშიც ორი ფორმაციის ჯ ჯ ჩ გვაქვს: ესაა საერთო ჭანურსა და ადიღურს შორის.

ხშულთა აფრიკატიზაცია და აფრიკატთა სპირანტიზაცია დადასტურებულია სვანურში (შდრ. კაც და ჭაშ←კაჩ; კ→ჭ, ჩ→შ — ვარ. თოფურია).

საგულისხმოა, რომ აფრიკატიზაცია ჭანურის იმ თქმაში დასტურდება, რომელიც სხვა ენის ძლიერ გავლენას განიცდის. მეგრულისთვის ეს პროცესი უცხოა.

¹ გ. როგავა, თანხმოვანთა ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ადიღურში, იკეწ., 1974, გვ. 73.

² ი ქ ვ ე.

ადილურში პირველადი შიშინა აფრიკატების (ჭ ჭ ჩ) სპირანტიზაცია შეიმჩნევა (აბძახურ კილოში — თავისებურ შიშინა სპირანტებში...), ზოგ დიალექტში (ჭემგურში) სპირანტიზაცია განიცადა მხოლოდ შიშინა აფრიკატებმა (ჩ ჩა¹).

ლატერალებისთვის უკანა წარმოების თანხმობებია ამოსავალი. (ნ. ტრუბეცკოი). უკანაენისმიერთა ადგილი დაიკავა წინა წარმოების თანხმობებმა. ლატერალები გვქონდა ხუნძურ ენაში, მის ჩრდილო დიალექტებში ახლაც კარგად არის დაცული ეს სერია: ჭარულმა დიალექტმა ლატერალებიდა კარგა.

ასევე შეეძლო რომელიმე ენას ჰქონოდა ლატერალების სერია და დაჰკარგოდა იგი: ლატერალების არქონა ამოსავალ ვითარებაში და ლატერალების უქონლობა (ამ სერიის მოშლის შედეგად) აღწერილი თვალსაზრისით ერთნაირია. მაგრამ ისტორიის თვალსაზრისით ერთი და იგივე არაა, მათ იდენტურად ვერ მივიჩნევთ (ერთნაირის იდენტურობის საკითხი!).

ამჟამად რომ ლატერალები არ მოეპოვება ენას (მაგ., ქართულს, აფხაზურს...), ეს არ ნიშნავს, რომ ჰქონდა და დაეკარგა. და, პირუკუ, ახლა რომ ლატერალთა სერია დასტურდება ამა თუ იმ ენაში (მაგ., ადილურში, ხუნძურში...), კიდევ არ ნიშნავს, რომ ლატერალები იმ თავითვე გვქონდა აფხაზურ-ადილური ანდა დაღესტნური ჯგუფის ენებში.

ამრიგად, ფონემათა შედგენილობა დროთა ვითარებაში იცვლება: ზოგი ფონემა (ფონემათა სერია) შეიძლება დაიკარგოს, ანდა შეიცვალოს სხვა ფონემით (ფონემათა სერიით), ანდა პირუკუ — გაჩნდეს, შეემატოს ფონემათა შედგენილობას; ერთს შემთხვევაში ფონემათა შედგენილობა მარტივდება, მეორეში — რთულდება. ფონემათა შედგენილობის ცვლა ერთსაც გულისხმობს და მეორესაც.

ცვლის პროცესი ზოგჯერ (თუ ზოგ ენაში) შეიძლება იყოს ნელი — ცვლა შეინიშნება დროის დიდ მონაკვეთზე, ზოგჯერ (ზოგ ენაში) შესაძლოა იყოს უფრო სწრაფი (ინტენსიური): ცვლის ტემპი დამოკიდებულია ზოგად პირობებზე, რომლებშიც სათანადო ენობრივ კოლექტივს უწევს ცხოვრება.

ამ პირობებზე როცა ვლაპარაკობთ, ორი გარემოება იქცევს ყურადღებას; ერთი ასეთია: სამწერლო ენა თუ გვაქვს, ცვლა თანაბარ პირობებში უფრო ნელია; მეორე: ცვლა მით უფრო სწრაფია, რაც უფრო ძლიერია სხვა ენის გავლენა.

ასე, მაგალითად, ქართულმა სალიტერატურო ენამ თხუთმეტი საუკუნის მანძილზე დაკარგა ერთი თანხმოვანი (ფარინგალური ჯ) და ნახევარ-

¹ გ. რ. გ. ა. ვ. ა., თანხმოვანთა ძირითადი ფონეტიკური პროცესები ადილურში, იკეწ., I, 1974, გვ. 72.

ხმოვანი **ფ**. ფონემურ შედგენილობას არ შემატებია არც ერთი ახალი ფონემა (XVIII ს-ში იყო ცდა შემოეტანათ **ფ** თანხმოვანი უცხო ენათაგან შეთვისებული სიტყვების გადმოსაცემად: **ფილოსოფოფია**, **ფიზიკა**..., მაგრამ ეს ცდა უშედეგოდ დამთავრდა (ქართულმა სალიტერატურო ენამ, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია ჰქონდა, ნასესხები სიტყვების გადმოსაცემად ახალი ფონემა — და შესაბამისი ასო — უკუთავდო).

ახალი სამწერლო ენა ასეთ შემთხვევაში შესაძლოა უცხო ფონემებს უფრო ადვილად შეითვისებდა. აბაზური სალიტერატურო ენა 1933 წლიდან არსებობს; მას საფუძვლად უდევს ტაპანთის დიალექტი — ბარის აბაზური კილო, რომელმაც ყაბარდოულის ძლიერი გავლენა განიცადა. ამის შედეგად აბაზურში გზა გაიკაფა ყაბარდოული ენიდან შეთვისებულმა ფონემებმა; ასეთებია: სამი ლატერალი თანხმოვანი, ორი შუაპალატარული სპირანტი (შჟ, შჟ^ჟ) მკვეთრი კბილბაგისმიერი **ფ**¹.

ქართული ენის ინგილოურმა კილომ დაკარგა აფრიკატები **ძ** **ჯ** ხუნძური ენის ჭარული კილოს ზეგავლენით, მას შემდეგ, ცხადია, რაც ინგილოური მოსწყდა კახურსა და ქიზიყურს.

ბ. თალიბოვის დაკვირვებით მკვეთრი თანხმოვნების პოზიცია უდიურ ენაში შერყეულია: ვართაშნულ დიალექტში მკვეთრები უკვე აღარა გვაქვს, ნიჯურ დიალექტში — გაქრობის გზაზე². ბ. თალიბოვის დაკვირვების საგანი იყო ვართაშნული და ნიჯური (რომელთაც ის ადგილობრივ სწავლობდა 1957, 1962, და 1963 წწ.); ვართაშნული და ნიჯური აზერბაიჯანული ენის გარემოცვაში იმყოფება და აზერბაიჯანულის ძლიერ გავლენას განიცდის: მკვეთრების მოშლა ამ გავლენას მიეწერება (კახეთში — სოფ. ოქტომბრიანში დასახლებული უღების მეტყველებას მკვეთრები დაუცავს, ქართული მეტყველება ამას ხელს უწყობდა).

საყურადღებოა, ბ. თალიბოვის დაკვირვება: მკვეთრებს უდიურში პრერუპტივები ცვლისო. პრერუპტივებს ნებისმიერ პოზიციაში ვიპოვიოთ (იკეწ, I, გვ. 211).

ზოგადად შეიძლებოდა გვეთქვა: თანხმოვანთა სისტემის ცვლას იბერიულ-კავკასიურ ენებში ახასიათებს ძირითადი ტენდენცია: უკანა წარმოების თანხმოვანთა სერია მარტივდება, წინასი — რთულდება, ე. ი. ლარინგალურ და ფარინგალურ თანხმოვანთა წყება მცირდება, წინა და შუაენისმიერთა, აგრეთვე ლატერალთა წყება მრავლდება, ფონემათა სისტემა რთულდება.

¹ А. Генко, Абазинский язык, 1955, გვ. 23; К. Ломтатидзе, Абазинский язык, ИКЯ-ки, გვ. 127; მისივე: აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, 1944; მისივე: აშხარული დიალექტი, 1954.

² ბ. თალიბოვი, მკვეთრი თანხმოვნების საკითხისთვის უდიურში, იკეწ, I, 1974.

ასე, მაგალითად, ქართულში ლარინგალური ჰ-ს პოზიცია თანდათანობით სუსტდება: ძირეულ მასალაში ეს ფონემა აღარ გვხვდება (შორისდებულ ჰე, ჰო-ს თუ არ მივიღებთ მხედველობაში!).

ფარინგალური სერიის სამეულიდან (მყლერი, ფშვინვიერი, მკვეთრი) ძველ ქართულში მხოლოდ ორი უკანასკნელია წარმოდგენილი: ჯ და ყ; ახალ ქართულში შემოგვრჩა მხოლოდ მკვეთრი ყ; ჭანურში, მის ათინურ კილოკავში ეს მკვეთრიც ცვლილია (ღ): ფარინგალური სამეული აქ მთლიანად მოშლილია¹. მართალია, ჭანურში ჯერ ბერძნულის, შემდეგ კი თურქულის ძლიერი გავლენა ხელს უწყობდა ყ-ს დასუსტება-დაკარგვას; სალიტერატურო ქართულში, სადაც ასეთი მიზეზი არ ჩანს, ფარინგალური მკვეთრი **ჟ** დაცულია, მაგრამ **ჭ**, ფარინგალური ფშვინვიერი, დაიკარგა და ეს შინაგანი განვითარების კანონზომიერებას ეფარდება და გამოგვივლენს.

ანალოგიურ პროცესს ვარაუდობენ ადიღეურსა და აფხაზურში.

„ველარულ თანხმოვანთა სისტემა ისევე, როგორც ლარინგალურ თანხმოვანთა, [ადიღეურში] ძლიერ არის დარღვეული. ველარულ ზონაში „მყლერისა და „მყლერობის უქონლობის“ მიხედვით დაპირისპირებულია მხოლოდ მარტივი და ლაბიალიზებული სპირანტები [ГЬ—ХЬ ღ—ხ], [ГЬУ—ХЬУ ღ—ხ]. ველარული [КЬ ჯ] [КЬУ ჯ] წარმოდგენენ ყრუ ნახევარაბრუბტივებს, რომლებიც შემოგვრჩა როგორც რელიქტური მოვლენა, გადმონაშთი“².

სპონტანურ ფონეტიკურ ცვლილებათაგან აფხაზურში შეიმჩნევა ცვლილებები, რომლებიც საერთოა სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებთან: ირღვევა და მარტივდება ლარინგალურ და ფარინგალურ თანხმოვანთა სისტემა, რთულდება უფრო წინა წარმოების თანხმოვანთა სისტემა³.

ფარინგალურ ხშულთა სისტემის გამარტივებას ადიღურ ენებში ვარაუდობს გ. როგავა⁴.

უკანა წარმოების (ლარინგალური, ფარინგალური) თანხმოვნები ნახურსა და დაღესტნურ ენებში უკეთ არის დაცული. წინა წარმოების თანხმოვნები დაღესტნურ ენებში მდიდრად არის წარმოდგენილი. ქართული ენის კონსონანტიზმს არ ეტყობა გართულება: თხუთმეტი საუკუნის მანძილზე თანხმოვანთა სისტემას არ შემატებია არც ერთი თანხმოვანი: ფა-

¹ გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში, იკე, I (1946). გ. ახვლედიანი, ქართულის ხშულთა მეექვსე სამეული, ზოგადი... ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 308—323.

² М. Кумахов, Адыг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 146.

³ К. Ломтагидзе, Абхаз яз., ИКЯ-ки, გვ. 105.

⁴ Г. Рогова, Основ. фонет. процессы согласных в адыг. языках. ЕИКЯ, I, 1974.

რინგალების სერია გამარტივდა, წინა წარმოების ახალი თანხმონენები არ წარმოქმნილა.

„ძირითადი ტენდენცია“ არ გამოიციხავს ისეთ პროცესებს, რაც ამ ძირითადს არ ეგუება, საწინააღმდეგო მიმართულებისა (ძირითადად ვერ იქნება ერთადერთი). ვთქვათ, ლატერალები წარმოიქმნა უკანა წარმოების თანხმონენებისაგან: „წინა წარმოების“ თანხმონენთა წყება გაიზარდა; ეს ეგუება ძირითად ტენდენციას; მაგრამ, როცა ლატერალები მოიშალა (მაგ., ხუნძური ენის ჭარულ კილოში), წინა წარმოების თანხმონენთა წყება გაიზარდა; ეს ეგუება ძირითად ტენდენციას; მაგრამ, როცა ლატერალები მოიშალა (მაგ., ხუნძური ენის ჭარულ კილოში), წინა წარმოების თანხმონენთა წყება შემცირდა — წინააღმდეგ ძირითადი ტენდენციისა.

და მაინც ზოგადი შედეგის მიხედვით მაგისტრალური ხაზი წინა წარმოების თანხმონენთა რიცხვის ზრდას იძლევა და არა შემცირებას (იგულისხმება ამოსავალ ვითარებასთან შედარებით, ე. ი. იბერიულ-კავკასიურ საერთო მასალას თუ ავიღებთ შესაღარებლად).

ძველი ქართულის ჩვენება ამ მხრივ საგულისხმოა: აქ თანხმონენთა არც პალატალიზებული სერია გვაქვს, არც ლაბიალიზებული, არც ნახევარ-აბრუბტივები, არც ინტენსიურები, არც ლატერალები... საერთოდ არც ერთი იმ სერიათაგან, რაც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა კონსონანტიზმის სირთულეს იწვევს.

ყველაფერი ეს ჰქონდა ქართულს და დაეკარგა ჯერ კიდევ ათას ხუთასი წლის წინათ? არა. უფრო სარწმუნოა, რომ ეს სერიები გაუჩნდა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს. და ამაში არამცირედი წილი უდევს ენათა კონტაქტს, იქნება ეს ამავე წრის სხვადასხვა ჯგუფის ენა, თუ, სხვა წარმომავლობისა თუ სტრუქტურის ენა.

შეიძლება გვითხრან: მთის იბერიულ-კავკასიური ენები სხვა წარმოშობისაა და ქართველური ენები სხვაო, მაგრამ მკვეთრ (აბრუბტიულ) თანხმონენთა სერია (ხშულთა სამეულები!) ქართველურ ენებს ისევე ახასიათებს, როგორც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს: ესაა ძველი ერთიანობის გადმონაშთი.

მერეა და, თვით იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნახური ჯგუფის კონსონანტიზმი ქართულის კონსონანტიზმს მიჰყვება არსებითად.

საკმარისია საწინააღმდეგო ვითარება ვივარაუდოთ: ყველა სერია (პალატალიზებული, ლაბიალიზებული, ინტენსივები, ლატერალები, პრერუბტივები) მივიჩნიოთ ძველისძველი კონსონანტიზმის კუთვნილებად, რომ შეუძლებელი აღმოჩნდება არა თუ ქართველურ ენათა ისტორიული კავშირის დადგენა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან, არამედ თვით აფხაზურ-ადიღურის, ნახურისა და დაღესტნური ენების ისტორიული ერთიანობის დასა-

ბუთება (რესპ. მათი ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის დამუშავება) — ისე რთული იქნებოდა დასაბამში საგულისხმო კონსონანტიზმი.

§12. კონსონანტიზმის ამოსავალი რთული სისტემის ვარაუდი

ამოსავალში კონსონანტიზმი რთულ შედგენილობას ვარაუდობს არა ერთი ავტორი. ქართველური ენებისთვის პრერუპტივების არსებობას გულისმობდა გ. როგავა (იხ. ე. 10); სისინ-შიშინა სპირანტთა და აფრიკატთა ორმაგი წყვილეულები „საერთო ქართველურში“ ამოსავალია ვაცლავ პოლაკისათვის:

ს—ს ზ—ზ ც—ც ძ—ძ

შ—შ ყ—ყ ჩ—ჩ ჯ—ჯ (ხაზგსმულები მას მთავრული ასოებით აქვს აღნიშნული: s, S, š, Š — z, Z, ž, Ž — c, C č, Č — j, J, j, J)¹.

სისინათა და შიშინათა საგანგებო სერიების ვარაუდი საერთო ქართველურში ძალიან აადვილებს თანხმოდანთა შესატყვისობათა ახსნასო, წერს ვ. პოლაკი².

შესატყვისობათა ახსნა ამის გარეშეც არ გაძნელებოდა, თუ შესადაურებელი ფაქტების ისტორიას მოვიკითხავდი (ცხელ — ზან. ჩხე ც:ჩ, მაგრამ: ცხენ — ზან. ცხენ. აქ ერთი და იგივე ფუძე გვაქვს, ზანურში შეთვისებული — კონტაქტის პროცესში! — ქართულია სიტყვა და არა განსხვავებული ც „საერთო ქართულისა“).

ვ. პოლაკის აზრი სხვა ზოგადი საკითხის გაგებაშიც თავისებურია: „საერთო ქართველური“ უფრო დაცულია ზანურში, ვინემ ქართულშიო.

ზანურის მეტ სიძველეს ფაქტობრივი ვითარება — არც ფონეტიკაში, არც მორფოლოგიაში — მხარს არ უჭერს.

სისინათა და შიშინათა უფრო რთულ სისტემას ქართულში ძველად (საერთო ქართველურში) ვარაუდობენ აგრეთვე კ. ჰ. შმიდტი³ და გ. მაჭავარიანი⁴.

საფუძველი იგივეა: შესადაურებელ ოდენობათა ისტორიის გაუთვალისწინებლობა (მაგალითი — აქვე ზემოთ), ე. ი. იმ ცვლილებათა გაუთვალისწინებლობა, რაც მოხდა დიფერენციაციის შემდეგ მონათესავე ენებში, მათი კონტაქტისა და ერთურთზე გავლენის შედეგად.

¹ V. P o l a k, Contributions à la grammaire historique des langues kartveliennes, Archiv Orient., XXIII, 1–2, (1955), 77–89.

² V. P o l a k, Contributions à la grammaire des langues kartveliennes, Archiv Orient., XXIII, 1–2, (1955), გვ. 77–89.

³ K. S c h m i d t, Studien... 1962.

⁴ გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, საერთო ქართველური კონსონანტური სისტემა, 1965.

უკიდურესი მაინც ვან-გინეკენის შეხედულება ჩანს. ზოგადი ენათმეცნიერების ცნობილ ბელგიელ სპეციალისტს ვან-გინეკენს კავკასიური ენები, მათი ბგერითი სისტემა აინტერესებს ენათა (და კულტურათა) გენეზისის თვალსაზრისით. ვან-გინეკენის გამოკვლევა „ნარკვევი კავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკისა“¹ ფონეტიკის საკითხებს განიხილავს. ავტორის აზრით, არქაულ ენებში მეტი მნიშვნელობა ენიჭება თანხმოვნებს, ახალ ენებში - ხმოვნებს. კავკასიურ ენებში ლატერალური თანხმოვნების ჩვენებას შეუძლია გაგვირკვიოს აფრიკის, ამერიკის, სემიტურ და ინდოევროპულ ენათა არა ერთი საკითხიო.

ლატერალები არქაული ფორმაციის თანხმოვნებია; კავკასიურ ენებში 40 ლატერალი უნდა გვქონოდაო. ტრუბეცკოი ლატერალებს მეორეულად თვლისო.

ლატერალები ქართულშიც მოგვეპოვებოდაო. გაუმართლებელია, რომ ტრუბეცკოიმ გვერდი აუარა სამხრულ კავკასიურ ენებსო.

ლატერალების კვალს ქართულში ვან-გინეკენი ხედავს თანხმოვანთა კომპლექსებში, როგორცაა **ადგილი**, **დგრიალი**, **მატყლი**, **წყალი**, **რწყილი**... (ზოგი ცალკეული თანხმოვანიც, მაგ., **ღ** — სიტყვაში „ულელი“ — თურმე მყდერ ლატერალურ სპირანტს უდრის!).

ლატერალები რომ თანხმოვანთა ძველისძველ სერიას წარმოადგენს კავკასიურ ენებში, სარწმუნო არ ჩანს.

ორმოცი ლატერალი რომ ივარაუდა ვან-გინეკენმა კავკასიურ ენებში, ეს გამომდინარეობს მისი ზოგადი ვარაუდიდან: კაცობრიობის მეტყველებაში ამ რიგის თანხმოვნები ძველისძველიაო.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა კონსონანტიზმის ისტორია ასეთ ვარაუდს არ ამართლებს.

ვან-გინეკენის შეხედულება საინტერესოა იმით, რომ საკითხი თავისებურად არის დასმული და ავტორი ყველა შესაძლო დასკვნებს აკეთებს².

¹ J. van G i n n e k e n, Contribution..., 1938.

² გზა-გზა საგულისხმო შეხედულებებსაც ვხვდებით; ასეთია, კერძოდ, ქართული სიტყვის ფონეტიკური სტრუქტურის დახასიათება:

ხშულთა და სპირანტთა ჰომოგენურობის კანონი (ნ. მარს ჰქონდა ადრე შენიშნული, მერე დააზუსტა ჰ. ფოგტმა): თუ პირველი თანხმოვანი მყდერია, მომდევნოც მყდერია; თუ პირველი ფშვინვიერია, შემდგომიც ფშვინვიერი იქნება...

უკანა მიმდევრობის კანონი — თანხმოვანთა კომპლექსში ბაგისმიერსა და კბილისმიერს მოსდევს უკანაენისმიერი: ფთ, პტ, თქ, ტკ, ტყ... (ახლა ამ კომპლექსებს დეცესიურს უწოდებენ — გ. ახვლედიანი).

§13. ბგერათა ცვლის კანონზომიერებათა ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში

კანონზომიერი ცვლა გულისხმობს ბგერათშესატყვისობას. შესატყვისობა შეიძლება გვქონდეს ან ორ (თუ მეტ) ენობრივ ერთეულს შორის ან-და კიდევ ერთი ენის ფარგლებში ამ ენის ცვლის ორ მომდევნო საფეხურს შორის.

საკითხი ეხება კანონზომიერ ცვლას, ე. ი. ისეთ ცვლას, რომელიც დასტურდება არა ერთსა და ორ მაგალითში, არამედ ყველგან იჩენს თავს, სადაც კი სათანადო ბგერა ერთსა და იმავე ფონეტიკურ პირობებშია მოცემული. ასე, მაგალითად, ქართულის ძ-აფრიკატს ზანურში (მეგრულსა და ჭანურში) კანონზომიერად შესატყვისება ჯ-აფრიკატი: ქართ. ძმა — ზან. ჯუმა (→ჯიმა), ქართ. ძელ-ი — ზან. ჯა[ლ]-ი („ხე“), ქართ. ძაღლ-ი — ზან. ჯოდორი, ქართ. ძველ-ი — ზან. ჯვემ-ი, ქართ. ძაგ-ს — მეგრ. ჯოგ-უ-[ნ], ქართ. უ-ძღვი-ს — მეგრ. უ-ჯღონ-ს ← უ-ჯღვ-ან...

ჭანურს სხვაგვარი შესატყვისები რომ ჰქონდეს და მეგრულს კიდევ სხვაგვარი, ჭანურისა და მეგრულის ერთ ენად (ერთი ენის ორ დიალექტად) მიჩნევა გაჭირდებოდა, მაგრამ ჭანური და მეგრული ერთი და იმავე შესატყვისით გამოდის ქართული ბგერის ფარდად¹.

მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ხშირია ისეთი შემთხვევები, როდესაც ბგერათა კანონზომიერ ფარდობას ადგილი აქვს ერთი და იმავე ენის დიალექტებს შორის, ე. ი. ისეთ ერთეულებს შორის, რომელთაც ცალკე ენებად არავინ თვლის. მეტი კიდევ: ბგერათშესატყვისობას შეიძლება ადგილი დაურჩეს ერთი დიალექტის ორ კილოკავს (resp. თქმას) შორის.

დიალექტებს შორის კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობის მაგალითებს ვიპოვით დარგულ ენაში (ურახული ტიპის დიალექტებსა და წუდახარული ტიპის დიალექტებში: ურახულში თანხმოვანთა სერიებში მყდერი გვაქვს, მაგარი ყრუ ხშული არა, წუდახარული ტიპის დიალექტებში მაგარი ყრუ ხშულები გვაქვს, სათანადო მყდერი კი გვაკლია. მაგარი ყრუ მყდერისაგან არის მიღებული — ნ. ტრუბეცკოი).

დიალექტის ფარგლებში კილოკავთა (თუ თქმათა) ბგერათშესატყვისობის ნიმუშად შეიძლება დაგვესახელებინა ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ორი თქმის ფაქტები, გამოვლენილი ილია ცერცვაძის მიერ². ერთია ტოხური, მეორე — ჭადაქოლოური.

¹ იგულისხმება საერთო ფუძე ქართულსა და ზანურში, მასთან ისეთი შემთხვევები, როცა დიფერენციაციის შემდეგ ფონეტიკური ცვლა არ განუცდია შესატყვის ფუძეებს (ამის თაობაზე: არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938 წ.).

² ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი, §§ 18–27... იკვ, II, 1948.

<p>ტოხური: ჭადაქოლოური:</p> <p>ს→შ: ვას „ვაჟიშვილი“ — ვაშ დას „ქალიშვილი“ — დაშ ნუს „დანა“ — ნუშ სონ „წელიწადი“ — სურათ „სურათი“ (არაბ.) — შურათ</p> <p>ასევე:</p> <p>ძ→ჯ: ქვენი „ჭამა“ — ქვენჯი სენი „ჩაქრობა“ — სენჯი ჩოძიბე („ხერ ტეე“) „ცხენს თივა მიეცი“ — ჩოჯიბე (ხერ ტეე) ძ-სთვის ამოსავალია დ: დ→ძ→ჯ.</p>	}	<p>სისინა სპირანტს ცვლი შონ შიშინა სპირანტი</p>
<p>წ←ჭ: წა „ცეცხლი“ — ჭა წულ „შეშა“ — ჭულ წაყ „ძალიან“ — ჭაყ წინდაკ „წინდა“ — ჭინდაკ ანწგო „ათი“ — ანჭგო</p> <p>კიწინ კიგუ „ორჯერ ორი“ — კიჭინ კიგუ</p>	}	<p>სისინა მჟღერ აფრიკატს ენაცვლება შიშინა მჟღერი აფრიკატი</p>
<p>ჩა→ც: ჩაუჭა „თევზი“ — ცუჭა ჩამა „თიკანი (ერთი წლისა)“ — ცამა რუჩაბი „ცოლი“ — რუცაბი ჩაუთ „ხვლიკი“ — ცუთ ჩაითირ „მწკრივი“ — ცითირ</p>	}	<p>შიშინა მაგარ აფრიკატს ენაცვლება სისინა აფრიკატი</p>
<p>ჭა→წ: მიჭა „ჭინჭარი“ — მიწ ჭაელძი „დგომა“ — წელჯი ჭინჭა „ჩიტი“ — ჭიწ ჭაეკზი „ლოკვა“ — წეკჟი</p>	}	<p>მაგარ შიშინა მკვეთრ აფრიკატს ენაცვლება სადა სისინა აფრიკატი</p>

მეორე მხრივ სადა წ-ს ჭ ეფარდება:

ანწუხური დიალექტი ხუნძური ენის სამხრული დიალექტია. ამ დიალექტის ორ თქმას შორის ბგერათა ისეთივე ფარდობა დასტურდება, როგორც ქართულსა და ზანურს შორის გვაქვს: ტოხურის სისინა თანხმოვნებს ჭადაქოლოურში შიშინა თანხმოვნები შეესატყვისება.

ტოხური: ს ძ წ — ჭადაქოლოური: შ ჯ ჭ...

სისინათა შეცვლა შიშინა თანხმოვნებით ცვლის ერთ ტენდეციას ავლენს, მაგრამ ეს ტენდენცია როდია აქ ერთადერთი.

მაგარი (ინტენსიური) ჩა ჭა იცვლება სხვაგვარად: ჩა — ც, ჭა — წ; მაგარი აფრიკატებს ცვლის სადა თანხმოვანი: მასთან ფშინვიერს — არაფშინვიერი.

ანალოგიური ცვლა ხუნძურის სხვა კილოკავ-თქმებშიც შეინიშნება. აფრიკატის სპირანტიზაცია გვაქვს ერთ შემთხვევაში:

ჩრდ. ხუნძ. ვაცა	„ძმა“	ჰიდური:	ვასა
„	„ იაცა	„	დასა
„	„ ცაებე	„	საებე
„	„ ჩაუჭა	„	შაუჭა
„	„ შურჩინაბ	„	ჭორშინაბ

აულ შულანიბში მაგარი ყრუ შიშინა აფრიკატი აბრუპტივით იცვლება, ხოლო მეზობელ აულ უნთიბში მაგარი მკვეთრი აფრიკატი — მაგარი ფშინვიერი (ყრუ) აფრიკატი: შულან. ვაწა←ვაცა „ძმა“, წაებ←ცაებე „წინ“, წაინ←ცაინ „ნაღველი“... უნთიბ: ცაარ←წაარ „სახელი“, ცაად←წაად „წვიმა“... ჰაინჩა←ჰაინჭა „ჩიტი“...¹

ორი გარემოება იქცევს განხილულ მაგალითებში ყურადღებას:

ა) კანონზომიერი ცვლილება მიკრო-ერთეულებში (კილოკავი, თქმა, ცალკეული აული);

ბ) ბგერათცვლილების ნაირგვარი, ხშირად ერთიმეორის საწინააღმდეგო მიმართულება: ანწუხურის თქმებში სისინა სპირანტი (ს), აფრიკატები (ძ, წ) გადადის შიშინა სპირანტსა (შ) და აფრიკატებში (ჯ, ჭ), მაგრამ იქვე შიშინა მაგარი აფრიკატები (ჩა, ჭა) იცვლება სისინა სადა აფრიკატებით (ც, წ). ამრიგად: სისინა → შიშინა და მეორე მხრით: შიშინა ← სისინა.

ჰიდურში მაგარი აფრიკატები (სისინაცა და შიშინაც) იცვლება მაგარი სპირანტებით (ცა, ჩა→სა, შა...).

შულანიბში მაგარი შიშინა აფრიკატის აბრუპტივიზაციას იჩენს თავს, უნთიბში მკვეთრი აფრიკანტები კარგავენ აბრუპტიულ ხასიათს და მაგარი მფშინავი აფრიკატების სახით გვევლინებიან.

¹ არნ. ჩიქობავა, იკეწ, I, (1974), გვ. 53.

ყველა ამ შემთხვევაში შესატყვისობის საკითხი ერთი ენის ფარგლებში წინანდელისა და მერმინდელის ურთიერთობას გულისხმობს.

სპეციალისტები აღნიშნავენ, რომ ადიღეური ენის ჭემგუურსა და აბძახურ დიალექტებში აფრიკატი **ჩ** შეიცვალა სპირანტ **შ**-თი (აფრიკატების სპირანტიზაცია!): ჭემგ., აბძ. შა „რძე“, შან „წყავანა“ (მიჰყავს), შანან „შიში“ (ეშინია), შგდგ „ვირი“ მიღებულია: ჩჰ, ჩჰნ, ჩგნჰნ, ჩგდგ-საგან... ეს ჩ-ს მქონე ვარიანტი შემოუნახავს შაფსულური დიალექტის ხაკუჩურ თქმას¹; ადიღეური ენის ბჟედულურ კილოს აფრიკატ ჩ-ს ნაცვლად ლარინგალიზებული სპირანტი შ^ე მოეპოვება: შ^ეჰ, შ^ეჰნ, შ^ეგნჰნ, შ^ეგნდგ²... ადიღეურ ენაში აფრიკატიზაციისა, პალატალიზაციისა თუ სპირანტიზაციის პროცესებიც არის დადასტურებული³.

თანამედროვე ვითარების მიხედვით თუ ვიმსჯელებდით, მივიღებდით შესატყვისობას: ჭემგუური, აბძახური შ — ხაკუჩური ჩ — ბჟედულური შ^ე. ამ ფარდობის ისტორიული აზრი კი შემდეგში მდგომარეობს:

ადიღეური ჩ→შ (ჭემგ., აბძახ.)//→ შ^ე (ბჟედულურში).

ერთი სიტყვით, დიალექტთა ტერიტორიულ განფენილობაში პროცესის სხვადასხვა საფეხურია წარმოდგენილი, სივრცეში დრო ჩანს — არქაიზმისა და ინოვაციათა სახით.

ასეთი შესატყვისობა უნდა განვასხვავოთ იმ შესატყვისობისაგან, როცა ფარდი ბგერებიდან ერთი მეორისაგან კი არ არის მიღებული, არამედ ორივე ბგერას მესამე, უწინარესი აქვს ამოსავლად:

ამოსავალმა ლაბიალიზებულმა თანხმოვანმა ძ (აფხაზ. ენისა): აბჟუურსა, ბზიფურსა და აშხარულში მოგვცა ვ, ტაპანთურში ძ⁴.

§ 14. შესატყვისობის ერთი მაგალითი დადესტნურ ენებში

ადვილად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რამდენად რთული ვითარება აღმოგვაჩნდება, თუ ხუნძურ კილოკავ-თქმათა მონაცემებს შევუდარებთ დადესტნის სხვა ენათა ჩვენებას და შევეცდებით ამ ნაირგვარობაში მივაკვლიოთ ამოსავალ ვარიანტს და ვცადოთ მისი ფარდი ვარიანტების ურთიერთობის ახსნა.

¹ Г. В. Р о г а в а, З. И. К е р а ш е в а, Грамматика адыгейского языка, Майкоп, 1966, გვ. 31.

² ი ქ ვ ე.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 30—55.

⁴ К. В. Л о м т а т и д з е, Об одной фонетич. закономерности в абх.-абазин. диалектах, САН ГССР, т. III, N 8 (1942).

ავილოთ „ძმა“ ფუძის ვარიანტები დალესტნურ ენებში.

1. ხუნდ.
ჭამალ.	}	3. ბაგვალ. ვა-სა	4. დილოური: ე-სი-ვ//ე-სი-ღუ
		ვა-ცა	5. ჰინუხ. ე-ს-უ
6. კაპუჭ. ი-ს
7. ჰუნზიბ. გ-ს, ხვარშ. ე-ს
2. ახვახ.
კარატ.
ტინდ.
ბოთლ.
ლოდობ.	}	ვა-ცაი	8. ლაკ. უ-საუ
9. დარგ. უ-ცა ი//უ-ძ-ი//უ-ზ-ი
10. არჩიბ. უ-შ-თა-უ//უ-შ-დ-უ
11. კრიწ. შ-ი-დ
ბუდუხ. შ-ი-დ
რუთულ. შ-უ
უდიური: ვი-ჩი
თაბას. ჩ-ვი//ჩ-ვე
აღულ. ჩ-უ//ჩ-უ-ღ//ჩუ-ჩუ
წახ. ჩ-ო-ჯ ¹

ავტორები სამართლიანად ვარაუდობენ, რომ ამ სიტყვებს საერთო ძირი აქვს (ვა- გრამ. კლასის ნიშანია, ზოგჯერ ის მოცილებული აქვს ძირს, ზოგჯერ მისგან ხმოვანილა რჩებაო).

ეს საერთო ძირი ხუნდურ-ანდიურ-დილოურში არის **ცა** და მისი რეფლექსებია **ც** და **ს**, სხვა ენებში კი რეფლექსებად გვაქვს: **ძ, ზ, სა, შ, ჩა**².

საკითხავია ხუნდურ-ანდიურ-დილოურ ენებში **ცა**-ს რეფლექსებად გვაქვს თუ არა **ც** და **ს** ყველა სხვა საერთო ძირებში, ასევე ლაკურ-დარგულსა და ლეზგიურ ენებში — ძ, ზ, სა, შ, ჩა? ესე იგი აქ წარმოდგენილი ფარდობა ზოგადი ხასიათისაა, თუ მხოლოდ ამ კონკრეტული ფუძის ვარიანტებს ეხება? სამწუხაროდ, ამ საკითხს წიგნის ავტორები არ სვამენ.

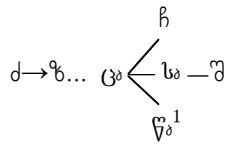
მეორე: ეს რეფლექსები ისტორიულად რა მიმართებაშია ერთმანეთთან, შეიძლება თუ არა ისინი ერთ ქრონოლოგიურ სიბრტყეზე მოვაქციოთ?

ერთი ქრონოლოგიური დონისა აქ ჩანს ძირეული **-ძი** და **ცაი**, დარგულში რომა გვაქვს და ანდიურ ენათა წყებაში (ახვახ., კარატ., ტინდ., ბოთლ., ლოდობ.) რომ მეორდება (ხუნდ. ცა←ცაი).

¹ ყველა ამ ვარიანტს აღნიშნავს „დალესტნურ ენათა შედარებით-ისტორიული ლექსიკა“, 1971, გვ. 128 (ავტორები: ს. ჰასანოვა, პ. იბრაგიმოვი, ფ. მაჰომედოვა, უ. მეილანოვა, ბ. თალიბოვი — პროფ პ. მურყელინსკის რედაქციით).

² ი ქ ვ ე, გვ. 128.

ყველა სხვა ვარიანტს ეს ორი ძირითადი უდევს საფუძვლად:

ამრიგად, ყველაზე ძველი ვარიანტებია (ვა)-**ცი** და (ვუ)-**ძი**... რა არის უფრო ძველი ცი თუ ძი? როგორ მივიღეთ ერთი მეორისაგან? (ანდა ორივე რაღაც მესამისაგან)? აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ მჟღერის (d) ფარდობა მაგარ მფშვინავ აფრიკატთან (ც) დასტურდება დარგულ დიალექტებში: მ ჟ ღ ე რ ი (d) უ რ ა ხ უ ლ ი ტიპის დიალექტისაა, მაგარი მფშვინავი აფრიკატი მას შეესაბამება წუდახარული ტიპის დიალექტთა ოთხეულ რიგში: ურახ: ც—ძ—წ— წუდახ. ც—ც—წ².

მაგარი ფშვინვიერი (ც) მჟღერისაგან მიღებულად ითვლება (ნ. ტრუბეცკოი). საერთოდაც, მაგარი თანხმოვნები მეორეული ჩანს. (იხ. ზემოთ).

ამრიგად, „ამის“ აღმნიშვნელ ფუძეში დაღესტნურ ენებს ძირეულ თანხმოვანად ძ- (მჟღერი აფრიკატი) ჰქონია, ც ძირეულ მასალად იმ ენებში გვაქვს, სადაც მაგარი თანხმოვნები მოგვეპოვება (ასეთია, მაგ., ხუნძური (ც—ც—წ—წ) და ანდიური ენები (ჭამ., ახვ., კარ., ტინდ., ბოთლ., ლოდო-ბერიული). შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ დიდოური ქვეჯგუფის ენებში, აგრეთვე ბავკალალურში ც ამ ძირში არ დასტურდება: ს გვაქვს, სპირანტული ვარიანტი (ც → ს // → ს).

ფონეტიკურ კანონზომიერებათა დადგენის საკითხისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. კანონზომიერი ფონეტიკური ცვლილებები ამ ენებს ისევე ახასიათებს, როგორც სხვა ენებს, ოღონდ მათი მიკვლევა ბევრად უფრო ძნელია, ვინემ სხვა მონათესავე ენებში.

ამის მიზეზია:

1. დ ი დ ი ც ვ ლ ი ლ ე ბ ა , რაც იბერიულ-კავკასიურ ენებსა და მათ დიალექტებსა და კილოკავებს განუცდიათ დიფერენციაციის შემდეგ, რის შედეგადაც წარმოქმნილა თუ დაშლილა თანხმოვანთა სერიები; ადგილი ჰქონია ნაირგვარ პროცესებს, როგორცაა: აფრიკატიზაცია და დეზაფრიკატიზაცია, აბრუპტივიზაცია სპირანტებისა, მოშლა აბრუპტივებისა...

2. ფონეტიკური ც ვ ლ ი ს ნ ა ი რ გ ვ ა რ ი მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ა ერთისა და იმავე ენის დიალექტებსა და კილოკავ-თქმებში (იხ. ზემოთ ხინ-

¹ ხუნდ. აულ შულანიზში გვაქვს (იხ. ზემოთ)... „მედარ.-ისტორიულ ლექსიკაში“ ეს ვარიანტი (ვა-წ) არ არის დასახელებული: ხუნძური სალიტერატურო ენის ვარიანტია დამოწმებული.

² ალ. მაჰომეტოვი, იკეწ, III, გვ. 223.

ძური ენის ანწუხური კილოს ტოხურისა და ჭადაქოლოურის ვითარება: ს—შ, წ—ჭ... მაგარი შიშინა აფრიკატები გადადის სისინა აფრიკატებში: ჩხ — ც;

ჭა — წ... პირველ შემთხვევაში სისინას ცვლის შიშინა; მეორეში, პირუკუ: შიშინას — სისინა... ხუნძურის ჰიდურ კილოკავში აფრიკატს ცვლის სპირანტი (ვაცა→ვას), ხოლო შულანბის თქმაში იგივე აფრიკატი აბრუტივიზაციას განიცდის (ვაცა→ვაწა): ერთგან — სპირანტიზაცია, მეორეგან — აბრუტივიზაცია და ა. შ.

3. ჯერ კიდევ ერთი საუკუნის წინათ ცნობილი იყო, რომ შედარებას მნიშვნელობა აქვს ისტორიისათვის, თუ შესადარებელი ენობრივი ფაქტების ისტორია გარკვეულია, ე. ი. როცა ვიცით საკუთარია თუ არა ესა თუ ის ფუძე (ნასესხები ხომ არ არის), და რა ცვლილება განუცდია მის ბგერით მხარეს, ფუძის შედგენილობას (ხომ არ შეხორცებია აფიქსი, ხომ არ მომხდარა ფუძის შედგენილობის რეინტერპრეტაცია), რა იყო ფუძის ამოსავალი მნიშვნელობა და რა ცვლილებები გამოიარა მან... ამის გარეშე სხვადასხვა ქრონოლოგიური დონის ფაქტები, სხვადასხვაგვარი ცვლის შედეგები აღმოჩნდება ერთ სიბრტყეზე...

იმ ცვლილებათა გათვალისწინება, რაც მონათესავე ენათა დიფერენციაციის შემდეგ ამ ენებმა განიცადეს, იქნებოდა ერთ ქრონოლოგიურ დონეზე დაყვანა შესადარებელი ენობრივი ფაქტებისა; ისტორიულ-შედარებითს ენათმეცნიერებაში ეს ისევე საჭიროა, როგორც არითმეტიკაში წილადების მიმატება-გამოკლებისას წინასწარ საჭიროა ერთ მნიშვნელოვან დაყვანა.

შესადარებელი ენობრივი ფაქტების „ისტორიული გაერთმნიშვნელოვანება“ მით უფრო რთულია, რაც უფრო მეტი ცვლილებაა მომხდარი მონათესავე ენებში.

4. ცვლილებებს ენის შინაგანი განვითარება იწვევს; ანგარიშგასაწვევია სხვა ენებთან კონტაქტიც (ამ კონტაქტის ხვედრითი წონის შესაბამისად).

იბერიულ-კავკასიურ ენებს არა მხოლოდ ერთმანეთთან ჰქონდათ კონტაქტი, რასაც არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სხვა წარმოშობისა და სტრუქტურის ენებთან კონტაქტს: არაბებთან, სპარსელებთან და თურქულ-ენოვან ხალხებთან, აგრეთვე ბერძნებთან კონტაქტს (ქართველური ენებისათვის). ჩრდილო კავკასიის ველებზე სხვადასხვა დროს მიმოიქცეოდნენ სკვითები, ჰუნები, ხაზარები, ყივჩაღები, პაჭანიკები, ალანები (ოსების წინაპრები), ჰუნგრელები, მონღოლები... ჩრდილო კავკასიის ენებისათვის ამ ხალხებთან კონტაქტს უშედეგოდ არ ჩაუვლია.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებისას შესადარებელი ფაქტების ისტორიული გაერთმნიშვნელიანება ისევე ძნელია, როგორც აუცილებელი.

5. ნიკ. ტრუბეცკოიმ, რომელსაც რამდენიმე მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ეკუთვნის ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ფონეტიკა-ფონოლოგიაში, ერთმანეთს შეუდარა ამ ენათა ასიოდე საერთო ფუძე (იმ სახით, რა სახითაც ახლაა ეს ცნობილი... ქართველურ ენათა საკითხი მისთვის არ იდგა, ჩრდილო კავკასიის ენათა მონათესავე არ არისო): აფხაზურ-ადიღურ, ნახურ და დაღესტნურ ენათა ნათესაობას ნ. ტრუბეცკოი ცნობდა.

მოგვცა თუ არა შედარებამ ფონეტიკური კანონზომიერი შესატყვისობანი?

„ნიკ. ტრუბეცკოიმ წარმოადგინა ასზე მეტი ფარდობა აღმოსავლურ-კავკასიურსა და დასავლურ-კავკასიურ ენებს შორის. შედარება მოიცავს რიცხვით სახელებს, პირისა და ჩვენებითს ნაცვალსახელებსაც, მაგრამ ბგერათშესატყვისობა მეტ წილ შემთხვევაში არ არის ცხადი“ — წერდა გ. დეტერსი¹.

გ. დეტერსი აღნიშნავს: სამი ფუძე-ენის (ე. ი. აფხ.-ადიღ., ნახ., დაღესტნ. ენათა) ლექსიკის ერთი ნაწილისა და გრამატიკულ კატეგორიათა რეკონსტრუქცია ბუნებრივი განზრახვაა, მაგრამ ეს უფრო ძნელი ამოცანაა, ვინემ ინდო-გერმანული ფუძე ენის აღდგენა: ათასი წლების მანძილზე სესხების პროცესმა ხშირად დააბნელა ბგერათშესატყვისობანი². ეს სიძნელე უდავოა.

ენათა კონტაქტი მხოლოდ სესხებით არ იფარგლება. ის ზოგჯერ აჩქარებს იმ ენის ცვლას, რომელიც განიცდის გავლენას (გავლენა „კატალიზატორის“ მსგავსად მოქმედებს)... ზოგი ენა ითქვიფება სხვა ენაში (ალბათ, არა ერთი ძველი იბერიულ-კავკასიური ენა გვაკლია ახლა, დაკარგულია სათანადო ენის ჩვენება)...

ეს ყველაფერი შედის, იგულისხმება შესადარებელი ფაქტების ისტორიაში, რომლის გარეშე შედარება მართალი ისტორიის საიმედო იარაღი ვერ იქნება³.

¹ „N. Trubetzkoy hat über 100 Gleichungen zwischen Ost-und West-kaukasisch aufgestellt, die auch Zahlwörter, Personal und determinativ-pronomina einschliessen. Aber die Lautentsprechungen sind meist unklar“ (G. Deeters, Die kaukasischen Sprachen, 1963, გვ. 41).

გ. დეტერსს მხედველობაში აქვს ნიკ. ტრუბეცკოს შრომა „ჩრდილო კავკასიური სიტყვათფარდობანი“, „Nordkaukasische Wortgleichungen“, 1930.

² გ. დეტერსი, კავკასიური ენები, 1963, გვ. 41.

³ ცნობილია არა ერთი შემთხვევა, როდესაც შედარებისას არ ითვალისწინებდნენ შესადარებელი ფაქტების ისტორიას და ნებისმიერ ისტორიას იღებდნენ რეალური ისტორიის ნაცვლად (თუმცა დეკლარაციულად აცხადებდნენ, „მკაცრი კანონზომიერებაა“ საჭირო).

ეს არა მხოლოდ ფონეტიკას ეხება, არამედ მორფოლოგიასაც და ლექსიკასაც, სტილს (სამწერლო ენაში, პირველ ყოვლისა).

სრულყოფილ შედარებითს გრამატიკას მივიღებდით, მონათესავე ენათა განვითარება მხოლოდ დიფერენციაციის (დივერგენციის) პროცესებით რომ ამოიწურებოდეს, მაგრამ ენათა განვითარებაში (მათ შორის მონათესავე ენათა განვითარებაში) ყოველთვის ადგილი აქვს ინტეგრაციის (კონვერგენციის) პროცესებსაც. ესაა აუცილებელი შედეგი ენათა კონტაქტისა (იქნება ეს მონათესავე თუ არამონათესავე ენების კონტაქტი).

რაც უფრო მეტია ინტეგრაციის (კონვერგენციის) ხვედრი წონა ენათა ევოლუციაში, მით უფრო ძნელია შესადარებელი ფაქტების ისტორიის დადგენა, მით უფრო რთულდება შედარების გზით ენობრივი ფაქტის ნამდვილი ისტორიის დადგენა, მით უფრო მრავლდება ისეთი „რეკონსტრუქციების“ რიცხვი, რომელთაც ენათა რეალურ ისტორიაში არაფერი შეესაბამება.

ამგვარ რეკონსტრუქციებს ისეთივე შემეცნებითი ღირებულება აქვს, როგორც მოეპოვება ქალაქის ფულს, (ანდა კიდევ — ბონებს), როცა მათ არავითარი ვალუტა ზურგს არ უმაგრებს. მართალია, ბონებიც შეიძლება აღებ-მიცემობის საშუალებად გამოიყენონ მოკლე ხნით, მაგრამ ბონების გამოყენებაზე დამყარებული აღებ-მიცემობა (და, საერთოდ, სამეურნეო ცხოვრება) ქვეყნის ეკონომიკის მტკიცე საფუძველი არასოდეს ყოფილა.

ასევეა შედარებითს ენათმეცნიერებაში: თანხმომანთა გადაწვევის კანონი, ვერნერის კანონი, პირველადი ხმოვნების დებულება (სოსიურისა) ... ისტორიულ ცვლათა რეალურ კანონზომიერებებს ასახავდა და ინდო-ევროპულ ენათა ისტორიის შესწავლაში მნიშვნელოვან მიღწევას წარმოადგენდა.

მაგრამ ამასვე ვერ ვიტყვით ბევრი იმ ვარსკვლავიანი (ე. ი. აღდგენილი) „ფაქტების“ შესახებ, რომელთაც დიდი ადგილი უკავია ინდოევროპულ ენათა შედარებითს გრამატიკებში. ასეთი შედარებითი გრამატიკა სათანადო ისტორიის არაფერში არგია. შემთხვევითი, ალბათ, არ არის, რომ ტერმინ „ისტორიულ-შედარებითი“ გრამატიკის ნაცვლად დამკვიდრდა ტერმინი „შედარებითი გრამატიკა“.

P. S. ერთიანი აღნიშვნის უქონლობა სპეციალურ ლიტერატურაში, მეტადრე პრეტუბტივებისა და ფარინგალიზაციის აღსანიშნავად, სირთულეს ქმნის.

ხუნძურში დამატებით საკვლევია ინტენსიურ ცსშ თანხმომანთა ფარდობის საკითხი (რიგით თანხმომენტან — თუ: რიგითისა — რბილ, სუსტ ვარიანტებთან).

III. იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიის სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები

§15. მორფოლოგიის ძირითადი პრინციპი იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ამა თუ იმ ენის მორფოლოგიას ქმნიან სახელისა და ზმნის მორფოლოგიური კატეგორიები (სახელი გულისხმობს: არსებითს, ზედსართავს, რიცხვით სახელსა და ნაცვალსახელს). ამ მხრივ იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფის სხვაობაზე ლაპარაკია §5-ში.

აქ საჭიროა ამ მორფოლოგიის ზოგადი პრინციპი აღვნიშნოთ.

ა) ფორმაცვალებადი სიტყვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში აგებულია აგლუტინაციის პრინციპის თანახმად: ყოველ გრამატიკულ მნიშვნელობას, მორფოლოგიურ კატეგორიას ცალკე ფორმანტი გადმოგვცემს: სახლებს; -ებ სუფიქსი მრავლობითის ნიშანია, -ს მიცემითისა... ვ-ს-თ-ხოვ-ე-თ...

ვ- პრეფიქსი სუბიექტის პირველ პირზე მიუთითებს, **ს-** პრეფიქსი ობიექტის მესამე პირზე; **-ე** სუფიქსი ნამყო ძირითადს აწარმოებს, **-თ** სუფიქსი მრავლობითობის ნიშანია (I და II პ.)....

აქედან გამომდინარეობს: რამდენიც ფორმანტიც გვაქვს სიტყვაში, იმდენი გრამატიკული მნიშვნელობაც უნდა გვქონდეს, და — პირუკუ.

თუ სიტყვაში ერთ ფორმანტს ერთზე მეტი ფუნქცია აქვს, უნდა გაირკვეს, რა ფუნქცია იყო ამოსავალი და რა ფუნქცია შეეძინა შემდეგ: წერ-ენ — **-ენ** სუფიქსი ამჟამად მრავლობითის მესამე პირს აღნიშნავს. ამ ორი ფუნქციიდან ამოსავალია მრავლობითის აღნიშვნა, პირის გაგება შემდეგ არის შეძენილი.

თუ სიტყვაში ფორმანტები მეტია, ვინემ გრამატიკული მნიშვნელობა, ე. ი. ამჟამად უფუნქციო ფორმანტი მოიპოვება, ცხადია, რომ ეს მეორეული ვითარებაა, გაუჩინარებული ფუნქცია, გრამატიკული მნიშვნელობა დაკარგულია და საძებარია: მე-ბად-ე, მე-ნავ-ე, მე-თევზ-ე — პრეფიქსი მე ადამიანზე მიუთითებდა, ამჟამად მის დანიშნულებად -ე სუფიქსთან ერთად „პროფესიის აღნიშვნა“ ითვლება.

ბ) ფორმანტებად იბერიულ-კავკასიურ ენებში სუფიქსებიც დასტურდება და პრეფიქსებიც. პრეფიქსიანი წარმოება უფრო ძველია, სუფიქსიანი — უფრო ახალი.

ფარდობითი (რელატიური) ქრონოლოგიის თვალსაზრისით ამ დებულებას პრინციპული მნიშვნელობა აქვს. ვთქვათ, ქართულ ზმნაში სამივე პირის ობიექტი და სუბიექტის პირველი და მეორე პირი აღინიშნება პრე-

ფიქსებით, ხოლო სუბიექტის მესამე პირზე სუფიქსი მიუთითებს: ვ-არ, ხ-არ, არი-ს... მ-კითხავ-ს, გ-კითხავ-ს, ჰ-კითხავ-ს. ეს ნიშნავს მესამე პირის სუბიექტი ზმნაში აღინიშნა უფრო გვიან, ვინემ — პირველისა და მეორე პირისა.

ასევე: დაღესტნის ენებში, სადაც გრამატიკული კლასის გარდა, პირის კატეგორიაც არის გამოხატული, გრამატიკული კლასის ნიშანი პრეფიქსია, პირს კი სუფიქსი გადმოგვცემს: პირის კატეგორია ამ ენათა ზმნაში ახალია, გრამატიკული კლასისა კი — ძველი.

§16. გრამატიკული კლას-კატეგორია; გრამატიკული სქესი და სახელთა სხვაგვარი დაჯგუფებანი

გრამატიკული კლას-კატეგორია იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიაში განსაკუთრებული მნიშვნელობის კატეგორია იყო და ახლაც არის ამ ენათა წყებაში: ეს კატეგორია შეიძლება მოეპოვებოდეს სახელსაც (სუბსტანტივებს, ატრიბუტივებს, კვანტიტატივებს, ნაცვალსახელებს), ზმნასაც და ნაზმნარ სახელებსაც (მიმღეობას, მასდარს), ზოგჯერ — ზმნისართსაც; არ მოიპოვება სხვა მორფოლოგიური კატეგორია რომლის გავრცელების არე ასე დიდი იყოს: გრამატიკული კლას-კატეგორია, როგორც ჩანს, ძველად იბერიულ-კავკასიურ ენათა მთელს მორფოლოგიას გამსჭვალავდა. ზოგ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში ეს ძველი ვითარება ახლაც ხელშესახებია.

რა არის გრამატიკული კლას-კატეგორია? ეს არის იმავე რიგის კატეგორია, როგორც სხვა ენებში, ვთქვათ, გრამატიკული სქესი წარმოადგენს: სახელების, სუბსტანტივების დაჯგუფება წარმოებს გარკვეული თვალსაზრისით, ე. ი. გარკვეული ნიშნის მიხედვით. სახელთა დაჯგუფება სათანადო საგანთა დაჯგუფებას ასახავს სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით. ეს ნიშანი სხვადასხვა ენაში ერთნაირი არაა.

არის ენები, სადაც ყველა საგანი ორ ძირითად ჯგუფად იყოფა: ერთია „ცოცხალი“, მეორე — „არაცოცხალი“. კაცი იტყოდა: ბიოლოგიური თვალსაზრისით გამოყენებულიო, მაგრამ — არა: არის ენა, სადაც „თამბაქო“ — ცოცხლებს განეკუთვნება, „ჭია-ლუა“ — არაცოცხალთა ჯგუფში შეიძლება აღმოჩნდეს, ალბათ, იმიტომ, რომ თამბაქო უფრო ფასეულია, ვინემ ჭია-ლუა (თამბაქოს ეწევიან, ჭია-ლუა კი არაფერშია გამოსადეგი).

ბევრ ენაში განასხვავებენ „გრამატიკულ სქესებს“; ფრანგულში, არაბულში ორი სქესი გაირჩევა, მამრობითი და მდედრობითი. ძველ ბერძნულში, ლათინურში, რუსულში, გერმანულში — სამი (მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო). მხოლოდ ცოცხალს რომ ეხებოდეს საქმე, კიდევ გასაგები იქნებოდა სქესზე ლაპარაკი, მაგრამ მამრობითსა და მდედრობით სქესს

განუკუთვნებენ ისეთ სახელებსაც, როგორცაა: **стол, стул, пол, потолок, огонь, карандаш, воздух... стена, дверь, книга, тетрадь, земля, вода, скала...**

ცხადია ბიოლოგიური სქესი აქ არაფერ შუაშია: საკლასიფიკაციო ნიშნად აქ სქესი არ შეიძლება ყოფილიყო. მამაკაცი რომ მამრობითის წყებაშია მოქცეული, ქალი კი — მდედრობითისაში, ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ აქ სქესების გარჩევა იყოს ამოსავალი. ბერძ. **génos** და მისი შესაბამისი ლათ. **genus**, რუს. **род** „სქესს“ კი არ ნიშნავს, არამედ „გვარეობას“, „გვარს“: რა და რა გვარეობის (თუ სახეობის) საგანია, ამას ეხებოდა კითხვა. საქმე იმან გაართულა, რომ მსაზღვრელად ისეთი ტერმინები აღმოჩნდა ნახმარი, როგორცაა, **masculinum** „მამრობითი“, **femininum** „მდედრობითი“. და მაინც „გვარეობა“ რომ გვეხმარა სქესის (**пол**) ნაცვლად, ჯობდა: ბერძ. **génos**, ლათ. **genus**, რუს. **род** ტერმინს „გვარეობა“ უფრო შეესაბამება, ვინემ „სქესი“ („გვარეობა“ შდრ. „სახეობა“).

ინდო-ევროპულ ენათა სპეციალისტები (მაგალითად. ანტუან მეიე) ფიქრობენ, რომ სამ სქესს ინდო-ევროპულ ენებში ორი ჯგუფი უდევს საფუძვლად: ერთია — „ცოცხალი“, მეორე — „არაცოცხალი“. „ცოცხალის რეინტერპრეტაციამ მოგვცა „მამრობითი“ და „მდედრობითი“; „არაცოცხალი“ წარმოდგენილია „საშუალო სქესში“ (**genus neutrum**).

„ცოცხალისა“ და „არაცოცხალის“ გარჩევა, როგორც ზემოთ ითქვა, ბიოლოგიური ნიშნით იწყება, მაგრამ ბიოლოგიურ დაჯგუფებად არ მიიჩნევა, „უფრო ფასეულსა“ („ღირებულს“) და „ნაკლებ ფასეულს“ („ღირებულს“) უდრის თავისი არსით. ასეა ამ ენაზე მოლაპარაკეთა თვალსაზრისით.

ზემოთქმული რომ სინამდვილეს შეეფერება, ამას გვაფიქრებინებს იმ ენათა ჩვენება, სადაც ერთი და იგივე საგანი, მაგალითად „წყალი“ ერთ კლასში შეაქვთ, თუ „სასმელ წყალზეა“ ლაპარაკი და — სხვა კლასში, თუ „სარეცხად ხმარებულ წყალს“ გულისხმობენ.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა კლასებისთვის ნიშანდობლივია ერთი რამ: ცხოველის სახელი არ შეიძლება განეკუთვნოს იმ კლასს, რომელშიაც ადამიანი (კერძოდ, მამაკაცი) შედის, ყველა ცხოველი, მიუხედავად სქესისა, ნივთთა კლასშია (თუ კლასებშია) მოქცეული.

ნივთთა გრამატიკულ კლასს უპირისპირდება ადამიანის გრამატიკული კლასი, ოღონდ ადამიანთა წრეში „ბავშვი“ არ შედის (ძველად არც ქალი შედიოდა): „ბავშვი“ ნივთთა სამყაროს განეკუთვნება (ისევე, როგორც რუს. **дитя**, გერმ. **das Kind** საშუალო სქესის სახელია).

საფიქრებელია, ეს იმიტომ ხდება, რომ „ბავშვი“ ასაკრულ პიროვნებად არ მიიჩნევა: „ადამიანის“ გრამატიკული კატეგორია პიროვნებას გულისხმობს, რომელსაც ასაკრულის უფლება აქვს და მოვალეობაც აწევს.

ამისდა კვალად, შეიძლება გვეთქვა: იბერიულ-კავკასიური ენების მორფოლოგიურ სისტემაში გარჩეულია ორი ძირითადი კლას-კატეგორია, ერთს განეკუთვნება „ადამიანი“ („პიროვნება“), მეორეს — „ნივთი“ (ე. ი. ცხოველები, ფრინველები, კონკრეტული თუ განუცნობი საგნები); ადამიანის კატეგორიას შეეფერება კითხვა „ვინ?“, ნივთისას კითხვა „რა?“, — გაირჩევა „ვინ“ კატეგორია და „რა“ კატეგორია. „ვინ“ კატეგორიაში ამჟამად შესაძლოა გარჩეული იყოს „მამაკაცი“ და „ქალი“ (ქვემოთ ვნახავთ, რომ „მამაკაცი“ და „ქალი“ ბიოლოგიურ ნიშანს — სქესის გარჩევას — არ გულისხმობდა თავდაპირველად).

„რა“ კატეგორიაში მოქცეული სახელებიც შეიძლება იყოფოდეს ორ ჯგუფად: მესამე და მეოთხე კლასად, ანდა შეიძლება ერთ კლასს ქმნიდეს. რის მიხედვით განეკუთვნებიან ცხოველისა თუ ნივთის სახელს, მესამესა და მეოთხე კლასს, ზედმიწევნით გარკვეული არ არის (ცხოველები უპირატესად მესამე კლასშია, ხოლო ყველაფერი სხვა მეოთხეში შედის, არ ითქმის).

§17. სახელთა გრამატიკული კლასების გარჩევის საშუალება

რა გრამატიკულ კლასს განეკუთვნება ესა თუ ის სახელი, ამას ახლასინტაქსური საშუალებით არკვევენ: სახელთან შეთანხმებული სიტყვა (ზმნა, ზედსართავი, მიმღეობა, მასდარი, ჩვენებითი ნაცვალსახელი) რაკლასის ნიშანსაც ხმარობს, იმ კლასისა იქნება სახელი.

არსებითად ასევეა რუსულში: красивый олень, მაგრამ красивая лошадь — არსებითი სახელი ორსავე შემთხვევაში რბილი თანხმოვნით თავდება (нь, дь), მაგრამ ერთი მამრობითი სქესისა ყოფილა (олень), მეორე კი (лошадь) — მდედრობითისა. და ეს გამოჩნდა ზედსართავის მეოხებით, იმის მიხედვით, თუ რა ვარიანტი შეუწყო ზედსართავმა (მამრობითის, მდედრობითისა თუ საშუალოს ფორმა) არსებით სახელს (თვითონ არსებითი სახელის დაბოლოების მიხედვით გრამატიკული სქესის გარჩევა ემყარება ემპირიულ დაკვირვებას, რა სქესის ფორმას იგუებს არსებითი სახელი)... საკმარისია ზედსართავ სახელში, მიმღეობასა თუ ნაცვალსახელში მოიშალოს სქესის ფორმების სხვაობა, რომ არსებითი სახელებში სქესის გარჩევა მოიშლება.

მსგავსივე ვითარება — შეთანხმების პროცესი — გვაქვს იმ ენებში, სადაც არსებითი სახელის სქესს ნაწევარი არკვევს: გერმ. der Stuhl „სკამი“, die Diele „იატაკი“, das Fenster „სარკმელი“... ფრ. le livre „წიგნი“, la table „მაგიდა“... ძვ. ბერძნ. ὁ ἴσθις „ღვინო“, ἡ νῆπιος „გამარჯვება“, τὸ γένος „გვარი“, „გვარობა“... სამსავე ენაში სქესებს განარჩევს ნაწევარი, არსებითი -

თი სახელის სქესის საკითხს ნაწევარი, მისი სქესი არკვევს.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში არსებითი სახელის კლასს, როგორც ითქვა, გაგვარკვევინებს მასთან შეთანხმებული სიტყვის (ზედსართავის, მიმდებობის, ზმნის, ნაცვალსახელის...) გრამატიკული კლასი.

ხუნდ. ემენ **ვ-უგო** „მამა არის“, „მამაა“, ებელ **გ-იგო** „დედა არის“, „დედაა“; ბეტერ **ბ-უგო** „თავი არის“, „თავია“; ბაყ **ბ-უგო** „მზე არის“, „მზეა“... ჩაჩნ.: დჰ **ვ-უ** „მამა არის“, „მამაა“; ნანა **გ-უ** „დედა არის“, „დედაა“; ქუორთა **ბ-უ** „თავი არის“, „თავია“; მალხ. **ბ-უ** „მზე არის“, „მზეა“.

§18. გრამატიკული კლასების მქონე და არმქონე იბერიულ-კავკასიური ენები

გრამატიკული კლას-კატეგორიის თვალსაზრისით იბერიულ-კავკასიურ ენებში ერთნაირობა არა გვაქვს: ენათა ზოგ ჯგუფს ეს კატეგორია მოეპოვება, ზოგს — არა. ზოგჯერ ერთი და იმავე ჯგუფის ენებშიც სხვაობა შეინიშნება: ზოგ ენაში გრამატიკული კლასები გარჩეულია, ზოგში — არა; ისეთი შემთხვევაც გვხვდება, რომ ერთი და იმავე ენის ერთი კილო განასხვავებს გრამატიკულ კლასებს, მეორე კილოში სხვაობა მოშლაზეა.

ერთგვარობას ვამჩნევთ ქართულურსა და ნახური ჯგუფის წევრებს შორის: არც ერთ ქართველურ ენას გრამატიკული კლასები, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია, არ დაუცავს, არც ახალ ქართულში და არც სვანურში თუ ზანურში გრამატიკული კლასები არ გაირჩევა ამჟამად. არც ძველი ქართულის მორფოლოგიამ იცის გრამატიკული კლასები.

ყველა ნახური ენაში — ჩაჩნურ-ქისტურში, ინგუმურში, ბაცბურში — გრამატიკული კლასები დაცულია და მორფოლოგიაში სრულად არის წარმოდგენილი.

დაღესტნურ ენათა უმეტესობას გრამატიკული კლასების სხვაობა დაუცავს, აფხაზურ-ადიღურ ენათა მეტ წილს დაუკარგავს. სახელდობრ, დაღესტნურ ენათაგან ლეზგიური ქვეჯგუფის ენებს: ლეზგიურს აღულურსა და უდიურს გრამატიკული კლას-კატეგორია ამჟამად არ მოეპოვება; იმავე ლეზგიური ქვეჯგუფის ენებში წახურს, რუთულურს, ბუდუხურს, ხინალულურსა და კრიწულს, აგრეთვე არჩიბულს — დაუცავს.

გრამატიკული კლას-კატეგორია კარგად არის წარმოდგენილი ლაკურსა და დარგულში, ასევე ხუნძურსა და ანდიურ-დიდოურ ენა-კილოებში.

ლენგუაჟური ქვეჯგუფის თაბასარანულ ენაში ერთი კილო, ჩრდილოეთ-რი, ჯერ კიდევ განასხვავებს ამ კატეგორიას, სამხრულ კილოში ეს გრამატიკული კატეგორია თითქმის მოშლილია.

აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენათაგან აფხაზურსა და აბაზურში გრამატიკული კლას-კატეგორია პროდუქტიულია, რაც შეეხება სამ სხვა ერთეულს — ადიღურ-ჩერქეზულს, ყაბარდოულ-ჩერქეზულსა და უბიხურს, — გრამატიკული კლას-კატეგორია მათ არა აქვს.

§19. გრამატიკული კლასების რაოდენობა იბერიულ-კავკასიურ ენებში

რამდენი გრამატიკული კლასი შეიძლება გვქონდეს? კითხვას უბასუხებენ სხვადასხვაგვარად იმისდა მიხედვით, მხოლოდ თი რიცხვის ჩვენებას ემყარებიან, თუ მრავლობითში არსებულ ვითარებასაც იღებენ მხედველობაში.

მხოლოდითს რიცხვში შეიძლება გარჩეული იყოს სულ დიდი ოთხი გრამატიკული კლასი: პირველი მოიცავს მამაკაცის აღმნიშვნელ სახელებს (მამა, პაპა, ძმა, ბიძა, ვაჟი, მეომარი, მასწავლებელი-კაცი...), მეორეში — მეტწილად ქალი ივარაუდება (დედა, ბებია, ბიცოლა, და...), მესამესა და მეოთხეში ცხოველთა, მცენარეთა, სხვა კონკრეტულ თუ განწყენებულ საგანთა სახელები შედის; ამრიგად, პირველი ორი კლასი ამჟამად ადამიანს (პიროვნებას) გულისხმობს, მესამე და მეოთხე — ნივთის კატეგორიას განეკუთვნება. ასეთია ოთხკლასოვანი სისტემა; შესაძლებელია გვქონდეს სამკლასოვანი სისტემა: ორი — ადამიანისა და ერთიც — ნივთისა. იშვიათად ოთხისა და სამი კლასის ნაცვლად ორი კლასი შეიძლება შემოგვრჩეს: ერთი ადამიანისა (გაერთიანებული) და ერთი — ნივთისა.

პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანია (ძირითადი ბგერა) **გ**-პრეფიქსი,

მეორე „ „ „ **ა** / ← **რ** / ..

მესამე „ „ „ **ბ** / → **მ** / ..

მეოთხე „ „ „ **დ** / → **რ** /

სამკლასოვან სისტემაში ეგვე ფორმანტებია: **გ**, **ა**, **ბ**.

ნიმუშები ჩაჩნური ენიდან, სადაც ოთხი გრამატიკული კლასია გარჩეული:

მეშველი ზმნის კლასნიშნის ვარიანტებია I — **გ**-უ, II — **ა**-უ, III — **ბ**-უ, IV — **დ**-უ.

I. **ღ** **ვ**უ „მამა არის“, „მამაა“, ვაშა **ვ**უ „ძმა არის“,... ვუოშ **ვ**უ „ვაჟიშვილი არის“... ლშმარუო **ვ**უ „მთიელი არის“... მწრ **ვ**უ „ქმარი არის“... დშლე **ვ**უ „დმერთია“...

II. ნწწა **ღ**უ „დედა არის“, „დედაა“, დიშა **ღ**უ „და არის“... დუოშ **ღ**უ „ქალიშვილი არის“... სტიწ **ღ**უ „ცოლი არის“...

ჩაჩნური ამავე კლასში ნივთის რიგ სახელებსაც მოაქცევს: ქუოთამ **ღ**უ „ქათამია“, ბწდ **ღ**უ „იხვია“, ჩა **ღ**უ „დათვია“, ბედირ **ღ**უ „ტანისამოსია“, ლაჟ **ღ**უ „ჯონია“, წიე¹ ყა **ღ**უ „იატაკია“... (ამაზე ქვემოთ).

III. სთუ **ბ**უ „ხარია“, დათ **ბ**უ „ძროხაა“, ქა **ბ**უ „ვერძია“, ჭარა **ბ**უ „თევზია“, მალხ **ბ**უ „მზეა“, ხდენ **ბ**უ „ხეა“, ტულაგ **ბ**უ „ქვაა“... ქუოგ **ბ**უ „ფეხია“... ფჰარს **ბ**უ „ხელი (მკლავი) არის“...

IV ციციგ **ღ**უ „კატა“, ჯშელი **ღ**უ „ძალია“, ჰოზუ **ღ**უ „ბედურაა“, თურ **ღ**უ „ხმალია“, ტაგ **ღ**უ „ხილია“, წწა **ღ**უ „სახლია“, დუოგ **ღ**უ „გულია“, ქუიგ **ღ**უ „ხელი (მარჯვენა) არის“¹...

ოთხ გრამატიკულ კლასად ყოფს სახელებს სამივე ნახურის ენა მხოლოობითში: ჩაჩნური, ინგუშური და ბაცბური. სათანადო ფორმანტებია I — **ვ**, II — **ღ**, III — **ბ**, IV — **ღ**.

ოთხ გრამატიკულ კლასს განასხვავებენ აგრეთვე (მხოლოობითში).

ანდიური: I — **ვ**, II — **ღ**, III — **ბ**, IV — **რ**.

ჭამალალური: I — **ვ**, II — **ღ**, III — **ბ///** → **მ/**, IV — **ღ///** → **ნ/**, **ღ**, **ლ**.

დიდოური: I — **∅**, II — **ღ**, III — **ბ**, IV — **რ**.

ხვარშიული: I — **∅**, II — **ღ**, III — **ბ///** → **მ/**, IV — **ლ///** → **ნ/**.

ჰინუხური: I — **∅**, II — **ღ**, III — **ბ**, IV — **რ**.

კაბუჭური: I — **∅**, II — **ღ**, III — **ბ**, IV — **ღ**.

ლაკური: I — **ვ///** → **ჟ** → **ბ/**, II — **ღ/** → **რ/ლ/ნ/**, III — **ბ/** → **მ/ვ/**, IV — **ღ/** → **რ/ნ/** (ИКЯ-ки, 491).

დარგუული: I — **ვ**, II — **რ**, III — **ბ**, IV — **ღ/რ**.

არჩიბული: I — **ვ/** → **ჟ/**, II — **ღ/რ**, III — **ბ/** → **ვ/ფ/**, IV — **თ**, **ტ**.

წახური: I — **რ/** → **ღ/**, II — **რ/** → **ღ/**, III — **ბ///** → **მ/ვ**, IV — **ღ**, **ღ** → **თ**, **ტ///ღ/რ/ღ**.

რუთულური: I — **რ/** → **ღ/ ბ, ვ**, II — **რ/** → **ღ/**, III — **ბ/** → **ვ/**, IV — **ღ**, **რ/** → **ღ**, **ბ**.

ბუდუხური: I — **რ**, **ლ**; II — **ბ**, **ფ**, III — **ბ**, **ფ**, **ლ**; IV — **ბ**, **ფ**, **ლ**².

¹ П. У с л а р, Чеченский язык, § 9–12.

² Ю. Д е ш е р и е в, Будух. яз., ИКЯ, გვ. 648.

ხინალულურსა და კრიწულშიც 4 კლასზე მიუთითებენ¹.

სამი გრამატიკული კლასი აქვს გარჩეული (მხოლოდობითში):

ხუნძურს: I — **გ** (→უ), II — **ჟ**, III — **ბ**.

I. ემენ **ვ**უგო „მამა“, ვაც **ვ**უგო „ძმა“, ვას **ვ**უგო „ვაჟიშვილი“, მაჭარულაუ **ვ**უგო „ხუნძია“ (პირველადი აზრით: „მთიელი“), ბეჩედ **ვ**უგო „ღმერთია“.

II. ებელ **ი**გო „დედა“, ჯაც **ი**გო „და“, ჯას **ი**გო „ქალიშვილი“, ჭუჟუ **ი**გო „ცოლია“...

III. ოცწ **ბ**უგო „ხარია“, აქა **ბ**უგო „ძროხა“, ტილ **ბ**უგო „ჯონია“, ბაყ **ბ**უგო „მზე“, რაკ **ბ**უგო „გული“, რეტელ **ბ**უგო „ტანისამოსია“, რუყ **ბ**უგო „სახლი“...

ბოთლიხურს: I — **გ**, II — **ჟ**, III — **ბ**. (თუ ნაზალური ხმოვანი გვაქვს ბ→მ — ტ. გუდავა)

ლოდობერიულს: I — **გ**, II — **ჟ**, III — **ბ**.

ტინდიურს: I — **გ**, II — **ჟ**, III — **ბ**.

ბაგვალალურს: I — **გ**, II — **ჟ**, III — **ბ**. (ნაზალ. ხმოვანთან ბ → მ).

ახვახურს: I — **გ**, II — **ჟ**, III — **ბ**.

ორი გრამატიკული კლასი გამოიყოფა თაბასარანულში: ერთი — ადამიანისა, მეორე — ნივთისა.

I — ადამიანისა: **ღ/→//რ//ჟ/**, II — ნივთისა: **ბ/→//უ//ქ/**.

ორი გრამატიკული კლასი მოეპოვება აფხაზურს; ზმნა, ნაცვალსახელი, რაოდენობითი რიცხვითი სახელები, არსებითი სახელების მრავლობითი ამის მაგალითს იძლევა; ნაცვალსახელსა და ზმნაში, გარდა ამისა, მამაკაცი და ქალი გაირჩევა მორფოლოგიური საშუალებით.

გრამატიკული კლასების შეპირისპირება აფხაზურში ნაცვალსახელოვან ნაწილაკსა და ზმნის ფორმანტებშია მოცემული: ადამიანის (პიროვნების) **ღ**-პრეფიქსი უპირისპირდება ნივთის **ი**-პრეფიქსს: გარდაუვალ ზმნებში: **ღ**-ყოუბ „არის“ (ვიღაც ადამიანი — სქესთა გაურჩევლად) — **ი**-ყოუბ „არის“ რაღაც... გარდამავალი **ღ**-**ლ**-ბოძტ „ხედავს ვიღაცას ქალი“, **ი**-**ლ**-ბოძტ „ხედავს რაღაცას ქალი“... **ღ**- და **ი**-პრეფიქსები სახელობითს ეფარდებიან; ეს სახელობითი გარდაუვალ ზმნაში სუბიექტს წარმოგვიდგენს, გარდამავალში — უახლოეს ობიექტს.

რაც შეეხება ვინ-კატეგორიაში მამაკაცისა და ქალის გარჩევას, აქ მესამე პირი **ლ**-ს რიგის ნიშნებს გამოიყენებს: **ჟ** — მამაკაცისათვის, **ლ** — ქალისათვის, **ნა//ა-** ნივთისათვის: **ი-ყა-ღ-წოძტ** „რაღაცას ის (მამაკაცი) აკეთებს“, **ი-ყა-ლ-წოძტ** „რაღაცას ის (ქალი) აკეთებს“ **ი-ყა-ნა-წოძტ** „რა-

¹ Ю. Д е ш е р и е в, Хиналуг. яз., ИКЯ, გვ. 629, 662.

ლაცას ის (რალაცა) აკეთებს“ /*ა-/, /ლ-/, ნა-* — გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშნებია.

იგივე ფორმანტები გვექნება ირიბი ობიექტისათვის გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნებში; გარდაუვალ ზმნასთან: დ-ი-შთალოფტ „მისდევს ის (ვილაცა) მას (ვილაცას, მამაკაცს)“; დ-ლ-შთალოფტ „მისდევს ის (ვილაცა) მას (ქალს)“; დ-ა-შთალოფტ „მისდევს ის (ვილაცა) მას (რალაცას)“... გარდამავალ ზმნასთან: დ-ი-ლ-თოფტ „აძლევს მას (ვილაცას) მას (მამაკაცს) ქალი“; დ-ლ-ლ-თოფტ „აძლევს მას (ვილაცას) მას (ქალს) ქალი“; დ-ა-ლ-თოფტ „აძლევს მას (ვილაცას) მას (რალაცას) ქალი“...

პირის ფორმანტთა ეს რიგი (ე. წ. **ლ**-ს რიგი) ნაცვალსახელთა შემადგენელი ნაწილია: ი-ნაპე „მისი (მამაკაცის) ხელი“, ლ-ნაპე „მისი ქალის ხელი“, ა-ნაპე „მისი (რალაცის) ხელი (საერთოდ, ხელი)“¹.

უნდა ვიფიქროთ, რომ დ-ს რიგის პირის ნიშნები (**დ** — ვილაცა, **ი** — რალაცა) უფრო ძველია, **ლ**-ს რიგის პირის ნიშნები — უფრო ახალი: **დ**-ს რიგი შეესაბამება აფხაზური ზმნის უღვლილების იმ ფორმაციას, როცა ვ ი ნ და რ ა კლასები იყო შეპირისპირებული, მაგრამ ვ ი ნ კატეგორიაში მამაკაცი და ქალი გარჩეული არ იყო... **ლ**-ს რიგის ნიშნები შემდგომი ფორმაციისაა, როცა ქალი და მამაკაცი ენაში მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ა დ განსხვავდა — ნაცვალსახელებშიცა და შესაბამისად — ზმნებში: სარა „მე“, უა-რა „შენ“ (მამ.), ბა-რა „შენ“ (ქალი), ჯა-რა „ის“ (მამ.), ლა-რა „ის“ (ქალი), ჯა-რა „ის“ (რალაცა).

გრამატიკული კლას-კატეგორიის ვითარებისათვის აფხაზურში შემთხვევითი არაა, რომ რიცხვით სახელებში ვ ი ნ და რ ა — კლასების გასარჩევად სხვა საშუალებაა გამოყენებული, ვინემ ნაცვალსახელებში: აკჷ „ერთი (რალაც)“, აძჷ „ერთი (ვილაც)“, ჯჷ-ბა „ორი (რალაც)“, ჯჷ-ჯა „ორი (ვილაც)“...

არსებით სახელთა მრავლობითიც განასხვავებს ვ ი ნ და რ ა კატეგორიებს და აქაც — სხვა გზით, ვინემ — ზმნა: -ც^ა — სუფიქსი ვ ი ნ-კატეგორიის სახელებს დაერთვის (აჷკნ-ცა — „ბიჭები“) ქა-სუფიქსი — რა-კატეგორიისას (მეტწილად): აწლა-ქა „ხეები“...

გრამატიკული კლას-კატეგორია აფხაზურში ჯერ კიდევ პროდუქტიულია, მაგრამ ერთგვარად შერყეული ჩანს: სხვადასხვა ფორმანტების ხმარება ერთი და იმავე გრამატიკული კლასის ნიშნად ზმნაში, რიცხვით სახელებში, არსებითი სახელის მრავლობითში ამას გვანიშნებს.

¹ К. В. Л о м т а т и д з е, „Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка“ — სმამ, ტ. III (1942), № 4.

ნახურ ენებში, დაღესტნურ ენებში გრამატიკული კლასის ნიშნები მეტყველების ნაწილთა მიხედვით არ განსხვავდება.

§20. ფონეტიკური ცვლილებები გრამატიკულ კლასთა ნიშნებში

ფორმანტები, რომელთა საშუალებითაც განასხვავებენ სახელის გრამატიკულ კლასს, შეიძლება ფონეტიკურ ვარიანტებს იძლეოდეს.

პირველი გრამატიკული კლასის ფორმანტ **გ**-ს შეიძლება შეენაცვლოს ბაგისმიერი **უ** (ხუნძურში — ხმოვნის შემდეგ), არჩიბულში, ლაკურში **ბ**-ც!

გ- პრეფიქსი შეიძლება დაიკარგოს (დიდოური, კაპუჭური, ხვარშიული, პინუხური...).

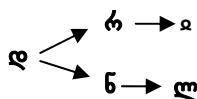
ენათა მეტ წილს ეს **გ**- პრეფიქსი დაუცავს ფონეტიკური ცვლის გარეშე (ჩაჩნური, ინგუშური, ბაცბური, ხუნძური, ანდიური, ბოთლიხური, ლოდობერიული, ტინდიური, ბაგვალალური, ახვახური, კარატაული...).

არსებითად განსხვავებულია პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანი თ ა ბ ა ს ა რ ა ნ უ ლ შ ი (**დ**-, **ლ**რ-**ლ**), წახურში (**რ**ლ-**დ**), რუთულურში (**რ**ლ**დ**; **ბ**, **ვ**).

დ, **რ**, **დ**- პრეფიქსები **ვ**- ფორმანტის ფონეტიკური ვარიანტი როდია; აქ პროცესი მორფოლოგიური ხასიათისაა: პირველი გრამატიკული კლასის ნიშნად გამოყენებულია მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანი, წარმოშობით დაკავშირებული ნივთის კლასის დ-ნიშანთან (ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი).

მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანი **დ** აქა-იქ იძლევა სხვაობას, ლაკურში გვაქვს **დ**ლ**რ**ლ**ლ**ლ**ნ**, არჩიბულში — **დ**, **რ**, დარგულში — **რ**, წახურსა და რუთულურში — **რ**ლ.

ყველა ეს ნიშანი **დ**, **რ**, **ლ**, **ნ**, **დ** მომდინარეობს **დ**-სგან და მას ენაცვლება ფონეტიკურად:

წარმოშობით ეს **დ** იგივეა, რაც მეოთხე გრამატიკული კლასის ფორმანტი, ე. ი. ის, რაც მეოთხე (ნივთის) კლასის ნიშნად წარმოგვიდგება ახლაც არა ერთ ენაში (ნახურ ენებში, დაღესტნის ოთხკლასოვან ენებში).

მესამე გრამატიკული კლასის ფორმანტი **ბ** თითქმის არ იძლევა ფონეტიკურ ვარიანტებს: წყვილბაგისმიერი **ბ**-ს ფონეტიკური პოზიცია მტკიცეა. აქა-იქ მას ენაცვლება **მ**, **ვ**, **ფ**: ლაკურში, არჩიბულში, წახურულში,

რუთულურში, ბოთლიხურში, ბაგვალალურში. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ **ბ→მ** შეპირობებულია ნაზალიზებული ხმოვნით; ხოლო ხმოვანი კარგავს ნაზალიზაციას (ტ. გუდავა).

მეოთხე გრამატიკული კლასის ნიშან **დ**-ს ყველაზე ხშირად ენაცვლება **რ** და **ჲ**, უფრო იშვიათად — **ნ**, **ლ**, ზოგ ენაში — **თ**, **ტ**... (**←დ**).

მ ხ ო ლ ო დ **დ** დასტურდება ჩაჩნურს, ინგუშურსა და ბაცბურში, მ ხ ო ლ ო დ **რ** — დიდოურში, ჰინუხურში, მ ხ ო ლ ო დ **ჲ** — კაპუჭურში...

დარგული	იძლევა	დ//→რ -ს
ლაკური	—	დ//რ//ნ -ს
ჭამალალური	—	დ//ლ//ნ//ჲ -ს
რუთულური	—	დ//რ//ჲ -ს
წახური	—	დ//ლ//რ//ჲ -ს, აგრეთვე თ//ტ←დ
არჩიბული	—	თ//ტ -ს←დ...

სამკლასოვან ენაში, როგორცაა ამჟამად ხუნძური, ისტორიულად მეოთხე კლასიც უნდა გვქონოდა, **რ-პრეფიქსიანი**; ამას გვაფიქრებინებს არსებით სახელებში გაქვავებული **რ-პრეფიქსი**, ზმნის მრავლობითობის **რ-თავსართი**...

§21. გრამატიკული კლასების საკითხი მრავლობითში

მხოლოდობითან შედარებით მრავლობითში განსხვავებული ვითარება გვაქვს: იგივე ნიშნები სხვაგვარად არის გამოყენებული. სახელთა კლასების რიცხვი მხოლოდობითან შედარებით შეიძლება უფრო მცირე იყოს, მრავლობითში გაერთიანდეს ის ჯგუფები, რაც მხოლოდობითში გათიშული იყო; ანდა, პირუკუ: ის, რაც ერთ ჯგუფში შეჰქონდა მხოლოდობით, მრავლობითში გათიშოს, იგივე კლასის ნიშნები მრავლობითმა სხვაგვარად გამოიყენოს.

ამრიგად, ერთ შემთხვევაში, გვექნება სხვაობის მოშლა, ნეიტრალიზაცია გრამატიკული კლასების კატეგორიისა, მეორეში კი, პირუკუ, ერთგვარი დიფერენციაცია იმ ჯგუფებისა, რაც მხოლოდობითში გვექონდა; მასთან გრამატიკული კლასების ნიშანთა რიცხვი არ მატულობს, მაგრამ გამოყენებულია სხვაგვარად.

სრული ნეიტრალიზაციის ნიმუშებს ვპოულობთ ხუნძურში:

მხოლოდობითში გარჩეულია სამი კლასი: მრავლობითში სახელთა ჯგუფები არ გაირჩევა, საერთო ნიშანი გვაქვს (**რ**).

- მხოლ. I — ვ
- II — **ჲ←რ**
- III — ბ

მხოლ.: **ვ**-ას **ვ**-უგო „ვაჭიშვილია“, **დ**-ას **დ**-იგო „ქალიშვილია“, რუყ **ბ**-უგო „სახლია“...

მრავლ.: **ვ**-ას-ალ რ-უგო „ვაჭიშვილები არიან“, **დ**-ას-ალ რ-უგო „ქალიშვილები არიან“, რუყზაბი რ-უგო „სახლებია“...

I. კუდიმა-ჟ „დიდი“ (большой), II. კუდიმა-ა „დიდი“ (большая), III. კუდიმა-ბ „დიდი“ (большое).

მრავლ: კუდიმა-ლ „დიდები“, „დიდნი“ (большие)... კუდიმა-ლ რ-უგო „დიდებია“, „დიდები არიან“ ...

ლ და **რ** ერთი და იმავე ფორმანტის ორი ვარიანტია (ფონეტიკურად განსხვავებული, **ლ**- სუფიქსად ხმარებისას, **რ**- პრეფიქსად გამოყენებული), და არა — ორი ფორმანტი.

თაბასარანულის ორკლასოვანი მხოლოობითი მრავლობითში გაერთიანებულია.

თაბასარ. მხოლ. I კლ. — **დ//რ//ა**

II კლ. — **ბ//ჟ//ფ** მრავლ: **დ//რ//ა**

მხოლოობითის ოთხი კლასი შეიძლება მრავლობითში გაერთიანდეს ერთ ჯგუფში:

არჩიბულში მხოლოობითში I — **ვ**
II — **დ//რ**
III — **ბ//ვ//ფ**
IV — **თ//ტ** } მრავლობითში
ბ

რუთულურში: მხოლოობითში I — **რ//ა, ბ...**
II — **რ//ა**
III — **ბ...**
IV — **დ//რ//ა//ბ** } მრავლობითში
დ

მხოლოობითის სამ კლასს მრავლობითში ორი ეფარდება; ასეა ღოდობერიულში, კარატაულში, ახვახურში, ტინდიურში, ბაგვალალურში...

მხოლოობითში: I — **ვ**
II — **ა ბ**
III — **ბ — რ** } მრავლობითში: **ბ** — ეფარდება **ვ, ა-ს**
(მამაკაცსა და ქალს)
რ ეფარდება **ბ-ს**
(ნივთის კლასის სახელებს)

ბოთლიხურშიც მრავლობითი ორ ჯგუფში აერთიანებს სახელებს: მხოლ. **ვ, ა, ბ** — მრავ. **რ** და **ბ**, ოღონდ **რ** „სულიერი“ სახელებისათვის

გამოუყენებია ენას. (და არა მხოლოდ ადამიანისთვის), ბ — „უსულოთათვის“ (ტ. გუდავა).

მხოლოდობითის ოთხი კლასიც შეიძლება მრავლობითში ორ ჯგუფში გაერთიანდეს; ამის ნიმუში გვაქვს ჭამალალურში:

ჭამალალური: მხოლოდობითში:	I — ვ	}	მრავლობითში
	II — ა		ბ
	III — ბ	}	რ
	IV — დ		

პინუხური მხოლოდობითში:	I — Ø	— ბ	მრავლობითში
	II — ა	}	რ
	III — ბ		
	IV — რ		

მხოლოდობითის ოთხისა და სამი კლასის ადგილს მრავლობითში ხან ორი კლასი იჭერს, ხან კიდევ — ერთი და კლასების მიხედვით სახელები აღარ გაირჩევა — ესაა სახელთა კლასების ევოლუციის ძირითადი ხაზი.

საპირისპირო ტენდენციაც შეიმჩნევა: მხოლოდობითში რომ ერთ კლასშია გაერთიანებული სახელები, მრავლობითში ეს სახელები ორ (ზოგჯერ — სამ) ჯგუფად შეიძლება გაითიშოს.

ამ პროცესის დასაწყისი ანდიურში შეიმჩნევა: მხოლოდობითის ბ-კლასის სახელებიდან მრავლობითში ზოგი ისევ ბ-ნიშანს ინარჩუნებს, ზოგიც — ა-ნიშანს შეიწყობს (სხვა კლასებს კი იგივე ნიშნები ურჩება მრავლობითში, რაც მხოლოდობითში გვქონდა.)

ანდიური: მხოლ. I — ვ, II — ა, III — ბ, IV — რ

მრავლ. I — ვ, II — ა, III — ბ, ა IV — რ (ი. ცერცვაძე).

ასეთია ვითარება ზემო-ანდიურ თქმებში, აულებში: ანდი, ლალათლი, აშალი, ჩანჩხო, ზილო (ი. ცერცვაძე).

ანდიური ენის რიკვანის თქმაში რ-კლასის სახელებიც მრავლობითში ითიშებიან; ზოგს ა-ნიშანი მოუდის, ზოგიც -რ-ს ინარჩუნებს (იაკ. სულეიმანოვი). ანდიური ენის რიკვანის თქმა:

მხოლ. I — ვ, II — ა, III — ბ, IV — რ

მრავლ. I — ვ, II — ა, III — ბ, ა IV — რ, ა

აღსანიშნავია, რომ იმავე ანდიურის ზოგ თქმაში, სახელდობრ, ქვემო-ანდიურ თქმებში (აულები: მუნიბ, ქვანხიდათლ) მხოლოდობითშიც და მრავლობითშიც სახელები სამ კლასში (ჯგუფში) იყრის თავს: I — ვ, II — ა, III — ბ, ე. ი. მხოლოდობითში ხუნძურისებრი ვითარება

გვაქვს, მრავლობითში კი სრულიად განსხვავებული: ხუნძურში მრავლობითმა სახელების დაჯგუფება აღარ იცის, ანდიურს კი მხოლოდობითის ჯგუფები დაუცავს (მათ შორის პირველი კლასის ნიშანი **ვ**-ც: მრავლობითს ცალკე ნიშანი აქვს).

ყველაზე მკვეთრად დიფერენციაცია მრავლობითში ნახური ენების მასალას მოუღდის: ჩაჩნურსა და ინგუშურში **ა** და **ღ** კლასის სახელები მრავლობითში ორ-ორ ქვეჯგუფს ქმნიან, ბაცბურში ამათ გარდა **ბ**-კლასის სახელებიც ითიშებიან; სახელდობრ, გვაქვს:

ჩაჩნურის მხოლოდობითში: I — **ვ**, II — **ა**, III — **ბ**, IV — **ღ**

მრავლობითში: I — **ბ**, II — **ა**, III — **ბ**, IV — **ღ**
} **ღ** } **ბ**

ინგუშურის მხოლოდობითში: I — **ვ**, II — **ა**, III — **ბ**, IV — **ღ**

მრავლობითში: I — **ბ**, II — **ა**, III — **ბ**, IV — **ღ**
} **ბ** } **ღ**

ბაცბურის მხოლოდობითში: I — **ვ**, II — **ა**, III — **ბ**, IV — **ღ**

მრავლობითში: I — **ბ**, II — **ა**, III — **ბ**, IV — **ღ**
} **ღ** } **ღ, ა** } **ა**

ამრიგად, მხოლოდობითის ოთხ ჯგუფს (კლასს) მრავლობითში შემდეგი ჯგუფები და ქვეჯგუფები ეფარდება:

ჩაჩნურში: **ვ/ბ**, **ა/ა**, **ა/ბ**, **ბ/ბ**, **ბ/ღ**, **ღ/ღ** (ჩვეულებრივ ამ ნიშნებს ასე ალაგებენ: I კლ. **ვ/ბ**, II კლ. **ა/ბ**, III კლ. **ა/ა**, IV კლ. **ბ/ღ**, V კლ. **ღ/ღ**, VI კლ. **ბ/ბ** (უსლარი, „ჩაჩნური ენა“, § 9).

ამასთან I და II კლ. მრავლობითი ჩაჩნურში განასხვავებს მრავლობითში პირებს: **ვ/ბ** და **ა/ბ** მესამე პირისთვის იხმარება, პირველსა და მეორე პირში (ჩვენ, თქვენ) მრავლობითში **ღ**-ფორმანტი ექნება (ეს აღნიშნული აქვს ჯერ კიდევ უსლარს „ჩაჩნურ ენაში“).

ინგუშურში: **ვ/ბ**, **ა/ა**, **ა/ბ**, **ბ/ბ**, **ბ/ღ**, **ღ/ღ**.

ბაცბურში: **ვ/ბ**, **ა/ა**, **ა/ღ**, **ბ/ბ**, **ბ/ღ**, **ბ/ა** **ღ/ღ** **ღ/ა**.

ამ ფარდობის მიხედვით ასკვნიან ხოლმე: ჩაჩნურსა და ინგუშურში ექვსი გრამატიკული კლასია გამოჩეული, ბაცბურში კი — რვა კლასიო. ჩაჩნური ენის შაროულ დიალექტში მრავლობითის ჩვენებაზე დაყრდნობით შესაძლებლად მიაჩნიათ 8 კლასი გამოყოფნა (სახელდობრ: **ვ/ბ**, **ა/ბ**, **ა/ა**, **ღ/ღ**, **ბ/ბ**, **ბ/ღ**, **ა/ღ**, **ბ/ა**); ხოლო იმავე ჩაჩნური ენის ჰებერლოურ დიალექტში 9 კლასს გამოყოფენ (ესაა: **ვ/ბ**, **ა/ბ**, **ა/ა**, **ღ/ღ**, **ბ/ბ**, **ბ/ღ**, **ა/ღ**, **ღ/ა**, **ბ/ა**)¹.

¹ არსლ. მაგომედიოვი, გრამატიკული კლასების კატეგორია და პირის კატეგორია ნახურ ენათა ზმნაში, 1966, ავტორეფერატი, გვ. 8 (რუს. ენაზე).

არსლ. მაგომედოვი იმ **აზრისაა**, რომ ნახური ენებიდან ყველაზე მარტივი სისტემა (ბარის ჩაჩნურისა და ინგუშურისა) გამარტივების ერთგვარ ტენდენციას ამჟღავნებს: **ა/ა** და **დ/დ** ჯგუფის სახელები ჭარბობს; არსლ. მაგომედოვის დაკვირვების თანახმად 1506 სახელიდან ჩაჩნურში:

ა/ა ჯგუფს განეკუთვნება 613 სახელი (40,7%).

დ/დ ჯგუფს განეკუთვნება 504 სახელი (30,5%).

ბ/ბ ჯგუფს განეკუთვნება 90 სახელი (6%).

ბ/დ ჯგუფს განეკუთვნება 200 სახელი (13,3%)¹.

ამავე ავტორის დაკვირვებით ნახურ ენათა კილოებს შორის სხვაობა დასტურდება არა მხოლოდ იმის მიხედვით, რამდენ ჯგუფად იყოფა სახელები მრავლობითში, არამედ იმ მხრივაც, თუ რა სახელი რა ჯგუფში შედის: პ. უსლარის ნათქვამი — „ყოველ ჩაჩანს უცდომლად შეუძლია“ ყოველი სახელი სათანადო ჯგუფს განუკუთვნოს², არსლ. მაგომედოვის დაკვირვებით არ მართლდება.

პ. უსლარის მონოგრაფია „ჩაჩნური ენა“ 1862 წელს დაიწერა და ლითოგრაფიულადაც დაიბეჭდა. არსლ. მაგომედოვის დისერტაცია დამუშავდა ასი წლის შემდეგ (ავტორეფერატს 1966 წელი უზის თარიღად). ერთი საუკუნე ენის ცვლისთვის არც თუ ისე ცოტა დროა (მით უმეტეს, რომ ამჟამად ბარის კილოთქმებში სხვადასხვა აულის მეტყველება ერთმანეთში ირევა). საკითხი საგანგებოდ არის შესასწავლი.

საკითხის შესწავლისას გასათვალისწინებელი იქნებოდა როგორც ერთი ენის (ვთქვათ, ჩაჩნურის) კილო-თქმათა ჩვენება, ისე სხვა ნახური ენების (ინგუშურისა და ბაცბურის) ვითარება, შემდეგ კი იმ დადესტნურ ენათა მონაცემებიც, სადაც მხოლოდობითში ნივთის ორი კლასია გარჩეული, ესე იგი, ოთხკლასოვან ენათა მონაცემები: როგორ ნაწილდება **ბ** და **დ**-კლასებს შორის სახელები.

ჯერ კიდევ ანტ. შიფნერმა მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ **ბ** და **დ** კლასთა გარჩევა ჩაჩნურში განსხვავდება იმისგან, რაც ბაცბურში გვაქვს (ბაცბურის — თუშურის — შესახებ ანტ. შიფნერის შრომა 1854 და 1856 წ. იყო გამოსული, ხოლო პეტრე უსლარის „ჩაჩნური ენა“ შიფნერმა დაალაგა და გამოსცა 1863 წ.): „IV კატეგორია [**ბ/დ**] თუმცა ერთნაირია ორსავე ენაში, მაგრამ გამონაკლისებიც დასტურდება; ასე, მაგ.: ჩაჩნ. ჩა „დათვი“, ბუორზ „მგელი“, გაურ „ცხენი“. თუშურში IV კატეგორიას [**ბ/დ**] განეკუთვნება, ჩაჩნურში — III-ს [**ა/ა**]; ჩაჩნ. ვირ „ვირი“, ბეყი „კვიცი“, ფჰა-გალ „კურდღელი“, ჰაჰა „ლორი“, ქუოთამ „ქათამი“, ნჰენი „მამალი“. ჩაჩ-

¹ არსლ. მაგომედოვი, გრამატიკული კლასების კატეგორია და პირის კატეგორია ნახურ ენათა ზმნაში, 1966, ავტორეფერატი, გვ. 8 (რუს. ენაზე).

² П. К. У с л а р, Чеченский язык, 1888, გვ. VI.

ნურში III კატეგორისაა [ა/ა], თუმურში კი — V-ისა [დ/დ]. ჩანს, რომ VI კატეგორიაში მხოლოდობითსა და მრავლობითში ბ-ნიშანს ხმარობს, თუმურში კი სათანადო სახელთა მეტი წილი მრავლობითში ა-ს გვაძლევს: ბჭერიგ „თვალი“, გუოლა „მუხლი“, „იდაყვი“, ქუოგ „ფეხი“... სიტყვები: ყა „ცოდვა“, ან „ლული“, ჯჭელი „ძალი“, მუოთ „ენა“ ჩანს, რომ V კატეგორიისად ითვლება [დ/დ]. თუმურში — ბ კატეგორიისაა¹.

§ 22. მრავლობითის ვითარება და გრამატიკული კლასების რაოდენობის საკითხი

რას უნდა დავემყაროთ გრამატიკული კლასების რაოდენობის გარკვევისას — მხოლოდობითის ჩვენებას თუ მრავლობითის ვითარებას?

გრამატიკული კლასი სხვა არაფერია, თუ არა სახელთა ჯგუფი. თითოეულ ჯგუფს გარკვეული მაჩვენებელი აქვს, და სახელთა ჯგუფი სხვა ჯგუფებთან გარკვეულ ფარდობას გულისხმობს. მრავლობითის ფარდობა მხოლოდობითთან ანგარიშგასაწევია. მაგრამ გრამატიკული კლასების რაოდენობის საკითხს ამის მიხედვით ვერ გადავწყვეტთ.

მართლაც, თუ მრავლობითის ჩვენებას დავემყარებოდით, მაშინ ის შემთხვევებიც უნდა გაგვეთვალისწინებინა, როდესაც მრავლობითში სახელთა ჯგუფები კი არ მ რ ა ვ ლ დ ე ბ ა, არამედ მ ც ი რ დ ე ბ ა: მხოლოდობითში ოთხი ანდა სამი კლასია გარჩეული, მრავლობითში კი — ორი, ან არა და სულ არ არის გარჩეული. საერთო ნიშანი მოუღის.

არჩიბულში, რუთურულში (იხ. ზემოთ, გვ. 98) მხოლოდობითში ოთხი კლასი გამოიყოფა, ხუნძურში — სამი, მარვლობითში კი — ოთხისა და სამის ნაცვლად — ერთი... ანდიურ ენათა წყებას (ლოდობერ., კარატ., ახვახ., ტინდ.) მხოლოდობითში სამი კლასი აქვს, მრავლობითში სათანადო სახელეები ორ ჯგუფში ერთიანდება.

ასეთი ენები მრავლობითის მიხედვით არავის მიუჩნევენა ორკლასოვან და „ერთკლასოვან“ (ე. ი. უკლასო) ენებად: აქ ამოსავალია მხოლოდობითის ჩვენება და არა — მრავლობითობისა (მსგავსივე ვითარება გვაქვს რუსული-სა და გერმანულის ზედსართავებში: მხლ. красивый, красивая, красивое — მრავლ.: სამივე სქესისათვის ერთი ფორმაა გამოყენებული: красивые, — სქესთა ფორმები ნეიტრალიზებულია. მაინც იტყვიან: ზედსართავ სახელებს ამ ენებში სამი სქესი აქვსო — მხოლოდობითის მიხედვით წყდება საკითხი).

¹ A. S c h i e f n e r, Tschetschenzische Studien, S'-Petersburg, 1864, § 10 რუს. თარგმანი დართული აქვს პ. უსლარის შრომას „Чеченский язык“, 1888, ცალკე პაგინაციით (გვ. 12).

თუ ხუნძურში, ღოდობერიულში, კარატულში, ახვანურში, ტინდიურში, ბაგვალალურში, სამ გრამატიკულ კლასს გამოვყოფთ — მხოლოობითის ვითარებაზე დაყრდნობით, არჩიბულში, რუთურულში კი — ოთხს, ისევ მხოლოობითის მიხედვით, თანამიმდევრული იქნებოდა ნახურ ენებშიც — ჩაჩურში, ინგუშურსა და ბაცურში — ოთხი გრამატიკული კლასი ყოფილიყო გარჩეული — მხოლოობითის ჩვენების შესაბამისად. მრავლობითის თავისებური ფარდობა მხოლოობითთან ქვეჯგუფებს მოგვცემდა: მრავლობითში ბიფურკაციის შედეგად **ა**-კლასს ექნებოდა ორი ქვეჯგუფი: **ა/ა** და **ა/დ**; **ასევე ბ**-კლასს — **ბ/ბ** და **ბ/დ**, ბაცურში ბ-კლასთან სამი ქვეჯგუფი გამოიყოფოდა: **ბ/ბ**, **ბ/დ**, **ბ/ა**. ჩაჩური ენის ჭებერლოურ კილოში სამ-სამი ქვეჯგუფი გვექნებოდა **ბ** და **ა**-ს შესაბამისად და — ორი **დ**-ს ბადად (**ბ/ბ**, **ბ/ა**, **ბ/დ**; **ა/ა**, **ა/ბ**; **ა/დ**; **დ/დ**, **დ/ა**).

მთლიანად გრამატიკულ კლასთა სქემა, მაგ., ბაცურში ასეთ სახეს მიიღებდა: I — **გ**, II — **ა** (მრავლობითში ბიფურკაციით **ა/ა** , **ა/დ**), III — **ბ** (მრავლ. ბიფურკაციით: **ბ/ბ**, **ბ/დ**, **ბ/ა**), IV — **დ** (მრავლ. ბიფურკაციით **დ/დ**, **დ/ა**).

ამით თავიდან ავიცილებდით იმ უხერხულობასაც, როდესაც ბიფურკაციის შედეგად გამოყოფილი ერთეულები სქემაში გათიშულად წარმოგვიდგება: II — **ა/ბ**, III — **ა/ა**, მაგრამ: IV კლ. — **ბ/ბ**, V — **დ/დ**, VI — **ბ/დ**¹.

§ 23. მრავლობითში გრამატიკულ კლასთა უნიფიკაციისა და ბიფურკაციის (დიფერენციაციის) ისტორიული აზრი

მხოლოობითში განსხვავებული კლასების მრავლობითში გაერთიანება და მხოლოობითის კლასების მრავლობითში დაშლა (ბიფურკაცია) ორი პროცესია, ერთმანეთის საპირისპირო.

ეს ორი პროცესი სხვადასხვა მიზეზებს უნდა გამოეწვიოს.

გრამატიკული კლასების რაოდენობა რომ მცირდება და ზოგჯერ სხვაობის სრულ ნეიტრალიზაციას რომ ურჩება ადგილი, ეს უნდა გამოეწვიოს მორფოლოგიის განვითარების ზოგად ტენდენციას, რაც ერთგვარად საერთო ჩანს სხვადასხვა წარმომავლობის ენებში: კონკრეტული ვარიანტები მცირდება, ე. ი. სხვაობის ნეიტრალიზაცია ხდება, მის ადგილს იჭერს განზოგადებულ-განყენებული. განვითარების ასეთი ტენდენცია არ არის ერთადერთი, მაგრამ საგრძნობია მორფოლოგიის განვითარებაში (კერძოდ, ინდო-ევროპულ ენებში გრამატიკული სქეს-კატეგორიის განვითარებაში მას ყურადღება მიაქცია ანტ. მეიემ). მრავლობით რიცხვში რუსული ენის ზედ-

¹ ИКЯ, გვ. 213.

სართავები ამჟამად ერთ ფორმას ხმარობენ — მხოლოდობითის სამი ფორმის ნაცვლად: მხოლ. **новый дом, новая школа, новое здание** — მრავლ. **Новые — дома, школы, здания** — საერთოა სამივე სქესისათვის: გრამატიკულ სქესებს რუსულ სალიტერატურო ენაში ზედსართავი სახელი მრავლობით-ში ამჟამად არ განასხვავებს.

მაგრამ, სანამ რუსული ორთოგრაფიის რეფორმას ჩაატარებდნენ (1918 წელს), მრავლობითში ზედსართავს სალიტერატურო ენაში ორი ფორმა მოეპოვებოდა: ერთი მამრობითი სქესისათვის (**новые**), მეორე — მდედრობითი და საშუალო სქესებისათვის (**новыя**): **новые дома**, მაგრამ **новыя школы, новыя здания**. განზოგადებულ ვარიანტად რუსულ ენაში ის ფორმა გამოიყენეს, რაც მამრობითისათვის იყო განკუთვნილი.

ხუნძურში (არჩიბულში, რუთურულში) მრავლობითი რომ კლასებს არ განასხვავებს, ეს მოგვაგონებს რუსული ზედსართავების ახლანდელ ვითარებას: სხვაობა მოშლილია, ერთი ვარიანტი იხმარება სამის ნაცვლად მხოლოდობითში (ოღონდ განზოგადებულისათვის რუსულს ის ვარიანტი დაუმკვიდრებია, რაც წინათ მამრობითისათვის იხმარებოდა; ხუნძურში კი საამისოდ ნივთის კლასის, მეოთხე კლასის **რ** — ვარიანტია გამოყენებული).

მხოლოდობითი რიცხვის სამი კლასის ადგილს ორი რომ იჭერს მრავლობითში (ლოდობერ., კარატ., ახვან., ტინდ., ბავვალ.), ესაა განვითარების პროცესის ისეთივე საფეხური, როგორსაც რეფორმამდელი რუსული ორთოგრაფია მისდევდა: მხოლოდობითის სამ ვარიანტს მრავლობითში ორი ენაცვლება (ანდიურ ენა-კილოებს ორსავე შემთხვევაში ნივთის კლას-კატეგორიათა ფორმანტები — **ბ** და **რ** — აქვთ გამოყენებული).

ამრიგად, ტენდეცია გრამატიკულ კლასთა სხვაობის ნეიტრალიზაციისა მრავლობითში, რაც ვლინდება კონვერგენცია-უნიფიკაციის პროცესებში, კლასოვან ენათა შინაგანი განვითარების პრინციპებს ემყარება და მათ გამოგვივლენს.

ამას ვერ ვიტყვით მეორე ტენდეციის შესახებ, მრავლობითში რომ მხოლოდობითის ერთეულთა დიფერენცია-ბიფურკაცია იჩენს თავს. ეს ტენდეცია ნახური ჯგუფის ენებს ახასიათებს; გვაქვს ჩაჩურში, ინგუშურში, ბაცბურში. ბიფურკაცია ნივთის კლასის სახელებს მოუღდის, ჩაჩურსა და ინგუშურში **ა** და **ბ** კლასის სახელებს, ბაცბურში კი **ა ბ** და **დ** კლასის სახელებს, ე. ი. ნივთის სამივე კლასის სახელებს.

ზოგად პირობას ბიფურკაციისათვის, უნდა ვიფიქროთ, ქმნიდა ის გარემოება, რომ ნივთის სახელთა განაწილებას **ა, ბ** და **დ** კლასებად ისეთივე რაციონალური საფუძველი არ მოეპოვებოდა, როგორც **გ**-კლასის სახელებს აერთიანებდა. ნივთის კლასის სახელების დაჯგუფებას ტრადიცია უღევს საფუძვლად. ეს ტრადიცია ოდესღაც გარკვეულ გაგებას ემყარებო-

და, — ნივთის სახელთა დაჯგუფებას, ალბათ, გარკვეული მოტივაცი-
აც მოეპოვებოდა, მაგრამ დროთა ვითარებაში ეს მოტივაცია დაიჩრდილა
და უმოტივაციო ტრადიციული დაჯგუფება შემოგვრჩა: ჩაჩნ-
სთუ „ხარი“, ათ „ძროხა“, ლუმ „ლომი“, ჯოჯუ „მტრედი“, მოზუ „ბუზი“,
ლეჭი „გველი“ — ბ-კლასს განეკუთვნება.

გაურ „ცხენი“, ჩა „დათვი“, ქუთამ „ქათამი“, ბად „იხვი“... — დ-კლა-
სისაა. ჯშელი „ძალი“, ციციგ „კატა“, ჰოზუ „ბელურა“, ჭულარდიგ „მერ-
ცხალი“ — დ-კლასში შედის.

რა აქვს საერთო „ხარს“, „მტრედს“, „გველს“, „ბუზს“? რატომაა „ხა-
რი“, „ძროხა“ ბ-კლასისა, „ცხენი“ კი დ-კლასისა? „ძალი“ კიდევ დ-კლასი-
სა? ამჟამად საამისო მოტივები უცნობია ამ ენაზე (ჩაჩნურზე) მოლაპარა-
კისათვის.

მოტივაცია როცა ქრება, ცვლის პროცესებს გზა ეხსნება. ეს ეხება
სიტყვის ბგერითს მხარეს, პირველ ყოვლისა, სიტყვის ინტერპრეტაციასაც,
ზოგადად.

ნივთის კლასის სახელებს ჩაჩნური, ინგუშური და ბაცბური ყოველ-
თვის ერთგვარად არ აჯგუფებს: დ-კლასის სახელთა ბიფურკაცია ბაცბურის
მრავლობითში ამას ხელშესახებს ხდის (ეგვევ ითქმის ჩაჩნური ენის
ჭებერლოური კილოს შესახებ).

სხვა ფაქტებსაც მიუქცევია ყურადღება, თუმცა სპეციალური კვლევის
საგანი, სამწუხაროდ, არ გამხდარა.

ყოველივე ზემოთქმული ქმნიდა წინაპირობას, რომ ნივთის კლასის
სახელთა დაჯგუფებაში ცვლილება მომხდარიყო.

ეს წინაპირობა რომ ცვლილების მიზეზი გამხდარიყო, გარკვეულ
ფაქტორებს უნდა ემოქმედა. საფიქრებელია, რომ ეს ყოფილიყო გარე ფაქ-
ტორი, ე. ი. ისეთი რამ, რაც შინაგან განვითარებაზე ზეგავლენას ახდენს:
ვგულისხმობთ სხვა ენათა გავლენას ანდა თვით ნახურ ენათა დიალექტე-
ბის ურთიერთზე მოქმედებას (ამჟამად ჩაჩნური ენის ბარის მეტყველება
ქმნის ექსპერიმენტებს, რაც მეტად საინტერესოა დიალექტთა ურთიერ-
თმოქმედებისა თუ შერევის თვალსაზრისით, საერთოდ)¹.

აქ წარმოდგენილი გვაქვს ზოგადი მოსაზრებები. საკითხს საგანგებოდ
შესწავლა ესაჭიროება.

¹ იგულისხმება ბარის აულებში სხვადასხვა კილო-კილოკავის წარმომადგენელთა
ერთად დასახლება. ჩაჩნური ენის შაროული და მეტადრე ჭებერლოური კილოს შესახებ
ზოგი ავტორის მოსაზრება იხ. ზემოთ.

§24. გრამატიკულ კლას-კატეგორიის რაობისა და ისტორიის ძირითადი საკითხები იბერიულ-კავკასიურ ენებში

სახელთა დაჯგუფება კლასებად ასახავს სათანადო საგანთა დაჯგუფებას. მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს ამ მხრივ ბევრი რამ საერთო აქვს, რიგი მოვლენა კი მათ არსებითად განასხვავებს. ორივე ეს გარემოება საშუალებას იძლევა მოვლენის რაობისა და ისტორიის ძირითადი საკითხები შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდით ვიკვლიოთ.

I. გრამატიკულ კლასებად სახელთა დაჯგუფებაში მკვეთრად ჩანს პიროვნებისა (ადამიანის) და ნივთის დაპირისპირება: ვინ-ჯგუფის სახელები უპირისპირდება რა-ჯგუფის სახელებს.

სახელთა კლასი მორფოლოგიურ კატეგორიას წარმოადგენს; ამჟამად ასეთი მორფოლოგიური კატეგორია მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეტ წილს მოეპოვება.

სახელთა კლასი, როგორც თავისებური სემანტიკური კატეგორია, ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში ერთნაირად არის გაგებულნი: ვინ — მხოლოდ ადამიანზე ითქმის — არც ერთი ცხოველი ამ სემანტიკურ ჯგუფში არ შემოდის, რა — ყველაფერ სხვაზე, ცხოველი იქნება ეს თუ მცენარე, სხვა კონკრეტული თუ განუცნებელი შინაარსის სახელი.

ინდო-ევროპულ ენებთან შედარებით ვინ-ჯგუფის სახელთა წრე უფრო ვიწროა, რა ჯგუფისა, პირუკუ, — უფრო ვრცელი.

II. გრამატიკულ კლასებად დაჯგუფებული სახელები ღირებულების მიხედვით გაირჩევა: ვინ-კლასის სახელი ყველაზე უფრო ფასეულად მიუჩნევა სათანადო ენობრივ კოლექტივს; რა-კლასის სახელი სხვაგვარად არის შეფასებული იმ ძველისძველ ენობრივ კოლექტივში, სადაც დაჯგუფების ეს სისტემა იქმნებოდა.

„ღმერთი“, „ანგელოზი“ ხუნძურმა ენამ პირველ კლასში (ვ-კლასში) მოაქცია, „ემმაკი“, „ავი სული“ — ნივთის კლასის (ბ-კლასის) სახელებთან: ვ-კლასი (პირველი კლასი) ყველაზე მაღალი რანგისაა და იმიტომ (არა-და „ღმერთს“, „ანგელოზს“ ადამიანად როგორღა მიიჩნევდნენ?)

ვ-კლასში (პირველ კლასში) მამაკაცი კიდევ იმიტომ აღმოჩნდა, რომ ზრდადამთავრებულ, ასაკრულ მამაკაცს უფლება-მოვალეობის თვალსაზრისით საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ყველაზე მაღალი ადგილი ეჭირა; იგულისხმება პატრიარქალური საზოგადოება (მატრიარქატის ეპოქაში ვ-კლასში, პირველ კლასში, მამაკაცები ვერ აღმოჩნდებოდნენ). გრამატიკული კლასების სისტემა, რომელიც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში გვაქვს მოცემული, პატრიარქატის თვალსაზრისის გამოხატავს, პატრიარქატის ეპოქაში წარმოქმნილი უნდა იყოს.

ასაკრულ მამაკაცს ზოგ პრიმიტიულ ხალხში წინასწარ ცდიან — ვაჟკაცის შესაფერი ამტანობა-გამძლეობა თუ გამოაჩნდება — და მხოლოდ ამის შემდეგ მიიჩნევენ სრულფასოვან წევრად, მხოლოდ ამის შემდეგ „კაცებში ჩაეწერება“. გრამატიკულ კლასთა რაობის შესახებ ად. დირის სათანადო ვარაუდები არსებით მომენტებში სინამდვილეს შეეფერება¹.

III. ძველი ჩანს რ ა-კატეგორიის სახელთა დახარისხება **ბ** და **დ** კლასებად: **ბ**-კლასში შეტანილი უფრო ფასეული უნდა ყოფილიყო, ვინემ ის, რაც **დ**-კლასის განეკუთვნებოდა.

ჩაჩნური **ბ**-კლასს განუკუთვნებს რ ა-კატეგორიის ისეთ სახელებს, როგორცაა: მალხ „მზე“, ბჭერიგ „თვალი“, ქუოგ „ფეხი“, დჰცა „ცხვარი“ (ზოგადად), ბაჟა „ნახირი“, ფხუო „ისარი“, მზნგალ „ცელი“, მუოხ „ქარი“...

იმავე ჩაჩნურში **დ**-კლასისაა: დუოხქ „ნისლი“, დოდუ „წვიმა“, ქუირი „ქორი“, კა „ჭვავი“, ძალთა „პურეული (მცენარე)“, ჯაძნა „წიგნი“, დჰყა „წილი“, „ნაწილი“, დაუვ „ლანძღვა“, ბერ „ბავშვი“, ნუსქულ „პატარძალი“...

ეს ორი უკანასკნელი სახელი („ბავშვი“, „პატარძალი“) **დ**-კლასში რომ აღმოჩნდა, საჩოთიროა ამჟამად ჩვენი თვალსაზრისით, მაგრამ ეს დაჯგუფება ძველ თვალსაზრისს გამოხატავს.

ამრიგად: **ვ**-ჯგუფი (პირველი კლასი), **ბ**-ჯგუფი (მესამე კლასი — ახლანდელი კლასიფიკაციით), **დ**-ჯგუფი (მეოთხე კლასი ამჟამად) ემყარებოდა საგანთა შეფასებას — ძველი საზოგადოების თვალსაზრისით.

IV. თავისებურია **დ**-კლასის საკითხი: ეს კლასი ქალს აღნიშნავს და ვინ-კატეგორიას განეკუთვნება ამჟამად; ადამიანის (პიროვნების) სახელთა ქვეჯგუფს გულისხმობს და **ვ**-კლასის კორელატად წარმოგვიდგება. ისტორიული ვითარება სხვაგვარი ყოფილა, თუ სათანადო ფორმანტის წარსულს აღვადგენთ და ზოგი ენის ჩვენებას გავითვალისწინებთ.

დ-ფორმანტი ნივთის მეორე კლასის სახელებს აღნიშნავს. ამ ფორმანტს ორი ფონეტიკური სახესხვაობა მოეპოვება; ერთია — **რ**, მეორე — **დ** (ზოგს ენაში **ნ**-ც ამ **დ**-ფორმანტისგან მიღებული ჩანს, მაგალითად, ლაკურში). ყველაზე გავრცელებულია **დ**-// — **რ**-// — **დ**-ს მონაცვლეობა ნივთის კლასის ფორმანტად.

მეოთხე კლასის ნიშნად მ ხ ო ლ ო დ **დ**-ფორმანტი აქვს ნახურ ენებს (ჩაჩნურს, ინგუშურსა და ბაცბურს).

დ-ფორმანტის ნაცვალი **რ**- მეოთხე კლასს აღნიშნავს დიდოურსა და ჰინუხურში.

¹ Ад. Д и р р, О классах (родах) в кавказских языках, СМОМПК, вып. 37, отд. III, 1907.

კაპუტურს **ა**-ფორმანტი აქვს, როგორც მეოთხე, ისე მეორე კლასის ნიშნად; მეორე კლასის სახელები (იფო „დედა“, ქიდ „ქალიშვილი“, ისი „და“, აჯო „ცოლი“, ყოროლა „ქვრივი“...) — ერთი მხრით, — და მეოთხე კლასის სახელები (როგორცაა: ქუნთა „ტანსაცმელი“, მუხუნ „პერანგი“, ურუმი „ურემი“, აგური „აგური“, ჰინო „გზა“, სიკო „პირი“, იაკო „გული“, გენი „მსხალი“, ჭოტი „ლობიო“...), მეორე მხრით, — ერთნაირად აღინიშნება **ა**-ფორმანტით¹. მართალია, მრავლობითში **ა**-ჯგუფი ითიშება: ქალის აღმნიშვნელ სახელებს მრავლობითში **ბ** მოუდის, (**ა/ბ**), ნივთის კლასის (მეოთხე კლასის) სახელებს კი — **ა**-ფორმანტი (**ა/ა**), მაგრამ მრავლობითში ასეთი გახლეჩა (ბიფურკაცია) იმისა, რაც მხოლოდობითში ერთი ფორმანტით გადმოიცემოდა, მეორეულია.

იქნებ მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანი (**ა**) და მეოთხე კლასის ნიშანი (**ა←რ←დ**) სხვადასხვა წარმოშობისაა, ე. ი. ახლა ფონეტიკურად კი ერთნაირია, მაგრამ, იქნებ, ერთი და იგივე არ არის და, მაშასადამე, იდენტურ ოდენობად არ უნდა მივიჩნიოთ, იმდენად მოულოდნელია ქალის აღნიშვნა ნივთის ისეთი კლასის ფორმანტით, რომელსაც კლასიფიკაციაში სულ ბოლო ადგილი უკავია.

მეორე გრამატიკული კლასის **ა**-ფორმანტი წარმოშობით იგივეა, რაც ნივთის (მეოთხე კლასის (**ა←რ←დ**)): მხოლოდ ფონეტიკური მსგავსება კი არ გვაქვს, არამედ მორფოლოგიური იდენტურობა.

ამას ცხადყოფს რიგი გარემოება:

მეორე გრამატიკულ კლასში ამჟამადაც მხოლოდ ქალი როდი შემოდის, ზოგ ენაში ქალის გარდა ნივთის გრამატიკული კატეგორიის სახელებიც მოგვეპოვება (პირველ გრამატიკულ კლასში ნივთის სახელები არც ერთ ნახურსა და დაღესტნურ ენებში არ გვხვდება).

მეორე გრამატიკულ კლასს დარგულში **დ-პრეფიქსი** და **-რ-**სუფიქსი მოუდის; ეგევე ფორმანტები, როგორც შენიშნული აქვს პ. უსლარს, ქალის გარდა, რიგ უსულო და განყენებულ საგანთა სახელებთანაც არის გამოყენებული: შინ ლი-**რ** „წყალი არის“; ასევე **-რ-** სუფიქსს იგუებენ: ანჭი „მიწა“, ლუმ „ქვიშა“, გა „ნახშირი“, ძი „მარილი“, ნი „რძე“, ანკი „ხორბალი“, მუკი „ქერი“ (მარცვალი), ძავ „წვიმა“, არც „ვერცხლი“, „ფული“, ულიგზა „უხნაგირი“, ღელ „ფაფარი“, დუწრუმ „ზაფხული“, ჰეგ „გაზაფხული“, იგშნი „შემოდგომ“, მურულდიმ „ვაჟკაცობა“, შჰლჷავზადიმ „მამაცობა“, უაღლჷავზადიმ „სიმხდალე“, ადამცილდიმ „კაცობრიობა“².

¹ Е. Бокареви и Г. Мадиева, Бежит. яз., ИКЯ-ки, გვ. 457.

² П. У с л а р, Хюркил. яз., §9, გვ. 14.

მსგავსივე ვითარება გვაქვს ჩაჩნურში: მეორე გრამატიკული კლასის **ა**-ნიშანს მხოლოდობითში დაირთავენ ნივთის კატეგორიის ისეთი სახელები, როგორიცაა: ბუორზ „მგელი“, ჩა „დათვი“, გაურ ცხენი, ვირ „ვირი“, ბად „იხვი“, ქჷთამ „ქათამი“, ბედირ „ტანისამოსი“, ვარდან „ურემი“, ლაჟ „ჯოხი“, აჟ „სადგისი“, აჟრთ „სოფელი“, „აჟლი“, ლალა „ციხე-სიმაგრე“, წიჟყა „იატაკი“, ბაგა „პირი“, დეჟნი „კისერი“, მაჟ „წვერი“, სთიგილ „ცა“, ხა „დრო“, „ხანი“, მჟირიე „დილა“, ბჟესთიე „გაზაფხული“, ეხჷე „ზაფხული“, გჟირე „შემოდგომა“¹, შინარა „სამშობათი“, ჳარა „ოთხშობათი“, დეარა „ხუთშობათი“²...

ა-კლასი, ამრიგად, არ ყოფილა მხოლოდ ქალისთვის განკუთვნილი, ამავე ნიშნით ნივთებიც აღინიშნება და — ჳარბადაც: აქ ნივთები კი არ არის ქალთან გათანაბრებული, მეორე კლასში „შემოყვანილი“, არამედ ქალის აღსანიშნავად ნივთის (მეოთხე) კლასის ფორმანტია გამოყენებული. ამჟამად **ა**-კლასი (**ვ**-კლასთან ერთად) ადამიანის კატეგორიისად მიგვაჩნია, გაგებული გვაქვს როგორც სქესის მიხედვით გარჩეული ჯგუფი ადამიანისა. ეს არის ახლებურად გააზრება (რეინტერპრეტაცია) ძველი ვითარებისა. ეს ძველი ვითარება ცხადყოფს, რომ „ქალი“ მოქცეული იყო ნივთის კლასის სახელებში, მეტწილად **დ**-კლასის სახელებში, და **დ**-ნიშნის ფონეტიკური ვარიანტი **ა** თან მოჰყვა ქალს, როცა მეორე გრამატიკულ კლასად იქნა გააზრებული.

ლაკურ ენაში ამჟამადაც მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანს **დ**-წარმოდგენს: ნინჟ დ-ური „დედა არის“, „დედაა“³, წიქური დური „ბატარძალია“⁴. იმავე ლაკურ ენაში ქალის აღმნიშვნელი სახელი **ბ**-კლასშიც, ესე იგი, კვლავ ნივთის კლასში აღმოგვაჩნდება: დჟშ ბური „ქალიშვილია“, სჟ ბ-ური „დაა“⁵.

პ. უსლარი შენიშნავს: ქალიშვილი თავის თავზე ამბობს: ნა ბ-ურა „მე ვარ“... მასზე რომ დ-ურ-ი („არის“) თქვან, მძიმე შეურაცხყოფა იქნებოდაო... გათხოვილი ქალი **დ**-კლასისად ითვლება. სასაცილოდ მიიჩნევენ, ბავშვიანმა ქალმა თავის თავზე თქვას: ნა ბურა („მე ვარ“), ე. ი. **ბ**-კლასის სახელებში ივარაუდოს თავიო (იქვე, §10, გვ. 10, შენიშვნა).

¹ ზამთარი“ **დ**-კლასისაა.

² კირა „კვირე“, „კვირადღე“, უორშუოთ „ორშობათი“, პჳრისკჳნ „პარასკევი“, შუათ „შობათი“ — **დ**-კლასისაა (П. Услар, Чечен. яз., § 12, გვ. 12–13).

³ П. Услар, Лак. яз., § 9.

⁴ ი ქ ვ ე, § 10.

⁵ ი ქ ვ ე.

„ქალიშვილის“ აღმნიშვნელ სიტყვას რიგ ენაში თავიკიდურ ბგერად **რ-** მოუღდის და ეს **რ-** ფუძეს შეხორცებულ ფორმანტ **რ-**დ მიიჩნევა, მეოთხე კლასის დ-ს რომ ენაცვლება: ლეზგიური, აღულური — რ-უმ, თაბასარანული, ხინალულური, ბუდუხური — რ-იმ¹.

განვითარების მთლიანი სქემა ასეთ სახეს იღებს:

- I. **ო რ ი** გრამატიკული კლასი: 1. ვ ი ნ -კატეგორიისა (აღამიანი-მამაკაცი)
2. რ ა -კატეგორიისა (ნივთები)
- II. **ს ა მ ი** გრამატიკული კლასი: 1. ვ ი ნ -კატეგორიისა — **ვ-** კლასი
2. რ ა -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ბ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{დ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
3. რ ა -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ბ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{დ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
- III. **ო თ ხ ი** გრამატიკული კლასი: 1. ვ ი ნ -კატეგორიისა $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ვ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{ფ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
2. ვ ი ნ -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ფ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{ბ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
3. რ ა -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ბ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{დ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
4. რ ა -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ბ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{დ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
- IV. **ს ა მ ი** გრამატიკული კლასი: 1. ვ ი ნ -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ვ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{ფ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
2. ვ ი ნ -კატეგორიისა: $\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{ფ-} \text{ კლასი} \\ \mathbf{ბ-} \text{ კლასი} \end{array} \right.$
3. რ ა -კატეგორიისა: **ბ-** კლასი
- V. **ო რ ი** გრამატიკული კლასი: 1. ვ ი ნ -კატეგორიისა: მეორე კლასის ფორმანტებით
2. რ ა -კატეგორიისა: ნივთის კლასის ფორმანტებით

მეორე გრამატიკული კლასი იმ თავითვე არ ჰქონია მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს: ვინ-კატეგორია ერთი კლასითღა იყო წარმოდგენილი. აღამიანის ორი კლასი მეორეული მოვლენაა როგორც ოთხკლასოვან ისე სამკლასოვან სისტემაში. უფრო ძველია ოთხკლასოვანი სისტემა, ვინემ სამკლასოვანი, სადაც ნივთის კატეგორია მხოლოდ ერთი კლასითღა წარმოდგენილი (ხუნძური, ბოთლიხური, ღოდობერიული, ახვანური...), ყველაზე ახალი კი ის ორკლასოვანი სისტემა ჩანს, სადაც ვინ-კატეგორიისა და რა-კატეგორიის სახელები თითო გრამატიკულ კლასს ქმნიან და ვინ კლასისათვის (I კლასისათვის ნივთის მეორე კლასის (ე. ი. მეოთხე კლასის) ფორმანტებს (**დ, რ, ფ**) ხმარობენ (თაბასარანული).

¹ У. Мейланова. Об отраж. катег. граммат. классов в дагестан. языках, Уч. зап. Инст. ист., яз. и лит. имени Г. Цадаса, XIII, 1964, Угв. 13.

ორკლასოვანი სისტემა გულისხმობს ვინ-კლასსა და რა-კლასს (ამის მაგალითი თაბასარანულია). კლას-კატეგორიათა რაოდენობის მხრივ იგი იმეორებს ამოსავალ ვითარებას, მაგრამ ამოსავალ ორკლასოვნობასა და ამ ორკლასოვნობას შორის თვალსაჩინო სხვაობა დასტურდება: ეს ორკლასოვანი სისტემა სამკლასოვანი სისტემის გამარტივების შედეგია, ამ სამკლასოვან სისტემაში კი ადამიანის ორი დანივთის ერთი — ბ-კლასი გვექონდა. ადამიანის პირველ კლასს ვ-ნიშანი მოუდიოდა, მეორისათვის კი ა ($\leftarrow\leftarrow\leftarrow$) გვექონდა, წარმოშობით ნივთის (მეორე) კლასის ფორმანტი.

ამ სამკლასოვანი სისტემიდან ორკლასოვანმა სისტემამ შეინარჩუნა ნივთის კლასის ბ-ფორმანტი და მისი ფონეტიკური ვარიანტი (ოღონდ ეს ბ-კლასი ნივთის მეორე კლასია). მოსალოდნელი იყო, რომ ადამიანის კლასისთვის პირველი კლასის ვ-ფორმანტს გამოიყენებდა ორკლასოვანი ენა, მაგრამ — არა: ადამიანის კატეგორიას აქ აღნიშნავს მეორე კლასის ფორმანტი დ (და მისი ფონეტიკური ვარიანტები — რ/რ/დ). ამრიგად, ორკლასოვან სისტემაში ვინ-კატეგორია მეორე გრამატიკული კატეგორიის ფორმანტებს განაზოგადებს (ისევე, როგორც რა-კატეგორიის ერთ კლასში გაერთიანებისას ბ-ფორმანტი საერთოდ ნივთის აღსანიშნავად განზოგადდა). მრავლობითში (§ 22) განზოგადებული ფუნქციით ნივთის კატეგორიის ფორმანტები (ბ, დ, რ, ა) იხმარებოდა, ორკლასოვან სისტემაში ნივთის კატეგორიის ფორმანტი მხოლოდობითშიც არის გამოყენებული განზოგადებული ფუნქციით. პირველი კლასის ნიშან ვ-ს განზოგადების ფუნქცია არ ეკისრება.

თავდაპირველი ორკლასოვნობა სამკლასოვანი და ოთხკლასოვანი სისტემის წინამორბედი, მეორეული ორკლასოვნობა გრამატიკული კლასის მოშლის წინა საფეხურია.

§25. გრამატიკული კლასების აღნიშვნა სუბსტანტივებში

კლასებად სუბსტანტივები (არსებითი სახელები) ჯგუფდება. რა ჯგუფს (კლასს) განეკუთვნება სახელი, ამას სინტაქსური საშუალებით ვარკვევთ (§17): ჩაჩურში საბუ „ირემი არის, ირემია“, ჰოზუ დუ „ბელურა არის, ბელურა“, სამოვარ დუ „სამოვარი (თვითმადული) არის“, „თვითმადულია“, ჩაი დუ „ჩაი არის, ჩაია“¹. აქ მეშველი ზმნა დაირთავს სხვადასხვა გრამატიკული კლასის ნიშანს, და ამ ნიშნის მიხედვით ვას-

¹ П. У с л а р, Чечен. яз., §12, გვ. 11.

კვნით, რა გრამატიკულ კლასსაც განეკუთვნება ჩაჩნურში სახელი („ირემი“, „ბელურა“, „სამოვარი“, „ჩაი“)...

ასევე სხვა ენებშიც: ხუნდ. ემენ **ვ**-უგო „მამაა“, ებელ **დ**-იგო „დედაა“, ტილ **ბ**-უგო „ჯოხია“... მეშველი ზმნის (და, საერთოდ, ზმნის) გარდა, ამავე მიზნით შეიძლება გამოიყენონ ყოველი სიტყვა, რომელიც კი იცვლება ამჟამად გრამატიკული კლასების მიხედვით: ჩვენებითი ნაცვალსახელები (ხუნდ. ჰა-უ, ჰა-დ, ჰა-ბ, „ეს“... მესამე პირის ნაცვალსახელი, ხუნდ. დო-უ, დო-დ, დო-ბ „ის“ «OH», «ОНА», «ОНО»), ზედსართავი სახელი (ხუნდ. ჰიტინა-უ, ჰიტინა-დ, ჰიტინა-ბ, „პატარა“), მიმღეობა (ხუნდ. ვ-უგე-უ, დ-ი-გე-დ, ბ-უგე-ბ „მყოფი“), ადგილის ზმნისართი (ჰანი-უ, ჰანი-დ, ჰანი-ბ „აქ“)... რაოდენობითი რიცხვითი სახელი (მაგალითად, ლაკურში: ცა-ვ-ა, ცა-რ-ა, ცა-ბ-ა „ერთი“)...

კლასნიშნის სახელებთან შეხამება გაგვირკევებს, რა კლასს განეკუთვნება სუბსტანტივი ამა თუ იმ ენაში: სინტაქსური საშუალება აუცილებლად გვჭირდება, რადგანაც სუბსტანტივებს გრამატიკული კლასის ნიშანი არ დაერთვის.

ძველად გრამატიკული კლასის ფორმანტი სუბსტანტივებსაც უნდა ჰქონოდა. ძველი ვითარების გადმონაშთები აქაიქ შემორჩენია ენებს. ამის ცნობილი მაგალითი იქნებოდა ხუნძური სუბსტანტივები:

ვ-აც „ძმა“, **დ**-აც „და“... **ვ**-ას „ვაჟიშვილი“, **დ**-ას „ქალიშვილი“... **ბ**-ას „ნაშიერი (ცხოველისა)“...

როცა ხუნძი ამბობს: ჰიტინა-უ **ვ**-ას ჰანი-**ვ ვ**-უგო „პატარა ვაჟი (შვილი) აქ არისო“ ამოსავალია კლასი სახელისა (ვ-ას) **ვ**-; ამ ნიშანს იმეორებს ატრიბუტივი (ჰიტინა-უ „პატარა“), ზმნა (ვ-უგო „არის“... | გრამ. კლ.), ზმნისართი (ჰანი-**ვ** „აქ“): კლას-ნიშნის სუბსტანტივი განსაზღვრავდა, რა კლას-ნიშნებიც უნდა ჰქონოდა მასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სიტყვებს (ზედსართავს, ზმნას, მიმღეობას, ზმნისართს)...

სუბსტანტივის (არსებით სახელს) თან ახლდა კლასიფიკატორი როგორც ძვ. ბერძნულსა, გერმანულსა და ფრანგულს — ნაწევრები (δ, η, τὸ... der, die, das,... le, la), ოღონდ კლასიფიკატორი სახელის ფუძეში შედიოდა, ძვ. ბერძნულს, გერმანულსა და ფრანგულში ნაწევრები სახელს ერთვის (და არა — ფუძეს): ამ ენებში ნაწევარი წინ უძღვის სახელს. სხვა ენაში შეიძლება მოსდევდეს (ასეა ბულგარულში: наука-та... ძვ. ქართ. კაცი იგი... ბასკ. გიზონ-ა „კაცი იგი“ -ა განსაზღვ. ნაწევარი).

თუ წინათ სუბსტანტივთან შეთანხმებული სიტყვები სუბსტანტივის კლას-ნიშანს იმეორებდნენ, ამჟამად უკლასიფიკატორო სუბსტანტივის გრამატიკულ კლასს მასთან შეთანხმებული სიტყვებით (ზმნით, ზედსართავით, მიმღეობით, ნაცვალსახელით...) ვარკვევთ.

კლასიფიკატორები სახელებს დროთა ვითარებაში დაჰკარგვიათ. აქა-იქ შემოგვრჩენია ფუძეს შეხორცებულ კლასიფიკატორები; ესაა ნივთის კატეგორიათა კლასიფიკატორები (ადამიანისა შემოგვინახა მხოლოდ იქ, სადაც სხვადასხვა გრამატიკული კლასის შეპირისპირება გვექონდა: ვ-აც — მ-აც, ვ-ას — მ-ას...).

ფუძესშეხორცებული კლასიფიკატორების ნიმუშად შეიძლება დაგვესახელებინა: ხუნდ. რ-აკ „გული“ (რ-წინათ IV კლ. ფორმანტი იყო; ახლა ზმნის მრავლობითს აღნიშნავს: რ-უგო „არიან, ხართ, ვართ“ — სამივე კლასის სახელებზე ითქმის).

ხუნდ. რ-ალი „ბრძოლა“ (მასდარია) — ალიზე (ინფინიტივი).

ხუნდ. რ-ეტელ „ტანისამოსი“.

ხუნდურში ისევე, როგორც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ძირეული მორფემა რ-თი ვერ დაიწყებოდა. ამიტომ ყველა თავკიდური რ-სუბსტანტივებში შეიძლება წარმოშობით კლასის ნიშანი რ- იყოს: რ←დ...

დარგული რ-ურსი „ქალიშვილი“, რ-უძი „და“ რ-კლასიფიკატორს შეიცავს, როგორც ამას სპეციალურ ლიტერატურაში სამართლიანად აღნიშნავენ.

ჩაჩნ. დუოგ, ბაცბ. დაკ... შეიცავს კლასიფიკატორ დ-ს (IV კლ.); ეს დ- ფუნქციურად იგივეა, რაც რ- (რ-აკ, რ-ალ, რეტელ, რ-ურსი, რ-უძი — სახელებისა), ოღონდ ფონეტიკურად უფრო ძველი ვარიანტია, ვინემ რ: რ←დ.

ლაკ. დ-უმ „ქალიშვილი“, დარგ. რ-ურსი-ს მსგავსად წარმოგვიდგენს ფუძეს შეხორცებულ დ-კლასიფიკატორს.

ბ-კლასიფიკატორიც დასტურდება ფუძის შედგენილობაში: ხუნდ. ბაყ „მზე“ და ყო „დღე“ ერთი და იგივე ფუძეა: ბაყ←ბა-ყო (ხუნდ. ზმნა „ბაყო-აზე“ „მზეზე გატანა“, „გამზეურება“): ბაყო ხუნდურში „მზეც“ უნდა ყოფილიყო და „დღეც“: კლასიფიკატორი ბა- დაკარგა „დღემ“ (ყო), კლასიფიკატორი ბ- შემორჩა „მზეს“ (ბაყ; შდრ. ლაკ. ბარლ, არჩ. ბარხა. ჩაჩნ. მალხ. უდ. ბეღ, ლეზგ. რ-ალ „მზე“¹).

ფუძეს შეხორცებულ კლასიფიკატორებს გარკვეული მნიშვნელობა აქვს სახელთა დაჯგუფების ისტორიის თვალსაზრისითაც: ლაკ. დუმ „ქალიშვილი“ ახლა ბ-კლასს განეკუთვნება (დუმ ბ-ურ-ი „ქალიშვილია“), გაქვავებული კლასიფიკატორი დ- კი ცხადყოფს, რომ „დუმ დ-ური“ უნდა ყოფილიყო; დუმ „ქალიშვილი“ დ (IV) კლასისა ყოფილა (როგორც, ვთქვათ, შ არსა „ქალი“ ამჟამად).

¹ Ун. Мейланова, Катег. класса в им. сущ., გვ. 13—21.

§26. გრამატიკული კლასების ისტორიისთვის დაღესტნურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში.

გრამატიკული კლასები, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია, პროდუქტიულია ყველა ნახურ ენაში, არა გვაქვს არც ერთ ქართველურ ენაში ამჟამად (§18). სადაა შემონახული ძველი ვითარება — ნახურსა თუ ქართველურ ენებში? ამაში გარკვევის საშუალებას იძლევა ის ენები, სადაც გრამატიკული კლას-კატეგორია ზოგ ენას აქვს და ზოგს და ზოგს — არა, ე. ი. სადაც ნახურის ვითარებაც დასტურდება და ქართველური ენებისაც; ასეთია დაღესტნური ენები, ერთის მხრივ, აფხაზურ-ადიღური, მეორე მხრივ.

სადაა დაცული ძველი ვითარება: ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ, ლაკურ, დარგულ, არჩიბულ, წახურ, რუთულურ... ენებში, სადაც სახელთა გრამატიკული კლასები გაირჩევა, თუ ლეზგიურში, აღულურსა და უდიურში, სადაც ასეთი გარჩევა არა გვაქვს. ზედმიწევნით რომ ვთქვათ, საკითხი ეხება მხოლოდ ლეზგიურ ქვეჯგუფს: მხოლოდ ამ წრის ენებშია, რომ კლას-კატეგორიის არმქონე სამი ენა გვაქვს (ლეზგიური, აღულური, უდიური), მეტწილს კი ლეზგიური წრის ენათა შორის (ბუდუხურს, კრიწულს, ხინალულურს, წახურს, რუთულურსა და არჩიბულს, აგრეთვე თაბასარანულს გრამატიკული კლას-კატეგორია მოეპოვება. დაცულია იგი ლაკურში, დარგულში და ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური წრის ყველა ენაში).

სადაც არა გვაქვს, იქ და იკარგა, თუ სადაც გარჩეულია, იქ განვიტარდა?

ზევით უკვე ითქვა (§25), რომ ლეზგიურშიც, აღულურსა და უდიურში სპეციალისტებმა (მ. ჰაჯიევი, უ. მეილანოვა, ევგ. ჯეირანიშვილი, გ. თოფურია) სახელთა ფუძის შემადგენლობაში გამოავლინეს უფუნქციო კლასნიშნები: ისინი ფუძეს არიან შეხორცებული, ფუძისეულ მასალად წარმოგვიდგებიან (ისევე, როგორც ხუნძ. სახელთა ბაყ „მზე“, რაკ „გული“, რადი „ბრძოლა“, ლაკ. დუმ „ქალიშვილი“... თავკიდური ბ, რ, დ...).

ამრიგად, დაღესტნის ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში გარჩეული ყოფილა გრამატიკული კლასების მორფოლოგიური კატეგორია; სადაც ამჟამად არა გვაქვს (ლეზგიურში, აღულურსა და უდიურში), ეს კატეგორია მოშლილია. ყველა დაღესტნურ ენას ისევე მოეპოვებოდა ეს მორფოლოგიური კატეგორია, როგორც ნახურ ენებს ამჟამად.

ასეთსავე დასკვნამდე მივჰყავართ აფხაზურ-ადიღურ ენათა ჩვენებას: ადიღურ ენებში გამოვლენილია სახელთა ფუძეს შეხორცებული კლასნიშნები (გ. როგავა)¹. გრამატიკული კლას-კატეგორია უცხო არ უნდა ყოფი-

¹ Г. Р о г а в а, К вопросу о структуре именных основ и категориях грам. классов в адыг. Языках, Тб., 1956.

ლიყო უბიხურისთვისაც. აფხაზური ამჟამადაც განასხვავებს გრამატიკულ კლასებს.

ეს კია, რომ კლასის ნიშნები ერთი და იგივე არაა აფხაზურ ზმნაში, ნაცვალსახელებს, რიცხვით სახელებსა და არსებით სახელთა მრავლობითში (§19). მასთან ნაცვალსახელებსა და ზმნაში ადამიანის კატეგორიაში მამაკაცისა და ქალის გარჩევაც გვაქვს: II პ.: უარა „შენ (მამაკაცი)“, ბ-არა „შენ (ქალი)“, III პ.: ლარა „ის (ქალი)“, ღარა „ის (ნივთი)“... ჯგ-ბა „ორი (რამ)“, ჯგ-ჯა „ორი (ვინმე)“... აჰკენ-ცა „ბიჭები“, ანაბა-ქჷა „ხელები“...

აფხაზური რომ სხვადასხვა მეტყველების ნაწილში გრამატიკული კლასების განსხვავებულ ფორმანტებს მოიხმარს, მეორეული მოვლენა უნდა იყოს. ეს გარემოება (აგრეთვე მამაკაცის და ქალის გრამატიკული ფორმანტებით გარჩევა) იმის მომასწავებელი ჩანს, რომ გრამატიკულ კლას-კატეგორიის ის სისტემა, რაც დადესტნურსა და ნახურ ენებში გვაქვს, აფხაზურში ერთგვარად შერყეულია. ამ მხრივ აფხაზური ერთგვარად თაბასა-რანულის ვითარებას მოგვაგონებს.

აფხაზურ-ადილურ ენათა მეტ წილს (ადილურ ენებს, უბიხურს) გრამატიკული კლას-კატეგორია დაუკარგავს; ძველად ეს კატეგორია აფხაზურ-ადილურ ენათა ჯგუფის ყველა ენაში გარჩეული უნდა ყოფილიყო.

გრამატიკული კლას-კატეგორიის ისტორიასთან დაკავშირებით სპეციალისტების ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება: ლეზგიური, უდიური, ადილური ენები გეოგრაფიული განლაგების მიხედვით პ ე რ ი ფ ე რ ი უ ლ ენებს წარმოადგენენ, იბერიულ-კავკასიურ ენათა გავრცელების კიდზე მოიპოვებიან, შესაბამისად, სხვა წრისა და სტრუქტურის ენათა უფრო ინტენსიურ გავლენას განიცდიდნენ. ასეთი გავლენის მნიშვნელობას კი ენათა განვითარებაში ვერ უგულვებლავყოფთ (ენის განვითარების შინაგანი ფაქტორებით არ ამოიწურება ენაში მომხდარი ცვლილებები)¹.

§27. გრამატიკული კლასების ისტორიისთვის დადესტნურსა და აფხაზურ-ადილურ ენებში

არც ახალსა და არც ძველ ქართულს, არც ზანურსა და არც სვანურს გრამატიკული კლასის გარჩევა არ ახასიათებს. ამას ემყარებოდნენ, პირველ ყოვლისა, მკვლევრები, როცა ასკვნიდნენ: ქართველური ენები მთის კავკასიური ენების მონათესავე არ უნდა იყოსო. ასეთ შემთხვევაში ავიწყ-

¹ A. D i r r, Einführung..., 1928.

ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, 1937, გვ. 257.

დებოდათ ერთი ზოგადი დებულება, რომელიც ჯერ კიდევ ავგ. შლაიხერმა წამოაყენა: შედარებისას შესადარებელ მოვლენათა ისტორია უნდა გავითვალისწინოთო. ამავე დებულებას იცავდა ალ. ცაგარელიც: ქართული ენის ტიპი უნდა აღვადგინოთ და მერე შევუდაროთ სხვა ენებსაო; ქართველურ ენებს კი მთის კავკასიურ ენებს უდარებდნენ და უდარებენ იმ სახით, რაც მათ ახლა აქვთ.

ახლანდელი სახით აფხაზური რომ ლეზგიურს შევუდაროთ, მათ შორის გაცილებით მეტი სხვაობა აღმოგვაჩნდება, ვინემ აფხაზურსა და ქართულს შორის, — სხვაობაა არა მხოლოდ მორფოლოგიის ფაქტებს შორის, არამედ მორფოლოგიის ტიპს შორისაც (აფხაზურს ბრუნვის კატეგორია არა აქვს, ლეზგიურს ბრუნვათა სისტემა მოეპოვება; აფხაზური ზმნა კატეგორიებით მდიდარია, კერძოდ, მას პირთა რთული სისტემა აქვს, კლასებსაც განასხვავებს; ლეზგიური ზმნა კი არც პირის კატეგორიას იცნობს, არც კლასების მიხედვით იცვლება, არც მრავლობითს რიცხვს განარჩევს; ასეა ამჟამად; წინათ ლეზგიურსაც მოეპოვებოდა გრამატიკული კლასების კატეგორია).

გრამატიკული კლასის ნიშანი ძველად არსებით სახელებს მოუდიოდა პრეფიქსების სახით (ხუნდ. რაკ „გული“, ლაკ. დუმ „ქალიშვილი“... §25).

ამჟამად არსებითი სახელი კლასიფიკატორს არ შეიცავს: არსებით სახელებს გრამატიკული კლასის ნიშნები არსად დაერთვის (თვით ისეთ ენებში, როგორცაა, ნახური ენები, სადაც გრამატიკული კლასი ყველა ენას აქვს): არსებით სახელებს დაეკარგათ კლასის მაჩვენებელი თავსართები — გრამატიკულ კლასებად დაყოფას სინტაქსური საშუალებით გადმოსცემს სათანადო ენა.

როცა გრამატიკული კლასების კატეგორია მოიშლება, ჩვეულებრივ სათანადო ფორმანტიც იკარგება (ასეა კლასოვან ენათა არსებითი სახელების მეტ წილში); მაგრამ შესაძლებელია გრამატიკული კლასის ნიშანი შემოგვენახოს; აქ ორი შესაძლებლობა გვაქვს: უფუნქციო ფორმატი ფუძეს უხორცდება, ფორმანტად არ შეიცნობა, ფუძისეულ მასალას განეკუთვნება; ფუძის შედგენილობის ეტიმოლოგიურმა ანალიზმა შეიძლება გამოგვაყოფინოს „გაქვავებული ფორმანტი“ (ხუნდ. რაკ „გული“, ბაყ „მზე“, ჩაჩნ. დუოგ „გული“, ლაკ. დუმ „ქალიშვილი“...).

შესაძლებელია გრამატიკული კლასის კატეგორია მოიშალოს, კლასის ნიშანი შემოგვრჩეს ფორმატად, ოღონდ ფუნქციის ცვლით.

ქართველურ ენებში დასტურდება, როგორც გაქვავებული კლასნიშნები (ფუძის შემადგენლობაში), ისე ფუნქციაშეცვლილი ფორმანტები გრამატიკული კლასებისა¹.

¹ დაწვრილებით: არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942.

გრამატიკული კლასი ორი უნდა ყოფილიყო: ვინ-კატეგორიისა და რა-კატეგორიისა, ანუ ადამიანის კატეგორიის მანიშნებელი და ნივთის კატეგორიის მაჩვენებელი. ერთიცა და მეორეც გაუდიფერენცირებელი ჩანს.

ამჟამად ვინ და რა კატეგორიები ქართული ენის მორფოლოგიაში შეპირისპირებულია სადაურობის აღნიშვნისას:

კახ-ელ-ი მევენახე — კახ-ურ-ი ღვინო...

თბილის-ელ-ი მოქალაქე — თბილის-ურ-ი შემოდგომა...

მაგრამ ასეთი გარჩევა არც ზანურში გვაქვს და არც სვანურში; თვით ქართული ენის დიალექტებში ამ სუფიქსებს ყოველთვის არ აღმოაჩნდება ასეთი ფონქცია (გარეჯ-ულ-ი ითქმის გარე-კახეთში გარეჯ-ელ-ის ნაცვლად; ქუთათ-ურებ-ი ქუთათისლებს ნიშნავს...). სალიტერატურო ქართულში არ არის გარჩეული კითხვით სიტყვაში ნივთი და ადამიანი: სადაური ხარ?.. სადაური ყველია?.. (შდრ. მოხეტრი: სადავ-ელ-ი ხარ?).

საფიქრებელია, რომ -ელ და -ურ სუფიქსთა დანიშნულება არ უნდა ყოფილიყო ვინ და რა კატეგორიის სახელთა გარჩევა. ასეთი კატეგორიები ენაში იყო და მათ არსებობას ადასტურებს -ელ-ისა და -ურ-ის შეპირისპირება.

მამასადამე, სადაურობის -ელ და -ურ სუფიქსთა გამოყენება ვინ და რა-კატეგორიის სახელებისათვის იმავე რიგის მოვლენა ჩანს, რაც აფხაზურში სახელთა მრავლობითის წარმოებისას გვაქვს: -ცა ვინ-კატეგორიის სახელებს მოუდის, -ქა -რა-კატეგორიისას; არც -ცა და არც -ქა ადამიანისა თუ ნივთის აღმნიშვნელი სუფიქსები არ ყოფილა და, თუ ენამ გამოიყენა საამისოდ, ეს შესაძლებელი გახდა იმიტომ, რომ ენაში სათანადო კატეგორიები გაიჩინოდა.

განსხვავებული ვითარება გვაქვს ქართულ ნაწარმოებ სახელებში, იქნება ეს არსებითი სახელისაგან ნაწარმოები სახელი (ძმა — მო-ძმ-ე), თუ ზმნისაგან ნაწარმოები სახელი (კერ-ავ-ს — მ-კერ-ავ-ი, სა-კერ-ავ-ი).

ამ ნაწარმოებ სახელებში შეპირისპირებულ ფორმანტთა სისტემა დასუსტდება.

შეპირისპირებულ წყვილთა ერთი წევრი ვინ-კატეგორიის სახელს გულისხმობს, მეორე — რა-კატეგორიისას სრული კორელაციის სახით:

ვინ? მე-ზუერ-ე „მე-ბაჟე“, ძვ. ქართ. ზუერ-ი „ბაჟი“.

რა? სა-ზუერ-ე „საბაჟო“.

წყალ-: ვინ? მე-რწყ-ულ-ი „წყლის მომტანი“ — რა? სა-რწყ-ულ-ი „წყლის მოსატანი ჭურჭელი“.

გზა-: მო-გზა-ურ-ი „ვინც გზაშია“ — სა-გზა-ურ-ი „რაც გზაში თან მიაქვთ“.

ხარი-: ახ. ქართ. მე-ხრ-ე „ვინც ხარებს მწყემსავს“ — სა-ხრ-ე „რი-
თაც ხარებს ერეკებიან“.

თავი: მე-თა-ურ-ი „მოთავე“ („საზოგადოებრივი მოძრაობის მეთაუ-
რი“) — **სა-თა-ურ-ი** („თავში დაწერილი“, „წიგნის სათაური“).

მე-თავსართი ახლა ითვლება ნიშანდობლივად პროფესიის აღმნიშვნე-
ლი სახელებისათვის: მე-ნავ-ე, მე-ლორ-ე, მე-ცხვარ-ე, მე-აქლემ-ე, მე-ურმ-ე,
მე-ქოთნ-ე, მე-პურ-ე, მე-წისკვილ-ე, მე-ზურნ-ე... მაგრამ **მე** მოუღის ისეთ
ნაწარმოებ სახელებსაც, როგორცაა: მე-მამულ-ე, მე-წვრილმან-ე, მე-
ქრთამ-ე, მე-ურნ-ე, მე-საკუთრ-ე...

პროფესია-მესაქმეობაზე ლაპარაკი აქ გაჭირდებოდა, თუმცა სახელისა-
გან ნაწარმოები სახელები გვაქვს და იგივე მე-პრეფიქსია გამოყენებული...

მე-ცხვარ-ე-სა და მე-მამულ-ე-ს საერთო ის აქვთ, რომ ერთიცა და
მეორეც ადამიანს აღნიშნავს, ვინ-კატეგორიის სახელებს განეკუთვნება.
პროფესია-მოსაქმეობის აღნიშვნა, რაც ამჟამად ჩვეულებრივია მე-პრე-
ფიქსისათვის, მეორეულია, რეინტერპრეტაციის შედეგს წარმოადგენს.

მე-პრეფიქსის გარდა ამ ნაწარმოებ სახელებში **ე**-სუფიქსიც მონაწი-
ლეობს, ამრიგად „პროფესია-მოსაქმეობა“ პრეფიქს-სუფიქსით, **ო რ ი -
ფ ო რ მ ა ნ ტ ი თ**, აღინიშნება, ეს კი ა გ ლ უ ტ ი ნ ა ც ი ი ს პ რ ი ნ -
ც ი პ ს არ ეგუება (§ 15): ორ ფორმანტს ორი ფუნქცია უნდა ჰქონდეს;
ერთი (პრეფიქსი **მე**-) ადამიანზე მიუთითებდა; მეორესაც (სუფიქსს) თავი-
სი ფუნქცია უნდა ჰქონოდა (**-ე**←-ელ ფუძის დეტერმინატივია მარტივ სა-
ხელებში: რძე←**ს**-ძ-ე...).

მ- და **ს**-პრეფიქსები შეპირისპირებულია მიმღეობაში: **მ**-ჭრ-ელ-ი და
სა-ჭრ-ელ-ი... **მ**-კერავ-ი — **სა**-კერ-ავ-ი...

ამჟამად **მ**-თავსართიანი მიმღეობა აწმყო დროის **მ** ო ქ მ ე დ ე ბ ი თ ი
გვარისად მიიჩნევა, **ს**-თავსართიანი — **მ** ყ ო ფ ა დ ი დროისა და ვნებითი
გვარისად, ნამყო დროშიც ვნებითი გვარის მიმღეობა გვაქვს, მას პრეფიქ-
სად **ნ** ა-მოუღის (**ნა**-ჭრ-ი... **ნა**-კერ-ი...) ანდა **-ილ//ულ** — სუფიქსი: გა-ჭრ-
ილ-ი, შე-კერ-**ილ**-ი, აგებ-ულ-ი...

ამგრიგად, აწმყო დროის მიმღეობა ვნებითს ვერ აწარმოებს, მყოფად-
სა და ნამყოს, პირუკუ, მოქმედებითი არ ეწარმოება.

აწმ. **მ**-ხგნ-ელ-ი — **მ** ყ ო ფ. **სა**-ხგნ-ელ-ი (**//სა**-ხნავ-ი) — **ნ** ა მ ყ ო:

ნა-ხნავ-ი — ნამყო სუფიქსიანი: ხნ-ულ-ი

აწმ. **მ**-თესვ-ელ-ი — **მ** ყ ო ფ. **სა**-თეს-ავ-ი (**//სა**-თეს-ი) — **ნ** ა მ ყ ო:

ნა-თეს-ი — ნამყო სუფიქსიანი: [და]-თეს-**ილ**-ი.

აწმ. **მ**-შენებ-ელ-ი — **მ** ყ ო ფ. **სა**-შენებ-ელ-ი (**//სა**-შენ-ი) — **ნ** ა მ ყ ო:

ნა-შენ-[ებ]-ი — ნამყო სუფიქსიანი: [ა]-შენებ-ულ-ი.

აწმ. **მ**-კეთებ-ელ-ი — **მ** ყ ო ფ. **სა**-კეთებ-ელ-ი **ნ** ა მ ყ ო: **ნა**-კეთებ-ი

- ნამყო სუფიქსიანი: [გა]-კეთებ-**ულ**-ი
 აწმ. **მ**-ხსნ-ელ-ი — მ ყ ო ფ. **სა**-ხსნ-ელ-ი ნ ა მ ყ ო: **ნა**-ხსნ-ი — ნამყო
 სუფიქსიანი: ხსნ-**ილ**-ი
 აწმ. **მ**-თქმ-ელ-ი — მ ყ ო ფ. **სა**-თქმ-ელ-ი — ნ ა მ ყ ო: **ნა**-თქვამ-ი —
 ნამყო სუფიქსიანი: თქმ-**ულ**-ი
 აწმ. **მ**-სმენ-ელ-ი — მ ყ ო ფ. **სა**-სმენ-ელ-ი (**//სა**-სმენ-ი) — ნ ა მ ყ ო:
 [მო]-**ნა**-სმენ-ი — ნამყო სუფიქსიანი: [მო]სმენ-**ილ**-ი
 აწმ. **მ**-ხსენებ-ელ-ი — მ ყ ო ფ. **სა**-ხსენებ-ელ-ი — ნ ა მ ყ ო:
ნა-ხსენებ-ი — ნამყო სუფიქსიანი: ხსენებ-**ულ**-ი
 აწმ. **მ**-კითხვ-ელ-ი (**//მ**-კითხავ-ი) — მ ყ ო ფ. **სა**-კითხავ-ი (**//სა**-კითხი)
 — ნამყო: **ნა**-კითხ-ი — ნამყო სუფიქსიანი: კითხ-**ულ**-ი...

ერთი და იგივე პრეფიქსები (**მ**-, **სა**-) დროსაც აღნიშნავს თითქოს და გვარსაც. ერთი ფორმანტი ორი მორფოლოგიური ფუნქციით აგლუტინაციის პრინციპს ეუტხოება: ერთ ფორმანტს შეიძლება ჰქონოდა ერთი ფუნქცია, მეორე — შემდეგ განვითარებულია შეიძლება იყოს.

რა უნდა ყოფილიყო ამ ფორმანტების დანიშნულება: დროის აღნიშვნა თუ გვარისა? არც ერთი და არც მეორე. გვარების გარჩევა რომ ვერ იქნებოდა ამ თავსართების დანიშნულება, იქიდანაც ჩანს, რომ უგვარო (ე.წ. საშუალო გვარის) ზმნებსაც დაერთვის ეს ფორმანტები: ვ ა ლ-ს: **მა**-ვალ-ი — **სა**-ვალ-ი — **ნა**-ვალ-ი (ვლ-ილ-ი)... მავალი — მოქმედებითი გვარისა ვერ იქნება, ასევე — **სავალი** და **ნავალი**— ვნებითისა¹.

მ- — ს ა - (ნ ა -)² პრეფიქსთა კ ო რ ე ლ ა ც ი ა მ ი მ ლ ე ო ბ ა შ ი იმავე ხასიათისაა წარმოშობით, როგორც არსებითი სახელები - ს ა გ ა ნ ნ ა წ ა რ მ ო ე ბ ს ა ხ ე ლ ე ბ შ ი გვქონდა: **მე**-ხრ-ე — **სა**-ხრე, **მე**-ზურ-ე — **სა**-ზურ-ე, **მე**-რწყ-ულ-ი — **სა**-რწყ-ულ-ი... **მ**-პრეფიქსიანი მიმლეობა ადამიანზე მიუთითებდა, **ს[ა]**-პრეფიქსიანი კი — ნივთზე, **ვინ**-კატეგორიის აღმნიშვნელი **მ**- და **რა**-კატეგორიის ფორმანტი ს[ა] ა ერთმანეთს ეფარდებოდნენ.

ბუნებრივია, თუ გარდამავალ ზმნებში **მ**-პრეფიქსი მოქმედებითი გვარისად გააზრიანდა, საპირისპირო **ს**- ვნებითი გვარისად: ადამიანი — აქტიურია, ნივთი — პასიური.

მ-თავსართიანი მიმლეობა **ვინ**-კატეგორიისა რომ იყო და **ს**-თავსართიანი — ნივთისა, ეს ამჟამადაც საგრძნობია (მიუხედავად იმისა, რომ **მ**- და **ს**- თავსართების ფუნქცია განზოგადდა და გვაქვს: **მ**-გზნებარ-ე სიტყვა,

¹ დროთა საკითხი ცალკე განხილვას საჭიროებს (სათანალო საწარმოებელ ფუქსთან დაკავშირებით).

² ნ ა-თავსართის საკითხს ქვემოთ დავუბრუნდებით.

ერთის მხრით, **სა**-ნატრ-ელ-ი ძმა, მეორე მხრით... (შდრ. **მ**-მდიდარი ვაჭარი და **მ**-დიდარი-ი ქვეყანა...).

ამრიგად, **მ** და **ს(ა)**- პრეფიქსების კორელაციას სისტემური ხასიათი აქვს არსებით სახელებისაგან ნაწარმოებ სახელებშიცა და ნაზმნარ სახელებშიც, როგორცაა მიმდებარე. კორელაციის ეს სისტემური ხასიათი ცხადყოფს, რომ ადამიანისა და ნივთის კატეგორია, **ვინ**-სახელთა და **რა**-სახელთა კატეგორია ქართულში გარჩეული ყოფილა მორფოლოგურადაც: ქართული ენა განასხვავებდა გრამატიკულ კლას-კატეგორიას. **ვინ**-კატეგორიის სახელებს ერთი პრეფიქსი (**მ**-//**ვ**-) აღნიშნავდა, ნივთისათვის ძირითადი ნიშანი იყო **ს**- (დიალექტური თუ ფონეტიკური ვარიანტებით **დ**-, **ლ**-, **ნ**-...).

გრამატიკული კლას-კატეგორია კორელაციის გარეშეც გვხვდება ძველ ქართულში. ესაა ფუძეს შეხორცებული კლას-ნიშნები: **ვინ**-კატეგორიის სახელებში იგივე **მ**-თავსართი და **ს**- (**მ**-//**ნ**-//**დ**-//**რ**-) — ნივთისაში.

მ- პრეფიქსი გვაქვს ფუძეებში: **მ**-ეგრ-ელ-ი („ეგრ-ის-ის მკვიდრი“) — ეგრ-ელ-ი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც ეგვიპტის მკვიდრი „ეგვიპტელ“-ად ითქმის; ძვ. ქართულში ეგვიპტ-ელ-ი-ც გვხვდება და მ-ეგვიპტ-ელ-იც, რაიც **მ**-ეგრ-ელ-ის ტოლი წარმოებაა. მე-გვიპტ-ელ-ში -ელ-კორელაციაში იყო მ-სთან; აქედან მოდის მისი ახლანდელი ფუნქცია.

ფუძეს შეხორცებული **მ**-პრეფიქსი გამოიყოფა **მ**-აჩაბ-ელ-შიც: აჩაბ-ეთ-ის მკვიდრი უნდა თქმულიყო *აჩაბ-ელ-ად, გვაქვს კი მაჩაბელ-ი. **მ**-არგუ-ელ-ი (შდრ. მარგუელ-ა-შვილ-ი) არგუ-ეთ-იდან ნაწარმოები ჩანს. მ-ეტრ-ეველ-ს (სიმ. ჯანაშიას ვარაუდით) იტრია (სოფლის სახელი) უნდა ჰქონოდა ამოსავლად.

ძველ ქართულში გვაქვს საყდრის მპყრობელთა წოდებულება: **მ**-როგ-ელ-ი, **მ**-ტბევ-არ-ი, **მ**-აწყურ-ელ-ი:

მ-როგ-ელ-ად (იხ. ლეონტი მროველი) რუ-ის-ის მიტროპოლიტი იწოდებოდა: **რუ**-ის: მ-რუ-ელ-→მ-როგ-ელ...

მ-ტბევ-არ-ი — ტბ-ეთ-ის ეპარქიის განმგებელი: ტბ-ეთ-: მ-ტბ-ევ-არ-ი (ვ-ს განვითარებითა და -არ სუფიქსის დართვით: -არ-//**ელ**-).

მ-აწყურ-ელ-ისათვის ამოსავალია **აწყურ**-, აწყურ-ის ძველი ვარიანტი (აწყურ → აწყურ-; შდრ. საკურთხ-ი → საკურთხ-ი); აწყურ-: მ-აწყურ-ელ-ი.

მ-შუგ-ალ-ე (ძმანი მისნი... აღარნერსე უხუცესი და გუარამ მრწემი მშუგალესა მას ძმასა მორჩილ ექმნეს... ხანძ. 28 სტრ. 7 ზემ.): უხუცესი — მრწემი — მშუგალე = უფროსი, უმცროსი, შუათანა (საშუალო).

ამჟამად **სა**-თავსართიანი წარმოება ადამიანის მსაზღვრელადაც იხმარება („საშუალო გლეხი“) და ნივთისაც („საშუალო სკოლა“, „საშუალო ნიჭი“). „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“-ში დაცული „მ-შუალ-ე“ კი მოწმობს, რომ ადამიანზე ითქმოდა **მ-შუალ-ე** („მ-შუალ-ე ძმა“), **სა-შუალ-ი** (**სა-შუალ-ო**) კი ნივთს გულისხმობდა.

მ-იანი წარმოება მოიშალა და **სა**-თავსართიანს (**სა-შუალ-ო**) განზოგადებული მნიშვნელობა მიენიჭა.

ნივთის კატეგორიის პრეფიქსი **ს-** გამოიყოფა სახელში „რძე“, ძვ. ქართ. **ს-ძე**: შდრ. სვან. ლგ-ჟე (ქართ. **ს** – სვან. **ლ-** ფარდობა იხ. ქვემოთ); ძვ. ქართ. **ს-ს** ამ ფუძეში შეენაცვლა **რ**: **რ-ძე** ← **ს-ძე**, სვ. ლგ-ჟე.

პრეფიქსი **ს** ასიმილაციის შედეგად **შ**-ს სახით წარმოგვიდგება სახელებში შეშა ← **სე-შა**, ც-ს სახით ცე-ცხლში ← **სე-ცხლ-**, ორსავე შემთხვევაში **-ს-** პრეფიქსი ემსგავსება ძირეულ თანხმოვნებს (**შ, ც**), როგორც ეს ი. ყიფშიძეს აქვს ნაჩვენები¹.

შეშა, ცეცხლი — ფუძეთა შესატყვისები ზანტურში იხ. ქვემოთ.

ნივთის კატეგორიის ვარიანტი შემორჩენილი უნდა გვქონდეს ნაზმნარ არსებით სახელთა (მასდართა) წყებაში: ესაა **ს**-თავსართიანი წარმოება; **ს-** ხან უხმოვნოდაა, ხან კიდევ ხმოვნები (**ი, ა**) მოსდევს: **ს-**, **სი-**, **სა-**. სუფიქსად აქ გვექნება: **-ა**, **-ი-ლ**, **-ულ** (←**ვ-ი-ლ**). კორელაცია აქ დეფექტურია, გვაკლია **მ**-ვარიანტი.

ძვ. ქართ. **ს-რბ-ა**: ზმნისაგან რბ-ის (შდრ. რბ-ოლ-ა, **სი-რბ-ილ-ი**)

ს-ლვ-ა (←**ს-ვლ-ა**) — ზმნ. ვალ-ს

ს-ა-ლმობ-ა — ზმნ. ე-ლმ-[ებ]-ის

ს-ი-ვლტ-ოლ-ა — ზმნ. ი-ლტვ-ის

ს-ი-მღერ-ა — ზმნ. ი-მღერ-ს (ძვ. ქართ. — „თამაშობს“)

ს-ი-ტყუ-ა — ზმნ. ი-ტყვ-ს

ს-ი-ცი-ი-ლ — (←**ს-ი-ცი-ნ-**) — ზმნ. ი-ცინ-ის

ს-ი-სრ-ა — ზმნ. ი-სრვ-ის

ს-ი-ძვ-ა — შდრ. მ-ე-ძავ-

ს-ი-კუდ-ილ- — შდრ. -კუედ-: მო-ჰ-კუედ-

ს-ი-ძულ-ი-ლ- — ზმნ. ძვ. ქართ. ს-ძულ-ის, ახ. ქართ. ს-ძულ-ს

ს-ი-ბორგ-ი-ლ — ზმნ. ბორგ-ის (ახ. ქართ. ბორგავ-ს)

ს-ი-ყუარ-უ-ლ — ზმნ. უყუარ-ს

ს-ი-ქად-უ-ლ — ზმნ. ი-ქად-ის

¹ ი. ო. ს. ყიფშიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში, ტფილ. უნივ. მოამბე, I, 1919, გვ. 1—8.

აგრეთვე ძვ. ქართ.: **ს**-ი-ცბ-ი-ლ-, **ს**-ი-ცონ-ი-ლ, **ს**ი-შდვ-ი-ლ- (→**შ**-ი-შდვ-ი-ლ), **ს**-ი-ყმ-ი-ლ- („შიმშილი“)...

შიმშილ- (←**ს**ი-მშ-ი-ლ-) სი-ყმ-ი-ლ-ის სინონიმია ძვ. ქართულში: მშ-ი-ი-ს: **ს**-ი-მშ-ი-ლ-. მასდარს აქ **-ლ-** სუფიქსი აწარმოებს: **ს**-ი- თავსართი ამყამად უფუნქციო ჩანს. შდრ. ს-წყურ-ი-ს — მასდ. წყურ-ი-ლ (და არა ს-ი-წყურ-ი-ლ-ი).

ლ-სუფიქსი აწარმოებს მასდარს სიტყვებში: სიკუდ-ი-ლ-ი, სიშდვ-ი-ლ-ი, სიბორგ-ი-ლ-ი, სი-ცბ-ი-ლ-, სი-ცონ-ი-ლ-, სიძულ-ი-ლ-ი, სიცი-ლ-ი... სი-ყუარუ-ლ-ი, სიქადუ-ლ-ი, სიხარუ-ლ-ი, სინანუ-ლ-ი... **-ლ-**ს რომ **-ა-** უძღვის, ზმნის ფუძისეულია (ასევე: **უ**, რომელშიც ზმნისეული ბაგისმიერი ბგერა **-ი-**ს უნდა შერწყმოდა).

-ლ-სუფიქსი მასდარს აწარმოებს ზემოხსენებულ ზმნებში ისევე, როგორც სიტყვებში: წყურ-ი-ლ-ი, ტირ-ი-ლ-ი, ჩივ-ი-ლ-ი, დუმ-ი-ლ-ი, წუხ-ი-ლ-ი...; რაიმე პრეფიქსის დართვა მათ არ სჭირდებათ.

მასდარებს: ს-რბ-ა, ს-ვლ-ა, ს-ი-ვლტ-ოლ-ა-, ს-ი-მღერ-ა-, ს-ი-ტყუ-ა, ს-ი-ს-რა, ს-ი-ძვ-ა, ს-ა-ლმ-ობ-ა, სუფიქსი **-ა** აწარმოებს ისევე, როგორც მრავალ სხვა შემთხვევაში (წოლ-ა, ჯდომ-ა, დგომ-ა, წერ-ა, კითხვ-ა, ხატვ-ა, თქმ-ა, სმ-ა, ჭამ-ა, თესვ-ა, მკ-ა, ტეხ-ა, შენებ-ა...).

პრეფიქსი **ს-** აქაც ისევე უფუნქციოა, როგორც **სი**-ძულ-ი-ლ- ტიპის წარმოებაში. მასში ნივთის კატეგორიის პრეფიქსი უნდა გვექონოდა: **ს**-ლვა რაღაცის სიარულს ნიშნავდა, **ს**-იკუდილ-ი რაღაცის (ე. ი. ცხოველის) სიკვდილს გულისხმობდა და ასე შემდეგ.

ვინ-კატეგორიისათვის შესაბამისი თავსართიანი მასდარი გვექნებოდა (ისევე, როგორც კლასოვან ენებში გვაქვს: ხუნძურად სრბა — სირბილი განასხვავებს მხოლოობითში სამ ვარიანტს — **ვ**-ექერიზე, **ა**-ექერიზე, **ბ**-ექერიზე — იმისდა მიხედვით „მორბენალი“ პირველი გრამატიკული კლასის სახელია, მეორისა თუ მესამისა; მრავლობითს საერთო ნიშანი აქვს **რ**:- **რ**-ექერიზე...).

განზოგადებულ მნიშვნელობას ნივთის კლასის ვარიანტი გადმოგვცემს: სალექსიკონო ფორმად **ბ**-ექერიზე გვექნება, მესამე გრამატიკული კლასის **ბ**-ნიშნით.

გასაგებია, თუ ქართულში ნივთის კლასის **ს**-პრეფიქსი დასტურდება რელიქტური სახით.

ს- პრეფიქსის კორელატი **მ**-პრეფიქსი იქნებოდა: **სი**-კუდ-ი-ლ — ***მ**-იკუდ-ი-ლ ანდა: **ვ**-იკუდ-ი-ლ-ი ...**ს**-რბა-ა — ***მ**-რბა-ა (ანდა: **ვ**-რბა-ა).

მ-პრეფიქსით ნაწარმოები მასდარი ძველ ქართულში არაა გამოვლენილი, კორელაცია დეფექტურია. ერთადერთი მაგალითი აღძრავს ეჭვს;

ესაა მ-ე-გლოვ-ა-ე (ჭირი და მეგლოვ-ა-ე და ცრემლნი... სვან. მრავალთავი, გვ. 14).

ახალ ქართულში გვაქვს: გლოვ-ს, ი-გლოვ-ს... ძვ. ქართულში ამ ზმნას **ე**-თავსართი მოუდის: **ე**-გლოვ-ს... მასდარში გვაქვს გლოვ-ა-ე... თუ **მ**-ე-გლოვ-ა-ე შემთხვევითი არაა (ვთქვათ, კალმის შეცდომა), მასში ნაგულისხმევი იქნებოდა ობიექტი **ვინ**-კატეგორიისა: **ვისიმე** გლოვა.

სვანური მიმღეობა და მასდარი კანონზომიერად გამოგვივლენს **მ**- და **ს**- პრეფიქსთა შესაბამისად **მ**- და **ლ**- თავსართებს:

მე-რდ-ე „მყოფი“ — **ლა**-რდ-ა „სამყოფი“,

მე-ყვრ-ე „მწოლარე“ — **ლა**-ყვრ-ა „საწოლი“,

მე-სგვრ-ე „მჯდომარე“ — **ლა**-სგვრ-ა „საჯდომი“,

მუ-ზვ-ებ „მჭამელი“ — **ლა**-ზობ „საჭამელი“,

მე-წედ „მნახველი“ — **ლა**-წად „დასანახი“,

მე-ბნ-ე „დამწყები“ — **ლბ**-ბნ-ა „დასაწყისი“,

მე-კვმ-ე „გამტეხი“, „მტეხელი“ — **ლმ**-კვმ-ა „გასატეხი“,

მე-წედ „მნახველი“ — **ლა**-წად „დასანახი“...

პრეფიქსებს რომ ხმოვნები ერთვის, მათი ფუნქცია სარკვევია, მაგრამ **მ** — **ლ**-ს კორელაციას ეს არა ცვლის.

სვანურში ნ ა მ ყ ო დროის მიმღეობას ქართულის მსგავსად **ნა**-თავსართიც შეიძლება აწარმოებდეს:

ნა-ზობ „ნაჭამი“, **ნა**-თორ „ნასწავლი“, **ნა**-დგარ-ჟ „ნაკლავი“, **ნა**-კუი-მ-ჟ „ნატეხი“...

ქართულისაგან განსხვავებით **ნა**-თავსართიან მიმღეობას მ ყ ო ფ ა - დ ი ს გაგებაც შეიძლება ჰქონდეს: **ნა**-გმ-უნ „ასაშენებელი (მასალა)“, **ნა**-ლშგ-უნ „სახურავი (მასალა)“, **ნა**-ტუნ-უნ „საკმეველი“, **ნა**-დფ-უნ „საღებავი“...

სვანურის ჩვენება ფასეულია **ნა**- და **სა**- პრეფიქსთა ფუნქციური ურთიერთობის თვალსაზრისით ქართულში: **ნა**- და **სა**- ერთი და იმავე ფორმანტის ფონეტიკურად განსხვავებული ვარიანტი ყოფილა; **ნა**-ცა და **სა**-ც ნივთის კატეგორიის ფორმანტია; **ნა**- აწარმოებდა **რა** კატეგორიის მიმღეობას ნამყოფიც და მყოფადშიც; **ნა**-ს მიკუთვნება ნამყოფსათვის, **სა**-პრეფიქსისა მყოფადისათვის მეორეულია.

მეგრულ ტოპონიმებშიც **ნა**გვაზოუ, **ნა**ესაკოუ, **ნა**ლევსოუ... **ნა**-თავსართი **ს**-ს ტოლი ჩანს: ნა-გვაზოუ — საგვაზო, ე. ი. გვაზავებით დასახლებული სოფელი. ასევე **ნა**-ესაკოუ — ესაკიებით დასახლებული და ა. შ.

ნა- პრეფიქსის გარდა ნამყოს მიმღეობას ქართულში **-ი-ლ//ლ-ლ-** სუფიქსიც აწარმოებს: გრეხ-**ი-ლ**-ი, გა-ჭრ-**ი-ლ**-ი, შე-კერ-**ი-ლ**-ი, გა-ტეხ-**ი-ლ**-ი, დახატ-**ლ-ი**... (იხ. ზემოთ).

სვანურში **ლგ-//ლუ-** ფორმანტები ნამყო დროის მიმღეობას პრეფიქსად მოუღის: **ლგ-**დგარ „მკვდარი“, **ლგ-**მარე „მომზადებული“, **ლგ-**თ-ე „მომკილი“, **ლგ-**თირ „ცნობილი“, **ლგ-**ტიხ „დაბრუნებული“...

ამრიგად, სვანურმა აქ არქაული წარმოება შემოგვინახა.

თავისებურია სვანურში ნამყოს მიმღეობის წარმოება **მ-/მგ-/მე-/მუ-** თავსართით: ლშხ. **ლგ-**ტყაბ (ბზ. **ლგ-**ტყბ-ე) და **მგ-**ტყაბ (ბზ. **მგ-**ტყაბ) „შემწვარი“, ლშხ. **ლუ-**ტჷარ და **მუ-**ტჷარ „ანთებული“, „ცეცხლმოკიდებული“, **ლგ-**ტხე და **მე-**ტხ-ე „დაბრუნებული“...

ა. შანიძე წერს: **ლგ-**ტხ-ე — „რომელიც დააბრუნეს“, **მე-**ტხ-ე „რომელიც დაბრუნდა“¹.

შეუძლებელი არაა, თავდაპირველად ნამყო დროის მიმღეობის ეს ორი ვარიანტი სხვა ფუნქციისა ყოფილიყო: **ლგ-**ტხ-ე — „დაბრუნებული რ ა დ ა ც ა“ და **მე-**ტხ-ე „დაბრუნებული ვ ი ღ ა ც ა“: პირველი — საობიექტო, მეორე — სასუბიექტო.

საყურადღებოა, მასდარის წარმოებაც სვანურში: თუ ქართულში პრეფიქსიანი მასდარი გადმონაშთს წარმოადგენს, სვანურში პრეფიქსის დართვა მასდარის საწარმოებელად ნორმაა: **ლი-**რღ-ე „ყოფნა“, **ლი-**სგჷრ-ე „ჯდომა“, **ლი-**ბნ-ე „დაწყება“, **ლი-**ჯღ-ე „მოტანა“, „მოყვანა“... **ლი-**ზ-ი „სვლა“, **ლი-**სყ-ი „კეთება“, **ლი-**ჯნ-ი „ხვნა“, **ლი-**თჷრ-ი „სწავლა“,... **ლი-**გემ „აგება“, **ლი-**ი „წაღება“, „წაყვანა“...

ლ- პრეფიქსს ისტორიულად ისეთივე ფუნქცია უნდა ჰქონოდა, როგორც **ს** პრეფიქსს ქართულში (**ს-**ვლ-ა, **ს-**რბ-ა, **სი-**ძულ-ი-ლ-... და მისთანანი).

ყურადღებას იქცევს ზოგ სვანურ მასდარში **ლ-** და **მ-** თავსართების შეპირისპირება: **ლი-**ლატ და **მა-**ლატ „სიყვარული“, **ლი-**ხალ და **მა-**ხალ „ცოდნა“, **ლი-**ყალ-ვ-ე „შინება“, **მა-**ყალ „შიში“...

საფიქრებელია, **მ-**პრეფიქსიანი წარმოება ისტორიულად **ვინ-**კატეგორიის სახელებთან ყოფილიყო დაკავშირებული: **მა-**ლატ იქნებოდა „სიყვარული ადამიანისა“, **მა-**ყალ „შიში ადამიანისა“...

მა-ლატ- ტიპის მასდარს ისევე, როგორც **მე-**ტხე („დაბრუნებული“) ტიპის მიმღეობას არც ქართულში და არც სვანურში შესაბამისი წარმოება არ მოეპოვება.

ქართული **სი-**ს ფარდად სვანური **ლი-**პრეფიქსს იყენებს კონკრეტული მნიშვნელობის სახელისაგან განყენებულის საწარმოებლად:

მეჩი „მოხუცი“ — ბზ. **ლი-**მაჩ-ჷ „სიბერე“.

¹ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, „არილი“, გვ. 195—196.

მარე „კაცი“ — ბზ. **ლი**-მარ-ჟ „კაცობა“...

ლი-ს მაგივრობა ამ ფუნქციით შეიძლება გასწიოს **ნა**-პრეფიქსმა (ისევე, როგორც მყოფადის მიმღეობას **ლა**-ს გარდა **ნა**- აწარმოებდა — იხ. ზემოთ, გვ. 127).

ბგვი „მაგარი“ — **ნა**-ბგი „სიმაგრე“, „ძალა“,
უბადგ „უბედური“ — ბზ. **ნა**-უბედგრ-ი „უბედურება“;

კვლთხი „მადლი“ — **ნა**-კლათხ-ი „სიმაღლე“;

წგრნი „წითელი“ — **ნა**-წრან-ი „სიწითლე“.

შდრ. **მა**-წრან-ვ ტოლობის აღმნიშვნელი (მაგ. **მა**-ჭით-ა)...; **მ**-პრეფიქსი (ფუნქციის ცვლით), საფიქრებელია, **ვინ**-კატეგორიას უკავშირდებოდა.

ეგევე ითქმის **მ**-სა და **ნ**-ს ფარდობის შესახებ რიცხვით სახელებში, წილადობას რომ აღნიშნავს: **მე**-სამ-ედ-ი და **ნა**-სამ-ალ-ი; ეს უკანასკნელი მესამედის სინონიმად იხმარება უკვე XII ს. („ვეფხისტყაოსანში“):

დიდხანს სიტყვა ვერა მითხრა, მისთა ჭირთა ნაათალი... 570, 3

რომე სძღვნა, არა ეგების თქმა არცა ნაათალისა... 1557, 3

დრო სიცოცხლისა ჩემისა დღისითლა ჩანს ნასამალი... 708, 3

ნაათალი = მეათედი, ნასამალი = მესამედი...

ამრიგად, **ვინ**-კატეგორიის სახელებს ქართულშიცა და სვანურშიც **მ**-მოუდის, **რა**-კატეგორიისათვის ქართულში ძირითადი ფორმანტია **ს**, სვანურისათვის **ლ**; ქართულშიცა და სვანურშიც უფრო ძველი ფორმაციისა ჩანს **ნ**-, რომლისგანაც უნდა მომდინარეობდეს **ლ** (**ნ**→**ლ**...). **ნ**-ქართულსაც დაუცავს და სვანურსაც (არც ზანურისათვის არის იგი უცხო).

ეს **ნ**-პრეფიქსი გამოიყოფა ისეთ სახელთა ფუძეებში, როგორცაა **ნე**-სტვ, **ნე**-შტ-ი, **ნე**-რგ-ი, **ნე**-რწყვ... **ნი**კაპ-ი; შდრ. მეგრ. **ნუ**-კუ, ჭან. **ნუ**-ნკუ, სვ. კაპ-რაჟ...¹.

ნ-პრეფიქსზე ძველი ჩანს **დ**: **ნ**←**დ**.

დ-ფორმანტი ცალკეულ ფუძეებს შემოუნახავს, როგორც ეს შედარების მეშვეობით ვლინდება: ძვ. ქართ. **თ**ვ-ე — **თ**თ-ვე — ***დუ**-თ-ე, ზან. **თუ**-თა←**დუ**-თა, სვ. **დო**-შდ-ულ... სვანურში ძირეულ **თ**-ს შესატყვისად **შდ**-გვაქვს, პრეფიქსისეული **დ**-კი უცვლელადაა დაცული.

ქართ. **და**-თჟ; სვ. **დ**შ-შდუ, ზან., ჭან. **მ**-**თუ**-თ, მეგრ. **თუ**-ნთ-...

აქაც ძირეული **თ**-კანონზომიერად ეფარდება **შდ**-ს, თავკიდური **დ**-მეორდება: თავკიდური **დ**-ა-ქართულში ფორმანტია².

¹ მსგავსი ფაქტების შესახებ: არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1939.

² ვ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა., „ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში“, სმამ, II, № 1—2 (1941).

იგივე **დ**-პრეფიქსი ზანურში ქართული **ს**-პრეფიქსის ფარდად გამოიყოფა:

ზან. **დი**-შქ-ა — ქართ. **შე**-შ-ა ← **სე**-შ-ა: შე-შა მიღებულია თავკიდური **ს**-ს ასიმილაციით მომდევნო **შ**-სთან: რეგრესული ასიმილაცია (იოს. ყიფშიძე).

ჰან. **და**-ჩხური, მეგრ. **და**-ჩხ-ირ-ი — ქართ. **ცე**-ცხ-ლ-ი ← **სე**-ცხ-ლ-ი-საგან მომდევნო **ც**-სთან ასიმილაციით (იოს. ყიფშიძე).

ჰან. **დი**-მჭკ-უ, მეგრ. ჰკიჰკი-ტი-ა, ძვ. ქართ. **ჯი**-ნ-ჰვ-ელ — ← **დი**-ნ-ჰვ-ელ-ისაგან... თავკიდურ **დ**-ს აფრიკატიზაცია მოუღის ქართულში: **ჯ**←**დ**... მეგრულში პროცესი უფრო შორს მიდის: **დ**→**ჯ**→**ჰ** — სრული რეგრესული ასიმილაცია! შემდეგ **ჰ**-სთან განვითარებულია **კ**: **ჰკი**-ჰკი- ← **ჰი**-ჰკი- ← **ჯი**-ჰკი-... უფრო ადრე, ვინემ თავსართში ეს ცვლილებები მოხდებოდა, ძირეულ **ჰ**-სთან განვითარდა **კ**: ქართ. **-ჰვ**, მეგრ. **ჰკ**, ჰან. მ-ჰკ-...

ჰან. **დი**-ცხ-ირ-, მეგრ. **ზი**-სხ-ირ- ← ***ძი**-სხ-ირ-, ქართ. **სი**-სხლ-...

ჰან. **დი**- ისევე ეფარდება ქართ. **სი**-ს, როგორც ჰან.-მეგრ. **დი**-შქ-ა და ქართ. **შე**-შა ← **სე**-შა...

შდრ. მეგრ. ი-ძი-ც-ან-ს, ჰან. დი-ცამ-ს, ქართ. ი-ცინ, **-ძი**//**დი**- ელემენტის გარეშე.

სგან. ზი-სხ- იმეორებს მეგრულს, ზანიზმია სვანურში...

ჰან. ჯიჯვი („ძვალი“) ← **დი**-ჯვი **დი**-პრეფიქსს გამოავლენს.

დ-პრეფიქსი უნდა გვქონდეს ქართ. ჰიდრონიმიკურ ტერმინში მ-ტ-კუარ-←კუარ (იგივე ბერძ. **Kūr-ος** რუს. **Кур-а**) დ-კლასნიშნის დართვით: **დ**-კუარ-→**ტ**-კუარ (რეგრესული ასიმილაციის შედეგად); **მ**- ფონეტიკური დანართია.

დ-პრეფიქსის გარდა ნივთის კატეგორიის სახელებში **ბ**-თავსართიც გამოიყოფა: **ბა**-ვ-შ: ← **ბა**-ვ-შვ- (შევ- ძირისაგან): **ბა**-ვ-შ ← **ბა**-შვ — „შობილის“ ამოსავალი მნიშვნელობით, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილს აქვს გარკვეული. იმავე ავტორის ვარაუდით **ბატკან** ← **ბა**-ტიკან-იდან ეტიმოლოგიურად „თიკანს“ უკავშირდება: **ბა**-თიკან → **ბა**-თკან → **ბა**-ტკან (**ბ**-პრეფიქსი სხვა ფუძეებშიც უნდა გვქონდეს, ფონეტიკურად სახეცვლილი).

ბ-პრეფიქსი უნდა გვქონდეს **ბუ**-ნ-ჰველ-შიც, რაც ჰინჰველ-ის დიალექტურ ვარიანტს წარმოადგენს: **ბუ**-//**დი**-.

ამრიგად: **ვინ**-კატეგორიას პრეფიქსად მოუღის ერთი ფორმანტი **მ**;
რა-კატეგორიისათვის გვაქვს რამდენიმე პრეფიქსი: **ს-**, **ლ-**, **რ-**, **ნ-**, **დ-**, **ბ-**.

ერთი შეხედვით, **რა**-კატეგორია რამდენიმე კლასად დაყოფილი ჩანს (ისევე, როგორც ეს მთის იბერიულ-კავკასიური ენებიდანაა ცნობილი).

მაგრამ ზემოხსენებული ფორმანტები ნივთის სხვადასხვა კლასებს არ უნდა უკავშირდებოდეს, მაინცდამაინც **ს-**, **ლ-**, **რ-**, **ნ-**, **დ**: სხვაობას იწვევს არა სხვადასხვა გრამატიკული კლასი, არამედ სხვადასხვა ენა-კილო, ერთის მხრით, სიძველე-სიახლე — მეორე მხრით:

ს-თანხმოვნიანი პრეფიქსი საკუთრივ ქართულისაა, **ლ-ჩ-ჩნ**- უბირატესად სვანურისა, მაგრამ ქართულსა და ზანურშიც მას გამოყენების გარკვეული არეალი მოეპოვება.

დ-პრეფიქსი **ლ-, (რ-), ნ**-ს ამოსავალი ფონეტიკური ვარიანტი ჩანს, მაშასადამე, ყველა ამ ვარიანტზე ძველია.

ეს ძველი ფორმანტი და მისგან წარმოქმნილი **ნ-, ლ-, (რ-)** ქართველურ ენათა მორფოლოგიურ სისტემაში ერთი მეორის გვერდით რომ გვაქვს, ამაში განსაკუთრებული არა არის რა: ენობრივი სისტემა ერთბაშად არ იცვლება, შესაბამისად ყოველ ენობრივ სისტემაში ერთი მეორის გვერდით სხვადასხვა ქრონოლოგიური ფენის ფაქტები დასტურდება. ეს ეხება ლექსიკას, მორფოლოგიას, ფონეტიკას...

დ-პრეფიქსი, როგორც ნივთის კატეგორიის ფორმანტი, რომ ყველაზე ძველია, ამას ცხადყოფს მისი დადასტურება ზმნებში თქუა და დგას, როგორც ეს ვარ. თოფურიამ გაარკვია (ამ ფუძეთა შედარებით სვანურთან და ზანურთან)¹: ამ ზმნათა თავკიდური თანხმოვნები **თ(←დ)** და **დ** ფუძეს შეხორცებული ფორმანტებია:

დგა-ს ← **დე**-გა- (ე ხმოვანი ამოღებულია. შდრ. **დე**-გ: (აღ-დეგ): ძირეულია **გ**- (სვ. **ლგ**-გ „დგას“); **დე**- ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს კლასზე მიუთითებს გარდაუვალ ზმნაში (**დე**-გ).

თქუ-ა←**დ**-ქუ (რეგრესული ასიმილაცია!), სვ. რა-ქუ „თქვა“, სვ. ლი-ქუი-სვ „თქმა“: ეგევე **დე-/ჩა-** უახლოესი ო ბ ი ე ქ ტ ი ს კლასზე მიუთითებს გარდამავალ ზმნაში (თ-ქუ-ა).

ზოგი სხვა ზმნის საკითხიც დგას (თუ შეიძლება დადგეს), მაგრამ სრულიად უეჭვოა, რომ **დე** და **თქუა** ზმნა ნივთის კატეგორიის პრეფიქსებს შეიცავენ: ეს პრეფიქსები ფუძესაა შეხორცებული და პირის ნიშნები ამ ფუძეს დაერთვის (ამასთან ზმნის უღვლილების ძირითადი საკითხებია დაკავშირებული; ამაზე — ქვემოთ).

არსებითი სახელისა და ზმნის გარდა გრამატიკული კლასები, ბუნებრივია, თუ ზედსართავ სახელშიც აისახებოდა: ზედსართავი ისევე, როგორც ზმნა, ეთანხმება არსებით სახელს დაღესტნურსა და ნახურ ენებში (ეგევე ითქმის მიმღობისა და მასდარის შესახებ. ამ ნაზმნარ სახელებში გრამატიკული კლასების არსებობა დადასტურდა — იხ. ზემოთ).

ზედსართავ სახელთაგან სვან. **დგ**-თხელ და **მეგრ.** თხი-თხუ (< თითხუ < დი-თხ-უ) „თხელი“ შეიცავს **დი**- პრეფიქსს იმავე რიგისას, როგორც დი-შქა-ში („შეშა“) გვქონდა.

¹ ვ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა. „დ-თავსართიანი ზმნები ქართულში“, თბილისის უნივერს. შრომები, XXV, 1942.

სვან. მახე („ახალი“) მ- თავსართიანია: მახე ღვაჟარე „ახალგაზრდა ვაჟკაცები“ („ახალი ვაჟები“).

საფიქრებელია, ეს მ-პრეფიქსი იმავე რიგის ფორმანტი იყოს, როგორცაა მუ-შუან „სვანი“ (შდრ. ლუ-შნუ „სვანური“) მგ-ზან „მეგრელი“ („ზანი“// შდრ. ლუ-ზნ-უ „მეგრული“)...

დ-პრეფიქსი, ნივთის კატეგორიის ყველაზე ძველი ფორმანტი, შედარებით იშვიათია და ეს საფუძვლით კანონზომიერიცაა.

ეს **დ**-პრეფიქსი (და მისი ფონეტიკური ვარიანტები) ქართველურ ენათა მორფოლოგიას მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიასთან აკავშირებს. **ვინ** და **რა**, როგორც სემანტიკური კატეგორიები, ყველა იბერიულ კავკასიურ ენაში ერთნაირი შინაარსისაა. **ვინ** და **რა** კატეგორიათა გარჩევა მორფოლოგიაში (როგორც ითქვა § 18-ში) ყველა ნახურ ენას აქვს დაცული, დაღესტნურ ენათაგან — მხოლოდ სამ ენას (ლეზგიურს, აღლულურსა და უდიურს) დაუკარგავს, აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენებიდან მხოლოდ აფხაზურს დაუცავს (ისიც თავისებური ცვლილებებით). ქართველურ ენათაგან არც ერთს არ შემორჩენია ეს მორფოლოგიური კატეგორია. ამ მხრივ ყველაზე მეტი ცვლილება ქართველურ ენებში დასტურდება; ისტორიულად კი ქართველური ენები გრამატიკულ კლასებს მორფოლოგიაშიც განასხვავებდნენ ისევე, როგორც ადიღური ენები (ადიღური, ყაბარდოული). უბიხური, ლეზგიური, აღლულური, უდიური.

დიდი სხვაობა, რაც ამ მხრივ ქართველურსა და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის შეიმჩნევა, მეორეულია. წინანდელი ვითარება ერთგვარობას გვიჩვენებს იქ, სადაც ამჟამად, ერთის შეხედვით, საერთო არაფერია.

ივანე ჯავახიშვილმა კაპიტალურ მონოგრაფიაში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (1937 წ.) დაადასტურა „გრამატიკული სქეს-კატეგორია“ (როგორც ის უწოდებდა) ფუძეს შეხორცებული თავსართების სახით. ქართულში კვლევის შედეგებს ერთგვარად ართულებდა ცნება გრამატიკული სქესისა (როცა სქესებია გარჩეული, მამრობითი სქესისა ცხოველიც შეიძლება იყოს; თუ გრამატიკული კლასები გვაქვს, ადამიანთან პირველ კლასში, ცხოველი, რა სქესისაც იყოს, არ გვექნება). მაგრამ კვლევის მიმართულება მეცნიერულად ფასეული იყო და ზოგადი დასკვნებიც მნიშვნელოვანი¹.

¹ გრამატიკული კლასები რომ ჰქონდა ქართველურ ენებს, დამაჯერებლად არ მიაჩნია გერჰარდ დეეტერსს, ქართველურ ენათა ცნობილ მკვლევარს („ქართველურ ენათა ზმნის“ ავტორს). წერილში „გვქონდა თუ არა ყველა კავკასიურ ენაში გრამატიკული კლასები?“ გ. დეეტერსი უარყოფით პასუხს იძლევა, თუმცა ფორმანტების ფარდობა (შეპირისპირება) რომ გვაქვს, ამას ის არ უარყოფს.

§28. ნივთის კატეგორიის ფორმანტთა ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში

ძირითადი ფორმანტი **რა**-კატეგორიის სახელებისათვის ქართულში **ს**-ელემენტისანი ფორმანტია: **სა-ზუერ-ე, სა-რწყ-ულ-ი, სა-ხრ-ე, სა-ქმც** (შდრ. მე-ზუერ-ე, მე-რწყ-ულ-ი, მე-ხრ-ე, მო-ქმედ-ი, იხ. ზემოთ §27). **სა**-ს მორფოლოგიურ სინონიმებად **ნა-**, **და**-ც დადასტურდა (ნა-პირ-ი, და-თჟ... სა-ხელთა წარმოებაში: ნა-წერ-ი, ნა-ჭერ-ი, ნა-გლეჯ-ი... შდრ. სა-წერ-ი, სა-კერ-ი, სა-გლეჯ-ი. იხ. ზემოთ, §27).

ხმოვნითი ელემენტი შეიძლება იცვალოს: ნე-შტ-ი, ნე-რგ-ი, ნე-რწყუი-ი... **ნა-**, **ნე**-ს ბადალად სვანურში **ლა-**, **ლე**- გვაქვს.

სა- ეტიმოლოგიურად **რა**-ს უკავშირდება: უკეთ, **რა** ← **სა**: თავ-კიდური **რ**- ქართულისათვის უცხოა.

ჭანურში **სა**-ს ეფარდება **ნა-**: ათინ. **ნა-ქ?** „სად“ **ნა-ქ-ონ-ურ-ი?** „სადაური?“... **ნა-კო?** „რამდენი?“ (← რა-ოდენი)... შდრ. ხოფ. **მუ-კო?** „რამდენი?“ ათინური **ნა** = ხოფ. **მუ** „რა?“ ეგევე **ნა**- გვაქვს კითხვით ნაცვალ-სახელში: **ნა-მუ?** **ნა-და?** „რომელი?“

ამრიგად, **სა**-ფორმანტი ნივთის კატეგორიისა, წარმოშობით იგივე **რა**- არის, ოღონდ მისი ძველი ფონეტიკური ვარიანტია; **ნა**-ც იმავე მნიშვნელობის ნაცვალსახელოვანი ელემენტია, კარგად ცნობილი ქართველური ენებიდან (მიმღეობა...); მის ფონეტიკურ სახესხვაობას **ლა**- წარმოადგენს (სვანურში კითხვითი ნაცვალსახელია **მა** „რა?“: მადა ლი? რაა? ეს **მა**-ზანური წარმოშობისაა: **მა**→**მო**→**მუ**).¹

სხვა, ფარდობა-შეპირისპირებაზე უფრო არსებითი კრიტერიუმი კი ენის სისტემის აღწერისას ცნობილი არაა.

დ-პრეფიქსი (ასეთ სიტყვებში, როგორცაა დი-მჰკუ „ჭინჭველა“, „ჭინჭველი“) მეორეულად მიიჩნია პროფ. ტ. გუდავამ: რეგრესული დისიმილაციის შედეგიაო (სვ. ბაპ ← პაპ „მღვდელი“-ს რიგისა).

ამ გზით **დ**-პრეფიქსიან სახელთა დიდი წილი შეუძლებელია აიხსნას (დიშქა „შეშა“, და-თვ-||და-შდვ-, „დათვი“-ს რიგის მაგალითები). ამიტომ ის შემთხვევებიც, რომელნიც რეგრესული დისიმილაციის ნიმუშად არის მიჩნეული, რეალურ ვითარებას არ ასახავს.

რეგრესული დისიმილაცია **დეგ-**, **თქუ-** ზმნათა პრეფიქსებს ვერ აგვიხსნის.

გრამატიკულ კლასებს **მ** : **ს**, **ნ**, **ლ**, **დ**... ფორმანტთა შეპირისპირება ავლენს.

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში, სმამ, ტ. V (1944), ნაკვ. 4, გვ. 449–454.

§29. სახელის მორფოლოგია: ბრუნვის კატეგორია, ბრუნვათა შედგენილობა და ბრუნების პროცესი

გრამატიკული კლასები განასხვავებდა სახელებს და მათ ეთანხმებოდა ზმნა, ზედსართავი სახელები, რიგი ნაცვალსახელი, მიმღეობა, მასდარი, რიცხვითი სახელები (რიგობითი და ხშირად — ოდენობითი), ზოგი ზმნისართი: გრამატიკული კლას-კატეგორია უნივერსალური მორფოლოგიური კატეგორია იყო ყველა ჯგუფის იბერიულ-კავკასიურ ენაში; ის გამსჭვალავდა. მთელ მორფოლოგიას. გრამატიკული კლას-კატეგორია არქაული მორფოლოგიური კატეგორია ჩანს.

ცალკე უნდა განვიხილოთ კერძობითი მორფოლოგიური კატეგორიები სახელისა და ზმნისა: მორფოლოგია ჩვეულებრივ ესაა სახელისა და ზმნის მორფოლოგია.

სახელის მორფოლოგიაში, პირველ ყოვლისა, ივარაუდება ბრუნვის კატეგორია (რამდენი და რა ბრუნვები გვაქვს) და ბრუნების პროცესი.

ზოგ ენაში სახელს შეიძლება ჰქონდეს განსაზღვრულობა განუსაზღვრელობის კატეგორიაც (აფხაზურს, ადიღურ ენებს, ძველ ქართულს).

რიცხვის კატეგორია სახელსაც აქვს და ზმნასაც. სახელს მხოლოობითისა და მრავლობითის შეპირისპირება ახასიათებს. ზოგი ენის (სვანურის, ხუნძურის...) ნაცვალსახელს (პირველი პირისა) მრავლობითში ორი ფორმა მოეპოვება: ექსკლუზივისა (I და III პ.) და ინკლუზივისა (I და II პ.). ამაზე — ქვემოთ.

ბრუნვათა საკითხი აფხაზურსა და ადიღურ ენებში ბუნებრივია განვიხილოთ მას შემდეგ, რაც იმ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ვითარებას გავითვალისწინებთ, სადაც ბრუნვის კატეგორია უფრო ჩამოყალიბებული ჩანს.

ნახურსა და დაღესტნურ ენებში განარჩევენ ძირითადად და თანდებულებიან ბრუნვებს. თანდებულებიან ბრუნვები ქართველურ ენებშიც გვაქვს.

ძირითადია ოთხი ბრუნვა: სახელობითი (ნომინატივი), მოთხრობითი (ერგატივი), ნათესაობითი (გენიტივი) და მიცემითი (დატივი).

ქართულში ამათ ერთვის მოქმედებითი (ინსტრუმენტალისი) და გარდაქცევითი (ტრანსფორმატივი).

სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი ცნობილია ძველი ბერძნულიდან და ლათინურიდან, აგრეთვე იმ ცოცხალი ინდო-ევროპული ენებიდან, რომელთაც ბრუნება, როგორც მორფოლოგიური პროცესი, შემორჩა (ასეთია, მაგ., რუსული, გერმანული...).

ეს არ ნიშნავს, თითქოს ეს ბრუნვები ინდო-ევროპულ ენებსა და იბერიულ-კავკასიურ ენებში იდენტურ ოდენობას წარმოადგენდნენ; ასე, მაგალითად, სახელობითი ბრუნვა ამოსავალია ბრუნებისათვის როგორც ინდო-ევროპული, ისე იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის, მაგრამ ინდო-ევროპულ ენებისათვის სახელობითი ოდენ სუბიექტის ბრუნვაა (ე. წ. პირდაპირი ბრუნვა) და მას ოდენ უპირისპირდება ობიექტის ბრუნვა, აკუზატივი (ბრალდებითი), ე. წ. პირდაპირი ობიექტის ბრუნვა.

იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის უცხოა აკუზატივი, ოდენ ობიექტის ბრუნვა, და სახელობითიც არ წარმოადგენს ოდენ სუბიექტის ბრუნვას, გარდამავალ ზმნებთან სახელობითი ე. წ. პირდაპირ ობიექტს აღნიშნავს; ამრიგად, სახელობითი იბერიულ-კავკასიურ ენებში არ წარმოადგენს პირდაპირ ბრუნვას ინდო-ევროპულ ენათა გაგებით (ამაზე დაწვრილებით — სინტაქსში).

უდიდურში გარდამავალ ზმნასთან უახლოესი ობიექტი (ე. წ. პირდაპირი ობიექტი) სახელობითის გარდა შეიძლება დაისვას მიცემითშიც¹.

ადამარა-ხ (ვართაშ. კ.) „კაცს“ (ნიჯ. ადამარ-ა).

ამ მიცემითს აკუზატივს უტოლებენ.

ქართულში, მეგრულსა და სვანურში სახელობითის გარდა მიცემითიც იხმარება უახლოესი ობიექტის ბრუნვად: „კატამ თავვი დაიჭირა“, მაგრამ: „კატა თავგის იჭერს“ (შდრ. რუს. *Кошка мышку поймала* და *кошка мышку ловит*). როცა უახლოესი ობიექტი მიცემით ბრუნვაშია, გარდამავალი ზმნა (ქართულში, მეგრულსა და სვანურში) ნომინატიურ კონსტრუქციას ქმნის. ამაზე დაწვრილებით — სინტაქსში.

აკუზატივის უქონლობა, ერთის მხრით, ერგატივის მქონეობა, მეორე მხრით, ნიშანდობლივია ბრუნვათა შედგენილობისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში (ამას იწვევს გარდამავალი ზმნის თავისებურება).

ტერმინი ერგატივი გავრცელდა ად. ღირის მეოხებით.

ერგატივს ქართულ საგრამატიკო ლიტერატურაში „მოთხრობითი“ ეწოდება (ანტონ პირველის გრამატიკიდან — 1753 წ. მოკიდებული), რუსული მისი თარგმანია *повествовательный*, ლათ. *narrativus*, გერმ. *Narrativ*.

ანტ. შიფნერი ერგატივის აღსანიშნავად ხმარობდა ტერმინს „ინსტრუქტივი“ (*Instructiv*), პ. უსლარი — „მოქმედებითს“ (*творительный*).

რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ფართოდ იყო გავრცელებული ტერმინი „აქტიური“ („*активный падеж*“), ე. ი. მოქმედის აღმნიშვნელი ბრუნვა.

¹ ИКЯ-ки, გვ. 685.

ბრუნვათა სისტემაში ადგილის მიხედვით ერგატივი ორგვარია: თ ა - ვ ი ს თ ა ვ ა დ ი და ს ა ზ ი ა რ ო .

თავისთავადია ერგატივი, თუ მას საკუთარი, მხოლოდ მისთვის ხმარებული, ფორმა მოეპოვება, ასეთია ერგატივი ქართულში, ზანურში და სვანური ბრუნების ერთ ტიპში: კაც-მა (ძვ. ქართ. კაც-მან), ჭან. კოჩი-ქ, მეგრ. კოჩ-ქ, სვ. მა-რე-მ... ჩაჩურსა და ინგუშურში (სახელთა უმეტესობაში).

ერგატივს საზიარო ფორმა შეიძლება აღმოაჩნდეს: მოქმედებით ბრუნვასთან („ერგატივ-ინსტრუმენტალისი“), ნათესაობითთან („ერგატივ-გენიტივი“), ადგილობრით ბრუნვასთან („ერგატივ-ლოკატივი“), გარდაქცევით ბრუნვასთან („ერგატივ-ტრანსფორმატივი“).

ერგატივ-ინსტრუმენტალისი გვაქვს ხუნძურსა და ანდიურ ენებში.

ერგატივ-გენიტივი მოეპოვება ლაკურს.

ერგატივ-ლოკატივი ახასიათებს სახელთა ერთ ჯგუფს ლეზგიურში (ესაა მეორე ბრუნების სახელები)¹.

ერგატივ-ტრანსფორმატივი გვხვდება სვანური ბრუნების ერთ ტიპში (ბაჩ-დ — 1. „ქვამ“; 2. „ქვად“).

შეიძლება ერთსა და იმავე ენაში ერგატივის ფორმები განსხვავდებოდეს იმის მიხედვით, რა გრამატიკულ კლასს განეკუთვნება სახელი: ასე, მაგალითად, ბაცბურში პირველისა და მეორე გრამატიკული კლასის სახელებს მხოლოდობითში გარჩეული აქვს ერგატივი და მოქმედებითი (ინსტრუმენტალისი):

სახ: დად „მამა“

ნან „დედა“

ერგ. დად-ა-ს „მამამ“

ნან-ას „დედამ“

მოქმ. დად-ევ „მამით“

ნან-ევ „დედით“

მაგრამ ისეთ სახელებს, როგორცაა: გაზა „თხა“, ვირ „ვირი“, წი „ცეცხლი“... ინსტრუმენტალისსა და ერგატივში საზიარო ფორმა აქვს.

თვით პირველისა და მეორე გრამატიკული კლასის სახელებშიც მრავლობითი არ განასხვავებს ამ ორ ბრუნვას: დად-ივ „მამებმაც“ არის და „მამებით“; ასევე: ნან-ივ — „დედებმა“, „დედებით“.

ერგატივი (ისევე, როგორც ნათესაობითი და მიცემითი) არ მოეპოვება აფხაზურსა და აბაზურს, — არც სალიტერატურო ენას და არც დიალექტებს. მაგრამ ზმნის უღვლილება პრეფიქსების მეშვეობით სხვადასხვაგვარად აღნიშნავს სახელებს: ერთის მხრით, გვაქვს დ(D)-ს რიგის პრეფიქსები, მეორე მხრით, ლ(L)-ს რიგისანი. განსხვავება მესამე პირში ვლინდება.

¹ У. А. Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 531.

დ-ს რიგის პრეფიქსები (III პ. **ღ** — ადამიანს აღნიშნავს, **ი** — ნივთს) ეფარდებიან გარდაუვალი ზმნის სუბიექტს, ე. ი. სახელობითს, **ლ**-ს რიგის პრეფიქსები (III პ. **ი**- მამაკაცი, **ლ**- ქალი, **ა**- ნივთი) ეფარდებიან გარდამავალი ზმნის სუბიექტს, ე. ი. ერგატივს: ი-ლ-ბოძტ „რადაცას იგი (ქალი) ხედავს“¹.

მაშასადამე, ერგატივი აფხაზურის სახელში ვერ გაირჩევა (ბრუნება არ გვაქვს), მაგრამ ზმნის მორფოლოგია მას გრძნობს და ასახავს.

ამრიგად, ერგატივი იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიური სტრუქტურისათვის ნიშანდობლივია. ცხადია, ამ ენათა სინტაქსშიც ეს მორფოლოგიური თავისებურება შესაბამის თავისებურებებს მოასწავებს.

წარმოქმნის დროის მიხედვით ერგატივი ერთსა და იმავე ფორმაციას არ მიეკუთვნება. ეს ეხება ენებსაც და ენის შიგნით — სხვადასხვა ჯგუფის სახელებს.

ასე, მაგალითად, ხუნძურ ნაცვალსახელებს (პირველი და მეორე პირისა) ამჟამად ერგატივში საკუთარი ფორმები მოეპოვება:

სახ. ღუნ „მე“ მრავლ. ნიჟ „ჩვენ“ (ექსკლ.) ნილ’ „ჩვენ“ (ინკლ.).

ერგ. დი-ცა „მე“ მრავლ. ნეჟეცა „ჩვენ“ ნელ’ცა „ჩვენ“

სახ. მუნ „შენ“ მრავლ. ნუჟ „თქვენ“

ერგ. დუ-ცა „შენ“ მრავლ. ნოჟო-ცა „თქვენ“

ერგ. დი-ცა, ნეჟე-ცა, ნელ’ე-ცა, — დუ-ცა, ნოჟო-ცა, ახალი ფორმაციისა ჩანს, ხუნძურის ზოგ თქმაში (მაგ., კოჭორიბ-ისაში). მ რ ა ვ ლ ო - ბ ი თ ი ამ ნაცვალსახელებში არ განასხვავებს ერგატივსა და სახელობითს.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა წრეში რიგ ენას ერგატივი და სახელობითი გარჩეული აქვს როგორც მხოლოობითში, ისე მრავლობითში, რიგი ენა მხოლოობითში განასხვავებს, მრავლობითში — არა, რიგი — პირუკუ, მხოლოობითში არ განასხვავებს, მრავლობითში განასხვავებს, ზოგს ენაში კი არც მხოლოობითში და არც მრავლობითში სხვაობა არა გვაქვს...

ერთს ენაში ზოგი კილო-თქმა განასხვავებს, ზოგიც — არა.

პირის ნაცვალსახელებში ერგატივი განსხვავებულია მხოლოობითშიცა და მრავლობითშიც:

კ ა რ ა ტ ა უ ლ შ ი: სახ. დენ „მე“ მენ „შენ“ ილ’ილი² „ჩვენ“ ბიშდი „თქვენ“

ერგ. დენა მენა ილ’ილილი³ ბიშდილი³

¹ К. В. Ломтатидзе, Абх. яз., ИКЯ-ки, გვ. 113.

² პირველი ინკლუზივია, მეორე — ექსკლუზივია.

³ З. Магомедбекова, Карат. яз., ИКЯ-ки, გვ. 328.

ახვახურში: სახ. დენე „მე“ მენ „შენ“ ილ'ი/იში „ჩვენ“ უშდი
„თქვენ“

ერგ. დედე მედე ილ'დე/ იშიდე უშდიდე¹

ბაგვალალურში: სახ. დე „მე“ მე „შენ“ ილ'ი/იში „ჩვენ“
ბიშტი „თქვენ“

ერგ. დენ მენ ილ'ი/იშირ, იშტირ...²

ხვარშიულში: სახ. დო „მე“ მო „შენ“ ილო „ჩვენ“ მიჟო „თქვენ“
(ინხოყვარი) ერგ. დე მე ილე მიჟე...³

ერგატივი ნაწილობრივადაა განსხვავებული:

მხოლოდბითი განასხვავებს, მრავლობითი — არა

ტინდიურში: სახ. დე „მე“ მე „შენ“ — ილ'ი/იში „ჩვენ“ ბისი
„თქვენ“

ერგ. დი მი ილ'ი/იში „ჩვენ“

ბისი „თქვენ“⁴

ჭამალალურში: სახ. დი „მე“ მი „შენ“ — ილ'ი/იში „ჩვენ“ ბითი
„თქვენ“

ერგ. დე ← მინნ ← მინდ „ჩვენ“ ბითი „თქვენ“⁵

ბოთლიხურში:

სახ. დენ(ი) „მე“ მინ(ი) „შენ“ ილ'ი/იში „ჩვენ“, ბითთი „თქვენ“

ერგ. იშქურ „ მინ(ი) „ ილ'ი/იში „ ბითთი „

ბოთლიხურში მხოლოდბითის პირველი პირი განასხვავებს, მეორე — არა. მხოლოდბითში არა გვაქვს განსხვავება, მრავლობითში განსხვავებულია: დიდოურში: სახ. დი „მე“ მი „შენ“ — ელი „ჩვენ“ მეჟი „თქვენ“⁶

ერგ. დი მი ელა მეჟა

ერგატივი გარჩეული არაა დოდობერიულში, ჰინუხურში (არც მხოლოდბითში, არც მრავლობითში):

დოდობერიულში: სახ. დენ „მე“ მინ „შენ“ ილ'ე/იშიე
„ჩვენ“ ბითთე „თქვენ“

ერგ. დენ მინ ილ'ე/იშიე ბითთე⁷

¹ З. Магомедбекова, Ахвах. яз., ИКЯ-ки, გვ. 342.

² Т. Гудава, Багвал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 361.

³ Е. Бокарев, Хварш. яз., ИКЯ-ки, გვ. 427.

⁴ Т. Гудава, Тинд. яз., ИКЯ-ки, გვ. 374.

⁵ З. Магомедбекова, Чамал. яз., ИКЯ-ки, გვ. 392.

⁶ Т. Гудава, Ботлих. яз., ИКЯ-ки, გვ. 301.

⁷ Т. Гудава, Годобер. яз., ИКЯ-ки, გვ. 315.

ჰ ი ნ უ ხ უ რ შ ი : სახ. დე „მე“ მე „შენ“ ელი „ჩვენ“ მეჟი „თქვენ“
ერგ. დე მე ელი მეჟი¹

ანდიურის ანდისა და რიკვანის თქმებში ერგატივი გარჩეული არაა (სხვა თქმები განარჩევენ: დენ „მე“, მენ „შენ“ — ერგ. დენნი (←დენდი), მენნი (←მენდი)²...

პირველისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებს ისეთი ვითარება უნდა ჰქონოდა, როგორც ლოდობერიულსა და ჰინუხურში გვაქვს: მოთხრობითს ეს ნაცვალსახელები არ განარჩევენ (ისევე, როგორც ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში არა გვაქვს გარჩეული ამჟამადაც).

ყველაზე ახალია კარატაულის, ახვახურის, ბაგვალაღურისა და ხვარშიულის ვითარება (სხვაობა მხოლოობითშიც, მრავლობითშიც).

სხვა ენები (ტინდიური, ჭამალაღური, ბოთლიხური...) ერგატივის ჩამოყალიბების პროცესის ნაირგვარობას, სხვადასხვა საფეხურს გვიჩვენებენ ხელშეისახებად.

ასევე: ა დ უ ლ უ რ ი ენის აულ რ ი ჩ ა ს მეტყველებაში ერგატივს საკუთარი ფორმა აქვს: „მე“ — ზუნ, ერგ. ზაშ; „შენ“ — ვუნ, ერგ. ვაშ... „ჩვენ“ — ხეშ (ინკლ.), ერგ. ხეშ, ჩინ (ექსკლ.) — ჩეშ; „თქვენ“ — ჩუნ, ერგ. ჩეშ...

სხვა ალუღური აულები (კურად, ფიტე, ბურკიხან, ბურშაგ, ხუდიგ) პირველისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებში არ განასხვავებენ ერგატივს: „მე“ — ზუნ (სახ. ერგ.), „შენ“ — ვუნ, „ჩვენ“ (ინკლ.) — ხინ (აულ. ხუდიგში: შინ), „ჩვენ“ (ექსკლ.) — ჩინ, „თქვენ“ — ჩუნ (აულ. ფიტესა და ხუდიგში: ქუნ)³...

ალუღურის ახლო მონათესავე ლეზგიური კი განასხვავებს აქ ერგატივს: „მე“ — ზუნ, ერგ. ზა; „შენ“ — ვუნ, ერგ. (ვუნ)ა; „ჩვენ“ — ჩუნ, „თქვენ“ — ქუნ⁴... წახურულში კი განსხვავება არა გვაქვს: მე — ზგ (სახ., ერგ.), „შენ“ — ლუ/ვუ⁵ (სახ. ერგ.).

იმავე წრის არჩიბულში: „მე“ განასხვავებს: ზონ (სახ.) და ზ ა რ ი (ერგ.), მაგრამ მეორე პირის ნაცვალსახელში დიფერენცია არა არ მომხდარა: „შენ“ — უნ... მრავლობითში კი ერგატივს საკუთარი ფორმა არც პირველ პირში მოეპოვება, არც მეორესთან: „ჩვენ“ — ნენ (სახ., ერგ.), „თქვენ“ — ჟვენ (სახ., ერგ.)⁶. (მღრ. რუთულურის ვითარება: დიფერენ-

¹ Е. Б о к а р е в, Гинух. яз., ИКЯ-ки, გვ. 445.

² И. Ц е р ц в а д з е, Анд. яз., ИКЯ-ки, გვ. 285.

³ А. М а г о м е т о в, Агульский яз., ИКЯ-ки, გვ. 101–102.

⁴ У. М е й л а н о в а, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 534.

⁵ Б. Т а л и б о в, Цах. яз., ИКЯ-ки, გვ. 598.

⁶ С. Х а й д а к о в, Арч. яз., ИКЯ-ки, გვ. 616.

ციაცია გვაქვს მხოლოდობითშიც, მრავლობითშიც: „მე“ — ზგ, ერგ. — ზა; „შენ“ — აზ, ერგ. — ად... „ჩვენ“ — ეგ, ერგ. — ვა, „თქვენ“ — ვჰ, ერგ. — ვჰდ...)¹.

ნახურ ენებში ერგატივი დიფერენცირებული აქვს ორსავე ნაცვალსახელს მხოლოდობით რიცხვში: „მე“: ჩაჩნ. სო, ერგ. ას; ინგ. სო, ერგ. აზ; ბაც. სო, ერგ. ას.

„შენ“: ჩაჩნ. ჰო, ერგ. აჰ... ინგ. ჰო, ერგ. ჰა... ბაცბ. ჰო, ერგ. აჰ.

რაც შეეხება მრავლობითს, მეორე პირს ერგატივი სამსავე ენაში გარჩეული აქვს, პირველი პირი ექსკლუზივში დიფერენცირებულად წარმოგვიდგება, ინკლუზივში კი ერგატივს ცალკე ფორმა არა აქვს:

„თქვენ“: ჩაჩნ. შუ, ერგ. აშა, ინგ. შუ, ერგ. ოაშა, ბაც. შუ, ერგ. აიშ.

„ჩვენ“ (ექსკლ.): ჩაჩნ. თხო, ერგ. ოხა, ინგ. თხო, ერგ. ოახა, ბაცბ. თხო, ერგ. ათხო.

„ჩვენ“ (ინკლ.): ჩაჩნ. ვაჰ, ინგ. ვაჰ, ბაცბ. ვაჰ, (ერგატივი ცალკე ერთეულად არაა გამოყოფილი...).

ნახური და დაღესტნური ენების ჩვენება ეჭვმიუტანლად ცხადყოფს, რომ ერგატივს ცალკე ფორმა იმ თავითვე არა ჰქონია; რომ: „სახელობითი“, უკეთ ამოსავალი ვარიანტი „მე“, „შენ“, „ჩვენ“, „თქვენ“ ნაცვალსახელებისა ერგატივის ფუნქციასაც ასრულებდა (როდესაც საზოგადო სახელთა ბრუნებაში ერგატივი ცალკე ბრუნვად გამოიყო); რომ პირველი ისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებში ერგატივის „გამოთიშვა“ სახელობითისაგან მეორეული მოვლენაა; რომ ნახურსა და დაღესტნურ ენებში ამჟამად წარმოდგენილია ერგატივის ჩამოყალიბების პროცესის სხვადასხვა საფეხური, ნაჩვენებია სხვადასხვა საშუალება, რომელთაც ენა მიმართავდა ასეთ შემთხვევაში. მთავარი აქ ჩვენთვის ის არის, რომ ნახური და დაღესტნური ენები ადასტურებენ, რომ სახელობით-ერგატივის გაუდიფერენცირებლობა ქართულსა (და, საერთოდ, ქართველურ ენებში), ხოლო რაც აქ პირველისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებზე ითქვა, აფხაზურში, საერთოდ, სახელებზე ვრცელდება.

ერგატივი სახელობითს დასცილდა, ე. ი. სახელობითს უკავშირდება გენეზისურად; ეს ეხება პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს, ე. ი. იმ ნაცვალსახელებს, რომლებიც პიროვნებას გულისხმობენ — იმას, ვინც საუბრობს და იმას, ვისაც ესაუბრებიან, აგრეთვე — ადამიანის სახელებს.

¹ Е. Д ж е й р а н а ш в и л и, Рут. яз., ИКЯ-ки, გვ. 584.

ერგატივი შეიძლება ნათესაობითსა და მიცემითს ედოს საფუძვლად: ხუნდ. ერგატ.: ვაც-ას „ძმამ“, დაც-აღ „დამ“... ნათეს. ვაც-ას-ულ „ძმისა“, დაც-აღ-ულ „დისა“... მიც. ვაც-ას-ე „ძმას“, დაც-აღ-ე „დას“...

-ას, -აღ, ერგატივს რომ აწარმოებს, ჩვენებითი ნაცვალსახელია ერგატივში: აუ, აა, აბ „ეს“ — ერგ. ას, აღ. ეს უკანასკნელი (-აღ), მეორე და მესამე გრამატიკული კლასებისათვის საზიარო რომ არის, მესამე კლასისა უნდა ყოფილიყო, მ ე ო რ ე კ ლ ა ს ი ს ა თ ვ ი ს შ ე მ დ ე გ ი ქ ნ ა გ ა მ ო ყ ე ნ ე ბ უ ლ ი.

-ას, -აღ-ის გარდა **-დ** ფორმანტიც შეიძლება საყრდენი იყოს ნათესაობითსა და მიცემითისათვის: ხუნდ. ჩუ „ცხენი“ — ერგ. ჩო-დ, ნათ. ჩო-დ-ულ, მიც. ჩო-დ-ე... ასევე: ხუნდ. ბი „სისხლი“ — ერგ. ბი-დ, ნათ. ბი-დ-ულ, მიც. ბი-დ-ე-ე...

არსებითად განსხვავებულია ბრუნების სისტემაში -ცა ნიშნიანი ერგატივის პოზიცია: ნათესაობითსა და მიცემითს -ცა შეუძლებელია გადაპყვეს: ტილ „ჯოხი“, ერგ. ტილ-ა-ცა, ნათ. ტილ-ა-ლ, მიც. ტილ-ა-დ-ე...

-ცა- სუფიქსიანი ერგატივი ისეთი მოქმედებითის (ინსტრუმენტ-ტალისის) მნიშვნელობისა შეიძლებოდა ყოფილიყო, როგორცაა, ვთქვათ, გერმ. *mit* წინდებულებიანი მიცემითი *mit der Bleistift* „ფანქრით“ (სიტყვა-სიტყვით: ფანქრითურთ, ფანქრიანად).

-ცა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტია ჩაჩნურში: ბედარ „ტანისამოსი“ — მოქმ. ბედარ-ცა „ტანისამოსით“, ლაბა „ბალიში“ — მოქმ. ლაბი-ცა „ბალიშით“¹... ინგუშურში: ღურთ „სოფელი“ — მოქმ. ღურთა-ცა, ლოლახო „მეზობელი“ — მოქმ. ლოლახოჩუნ-ცა²...

ბაცბურში, როგორც ვნახეთ, მოქმედებითი -ევ-სუფიქსს დაირთავს მხოლოდობითში, -ივ-სუფიქსს მრავლობითში: დად-ევ „მამით“, ნან-ევ „დედით“ (მრავლ. დად-ივ „მამებით“, ნან-ივ „დედებით“...); ფსტუინ „ქალი“; „ცოლი“ მოქმედებითსა და ერგატივში ერთნაირადაა: ფსტუ-ინ-ჩ-ოვ, მრავლ. ფსტე-ივ³... ამ ივ-სუფიქსს უდრ. ქართ. ამ მხრ-ივ, სხვაფერ-ივ, მარჯვენ-ივ, მარცხნ-ივ, ირგვლ-ივ, ძვ. ქართ. იგურდ-ივ... ქართულში ეს -ივ მოქმედებითის -ით ფორმანტის სინონიმი ჩანს: მარცხნ-ივ//მარცხნ-ით. ჩაჩნურ-ინგუშურის -ცა ფორმანტი ბაცბურში ცი-ს სახით დასტურდება და თანაობითს ბრუნვას აწარმოებს: დად-ცი „მამას-თან (ერთად)“, ნან-ცი „დე-

¹ Ю. Д е ш е р и е в, Чечен. яз., ИКЯ-ки, გვ. 195.

² Р. Д о л а к о в а, Ингуш. яз., ИКЯ-ки, გვ. 215.

³ Ю. Д е ш е р и е в, Бац. яз., ИКЯ-ки, გვ. 232.

დასთან (ერთად)“, ასევე — მრავლობითში: დადი-ცი „მამებთან (ერთად)“, ნანი-ცი „დედებთან (ერთად)“¹...

-ცა- ფორმანტიანი ბრუნვა ჩაჩხურ-ინგუშურისა (მოქმედებითის მნიშვნელობით) და **-ეგ/იგ** სუფიქსიანი ერგატივის გამოყენების სფერო (ნივთის კატეგორიის სახელთა ერგატივი) გვაფიქრებინებს, რომ ხუნძურშიც (ანდიურ-დიდოურ ენა-კილოებშიც) ნივთის კატეგორიის სახელთა ერგატივს ამოსავლად ჰქონია ინსტრუმენტალისი, იარაღი, რითაც რაღაც კეთდება. საზოგადო სახელებში ერგატივე, როგორც სპეციფიკური ბრუნვა მოქმედისა, განსხვავებული ინსტრუმენტალისისაგან, თავდაპირველად ვინ-კატეგორიის სახელებისათვის უნდა ყოფილიყო ნიშანდობლივი. ჯერ კიდევ ალ. ტრომბეტიმ ურარტული ერგატივის -შ წ შეუდარა ბაცბური ერგატივის ს-ფორმანტს: მენუა-შე ალიე Menuãșe alie „მენუამ (!) ამბობს“ და ბაცბ. დადა-ს ალი „მამამ (!) ამბობს“². თუ ეს ასეა (აქ შემთხვევითი მსგავსება არ უნდა გვქონდეს!), **-ს**- ფორმანტიანი ერგატივი ადამიანის სახელებს (ბაცბურსა და ურარტულში) ორიათას ხუთასი წლის წინათაც ჰქონიათ.

ქართულში ერგატივი (მოთხრობითი) მხოლოდ ორ ნაცვალსახელს აქვს ორგანული წარმოებისა: 1. ვი-**ნ** და 2. მა-**ნ** (მრავ. მა-თ). ყველა სხვა სახელი ერგატივს აწარმოებს მა-ნ ნაცვალსახელის დართვით, აღწერილობით (კაც-მან, ძმა-მან, დედა-მან, მამა-მან).

სვანურს ორგვარი ერგატივი აქვს: -(ე)**მ**- ფორმანტიანი და **-დ** ფორმანტიანი: პირველი (**-მ**) მარტოოდენ მხოლოდობითში იხმარება, მეორე — (**-დ**) მხოლოდობითშიც გვხვდება, მრავლობითში კი ერთადერთი ფორმანტიანი ერგატივისა.

-დ ქართულის **-ნ**-ს ეტოლება (**დ/ნ**), მაგრამ გამოყენების მხრივ ეს ფორმანტები განსხვავებული ჩანან: ქართ. **-ნ** მხოლოდობითშილა გვაქვს, ისიც ორ ნაცვალსახელში, სვან. **დ** — მხოლოდობითშიც (სახელთა წყებასთან), მრავლობითში — ყველა სახელთან; მასთან **დ**-ს გარდაქცევით ბრუნვაშიც (ტრანსფორმატივშიც) ვხვდებით.

ზანური ერგატივის **-ქ** ერთადერთი ნიშანია ამ ბრუნვისათვის — ნაცვალსახელებშიც, არსებით სახელებშიც, რიცხვით სახელებშიც: მუ-**ქ** „მან“, ჯუმა-**ქ**//ჯიმა-**ქ** „ძმამ“, სუმი-**ქ** „სამამ“... ზანური ერგატივის **ქ**(←**გ**) ნაცვალსახელოვან ძირს უნდა უკავშირდებოდეს. ყველა სახელთან ხმარება ქ-ფორმანტის სიახლეს უნდა გვანიშნებდეს.

¹ რუს. გაგუა, ერგატივისა და ინსტრუმენტალისის ურთიერთობისათვის ბაცბურ ენაში, იკე, II (1948), გვ. 87.

² Alf. Trombetti, Elementi di glottologia, bolonia, 1923, გვ. 105.

რა ადგილი უკავია ერგატივის ქართულის ბრუნვათა წყებაში? მან-ნაცვალსახელს საკუთარი ფუძის სახელობითი არ აქვს: ერგ. **მან**, სახ. **იგი/ის(ი)**: ერგატივი სახელობითზე ძველია („პირველი სახელობითია“ წარმოქმნის დროის მიხედვით).

ერგატივი სახელობითთან შინაგან კავშირშია: ვინ-ნაცვალსახელი ერგატივიც არის (ვინა თქვა ეს?... ვინ დაწერა „ოთარაანთ ქვრივი“?) და სახელობითიც (ვინ ამბობს ამას? ვინ წერს ლექსებს?).

ერგატივი და სახელობითი ქართულში უფრო ახალი წარმონაქმნია, ვინემ ნათესაობითი და მიცემითი; ჯერ კიდევ ძველ ქართულში შემორჩენილია ცალკეული ფაქტები, როცა ადამიანის სახელის ფუძე ერგატივის როლსაც ასრულებს და სახელობითისაც: აბრაამ შვა ისააკ (ოთხთავის პირველი ფრაზა) უდრის: აბრაამ-მან შვა ისააკ-ი... ოთხთავში ასეთი რამ უფრო გადმონაშთია, ვინემ ნორმა; პირთა სახელები ერგატივისა და სახელობითის ნიშანს დაირთავს ხოლმე, მაგრამ გადმონაშთის სახით შემორჩენილი მაგალითები ტიპისა „აბრაამ შვა ისააკ“ სავსებით კანონზომიერია: **-მან** და **-ი** დაბოლოება ისევე არ სჭირდება პირთა სახელებს მოთხრობითსა და სახელობითში, როგორც ნათესაობითსა და მიცემითში არ სჭიროებდა ემფატიკური **-ა**-ს დართვას:

სახ.	} აბრაამ, ისააკ	ნათეს.	აბრაამ- ის , ისააკ- ის
ერგატ.		მიც.	აბრაამ- ს , ისააკ- ს

აბრაამ-ის-ა, ისააკ-ის-ა... აბრაამ-ს-ა, ისააკ-ს-ა ძვ. ქართულის ნორმებს ეუცხოება ისევე, როგორც სახელობითსა და ერგატივში **-ი** და **-მან** ყოფილა ძველად მეტი: სახელობითის **-ი**, ერგატივის **-მან** იმავნე ფუნქციის ელემენტები, რაიც ნათესაობითსა და მიცემითში ემფატიკურ **-ა**-ს მოეპოვება. თუ სახელობითის **-ი**, ერგატივის **-მან** ნაწევრისებური დეტერმინატიული ელემენტები ემფატიკურ **-ა**-ს ეტოლებიან, სახელობითსა და ერგატივს საკუთრივ ბრუნვის ნიშნები არა ჰქონია.

ამრიგად, ქართული ენის ისტორიაში ორი რიგის ბრუნვები გაირჩევა: ძველი ფორმაციისა, რომელთაც ბრუნვის ნიშნებიც მოეპოვებათ და ემფატიკური ნაწილაკიც (**-ა**) და ახალი ფორმაციისა, რომელთაც საკუთრივ ბრუნვის ნიშნები არ მოეპოვებათ და ისეთ განსაზღვრებითს ელემენტებსდა დაირთავდნენ, რომელთაც ემფატიკური (**-ა**) ნაწილაკის ფუნქცია ჰქონდა. სახელობითიცა და ერგატივიც ამ ახალი ფორმაციის ბრუნვებს წარმოადგენენ.

ადილურში დღემდე შემოგვრჩა ის ვითარება, რაც ძველი ქართულის ანალიზის შედეგად შეიძლება ვივარაუდოთ: ერთი და იგივე ფორმანტები განსაზღვრულ ნაწევრებადაც გვევლინება და ბრუნვათა (სახელობითისა და ერგატივის) ნიშნებსაც წარმოადგენს; ეს ფორმანტებია: **რ-** და **მ- (მა-)**. **რ** სახელობითის ნიშანია, **მ** — ერგატივისა.¹ „ამ ფორმანტების ფუნქციათაგან უფრო ძველი უნდა იყოს განსაზღვრულობის ფუნქცია.“²

ადილურში სულ ოთხი ბრუნვა გაირჩევა: სახელობითი, ერგატივი, მოქმედებითი (ინსტრუმენტალისი) და გარდაქცევითი (ტრანსფორმატივი).

რაკი სახელობითი და ერგატივი განსაზღვრულობის ფუნქციასაც გადმოსცემენ, ზემოხსენებული ოთხი ბრუნვა მხოლოდ განსაზღვრულ სახელებს ექნებათ: სახ. ჭალა-**რ** „ყმაწვილი“, ერგ. ჭალა-**მ**, მოქმ. ჭალა-**მ-ჭა**, გარდაქც. ჭალა-**შ** (განუსაზღვრელი: ჭალა — მოქმ. ჭალა-**ჭა**, გარდაქც. ჭალა-**შე**)...

პირთა სახელები, აგრეთვე სხვა საკუთარი სახელები (ქალაქებისა, მდინარეებისა, ზღვებისა...) ჩვეულებრივ არ დაირთავენ განსაზღვრულობის ფორმანტებს: მურათ, როზა — სახელობითში, ერგატივში არაა მარკირებული, უნიშნოა.³ ფუძის სახით აღებული სახელი ორივე ბრუნვის როლს ასრულებს.

გვარები, ფსევდონიმები... ადილურში დაირთავს სახელობითისა და ერგატივის ნიშნებს⁴. აღსანიშნავია, რომ პირთა სახელებმაც შეიძლება **რ** და **მ** ფორმანტები დაირთონ⁵. ცხადია, ეს მეორეული მოვლენაა. ამრიგად, გვექნება პარალელური პარადიგმები:

სახ. მურათ „მურადი“	მურათგ-რ
ერგ. მურათ	მურათგ-მ
მოქმ. მურათ-ჭა	მურათგ-მ-ჭა
გარდაქც. მურათ-აშ	მურათ-აშ ⁶

ადილური ენების ბრუნვათა შორის არც მიცემითი ჩანს და არც ნათესაობითი: მათ ფუნქციებს გადმოგვცემს ზმნა (ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკებით) და საზღვრულის კუთვნილებითი პრეფიქსები.

¹ Г. В. Рогава и З. И. Керашева, Грамматика адыгейского языка, Майкоп, 1966, §§ 48—51, გვ. 60—65.

² ი ქ ვ ე, § 48, გვ. 60.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 60.

⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 65.

⁵ ი ქ ვ ე, § 51, გვ. 63.

⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 64.

ამრიგად, ნათესაობითი და მიცემითი არა გვაქვს, ერგატივი და სახელობითი მხოლოდ განსაზღვრულ სახელებში გვაქვს, — განუსაზღვრელებს ერგატივი და სახელობითი არ აქვთ მარკირებული. გვრჩება მოქმედებითი და გარდაქცევითი: მათჲ „კალათი“ — მოქმ. მათჲ-ჴჲ „კალათათი“, გარდაქც. მათ-აჲ „კალათად“... დღღ „სადგისი“ — მოქმედ. დღღ-ჴჲ „სადგისით“, გარდაქც. დღღ-აჲ „სადგისად“¹...

ადილეთრში ყველაზე ადრე ჩამოყალიბებული ჩანს მოქმედებითი და გარდაქცევითი. აღსანიშნავია, რომ აფხაზურსაც თითქოს ეწარმოება მოქმედებითი და გარდაქცევითი: **-ლა** აწარმოებს მოქმედებითს, **-გს** — გარდაქცევითს. აბ-გს „მამად“, ჩჲ-ლა „ცხენით“² განუსაზღვრელი. ეს კია, რომ განუსაზღვრელი სახელი დაირთავს **-ლა** ნაწილსაც არა უშუალოდ, არამედ ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკითურთ: ა-ჩჲ- ა-ლა „ცხენით“ (ნაცვალად მოსალოდნელი: აჩჲ **გ-ლა-სი**): -ლა ნაწილაკი ჯერ კიდევ არ ქცეულა ფორმანტად, იგი დამოუკიდებლად ფორმდება (-ლა; **ა-ლა**).

მაინც საყურადღებოა, რომ მოქმედებითს და გარდაქცევითს აქვს ყველაზე მყარია პოზიცია ადილეთრ ბრუნვათა სისტემაში, აფხაზურშიც მოქმედებითი და გარდაქცევითი შინაარსის აღნიშვნით იწყება ბრუნების ჩამოყალიბების პროცესი.

ქართულში მოქმედებითი და გარდაქცევითი ჩანს ნათესაობითისა და მიცემითის წინამორბედად, ე. ი. ყველაზე ძველი ფორმაციის ერთეულებია ბრუნებაში (მოთხრობითი და სახელობითი ყველაზე ახალი წარმონაქმნია).

ამის მიზეზი ის გარემოება უნდა იყოს, რომ მოქმედებითი და გარდაქცევითი ყველაზე ახლოსაა სიტყვათწარმოებასთან და ყველაზე შორსაა წმინდა სინტაქსური ფუნქციის მქონე ერთეულებისაგან, როგორცაა მიცემითი და ნათესაობითი.

§30. ბრუნვის ფორმები და გრამატიკული კლასები

ბრუნვათა ერთი ჯგუფი — მოქმედებითი, გარდაქცევითი — იმდენად სინტაქსურ ურთიერთობას არ გამოხატავს, რამდენადაც სიტყვაწარმოებითს ელემენტებს უახლოვდება; ბრუნვათა მეორე ჯგუფი — ერგატივი, სახელობითი — განსაზღვრულ ნაწევრებს ეტოლება; მესამე ჯგუფი — ნათესაობითი და მიცემითი — ყველაზე მეტად გადმოგვცემენ სინტაქსურ ურთიერთობას.

¹ Г. В. Рогова и З. И. Керашева, Грамматика адыгейского языка, Майкоп, 1966, გვ. 62.

² К. В. Ломтатидзе, Абх. яз., ИКЯ-ки, გვ. 110.

ეს ბრუნვები (ნათესაობითი და მიცემითი) გვაკლია აფხაზურსა და ადიღურ ენებში (მიცემითის ფუნქციას ზმნა ასრულებს). ამ ბრუნვათა ჩამოყალიბებაში, როგორც ჩანს, გრამატიკული კლასის ფორმანტები იღებენ მონაწილეობას.

ხუნძური ენის ანწუხურ დიალექტში ამჟამადაც პროდუქტიულია კლასნიშნის მიცემითი. რის კლასს აღნიშნავს ეს მიცემითი? იმ სახელობითი ბრუნვისას, რომელსაც ეთანხმება ზმნა: შამილი-ე-ე ვ-ოტუღა ვაც „შამილს უყვარს ძმა“... მაგრამ: შამილი-ე-ე დ-ოტუღა დ-აც „შამილს უყვარს და“. შამილი-ბ-ე ბ-ოტუღა ვატან „შამილს უყვარს სამშობლო“... შამილი-რ-ე რ-ოტუღა ლ'იმალ „შამილს უყვარს ბავშვები“...¹.

ამჟამად ხუნძური სალიტერატურო ენაცა და დიალექტთა მეტი წილი ერთ ფორმას ხმარობს მიცემითში: შამილი-ე-ე „შამილს“, ვაც-ას-ე „ძმას“, დაც-აღ-ე „დას“, რუყ-აღ-ე „სახლს“... ვაც-აზ-ე „ძმებს“, დაც-აზ-ე „დეებს“, რუყ-ზ-აბ-ა-ზ-ე „სახლებს“. კლასოვანი, კონკრეტული ვარიანტები მოიშალა. მხოლოდობითშიც და მრავლობითშიც ერთი ფორმანტი -ე- აღნიშნავს მიცემითს.

ხუნძური ნაცვალსახელი პირველისა და მეორე პირისა მიცემითში ამჟამად ერთი ფორმით არის ცნობილი: დი-ე-ე „მე“; დუ-ე-ე „შენ“; „ჩვენ“ (ექსკლ.) ნეჟე-ე-ე//ინკლ.) ნელ'ე-ე-ე, ნოჟო-ე-ე „თქვენ“. ყველგან ანწუხურში გვექნება კლასოვანი ვარიანტები:

მიც. „მე“: დი-**ვ**-ე, დი-**მ**-ე, დი-**ბ**-ე, დი-**რ**-ე

„ჩვენ“ (ექსკლ.): ნეჟე-**ვ**-ე, ნეჟე-**მ**-ე, ნეჟე-**ბ**-ე, ნეჟე-**რ**-ე

„ჩვენ“ (ინკლ.): ნელ'-**ვ**-ე-ე, ნელ'-**მ**-ე-ე, ნელ'-**ბ**-ე-ე, ნელ'-**რ**-ე-ე

„შენ“: დუ-**ვ**-ე, დუ-**მ**-ე, დუ-**ბ**-ე, დუ-**რ**-ე

„თქვენ“: მუჟე-**ვ**-ე, მუჟე-**მ**-ე, მუჟე-**ბ**-ე, მუჟე-**რ**-ე²

გრამატიკული კლას-კატეგორიები შეიძლება ნათესაობითმა ბრუნვა-მაც განასხვავოს. ამის ნიმუშს ანდიური ენა იძლევა: ნათესაობითი მსაზღვრელის როლში გამოდის, მასში აღინიშნება საზღვრული სახელის გრამატიკული კლასი: იმუ**ვ** ვოცი „მამის ძმა“³; ვოცი „ძმა“ პირველი გრამატიკული კლასისაა (-ვ-), ნათესაობითიც -**ვ**-ნიშნის ურთავს (იმუ-**ვ**); „მამის და“ იქნება იმუ-**მ** დ-ოცი; მამის ცხენი „იმუ**ბ** კოტუ“... მრავლობითში დასმული საზღვრული ინარჩუნებს კლასის ნიშანს: იმუ-**ვ**-ულ ვოცულ „მამის ძმები“...

¹ ილ. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ანწუხური დიალექტი, იკე, II (1948), გვ. 165.

² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ი. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ხუნძური ენა, § 13, გვ. 220—221.

³ შეიძლება გვექნოდეს იმ-აშ-უ-ვ, ერგატივზე დამყარებული, მაგრამ კლასის ნიშანი

ნათესაობითის კლას-ნიშნის ფორმები ეწარმოება არა ყველა სახელს, არამედ მხოლოდ პირველი გრამატიკული კლასის სახელებს (არსებითს, ზედსართავს, პირის ნაცვალსახელებსა და კითხვითს ნაცვალსახელებს კითხვაზე ვინ?)¹. ნივთის კატეგორიის სახელებს ნათესაობითში (ყველა კლასისთვის) ერთი ფორმანტი აქვს (**ლ'ი**).

მსაზღვრელ-საზღვრულის ურთიერთობას თავისებურად გამოხატავს აფხაზურიც, რომელსაც ნათესაობითი არ მოეპოვება:

ახაწა ი-ხე „მამაკაცის თავი“ (უფრო ახლოს იქნებოდა: „მამაკაცი მისი თავი“ „человек е г о-голова“)

აფჰს ლ-ხე „ქალის თავი“ („ქალი მისი თავი“, женщина е е-голова)

ალა ა-ხე „ძაღლის თავი“ („ძაღლი მისი თავი“)

ამრიგად, აფხაზური კუთვნილების ნაწილაკებს იშველებს და ეს ნაწილაკები განასხვავებენ ადამიანის გრამატიკულ კატეგორიას ნივთისაგან, **ვინ**-კატეგორიას **რა**-კატეგორიისაგან, თვით **ვინ**-კატეგორიაში გარჩეულია ქალი და კაცი — ი-ხე ლ-ხე, ა-ხე:

ი-ხე ნიშნავს: თავი კაცს ეკუთვნის — **ი**-პრეფიქსი გვაქვს;

ლ-ხე მიუთითებს, რომ თავი ქალისაა — **ლ**-პრეფიქსი ამიტომ გვაქვს:

ა-ხე თავი ნივთის კატეგორიის სახელს ეკუთვნის, ძაღლისაა.

გრამატიკული კლასის ფორმანტები ანდიურის სახელებსაც აქვს, როგორც ვნახეთ, ოღონდ ეს ფორმანტები მსაზღვრელს დაერთვის სუფიქსად; ამ სუფიქსს წინ ხმოვანი უძღვის **-უ** (იმ-უ-ვ/მ/ზ, იმაშ-უ-ვ/მ/ზ); ხუნძური ნათესაობითი ინს-**უ**-ლ „მამისა“ აგრეთვე გამოავლენს ნათესაობითში **-ლ**-ს წინ ამ **უ**-ს.

ხუნძური ინსულ „მამისა“ ერთადერთი ფორმაა ნათესაობითისა, კლასიანი ვარიანტები მოშლილია, ერთ-ერთი ვარიანტი განზოგადებულა; ესაა **-ლ** (←**რ**), ნივთის მეოთხე კლასის ნიშანი **ლ//რ** (შდრ. ვაც-ა-**ლ რ**უგო).

ქართულში ისევე, როგორც ხუნძურში ნათესაობითის უნიფიცირებული ფორმანტი გვაქვს: **-ის** (კაც-ის, მამ-ის, ხ-**ის**, ორმო-ს — ← ორმო-**ის**). ე ფორმანტი (**-ი**-ს) შეიცავს ხმოვანის ელემენტს (**-ი**-) და თანხმოვანის ელემენტს **-ს**.

საფიქრებელია, ეს **-ს** წარმოშობით უკავშირდებოდეს ნივთის კატეგორიის გრამატიკულ ნიშანს **-ს** (სა-ზუერ-ე, სა-რწყულ-, სა-ხრ-ე).

ამიტომ ბუნებრივი ჩანს, როცა მიცემითში კვლავ **-ს** თანხმოვანი გამოჩნდება: კაც-**ს**, მამა-ს, ხე-**ს**, ორმო-ს; **-ს** ნივთის კატეგორიის ფორმანტია, მიცემითშიც ნახმარი განზოგადებულად. ნათესაობითში **-ს**-თანხმოვანს **-ი**-

¹ ИКЯ-ки, გვ. 281.

უძღვის. მიცემითს ამჟამად ხმოვნითი ელემენტი არ ახლავს, მაგრამ უნდა ჰქონოდა **-ა** (ხის ძირ-ა-ს; ზღვის პირ-ა-ს... შდრ. აგრეთვე გარდაქცევითის **-ა**: კაც-ა-დ, მხეც-ა-დ და სხვა თანხმოვანფუძიან სახელებში; სვანურის ჩვენებაც **-ა**-ს უჭერს მხარს; აგრეთვე მეგრულის: მანგარ-**ა**-ს „მანგარად“, სქვამ-**ა**-ს „ლამაზად“...).

მოქმედებითი ბრუნვის **-ი-თ** გარდაქცევითის **ა-დ** იმეორებენ ნათესაობითის **-ი-სა** და მიცემითის **-ა-ს**, თანხმოვნითი ელემენტი კი სხვაა: **-დ** (და **-თ-დ**). ეს **-დ** ელემენტი კვლავ სათანადო კლას-ნიშნისაკენ მიმართავს ჩვენს ყურადღებას: **-დ** უფრო არქაულია, ვინემ **-ს**, იგი ზმნებშიც შემოგვენახა (**დევ**, თქუ**ლ-დ-ქუ**... ვ. თოფურია, იხ. ზემოთ).

-ს და **-დ**-ს გარდა **-ნ**- არის სავარაუდებელი ბრუნვის ნიშანი. სვანურში ეს სახეობაც უნდა გვქონდეს შემონახული გადმონაშთებში; ამის ნიმუში იქნება გამოთქმები: ამენ ხოჩა „ამის უკეთესი“ (ზედმიწვევ.: „ამის კარგი“)... სემ-ინ სემი „სამჯერ სამი“ (ზედმიწვევ.: „სამის სამი“)¹.

ნივთის კატეგორიის ვარიანტის გარდა ადამიანის კატეგორიის ვარიანტიც უნდა გვქონოდა; ანდ. იმუ-**გ**, იმუ-**მ**, იმუ-**ბ**-ვარიანტების ნაცვლად ქართულს აქვს ერთი ვარიანტი: მამ-ი-ს... „მამ-ი-ვ“ ვარიანტი (ანდა: მამ-ი-მ) მოსალოდნელი იყო, მაგრამ არ დასტურდება (ღმრთ-**ივ**; იგურდ-**ივ**, მარცხნ-**ივ** ტიპის წარმოება მოქმედებითის გაგებით იხმარება ბაცბურში ნივთის კატეგორიის სახელებში... **-ივ**-სუფიქსიანი მოქმედებითი ქართული ბრუნების სისტემის გარეშე დგას და შეთვისებული უნდა იყოს ძველ ქართულში).

ამრიგად, კლასოვანი ფორმები ბრუნვათა ნიშნებში შემორჩენილი გვაქვს მიცემითში (ხუნძურში) და ნათესაობითში, აგრეთვე აფექტურში (ანდიური ენის ბრუნებაში)².

კლასოვანი ვარიანტების უნიფიკაციამ მოგვცა ბრუნვათა განზოგადებული ვარიანტები, როგორც ეს გვაქვს ამჟამად ნახურს, დაღესტურსა და ქართველურ ენებში.

რა კლასოვანი ვარიანტები უნდა გვქონოდა ნათესაობითში, ეს დამოკიდებული იყო საზღვრულზე (ანდ. იმ-უ-ბ კოტუ „მამის ცხენი“): საზღვრულის კლასი აისახებოდა ნათესაობითში მსაზღვრელთან სუფიქსის სახით (იმუ-**ბ** „მამისა რაღაცა“).

¹ ნათესაობითის **-ინ** ვარიანტს სვანურში, აგრეთვე **-ა** ხმოვანს სვანურში გახაზავდნენ ნ. მარი, ვ. თოფურია. **-ი-** ფორმანტს ნათესაობითში კუთვნილებით ნაცვალსახელოვან ელემენტად თვლიდა გ. როგავა.

² ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენა, § 60. გვ. 116.

აფხაზურში მსაზღვრელის კლასი აისახება საზღვრულ-ში და დაერთვის საზღვრულს პრეფიქსის სახით (ახაწა **ი**-ზე „კაცის თავი“, „კაცი მისი თავი“). აფხაზურის **ი**-პრეფიქსი რომ წინა სიტყვას, მსაზღვრელს შეუერთდეს, მივიღებდით ანდიურ მოდელს: აფხ. ახაწა-ი ხგ „კაცის თავი“ — შდრ. ანდ. იმ-უ-ბ კოტუ „მამის ცხენი“...

აფხაზური, ანდიური, ხუნძური (სხვა დაღესტნური ენებიც, აგრეთვე ნახური და ქართველური ენები) წარმოგვიდგენენ ერთი და იმავე პროცესის სამ საფეხურს: I. კლასნიშნიანი საზღვრულით (აფხ.), II. კლასნიშნიანი მსაზღვრელით (ანდ.) და III. უკლასნიშნო მსაზღვრელით (ნათესაობითში: ხუნძ. ინსულ ჩუ. ქართ. მამის ცხენი).

ბრუნვის ნიშანთა გენეზისი კლასოვანი ვარიანტებიდან მოდის. ამას უნდა უკავშირდებოდეს ბრუნების პროცესის მაქსიმალური ერთფეროვნება; ვთქვათ, ქართულში, ზანურში ერთი ბრუნებალა გვაქვს; სხვადასხვა სახელები ერთნაირ ბრუნვის ნიშნებს დაირთავენ. სხვაობა თუ გვაქვს, ამას ფონეტიკური პროცესები იწვევს: ან ბრუნვის ნიშნის დართვისას სახელის ფუძეს ეკარგება ხმოვანი (კედელ — კედლ-ის-ა, კედლ-ით-ა, კედლ-ად-ა) ანდა, პირუკუ, სახელის ფუძის ბოლოკიდურ ხმოვანთან შეხვედრისას ბრუნვის ნიშანი კარგავს ხმოვანს: ორმო — ნათ. ორმო-ს (← ორმო-ის) პირი, ყრუ-ს (← ყრუ-ის) მეზობელი...

§31. ორფუძიანი ბრუნების პრინციპი იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ერგატიულ ბრუნვასთან რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში დაკავშირებულია „ორ ფუძიანი ბრუნება“. ორი ფუძე ჩვეულებრივია ნაცვალსახელის ბრუნებაში: სახ. ის — ერგ. მან, ლათ. სახ. ego „მე“ — ნათ. mei, რუს. სახ. я „მე“ — ნათ. меня, სახ. он „ის“ — ნათ. его, გერმ. სახ. er „ის“ — ნათ. seiner, მიც. ihm, აკუზ. ihn... ორი ფუძე ყველა ამ შემთხვევაში გულისხმობს ორ სხვადასხვა ფუძეს. მეორე ფუძე ჩვეულებრივ დანარჩენ ბრუნვებშია გამოყენებული. ორფუძიანობა აქ სუბ-ლეტიური ა: საბრუნებელი სახელების ძირი იცვლება.

ამისგან განსხვავებით ჩვენს შემთხვევაში ძირი არ იცვლება, სახელობითი ერთ ფუძეს გვაძლევს, ამოსავალს ერგატივი — მეორეს: ნათესაობითსა და მიცემითში ბრუნვის ნიშნები დაერთვის ერგატიულ ბრუნვას, მთლიანად აღებული ს.

ხუნძ. სახ. ა-უ „ეს“ (I კლ.), ა-ფ (II კლ.)...	ვაც. „ძმა“,	ვაც „და“
ერგ. ა-ს	აღბ	ვაც-ა-ს
ნათ. ა-ს-ულ	ა-ღბ-ულ	ვაც-ა-ს-ულ
მიც. ა-ს-ი-ფ-ე	ა-ღბ-ი-ფ-ე	ვაც-ა-ს-ე

ერგატივი, როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, ჩვენებითი ნაცვალსახელე-ბის (ა-ს, ა-ღბ) დართვით არის ნაწარმოები (შდრ. ძვ. ქართ. ძმა-მან). :შდრ.

სახ. ბეტერ „თავი“	ბაყ „მზე“
ერგ. ბოტრო-ცა	ბაყ-უ-ცა
ნათ. ბოტრო-ლ	ბაყ-უ-ლ
მიც. ბოტრო-ფ-ე	ბაყ-უ-ფ-ე

ერგატივის ფუძე — (ბოტრო-) განსხვავდება სახელობითის ფუძისაგან (ბეტერ), და ეს ბოტრო გასდევს ნათესაობითსა და მიცემითს, ამ მხრივ ორი ფუძე გვაქვს, მაგრამ განსხვავება ისაა, რომ მთლიანად ერგატივი (ბოტრო-ცა) არაა გამოყენებული ნათესაობითსა და მიცემითში: ბოტრო-ცა, ბოტრო-ლ... შდრ. ვაც-ას — ვაც-ას-ულ.

ამჟამად მრავლობითში ორფუძიანობის წესს მისდევს ყველა ხუნძური სახელი (იგულისხმება სალიტერატურო ენა).

სახ. ვაც-ალ „ძმები“	ვაც-ალ „დები“	ბუტრულ „თავები“
ერგ. ვაც-აზ	ვაც-აზ	ბუტრ-აზ
ნათ. ვაც-აზ-ულ	ვაც-აზ-ულ	ბუტრ-აზ-ულ
მიც. ვაც-აზ-ე	ვაც-აზ-ე	ბუტრ-აზ-ე

ორფუძიანობა, სადაც მეორე ფუძედ გამოყენებულია ერგატივი მთლიანად, დასტურდება რიგ დაღესტნურ ენაში: ლეზგიურში, თაბასარანულში, აღულურში, არჩიბულში...

ორფუძიანი ბრუნების ნიმუშები:

ლეზგ. სახ. დიდე „დედა“	მრავლ. სახ. დიდე-ფ-არ
ერგ. დიდე-დი	ერგ. დიდე-ფ-რი
ნათ. დიდე-დი-ნ	ნათ. დიდე-ფ-რი-ნ
მიც. დიდე-დი-ზ	მიც. დიდე-ფ-რი-ზ ¹
თაბას. სახ. ულ „თვალი“	მრავლ. სახ. ულ-არ
ერგ. ულ-ი	ერგ. ულ-არ-ი
ნათ. ულ-ი-ნ	ნათ. ულ-არ-ი-ნ
მიც. ულ-ი-ზ	მიც. ულ-არ-ი-ზ ²

¹ У. Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 531.

² Б. Ханмагомедов, Табасар. яз., ИКЯ-ки, გვ. 549.

აღლ. სახ. გაგა „მამა“	სახ. კარ „ჯონი“ მრავლ.	კურ-არ „ჯონები“
ერგ. გაგა-დი	ერგ. კარ-უ	ერგ. კურ-არ-ი
ნათ. გაგა-დი-ნ	ნათ. კარ-უ-ნ	ნათ. კურ-არ-ი-ნ
მიც. გაგა-დი-ს	მიც. კარ-უ-ს	მიც. კურ-არ-ის ¹
არჩიბ. სახ. მულ „მთა“		
ერგ. მულ-ლი		
ნათ. მულ-ლი-ნ		
მიც. მულ-ლი-ს ²		

ორფუძიანი ბრუნების საკითხი დგება ადიღეურში, როცა სახელი განსაზღვრულია: სახ. ჭალა-რ, „ყმაწვილი“, ერგ. ჭალა-მ, მოქმ. ჭალა-მ-ჭა...
 წგჟგ-რ „კაცი“, ერგ. წგჟგ-მ, მოქმ. წგჟგ-მ-ჭა... მაგრამ გარდაქცევითი (ტრანსფორმატივი) ერგატივს არ ემყარება: ჭალა-აჟ „ყმაწვილად“, წგჟგ-აჟ „კაცად“... გარდაქცევითს მხოლოდ განუსაზღვრელი სახელის ტრანსფორმატივი შეეფერება. საფიქრებელია, რომ ტრანსფორმატივი წარმოქმნილია უფრო ადრე, ვინემ განსაზღვრულ სახელთა ბრუნების პარადიგმა ჩამოყალიბდებოდა.

ქართველურ ენათაგან ორფუძიანობა შეინიშნება სვანურში (არც ძველ ქართულსა და არც ზანურში სათანადო მოვლენები ცნობილი არაა); სვანური ენის კილოები გამოგვივლენენ ბრუნების ორ განსხვავებულ ტიპს; ორფუძიანობა შეიძლება ემყარებოდეს ერგატივსა და მიცემითს. ერგატივი მხოლოდ მაშინ არის გამოყენებული ფუძედ, თუ ის -ემ სუფიქსით არის ნაწარმოები (-დ-ნიშნისანი ერგატივი ფუძედ არ შეიძლება იყოს გამოყენებული):

სახ. მარე „კაცი“ ³	ეჯა „იგი“
ბ-ზმ. ერგ. მარ-ემ	ეჯ-ნ-ემ
ნათეს. მარ-ემ-იშ	ეჯნ-ემ-იშ

არც მიცემითში, არც გარდაქცევითში, არც მოქმედებითში ერგატივი მეორე ფუძედ სვანურში, არც ერთ მის კილოში, არ დასტურდება.

თავისებური კიდეც ისაა, რომ მეორე ფუძედ მიცემითი შეიძლება იყოს გამოყენებული და ეს მიცემითი უდევს საფუძვლად ერგატივსაც და გარდაქცევითსაც, ხშირად მოქმედებითსაც:

¹ А. Магомедов, Агульский яз., ИКЯ-ки, გვ. 565.

² С. Хайдаков, Арч. яз., ИКЯ-ки, გვ. 612.

³ В. Топуриа, Сван. яз., ИКЯ-ки, გვ. 80.

ზ.-სვ. სახ. ჟელ „ძალი“ ¹	ღმრბეთ „ღმერთი“ ²	ემსჟ „ერთი“ ³
მიც. ჟალ- ჟ	ღმრბათ- ჟ	ა მსჟ
ერგ. ჟალ- ჟ -ემ	ღმრბათ- ჟ -შ	ა მს ჟ -ემ
გარდაქც. ჟალ- ჟ -დ	ღმრბათ- ჟ -დ	ამსჟ-დ
მოქმ. ჟალ- ჟ -შუ		
ნათ. ჟალ- ჟ -ემ ზ. ჟალ- ჟ -მ-იმ ⁴		

მიცემითის გამოყენება მეორე ფუძედ მოულოდნელია. ერგატივში ნაცვალსახელოვანი ელემენტი მონაწილეობდა; ასეთი ერგატივი, ნაცვალსახელოვანი ელემენტით განსაზღვრული ერგატივი, ფუძედ რომ გამოვლენილიყო, კიდევ გასაგებია. რატომ უნდა გვქონოდა მეორე ფუძედ მიცემითი? ეს მიცემითი, ერთი შეხედვით, სახელობითის მოსალოდნელ სახეს ეტოლება: ქართ. ძალ-ლ- სვ. ჟალ-**ჟ** ← ჯალ-**ჟ**... ასევე: ღერბათ-უ, *ღერ-მათ, ჭან. ღორ-მოთ-... თვით სვანურ სახელობითში უნდა ჰქონდეს განცდილი ფუძეს ცვლილება.

ნათესაობითში ბალსქვემოურისათვის შენიშნულია უნიშნო ბრუნვა: ხამ „ღორი“ — ხამ-ემ ერგატივიც არის ნათესაობითიც... ასევე: მარე „კაცი“ — მარ-ემ საზიარო ფორმაა ერგატივისა და ნათესაობითისათვის... **-ემ** ერგატივის ნიშანია, ნათესაობითი უნიშნო, არამარკირებული გამოდის...

-ემ- ფორმანტი ადილური სუბსტატიდან მომდინარედ ითვლება⁴. ადილურ ენებს არც ნათესაობითი აქვთ და არც მიცემითი. ამის უკუფენა შეიძლება გვეჩვენოს -ემ-ფორმანტიან სვანური ერგატივის თავისებურ მიმართებაში ნათესაობითთან.

სვანური ერგატივის მ-იან ვარიანტს უკავშირებენ ადილურის ერგატივის მ-ნიშანს (ს. ჯანაშია, გ. როგავა). იყო ცდა, სვანურის ეს ფორმანტი ქართული ნაცვალსახელოვანი ძირისათვის დაეკავშირებინათ (გ. მაჭავარიანი), ე. ი. ადილური წარმომავლობა უარეყოთ.

მ-ფორმანტიანი ერგატივი მხოლოდობითი იხმარება, მასთან **მ**-ფორმანტი გადაჰყვება ნათესაობითში (მარე-მ-იმ „კაც-ის“). ასეთი რამ ქართველურ ენებში არ ხდება: ბრუნების პ რ ი ნ ც ი პ ი ა აქ ქართველური ენებისათვის უ ც ხ ო (ადილურისათვის კი — ჩვეულებრივი). სვანური ზედ-

¹ В. Топуриа, Сван. яз., ИКЯ-ки, გვ. 80.

² თინ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნებაში, „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“, II (1961), გვ. 225.

³ გ. თ ო ფ უ რ ი ა, ი ქ ვ ე, გვ. 80.

⁴ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, სვანურ-ადილური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები, „სროლები“, III (1959).

სართავის ბრუნებისას ბალსზემოურშიც და ბალსქვემოურშიც მეორე ფუძედ ხმარებული მიცემითი **-მ**-ფორმანტს დაირთავს:

სახ. ხოშა „უფროსი“ — მიც. ხოშა-მ — ერგ. ხომ-ემ (← ხოშა-ემ?)
გარდაქც. ხოშა-მ-დ...¹

მსაზღვრელად ბრუნებისას წინამავალი ზედსართავი **-მ**-ფორმანტიანია ყველა ბრუნვაში: სახ. ხოჩა გეზალ „პარგი შვილი“ — მიც. ხოჩამ გეზალს, ერგ. ხოჩამ გეზალდ, ნათ. ხოჩამ გეზლიშ...

სახელობითისაგან განსხვავებული მეორე ფუძე აქვს წინამავალ მსაზღვრელს ჩეჩნურში, ბაცბურში.

ჩეჩნურში: სახ. ში გოვრ „ორი ცხენი“

ერგ. შინა გოვრო
ნათ. შინა გოვრან
მიც. შინა გოვრანა²

ცალკე აღებული სიტყვა შიხ „ორი“ ბრუნვის ნიშნებს დაირთავს: სახ. შიხ, ერგ. შიმმა, ნათ. შინნან, მიც. შინნა... არც ერთი ამ ბრუნვის შეკვეცილ სახეს „შინა“ არ წარმოადგენს.

ბაცბური სახ. შარჭი³ ქულ „შავი ქული“ — მრავლ. შარჭი³ ქაღბი „შავი ქულები“

ერგ. შარჭი ³ ქულევ	შარჭი ³ ქაღბინ
ნათ. შარჭი ³ ქულე ⁶	შარჭი ³ ქაღბი ⁶
მიც. შარჭი ³ ქულენ	შარჭი ³ ქაღბინ ³

ეს ერთგვარად მოგვაგონებს ქართულში ჩვენებითი ნაცვალსახელის ცვლას, როცა იგი მსაზღვრელად გვაქვს:

იხ კაცი, მაგრამ:
იმ კაცმა
იმ კაცს
იმ კაცის
იმ კაცით...

¹ В. Т. Топуриа, Сван. яз., ИКЯ-ки, გვ. 80.

² Ю. Д. Дешериев, Чеч. яз., ИКЯ-ки, გვ. 197.

³ Ю. Д. Дешериев, Бацб. яз., ИКЯ-ки, გვ. 235.

§32. თანდებულიანი ბრუნვები ქართულში

სახელობითი, ერგატივი, ნათესაობითი, მიცემითი ძირითადი ბრუნვებია ქართველურსა, ნახურსა და დაღესტნურ ენებში (ნათესაობითის საკითხი არ დგას აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენებში).

ქართველურს, ნახურსა და დაღესტნურ ენებში სახელის ბრუნვებისათვის (ძირითად ბრუნვათა გარდა) დამახასიათებელია თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ი - ა ნ ბრუნვათა წყება. ქართველურ ენათაგან თანდებულიანი ბრუნვები ქართულში გვაქვს უპირატესად, სვანურსა და მეტადრე ზანურში ეს ბრუნვები სისტემას არა ქმნიან.

თანდებულიანი ბრუნვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში ეფარდება წ ი ნ - დ ე ბ უ ლ ი ა ნ ბრუნვას რუსულსა და სხვა ევროპულ ენებში: მეგობრისათვის *для друга*; მეგობართან *у друга*; *с другом*; მეგობრისაკენ *к другу*; მეგობრისაგან *от друга*; მეგობრამდე *до друга*;... სოფლისათვის *для деревни*, სოფელთან *у деревни*, სოფლისაკენ *к деревне*; *по направлению к деревне*; სოფლიდან *из деревни*; სოფლისაგან *от деревни*, სოფელზე *на деревне*; *над деревней*; სოფლამდე *до деревни*...

თანდებული სხვადასხვა სახელთან ერთისა და იმავე მნიშვნელობისა ვერ იქნება: მეგობარში... სოფელში... მდინარეში... ჩანთაში... თვით ერთ სიტყვასთანაც სხვაობა შეიმჩნევა: მეგობარში არ გავცვლი... მეგობარში მოვტყუვდი — სემანტიკური სხვაობის სათავე ზმნაშია, ზმნის მნიშვნელობაში.

თანდებულის გარდა სახელის ამა თუ იმ ბრუნვას ზმნისართიც მოითხოვს: სოფლის უკ ა ნ, წყალს გა ღ მ ა , იატაკს ქ ვ ე მ; თანდებულიანი ბრუნვებში შემოაქვთ ხშირად ზმნისართიანი ბრუნვაც, ეს გასაგებია: არა ერთი თანდებული **-ზე(და)**, **-ში(ნა)**, **-კენ** (← კერძ) წარმოშობით ზმნისართია, თანდებულიანი ბრუნვათა რიცხვი ასეთ შემთხვევაში იზრდება (ნებისმიერად).

წინდებული შეიძლება შეეზარდოს სახელს: *завтра* (← *за утра*), „ხვალ“, *вмиг* (*в миг*) „უცებ“, „თვალის დახამხამებაში“, *сначала* (*с начала*) „ჯერ“, „დასაწყისში“. სახელთან შეზრდილი წინდებული ქმნის ზმნისართს; შდრ. *вначале* (= *сначала*) ზმნისართის გაგებით და *в начале* (*в начале улицы* „ქუჩის დასაწყისში“) — წინდებულიანი სახელი.

წინდებულის შეხორცება სახელთან არც თუ ხშირია: სახელი სხვა ბგერით დაიწყება (*миг—вмиг*) და პირვანდელი გაგება იცვლება. თანდებულის დართვისას კი სიტყვის დასაწყისის ცვლილება არ მოუდის; არსებით სახელს თანდებული ამიტომ უფრო ადვილად შეერწყმის. თანდებულიანი სახელში შეიძლება იცვალოს ან თანდებულის ანდა ბრუნვის ნიშნის ბგერითი მხარე; შეიძლება ცვლილება განიცადოს თანდებულმაც და ბრუნვის ნიშანმაც.

ახლანდელი **-ზე, -ში, -კენ**-ის ნაცვლად ძველ ქართულში გვქონდა ზედა, შინა (*//შიგან*), კერძ... ეს სიტყვები მნიშვნელობის მქონე უფორმო სიტყვები იყო, ე. ი. ზმნისართებს წარმოადგენდნენ. თანდებულად ხმარებისას მათი ბგერითი შედგენილობა გამარტივდა: ზედა — -ზე; შინა (*//შიგან*) -ში; კერძ — -კენ...

-კენ- თანდებულის დართვისას სათანადო ბრუნვის ნიშანი სახეს ინარჩუნებს: სკოლისა-კენ... ნაპირ-ისა-კენ... სოფლ-ისა-კენ... თანდებულისანი ნათესაობითია: ბრუნვის ნიშანი (-ის-ა) დაცულია თანდებულის წინ. ასევე -თვის თანდებულის დართვისას: მეგობრ-ისა-თვის, სკოლ-ისა-თვის...

მაგრამ -ზე, -ში თანდებულთა დართვისას ბრუნვის ნიშანი იკარგება: მთა-ზე, მთა-ში... ხე-ზე, ხე-ში... ორმო-ზე, ორმო-ში... ყრუ-ზე, ყრუ-ში... ყველგან დაკარგულია მიცემითის **ს**: თანდებულისანი მიცემითში სახელი თითქმის უნიშნა, არაა მარკირებული.

-მდე თანდებულის დართვისას გარდაქცევითი ბრუნვის **-დ** აგრეთვე დაკარგულია: სკოლა-დ-მდე → სკოლა-მდე... → ნახვა-დ-მდე → ნახვა-მდე... (აქ -მდე სახელის ფუძეს რომ არ დართვია, ახალი ქართულის ჩვენებაც ცხადყოფს: მეგობრ-ამდე, კედლ-ამდე)...

-გან ნათესაობითს დაერთვის და ბრუნვა არ იჩრდილება (მეგობრ-ისა-გან, ძმ-ისა-გან...), მაგრამ მოქმედებით ბრუნვას დართული, თვითონაც მარტივდება და ბრუნვის ნიშანსაც ცვლის: ქალაქ-ით-გან → ქალაქ-იდ-გან → ქალაქ-იდ-ან — არც მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი **-ით** დასტურდება და არც **გან**-თანდებული.

იმავე მოქმედებითს შეიძლება დართვოდან ზმნისართი — დაღმა (*//დაღმე*) → დამა → დამ: ქალაქ-ით-დაღმა → ქალაქ-იდ-დაღმა → ქალაქ-იღმა...

გვაქვს თუ არა საფუძველი თანდებულისანი ბრუნვა ცალკე დამოუკიდებელ ერთეულად შევიტანოთ ბრუნვათა სისტემაში? ჯერ კიდევ მარი ბროსემ თავის „ქართულ გრამატიკაში“ (1834 წ.) გამოყო „მარტივი ბრუნვები“ (როგორცაა: წრფელობით-შემასმენლობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, წოდებითი, მოქმედებითი, ვითარებითი...) და „რთული ბრუნვები“; ასეთია სამი: 1. დაწყებითი („ბაგისა-გან“), 2. კაუზალური („ბაგისა-თვის“), 3. ლოკალური („ბაგისა-შინა“, „ბაგისა-თანა“)¹.

ამრიგად, თანდებულისანი ბრუნვები ანუ „რთული ბრუნვები“ ქართული ენის ბრუნვათა სისტემაშია შეტანილი და ძირითად („მარტივი“) შვიდ ბრუნვას სამი „რთული ბრუნვა“ ერთვის.

¹ M. Brosset, *L'art libéral ou Grammaire géorgienne*, 1884, გვ. 44.

ქართული გრამატიკის საუნივერსიტეტო კურსშიც („ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“ ა. შანიძისა, 1953) თანდებულიანი ბრუნვები (ოღონდ ყველა — არა!) შეტანილია ბრუნვათა სისტემაში.

თანდებულიანი ბრუნვებს (ისევე, როგორც წინდებულიანი ბრუნვებს) სინტაგმის მნიშვნელობის თვალსაზრისით თავისი ადგილი აქვს: მაგიდას — მაგიდაზე, მაგიდაში, მაგიდასთან, მაგიდიდან... სემანტიკურად იდენტური როდია; ოღონდ განსხვავება ს ე მ ა ნ ტ ი კ უ რ - ს ტ ი ლ ი ს ტ ი კ უ რ ი ხა-სიათისაა, ბრუნვა კი მორფოლოგიურ კატეგორიას წარმოადგენს, ე. ი. ს ტ რ უ ქ ტ უ რ უ ლ ი ერთეულია. ბუნებრივია, სტრუქტურული ერთეულები გამოიყოს სტრუქტურული ნიშნის მიხედვით (და არა ფუნქციურ-სემანტიკური საზომით).

§33. თანდებულიანი ბრუნვები მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ამ ბრუნვათა ხვედრი წონა ხსენებულ ენათა ბრუნვაში ძალზე დიდია. ჩვეულებრივ მას ლოკალურ ბრუნვებს (ლოკატივებს, ე. ი. ადგილობითს) უწოდებენ.

ამ ბრუნვათა შესახებ ხუნძურში ილ. ცერცვაძე წერს: „ადგილობითი ბრუნვები ხუნძურში ხუთ წყებას (სერიას — ჟირკოვი) ქმნის. თითოეულ წყებაში სამ-სამი ბრუნვაა: 1. ა დ გ ი ლ ო ბ ი თ ი — **Locativus** (სად?), 2. მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ი თ ი — **Allativus** (საითკენ?), 3. დ ა შ ო რ ე ბ ი თ ი — **Elativus** (საიდან?). თითოეულ წყებაში შემავალი ეს ბრუნვები შეიძლება დაეყოთ ორ ჯგუფად: ერთია — მ დ გ ო მ ა რ ე ბ ი ს (პ. უსლარის ტერმინოლოგიით: **покой** — სად?) გამომხატველი ბრუნვები (ანუ სტატიკური ბრუნვები) და მეორე — მ ო ძ რ ა ო ბ ი ს (საიდან? საითკენ?) გამომხატველი ბრუნვები (ანუ დ ი ნ ა მ ი კ უ რ ი ბრუნვები). მოძრაობის გამომხატველი ბრუნვები ინარჩუნებენ იმავე კონკრეტულ მნიშვნელობებს, რაც მდგომარეობის გამომხატველ ბრუნვებს აქვთ (შდრ. მაგ.: სად? „ქვაზე“, „ქვის ქვეშ“ და ა. შ. ს ა ი თ კ ე ნ ? — „ქვაზე-კენ“, „ქვის-ქვეშ-კენ“ და ა. შ. ს ა ი დ ა ნ ? — „ქვაზე-ით“, „ქვის-ქვეშ-ით“ და ა. შ.)¹.

სახელი განჭ „ქვა“ ადგილობით ბრუნვათა ოთხ სერიას, ე. ი. თორმეტ თანდებულიანი ერთეულს მოგვცემდა:

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ი. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ხუნძური ენა, თბილისი, 1962, § 91, გვ. 149 და მომდ.

- I წყება: ადგილ. განჭი-და „ქვაზე“
მიმართ. განჭი-დე „ქვაზე-კენ“
დაშორ. განჭი-დასა „ქვაზე-იდან“
- II წყება: ადგილ. განჭი-ჯ „ქვასთან“
მიმართ. განჭი-ჯ-ე „ქვასთან-კენ“
დაშორ. განჭი-ჯ-ა „ქვასთან-იდან“
- III წყება: ადგილ. განჭი-ტჸ „ქვის-ქვეშ“
მიმართ. განჭი-ტჸ-ე „ქვის-ქვეშის-კენ“
დაშორ. განჭი-ტჸ-ა „ქვის-ქვეშიდან“
- IV წყება: ადგილ. განჭი-ლ’ „ქვაზე“
მიმართ. განჭი-ლ’-ე „ქვაზე-კენ“
დაშორ. განჭი-ლ’-ა „ქვაზე-იდან“
- V წყება: განჭ-სახელს არ ეწარმოება.

V წყებას წარმოქმნიან სახელები, რომელთაც ადგილობითი აღენიშნებათ კლას-ნიშნის სუფიქსებით:

- ადგილ. როყო-ვ (//მ//ბ//რ) „სახლში“
მიმართ. როყო-ვ-ე (//მ-ე//ბ-ე//რ-ე) „სახლშიისაკენ“
დაშორ. როყო-სა „სახლშიიდან“¹

აქ წარმოდგენილი ერთეულები მართოდენ თანდებულიან ბრუნვებს არ შეიცავენ, თანდებულიან ბრუნვებს ერთვის მიმართულების მაჩვენებელი ელემენტები. ილ. ცერცვაძის განმარტების თანახმად „მდგომარეობის (სივრცეში ადგილ-მდებარეობის) გამომხატველ ადგილობით ბრუნვათა საწარმოებელი ფორმანტები წარმოშობით თანდებულებია, მოძრაობის გამომხატველი ბრუნვებიდან მიმართულებითი იყენებს მიცემითის ნიშანს (-ე), დაშორებითი — სიტყვათწარმოებით სუფიქსს (-სა)².

ამრიგად, თანდებულებია -და, -ჯ, - ტჸ, -ლ’; დაერთვის ეს თანდებულები ნათესაობითი ბრუნვის ფუძეს — განჭი-.

¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ი. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ხუნძური ენა, თბილისი, 1962, § 91, გვ. 150–151.

² ი ქ ვ ე, §92, გვ. 156.

თუ ხუნძურში ადგილობრივი ბრუნვების ხუთი სერია გამოიყოფა, თაბასარანულში, მის სამხრულ კილოში, ალ. მაჰომეტოვი გამოჰყოფს შვიდ სერიას (პ. უსლარი რვა სერიას გამოყოფდაო); ეს სერიებია:

I — მიუთითებს რომ საგანი იმყოფება რაღაცაში;

II — **-ლ//ნ** (-'ილ//-'ინ) — მიუთითებს, რომ საგანი იმყოფება რაღაცაზე;

III — **ჳ** — მიუთითებს, რომ საგანი იმყოფება რაღაცის იქით, რაღაცის უკან;

IV — **ჴ** — მიუთითებს, რომ საგანი იმყოფება რაღაცის ქვეშ;

V — **-ნ//ჴ** — მიუთითებს, რომ საგანი იმყოფება რაღაცასთან, რაღაცის ახლოს;

VI — **ღ** — მიუთითებს, რომ საგანი იმყოფება რაღაცის შორის, რაღაცის შუაში, შიგნით;

VII — **-ქ** — მიუთითებს, რომ საგანი იმყოფება დაქანებულ ანდა შვეულ სიბრტყეზე (ანდა რაღაცას ეხება)¹.

ადგილობრივი ბრუნვები თაბასარანულში იწარმოება ერგატივის ფუძისაგან².

ლაკურში ადგილობრივი ბრუნვების ექვს სერიას გამოყოფენ და თითოეულ სერიაში ხუთი ერთეულია (გარდა მეხუთე სერიისა: მასში ოთხი ერთეული გამოიყოფა). ასე, მაგალითად, პირველ სერიაში სახელისაგან „სახლი“ მივიღებდით ასეთ ერთეულებს:

ჴათლუგუ „სახლში“

ჴათლუგუნ „სახლისაკენ“ (в дом)

ჴათლუგუნმაჲ „სახლის მიმართულებით“

ჴათლუგუხ „სახლის გამჴოლ“ (через дом)

ჴათლუგვა (თუ) „სახლიდან“³...

ადგილობრივი ბრუნვების გარდა ლაკურში გამოყოფენ „მეტ-ნაკლებად განყენებული მნიშვნელობის მქონე“ ცხრა ბრუნვას; ესაა: სახელობრივი, ნათესაობით-ერგატიული, მიცემითი პირველი, დაშორებითი პირველი, თანხლებითი (თანაობითი), ინსტრუმენტალისი (იარაღისა), შენაცვლებითი, კუთვნილებითი, მიცემითი მეორე⁴. ასე რომ, „ლაკურში „ორმოცამდე

¹ А. А. Магомедов, Табасаранский язык, Тбилиси, 1965 § 64, გვ. 117.

² იქვე, გვ. 117.

³ Г. Муркелинский, Лакский язык, ИКЯ-ки, 493.

⁴ იქვე, გვ. 492.

ბრუნვაა¹. ეს ბრუნვები ეფარდებიან, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ჰ. მურყელინსკი, რუსული ენის „სახელს ამა თუ იმ წინდებულთან“². რა თქმა უნდა, ცალკე ბრუნვებად რომ მივიჩნიოთ: **в дом, в доме, на дому, у дома, возле дома, за домом, около дома, под домом, из под дома, над домом...** ბრუნვათა შემადგენლობა რუსულში გაიზრდებოდა: ენის სპეციფიკა ასეთიაო, გვეტყოდნენ. აღწერითი თვალსაზრისი მოითხოვს ყველა ასეთი ერთეული აღირიცხოს, როგორც ცალკე ბრუნვაო.

უხერხულობა აქ ის არის, რომ თუ ასე მოვიქცევით, ერთ სიბრტყეზე მოექცევა სხვადასხვა რიგის ოდენობა, სხვადასხვა რიგისა — მოქმედი გრამატიკული სისტემის თვალსაზრისით: საკუთრივ ბრუნვა და თანდებულიანი (*resp.* ზმნისართიანი) შენაერთი საკუთრივ ბრუნვასთან.

აღწერითი გრამატიკის თვალსაზრისით საფუძვლიანი ჩანს, როდესაც იმავე ლაკურში ვარ. თოფურია გამოყოფს სამ ძირითად ბრუნვას³, ხოლო თანდებულიანი-ზმნისართიანი ნაერთებს, საკუთრივ ბრუნვებზე დამყარებულს, ცალკე გამოყოფს.

§34. ზმნის კატეგორიებისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ამ წრის ენები თვალსაჩინოდ განსხვავდება ზმნის კატეგორიათა მიხედვით. დ რ ო ის ა და კ ი ლ ო ს კატეგორია ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში მოგვეპოვება. დროსთან ხშირად შერწყმულია ა ს პ ე ქ ტ ის კატეგორია; იგი უფრო ძველი ჩანს დროის კატეგორიასთან შედარებით. დროთა რაოდენობაც განსხვავებულია არა მხოლოდ სხვადასხვა ჯგუფის ენებში, არამედ თვით ერთისა და იმავე ჯგუფის სხვადასხვა ენებში (მაგ., ქართულში, ზანურსა და სვანურში, აფხაზურსა და ადიღურ ენებში...).

იტერატივი და მეტადრე კ ა უ ზ ა ტ ი ვ ი ყველა იბერიული-კავკასიურ ენაში გვაქვს.

კილოთა შორის ყველა ენას აქვს ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი და თ ხ რ ო ბ ი თ ი, მასთან ბრძანებითის ფუძე ძველისძველი ჩანს (ძვ. ქართულში, აფხაზურში...).

სხვა კილოთაგან კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი (*conjunctives*), პ ი რ ო ბ ი თ ი , ნ ა ტ ვ რ ი თ ი მ ო დ ა ლ უ რ წ ა რ მ ო ნ ა ქ მ ნ თ ა წრეში შედის.

¹ Г. М у р к е л и н с к и й, Лакский язык, ИКЯ-ки, 492.

² ი ქ ვ ე .

³ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ბრუნვათა საკითხი ლაკურ ენაში, საქართ. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, ტ. X — V (1940), გვ. 311.

მოდალური წარმონაქმნებით განსაკუთრებით მდიდარია მთის იბერიულ-კავკასიური ენები; ასე, მაგალითად, თ ა ნ ა ო ბ ი თ ი, ს ა უ რ თ ი ე რ - თ ო, უ ნ ე ბ უ რ ო ბ ი ს მოდალური კატეგორია ადილურსაც აქვს და აფხაზურსაც.

ხუნძურში გამოიყოფა თავისებური მოდალური კატეგორიები: გ ა ნ წ რ ა ხ ვ ი ს ა, (მოქმედების) და წ ყ ე ბ ი ს ა, ჯ ე რ ა რ ს ი ს ა . . .

შ ე ს ა ძ ლ ე ბ ო ბ ი ს მოდალური კატეგორია (პოტენციალისი) დასტურდება ადილურ ენებში, აფხაზურში, მკვეთრად გამოხატულია ზანურ ზმნაში, სვანური კი მას განასხვავებს ნაწილაკებში (უარყოფის გამოხატვისას); ასევეა ქართულში, სადაც ზმნის ვნებით გვარსაც შეიძლება პოტენციალისის გაგება შემორჩენილი ჰქონდეს; ასეთ შემთხვევაში (უარყოფით) ნაწილაკთა გარჩევით ხმარება საჭირო არაა (არ იჭმება = „არ შეიძლება იჭამოს“, „ვერ იჭმება“-ო, არ ითქმის).

ასევე, ვ ე რ ს ი ი ს (ქცევის) კ ა ტ ე გ ო რ ი ა ზოგი ენის ზმნას ეწარმოება, ზოგისას არა. ყველაზე დიფერენცირებულია ეს კატეგორია ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში: გაირჩევა ს ა ს უ ბ ი ე ქ ო, ს ა - ო ბ ი ე ქ ო, ნ ე ი ტ რ ა ლ უ რ ი ს საპირისპიროდ. სასუბიექტო ვერსია აფხაზურისა და ადილურ ენათა ზმნამაც იცის, მაგრამ არც ნახური და არც დაღესტნური ენები ამ კატეგორიას ზმნაში არ ასახავენ (კუთვნილება — სასუბიექტო, საობიექტო — ლექსიკური საშუალებით გადმოიცემა).

უფრო არსებითია სხვაობა გ ვ ა რ ი ს კატეგორიის მიხედვით; გვართა შეპირისპირება (ვნებითი, მოქმედებითი) ჩამოყალიბებულ სისტემას ქმნის ქართველურ ენებში; სხვა სამი ჯგუფის ენებში ვნებითის ჩანასახს თუ შევხვდებით.

პრევერბთა სისტემა მოეპოვება ქართველურ ენებს, მაგრამ პრევერბები უცხოა დაღესტნურ ენათა უმეტესობისათვის (მაგალითად, ხუნძურისათვის); აფხაზურსა და მეტადრე ადილურ ენებსა და უბიხურში ზმნის სტრუქტურისა და სემანტიკისათვის, ზმნის უღვლილების სისტემისათვის პრევერბთა ხვედრი წონა დიდია.

აფხაზურ-ადილური ჯგუფის ენების ზმნისათვის სპეციფიკური ჩანს ფინიტობა-ინფინიტობის კატეგორია; სხვა ენათა ზმნებს ასეთი კატეგორია არ მოეპოვება (ქართულში ფინიტური და ინფინიტური ფორმების გარჩევა სახელში შეიმჩნევა: ძვ. ქართ. კაცი იგი — კაცი ვინმე... მიმართებითი ნაცვალსახელი: „რომელი“ — „რომელ იგი“; ახ. ქართ. „რომელი“ — „რომელიც“).

ნახურსა და დაღესტნურ ენათა ზმნაში ასეთი კატეგორია არა ჩანს.

აფხაზურ-ადილური ენები ზმნის ფორმებში განასხვავებენ სტატი-კურსა და დინამიკურ ზმნებს.

ქართველურ ენებში ზმნა სტატიკურობა-დინამიკურობას, როგორც მორფოლოგიურ კატეგორიას, არ იცნობს, მაგრამ ზმნის უღვლილების სისტემაში სტატიკურ და დინამიკურ ზმნათა სხვაობა ხელშესახებია (ნაკვეთულთა წარმოება, პირიანობა, გარდამავლობა...)¹.

სტატიკური და დინამიკური ზმნების სემანტიკური სხვაობა ნახურსა და დაღესტნურ ენებშიც იგრძნობა.

ყველა იბერიულ-კავკასიური ენის სტრუქტურისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს ზმნათა სხვაობას გარდაუვალობა-გარდამავლობის თვალსაზრისით. გარდამავალი ზმნა გარდაუვალისაგან გაირჩევა სინტაქსური გზით, და არა — მორფოლოგიური საშუალებით: გარდამავლობა-გარდაუვალობა სინტაქსურ კატეგორიად გვევლინება; გარდამავალია ზმნა, რომელსაც „უახლოესი ობიექტი“² სახელობითში მოეპოვება (ა. შანიძე): „დაწერა ლექსი“, „ააშენა სახლი“...

„დაეხმარა“, „შეებრძოლა“ გარდაუვალი ზმნებია ქართულში: მათ უახლოესი ობიექტი, — ობიექტი სახელობით ბრუნვაში, — არ დაერთვის („დაეხმარა“, „შეებრძოლა“ ის მას); ზმნის ფუძის მნიშვნელობა სუბიექტის აქტიურობას გულისხმობს, მაგრამ სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვა ზმნის გარდაუვალობაზე მიუთითებს. „იგრძნო“, „იცინა“, „დაიძინა“, „გაიღვიძა“, „იშიშვილა“, ფუძის მნიშვნელობას თუ დავემყარებთ, გარდაუვალი ზმნები გვეგონება, მაგრამ მათ სუბიექტის ბრუნვად ერგატივი (მოთხრობითი) აქვთ (ისევე, როგორც გარდამავალ ზმნებს) და, როგორც ჩანს, ობიექტსაც სახელობითში იგუებდნენ (დაიძინა მან „ძილი“, იგრძნო მან „თავი“) ე. ი. „უახლოესი ობიექტი“ მოეპოვებოდათ. ამჟამად ეს ობიექტი არა ჩანს. მაგრამ ზმნის უღვლილება, მისი პარადიგმატიკა არ ცვლილა: „იგრძნო“, „გაიციინა“, „დაიძინა“... გარდამავალი ზმნებია. თურმეობითი ეწარმოება ინვერსიულად: დაუძინია, გაუციინია, უგრძენია მას...

უახლოესი ობიექტის ძალას გარდამავლობისათვის ცხადყოფს ის შემთხვევები, სადაც ერთი და იგივე ზმნა გარდამავალია, თუ უახლოესი ობიექტი მოეპოვება, მაგრამ გარდაუვალია, თუ ასეთი ობიექტი არ დაერთვის. ასეთი ლაბილური კონსტრუქცია დროთა ვითარებაში შეიცვალა სტაბილური კონსტრუქციით: „კერავს“ ქართულში გარდამავალია იმისდა მიუხედავად, დავასახელებთ უახლოეს ობიექტს („პერანგს კერავს“)

¹ მურ. სუხიშვილი, სტატიკური ზმნები, ქართულში, 1976.

² ჩვეულებრივ ამ ობიექტს „პირდაპირს ობიექტს“ უწოდებენ; მაგრამ სინტაქსში „პირდაპირი ობიექტი“ გულისხმობს მორფოლოგიაში „ბრალდებითს ბრუნვას“, აკუზატივს, აკუზატივი კი ამ ენებში არ გვაქვს: აკუზატივის უქონლობაა სწორედ დამახასიათებელი იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის. ამ მხრივ „უახლოესი ობიექტი“, ფრ. მიულერის ეს ტერმინი, შესაფერი ჩანს.

თუ არა. მეტი კიდევ: „უახლოესი ობიექტი“ დროთა ვითარებაში შეიძლება აღარც დაერთვოდეს, ზმნამ კი შეინარჩუნოს გარდამავალი ზმნის პარადიგმათა სისტემა და სუბიექტი ერგატივში (გარდამავალი ზმნისეული კონსტრუქციის — ე. წ. ერგატიული კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტების შესახებ უფრო დაწვრილებით — სინტაქსში, §65).

ძველად გარდამავალი ზმნა გარდაუვალისაგან უნდა ყოფილიყო გარჩეული მორფოლოგიური საშუალებით (ა-შენებ-ს, ა-მშვენებ-ს, ა-დიდებ-ს...):

ა-პრეფიქსი გარდამავალი ზმნისთვის ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო (მ. ბროსე, გ. დეეტერსი)¹.

§35. უღვლილების ტიპები იბერიულ-კავკასიურ ენებში

დრო, კილო და კილოსთან ფუნქციურად ახლო მდგომი მოდალური კატეგორიები (თანაობისა, საურთიერთო, უნებურობისა, განზრახვისა...) უპირატესად სემანტიკურ-სტილისტიკური ხასიათისა ჩანს.

საკუთრივ მორფოლოგიურ კატეგორიად ზმნაში, პირველ ყოვლისა, პირს მიიჩნევენ: მოქმედება (მდგომარეობა) გულისხმობს პირს, რომელიც მოქმედებს, ანდა რომლის მდგომარეობაზე ზმნა მოგვითხრობს. პირის კატეგორია ზმნისათვის იმდენად ნიშანდობლივად მიაჩნიათ (ინდოევროპულ, სემიტურ, ფინურ-უნგრულ თუ თურქულ ენათა ჩვენების მიხედვით), რომ ზმნას განსაზღვრავდნენ პირის კატეგორიის მიხედვით: ზმნა ის მეტყველების ნაწილია, რომელიც პირის მიხედვით იცვლებაო (ისევე, როგორც სახელი — ის მეტყველების ნაწილია, რომელიც ბრუნვის მიხედვით იცვლებაო).

პირთა მიხედვით ცვლა ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში გვაქვს, მაგრამ ენათა დიდი წილი ზმნას ან მხოლოდ კლასების მიხედვით აუღვლებს ანდა კლასებისა და პირების მიხედვით.

ამრიგად, იბერიულ-კავკასიურ ენებში ზმნის უღვლილების სამი ტიპი დასტურდება: კლასოვანი, კლასოვანი-პიროვანი და პიროვანი². ცალკე უნდა გამოიყოს ის შემთხვევა, როცა ზმნა არც პირების მიხედვით იცვლება და არც კლასებს განასხვავებს.

¹ G. Deeters, Das kharthwelische Verbum, 1930, § 129; M. Brosset, Gram. géor., § 103, გვ. 172.

² А. С. Ч и к о б а в а, Основные типы спряжения глаголов и их истор. взаимоотношения в ибер.-кавказ. языках. М., 1960.

თუ ენა გრამატიკულ კლასებს არ განასხვავებს, მას არ შეიძლება ჰქონდეს არც კლასოვანი და არც კლასოვან-პიროვანი უღვლილება, მას შესაძლებელია ჰქონდეს პიროვანი უღვლილება (ან არა-და გაურჩევლობა პირთა და კლასთა მიხედვით).

კლასოვანი უღვლილება გვაქვს: ჩაჩნურში, ინგუშურში, ხუნძურსა და ანდიურ-დილოურ ენებში¹.

კლასოვანი უღვლილება ორგვარია: კლასოვანი სუბიექტური და კლასოვანი ობიექტური; გარდაუვალ ზმნაში შეიძლება აღინიშნებოდეს მხოლოდ სუბიექტის კლასი და რიცხვი (სუბიექტურ-კლასოვანი უღვლილება), გარდამავალ ზმნაში კი — მხოლოდ ობიექტის კლასი და რიცხვი (ობიექტურ-კლასოვანი უღვლილება): კლასოვანი უღვლილების პირობებში გარდამავალ ზმნაში სუბიექტი არა ჩანს — სუბიექტის არც კლასი და არც რიცხვი აქ ზმნაში არ აღინიშნება.

§36. კლასოვანი უღვლილების ძირითადი ნიშნები

კლასოვანი სუბიექტური უღვლილება გარდაუვალი ზმნისა:

ხუნძური (სალიტერატურო ენა):

ვ-უგო დოუ, მუნ, დუნ „არის“, „ვარ“, „ხარ“ ვილაცა I გრამატ. კლასის სახელი (კაცი)

ა-იგო დოჲ, მუნ, დუნ „არის“, „ვარ“, „ხარ“ ვილაცა II გრამატ. კლასის სახელი (ქალი)

ბ-უგო დობ მუნ, დუნ „არის“, „ვარ“, „ხარ“ რაღაცა III გრამატ. კლასის სახელი (ბავშვი, სახლი)

რ-უგო ნიჟ, ნუჟ, დოლ „არიან“, „ხართ“, „ვართ“ — I, II, III გრამატ. კლასის სახელები მრავლობითში (კაცები, ქალები, ბავშვები...)

ასევე:

ვ-აჭანა დოჟ, მუნ, დუნ „მოვიდა“, „მოხვედი“, „მოვედი“... „ვილაცა I გრამ. კლასის სახელი

ა-აჭანა დოჲ, მუნ, დუნ „მოვიდა“, „მოხვედი“, „მოვედი“... „ვილაცა“ II გრამ. კლასის სახელი

ბ-აჭანა დობ, მუნ, დუნ „მოვიდა“, „მოხვედი“, „მოვედი“... „რაღაცა“ III გრამ. კლასის სახელი

რ-აჭანა ნიჟ, ნუჟ, დოლ „მოვიდნენ“, „მოხვედი“, „მოვედით“... I, II თუ III გრამატ. კლასის სახელები მრავლობითში (კაცები... ქალები... ბავშვები...).

¹ პირის კატეგორიის ჩანასახის შესახებ ამ ენებში — იხ. ქვემოთ § 41.

კლასოვანი ობიექტური უღვლილება გარდამავალი ზმნისა:

- ვ**-ეცანა დოჟ, მუნ, ღუნ: „აქო“, „აქე“, „ვაქე“ ვილაცა I გრამატ. კლასის სახელი (კაცი)
- ა**-ეცანა დოჟ, მუნ, ღუნ: „აქო“, „აქე“, „ვაქე“ ვილაცა II გრამატ. კლასის სახელი (ქალი)
- ბ**-ეცანა დო-ბ, მუნ, ღუნ: „აქო“, „აქე“, „ვაქე“ რალაცა III გრამატ. კლასის სახელი (ბავშვი, სახლი...)
- რ**-ეცანა ნიჟ, ნუჟ, დოლ: „აქო“, „აქე“, „ვაქე“ I, II, III გრამატ. კლასის სახელები მრავლობითში (კაცები, ქალები, ბავშვები, სახლები...)

ამრიგად, ხუნძურში გარდამავალ ზმნისაც 4 ფორმა აქვს და გარდაუვალსაც, ერთიცა და მეორეც ამ ფორმებით სახელის კლასს აღნიშნავს; გარდაუვალ ზმნაში ესაა ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს კლასი: „არის, „მოვიდა“, ვ ი ნ თუ რ ა კატეგორიის სახელი, ოღონდ არ ვიცით, რა პირზეა ლაპარაკი: სამივე პირს თანაბრად ივუებს **ვ**-უგო, **ბ**-უგო, **ვა**-ჭანა, **ბა**-აჭანა, პირი ზმნაში არა ჩანს, პირს ნაცვალსახელი მიუთითებს.

რაკი მრავლობითში გრამატიკული კლასები არ გაირჩევა, მრავლობითში ერთი ფორმა გვექნება სამივე კლასის სახელებისათვის.

გარდამავალ ზმნაში ოთხივე ფორმა ო ბ ი ე ქ ტ ი ს კლასზე მიუთითებს: ვის აქებენ? ვინ აქეს? პირველი, მეორე თუ მესამე გრამატიკული კლასის სახელი: **ვ**-ეცანა, **გ**-ეცანა, **ბ**-ეცანა: ობიექტის კლასი ვიცით, პირი — არა, პირი ნაცვალსახელმა უნდა აღნიშნოს: ღუნ ვეცანა, მუნ ვეცანა, დოჟ ვეცანა — სამსავე შემთხვევაში ობიექტი I გრამატ. კლასის სახელია...

გარდამავალი ზმნა ობიექტის გარდა სუბიექტსაც გულისხმობს (ვინ აქებს?). ს უ ბ ი ე ქ ტ ი გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ზ მ ნ ა შ ი ა რ ა ჩ ა ნ ს: არც კლასს, არც რიცხვს სუბიექტისა გარდამავალი ზმნა არ აღნიშნავს.

საერთოდ, გარდამავალი ზმნის შინაარსი გულისხმობს აქტიურ სუბიექტს, სუბიექტის აღნიშვნა აქ უფრო საჭირო უნდა ყოფილიყო, ვინემ გარდაუვალ ზმნასთან, მაგრამ ეს ლოგიკური ვარაუდი არ მართლდება: აქტიური შინაარსის ზმნა იმ სახელზე მითითებას სჯერდება, რომელსაც მოქმედება ეხება, მოქმედი სახელი, სუბიექტი კი ზმნის უღვლილებაში უგულებელყოფილია: ა ქ ტ ი უ რ ი მ ო ქ მ ე დ ე ბ ა მ ო ქ მ ე დ ი ს, ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს გ ა რ ე შ ე — ასეთია გარდამავალი ზმნა კლასოვან უღვლილებაში.

კ ლ ა ს ო ვ ა ნ უღვლილებაში სუბიექტი (გარდაუვალ ზმნაში) და უახლოესი ობიექტი (გარდამავალ ზმნაში) ერთი და იმავე ფორმანტებით არის წარმოდგენილი: **ვ**-აჭანა („ვილაცა მოვიდა“...) პირველი გრამატიკული კლასის ს უ ბ ი ე ქ ტ ს მიგვანიშნებს, **ვ**-ეცანა (ვილაცა „აქო“... „აქეს“) პირველი გრამატიკული კლასის ო ბ ი ე ქ ტ ს გულისხმობს, ორივე სახე-

ლობითშია. პიროვან უღვლილებაში სუბიექტი და ობიექტი შეიძლება გარჩეული იყოს (მაგალითად, **გ**-აქე — **მ**-აქო: **გ — S₁, მ — O₁**), მაგრამ სუბიექტისა და ობიექტის ერთი და იგივე პირი შეიძლება ერთმა და იმავე ფორმანტმა აღნიშნოს. ასეა ეს ადილურ ენებში, უბიხურში, აფხაზურშიც. სუბიექტისა და ობიექტის პირის ნიშანთა გაურჩევლობა ძველი ჩანს, გარჩევა — უფრო ახალი მოვლენა უნდა იყოს.

ძველ ქართულში სუბიექტისა და ობიექტის მრავლობითი ერთი და იმავე (-**ენ**) სუფიქსით შეიძლებოდა ყოფილიყო აღნიშნული: იგინი (**S**) წერენ — იგინი (**O**) ჩვენ დავწერ-**ენ**-ით; სუბიექტიც, ობიექტიც აქ სახელობითშია დასმული.

§37. კლასოვანი უღვლილების ძირითადი ნიშნები

კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ზმნა მოგვეპოვება:

დაღესტნურ ენათაგან — ლაკურში, დარგულში, თაბასარანულში...

ნახურ ენათაგან — ბაცბურში,

აფხაზურ-ადილური ჯგუფის ენებიდან — აფხაზურსა და აბაზურში.

ამ ენებში ზმნა შეიძლება აღნიშნავდეს როგორც სუბიექტის კლასსა და პირს, ისევე ობიექტის კლასსა და პირს — ზოგ ენაში უფრო სრულად, ზოგშიც — ნაკლები სისრულით. ზოგ ენაში ყველა პირი არაა გარჩეული და ო რ პ ი რ ს საზიარო ფორმა აღმოაჩნდება, ზოგ ენას ყველა პირში კლასები არა აქვს გარჩეული; მაგალითისათვის შევუდაროთ ზმნა „არის“ ლაკურსა და აფხაზურში:

ლ ა კ უ რ ი: I პ.: ნა-ვ-ურა (I კლ.), ბ-ურა (III კლ.), დ-ურ-ა (IV კლ. და II კლ.) — „ვარ“, „ხარ“ I, III, IV (და II) კლ. სახ. „ „ „

II პ.: ინა

III პ.: თა(ვ)-ურ-ი, ბ-ურ-ი, დ-ურ-ი „არის“ I, III, IV (და II) კლ. სახელი

ლაკურში პირველსა და მეორე პირს საზიარო ფორმა აქვს და იგი უპირისპირდება მესამეს.

ა ფ ხ ა ზ უ რ ი: I პ. სარა **სგ**-ყოუბ „მე ვარ (ვარსებობ)“

„ადამიანი“ (კაცი, ქალი), „ნივთი“

II პ. } ჭარა **უ**-ყოუბ „შენ (ვაყი) ხარ, არსებობ“

II პ. } ბარა **ბ**-ყოუბ „შენ (ქალი) ხარ, არსებობ“

III პ. } **დგ**-ყოუბ „ის (ადამიანი) არის, არსებობს“

III პ. } **ი**-ყოუბ „ის (რადაც) არის, არსებობს“

კლასისა და პირის მიხედვით უღვლილება ზრდის უღვლილების ფორმათა რიცხვს: გარდაუვალ ზმნას („ვარ“, „ხარ“, „არის“) ლაკურში ექვსი ფორმა აღმოაჩნდა, აფხაზურში ხუთი (სამის ნაცვლად — ქართულში).

აფხაზურში კლასიცა და პირიც პრეფიქსებით აღინიშნება, ლაკურში კლასზე პრეფიქსი მიუთითებს, პირს — სუფიქსი განარჩევს; ასეა ეს გარდაუვალ ზმნებში.

გარდამავალ ზმნებში ობიექტის კლასზე პრეფიქსი მიუთითებს, სუბიექტის პირზე — სუფიქსი.

თაბასარანულში (მის ჩრდილოურ დიალექტში, სადაც გრამატიკული კლასები შემოგვრჩა), გვექნება სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება (კლასის პრეფიქსითა და პირის სუფიქსით)¹:

იზუ ბ-ისნუ-ზა ჯაყა „მე დავიჭირე ჩიტი“ (სუბიექტი — **ზა** სუფ., ნივთის ობიექტი — **ბ-** პრეფ.)

იჟუ ბ-ისნუ-ჟა ჯაყა „შენ დავიჭირე ჩიტი“

დუღუ ბ-ისნუ-ჟი ჯაყა „მან დავიჭირა ჩიტი“

შდრ. იზუ დ-ისნუ-ზა ბა „მე დავიჭირე ბიჭი“

იჟუ დ-ისნუ-ჟა ბა „შენ დავიჭირე ბიჭი“

დუღუ დ-ისნუ-ჟა ბა „მან დავიჭირა ბიჭი“

შდრ. სუბიექტური უღვლილება (გარდაუვალი ზმნისა — პირის სუფიქსებით):

იზუ ტირხნუ-ზა „მე გაფრინდი“

იჟუ ტირხნუ-ჟა „შენ გაფრინდი“

დუღუ ტირხნუ-ჟი „ის გაფრინდა“²

გარდაუვალ ზმნაში კლასისა და პირის ნიშნები სუბიექტზე მიუთითებს: გარდაუვალი ზმნის კლასოვან-პიროვანი უღვლილება სუბიექტურია.

გარდამავალ ზმნაში კლასი ობიექტისა ჩანს, პირი სუბიექტისაა ნაჩვენები, გარდამავალი ზმნის უღვლილება სუბიექტურ-ობიექტური იქნება.

გარდამავალ ზმნაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს სუბიექტის პირის გარდა ობიექტის პირიც: თაბასარ. უზუ ბისურა-ზა-ვუ „მე შენ გიჭერ“³. ასეთ შემთხვევაში ობიექტის ნაცვალსახელი „შენ“ (უვუ) არ იხმარება.

¹ Ал. Магомедов, Табасаранский язык, 1965, § 114, გვ. 198.

² იქვე, § 114, გვ. 197.

³ აღ. მაჰომეტოვი, დასახ. ნაშრ, გვ. 204.

თუ სუბიექტად მესამე პირია გამოყენებული, მისი ნიშანი (სუფიქსი) ზმნაში არ გვექნება; უსლარის თქმით: „აწმყო დროში მოქმედ სახელს ზმნა უთანხდება, ესაა I და II პირი; თუ მესამე პირია მოქმედი, ზმნა უთანხმდება იმ პირს, რომელსაც ეხება მოქმედება“¹: პირიანობა პირველსა და მეორე პირს ახასიათებს.

პირის აღმნიშვნელი სუფიქსები თაბასარანულში სათანადო ნაცვალსახელებს უკავშირდება მასალობრივ: იზუ „მე“ — შდრ. I. პ. სუფიქსი **ზა**, ივუ „შენ“ — II პ. სუფიქსი — **ჟა**...

ბ ა ც ბ უ რ გარდამავალ ზმნაშიც ობიექტის კლასზე პრეფიქსი მიუთითებს, სუბიექტის პირზე — სუფიქსი:

ას მაჯჭ მ-აყო-ს	„მე პურს ვჭამ“
აჰა მაჯჭ მ-აყო-ჰა	„შენ პურს ჭამ“
კნათევ ქანიზ მ-აყო	„ბიჭი ყურძენს ჭამს“
შდრ. ას ბო ბ-აყო-ს	„მე ნიორს ვჭამ“
აჰა ბო ბ-აყო-ჰა	„შენ ნიორს ჭამ“
კნათევ ჯორ ბ-აყო	„ბიჭი ვაშლს ჭამს“ ²

პირის აღმნიშვნელი სუფიქსები აქაც ნაცვალსახელებს უკავშირდება მასალობრივ: ას „მე“ — I პ. სუფიქსი **ს**, აჰა „შენ“ — II პ. სუფიქსი **ჰა**.

§38. პიროვანი უღვლილება: სუბიექტური და სუბიექტურ-ობიექტური

ოდენ პიროვანი უღვლილება წარმოდგენილია ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში, ადიღურ ენებში (ადიღურსა და ყაბარდოულში), უბიხურში, აგრეთვე — უდიურში.

ამათგან ქართველურ ენებში, ადიღურსა და უბიხურში ზმნა შეიძლება იუღვლებოდეს მხოლოდ სუბიექტის პირთა მიხედვით (პიროვანი სუბიექტური უღვლილება), ანდა — სუბიექტისა და ობიექტის (ობიექტების) მიხედვით (პიროვანი სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება).

ყველა გარდამავალ ზმნას პიროვანი სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება აქვს ქართველურს, ადიღურსა და უბიხურ ენებში.

გარდაუვალ ზმნათაგან ზოგი სუბიექტური უღვლილებისა (არის, დგას, შრება, იზრდება, კვდება ის...), ზოგიც სუბიექტურ-

¹ ალ. მაჰომეტოვი, დასახ. ნაშრ, გვ. 205.

² რ. გაგუა, ზმნის ცვლა გრამატიკული კლას-კატეგორიის მიხედვით ბაცურში, იკვ. IV, 1953, გვ. 131—132

ობიექტური (უდგას, უდგება, უშრება, ეზრდება, უკვდება... ის მას).

უდიური ზმნა — გარდამავალიცა და გარდაუვალიც — მხოლოდ ერთ პირს აღნიშნავს.

გარდაუვალი ზმნა (მეშველი) „არის“ — რეალური სუბიექტი სახელობითში:

მხოლ.: ბუ-ზ (← ბუ-ზუ) „ვარ“ მრავლ.: ბუ-დან „ვართ“

ბუ-ნ (← ბუ-ნუ) „ხარ“ ბუ-ნან „ხართ“

ბუ-ნე „არის“ ბუ-ყუნ „არიან“

გარდაუვალი ზმნა „უყვარს“, „სურს“, „უნდა“ — რეალური სუბიექტი მიცემითში:

მხოლ.: ბუ-ზა-ყსა „მიყვარს“, მრავლ.: ბუ-და-ყსა „გვიყვარს“,
„მინდა“ „გვინდა“

ბუ-ვა-ყსა „გიყვარს“, ბუ-ვა-ყსა//ბუ-ვა-ყსა-ნან
„გინდა“ „გიყვართ“, „გინდათ“

ბუ-ტუ-ყსა „უყვარს“, ბუ-ყო-ყსა „უყვართ“,
„უნდა“ „უნდათ“

გარდამავალი ზმნა „აკეთებს“ — რეალური სუბიექტი ერგატივში:

მხოლ.: ბე-სა-ზ (← ბესა-ზუ) „ვაკეთებ“ მრავლ.: ბე-სა-დან „ვაკეთებთ“

ბე-სა-ნუ (← ბესა-ნუ) „აკეთებ“ ბე-სა-ნან „აკეთებთ“

ბე-სა-ნე „აკეთებს“ ბე-სა-ყუნ „აკეთებენ“¹

მიცემითში რეალური სუბიექტი შეიძლება ინვერსიული ზმნის ობიექტად მივიჩნიოთ, მივიღებთ ოდენ ო ბ ი ე ქ ტ უ რ უღვლილებას.

პირის ნიშნებად უდიური ზმნა სუფიქსებს ხმარობს. **-ზუ** სუფიქსი იმეორებს ზუ ნაცვალსახელს: ზუ „მე“ სახელობითში; **ზა** იგივე ნაცვალსახელია მიცემითში... მრავლობითის **-დან** სუფიქსი იმეორებს „ჩვენ“ ნაცვალსახელს სახელობითში.

მეორე პირის სუფიქსი **-ნ** და „შენ“ ნაცვალსახელი („უნ“) მასალობრივ დაკავშირებულა ერთმანეთთან (მრავლობითში მეორე პირის ნაცვალსახელია ვან // ეჭან; ნ; **-ნან** სუფიქსი მას არ იმეორებს; ეგევე ითქმის მესამე პირის სუფიქსზე).

ვ ა-სუფიქსი მიცემითიანი ზმნის მეორე პირში მიცემითია „შენ“ ნაცვალსახელისა: ვა ხ//ვა¹.

¹ В. Панчвидзе, Е. Джейранишвили, Удинский язык, ИКЯ-ки, გვ. 682—683.

§39. კლასებისა და პირების გაურჩევლობა ლეზგიურისა და ალულურის ზმნაში

ზმნის უღვლილებს სამი ტიპი აღმოაჩნდა იბერიულ-კავკასიურ ენებს კლასოვანი, კლასოვან-პიროვანი და პიროვანი: პირველი ორი ისეთ ენებში გვაქვს, სადაც გრამატიკული კლასების კატეგორია გარჩეულია, პიროვანი უღვლილება იმ ენებში გვაქვს, სადაც გრამატიკული კლასები მოშლილია (ადილური, ქართული...), მაგრამ გრამატიკული კლასების უქონლობისას ზმნა შეიძლება პირის მიხედვითაც არ იცვლებოდეს.

ასეთია ლეზგიურისა და ალულურის ზმნა. იგი არც კლასების მიხედვით იცვლება და არც პირების მიხედვით: კლასების მიხედვით რომ არ იცვლება, ბუნებრივია: გრამატიკული კლასების კატეგორია მოშლილია ლეზგიურსა და ალულურში ისევე, როგორც უდიურში, მაგრამ უდიურმა პირის კატეგორია გაიჩინა ზმნაში. ლეზგიურსა და ალულურში ზმნა არც პირის მიხედვით იცვლება. ფიქრობენ რომ პირის გარჩევა ლეზგიურ ზმნაში უნდა გვექონოდაო. ბრძანებითის მესამე და მეორე პირი აქ განსხვავებულია².

ამ შემთხვევაში პიროვანი უღვლილების ჩანასახია უფრო სავარაუდებელი, ვინემ ნაშთი. ნაშთის სახით ლეზგიურ ზმნას კლასოვანი ფორმები აქვს შემორჩენილი³.

თუ კლასების მოშლა ისეთ ენათა ზეგავლენას გვანიშნებს, რომელთაც გრამატიკული კლასები, გინა სქესები არ მოეპოვებათ (ასეთია, მაგ. აზერბაიჯანული), პირის კატეგორიის განუვითარებლობა ასეთ გავლენას არ მიეწერება (აზერბაიჯანულს ჩამოყალიბებული პიროვანი უღვლილება აქვს).

ლეზგიურსა და ალულურ ზმნას არც მრავლობითის ფორმები მოეპოვება: მრავლობითი ან სუბიექტისა უნდა იყოს, ან ობიექტისა, სუბიექტისა და ობიექტის მრავლობითში ან კლასი უნდა გაირჩეს, ანდა პირი. რაკი მხოლოდობითში არც პირია გარჩეული და არც კლასი, სამრავლობო აღარაფერი დარჩა.

§40. უღვლილების ტიპების ისტორიული ურთიერთობა

იბერიულ-კავკასიურ ენებში ამჟამად, როგორც ითქვა (§§ 35–39), ზმნა განასხვავებს ან კლასებს, ან პირებს, ან პირებსა და კლასებს, ანდა ოდენ პირებს. ცვლის ამ სამგვარ სახეობას უპირისპირდება უცვლელობა

¹ Удинский язык, ИКЯ-ки, გვ. 681.

² У. А. Мейланова, Лезг. яз., ИКЯ-ки, გვ. 535.

³ გ. თოფურია, ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები, 1959.

პირებისა თუ კლასების მიხედვით ლეზგიურსა და ალულურში (შესაბამისად მრავლობითის ფორმებიც გვაკლია — § 39).

ამრიგად, უღვლილების სამი ტიპი დადებითი ნიშნების მიხედვით გამოიყოფა, მეოთხე ტიპი ამ სამს უპირისპირდება ნიშნის უქონლობით.

ზემოხსენებული ტიპები ერთი და იმავე ხნოვანობისა არ უნდა იყოს: ამ ტიპებში უღვლილების ევოლუციის სხვადასხვა საფეხურია წარმოდგენილი. ამას ცხადყოფს მათი ურთიერთობის შესწავლა შინაგანი რეკონსტრუქციის წესით: კლასოვან-პიროვანი უღვლილება პირის ნიშნებით გართულებულ კლასოვან უღვლილება წარმოადგენს. ეს ნათლად ჩანს იმ ენებში, სადაც გრამატიკული კლასის ნიშანი პრეფიქსია და პირის ნიშნებად კი ზმნას სუფიქსები მოუდის (ლაკური, დარგუული, ბაცბური), მასთან ეს პირის ნიშნები ზმნამ შეიძლება დაირთოს, შეიძლება არ დაირთოს, კლასის ნიშნები კი ფაკულტატიური როდია.

ამრიგად: ჯერ კლასის ნიშნები ჰქონდა ზმნას, შემდეგ პირის ნიშნები დაირთო (ბაცბ. სო ვა-სო „მე ვარ“, ჰო ვა-ჰო „შენ ხარ“, ო ვა- „ის არის“). პირველსა და მეორე პირში პირის ნიშნებად სათანადო ნაცვალსახელებია გამოყენებული, მესამე პირს პირის ნიშანი არ მოეპოვება, მესამე პირი მარკირებული არაა: უნიშნობა გვევლინება მესამე პირის ნიშნად.

რაკი კლასოვანი და კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ისტორიული ურთიერთობა გაირკვა, პიროვანი უღვლილების ისტორიული ადგილი ერთადერთი შეიძლება იყოს: პიროვანი უღვლილება მივიღეთ კლასოვან-პიროვანი უღვლილებისაგან, მისი გამარტივების შედეგად ენაში.

მოიშალა გრამატიკული კლასების კატეგორია, ზმნა კლასების მიხედვით ცვლას ვერ განაგრძობდა, ენაში კლას-კატეგორიის მოშლას ზმნაში კლასოვანი უღვლილების მოშლა უნდა გამოეწვია: უფუნქციო კლასის ნიშანი საერთო წესის თანახმად ან უნდა დაკარგულიყო ანდა ფუძეს შეხორცებოდა ანდა კიდევ სხვა ფუნქცია უნდა ეკისრა. მართლაც, ჩამოყალიბებულ პიროვან უღვლილებაში შემორჩენილია როგორც ზმნის ფუძეს შეხორცებული, ისე ფუნქციაცვლილი კლას-ნიშანი.

ფუძეს შეხორცებული დ-პრეფიქსი გამოიყოფა ქართულ ზმნებში: დეგ (დ-გა-ს), თ-ქუ←დ-ქუ (ვ. თოფურია)¹. ორივე ზმნაში დ-ნივთის კლასის ნიშანია, გარდაუვალ ზმნაში („დგას“) ესაა სუბიექტის კლასის ნიშანი (დგა-ს რაღაცა: რაღაცა — სუბიექტია), გარდამავალ ზმნაში (თ-ქუ←დ-ქუ) ეგვე დ-უახლოესი ობიექტის („პირდაპირი ობიექტის“) კლასზე მიუთითებს (თქუა რაღაცა: რაღაცა უახლოესი ობიექტია). სვანურ ზმნაში რა-ქუ

¹ ვ. თოფურია, დ-თავსართიანი ზმნები ქართულში, 1942.

ეგვე ნივთის ობიექტი რა-თავსართით არის წარმოდგენილი იმავე -ქუ- მარტივ ფუძესთან, მასთან -ა ხმოვნინად: რა*-ქუ//*და-ქუ „თქუა“.

ფუნქცია სცვლიათ კლასის ფორმანტებს სვანურ ზმნებში: ლ-ი „არის“, ლა-სუ „იყო“, ლგ-გ „დგას“, ლა-ლემ „შეჭამა“, სვანურის ლაშხურ კილოში ლა-ლ-ვმ „დალია“: ყველა ამ ზმნაში ლ-//ლა- მესამე პირში გვხვდება, ფორმანტია, მაგრამ მესამე პირის ნიშანი როდია (თუმცა პირველსა და მეორე პირებთან შეპირისპირებულია: ხუ-ი „ვარ“, ხ-ი „ხარ“, ლ-ი „არის“... ხუ-გვ „ვდგავარ“, ხ-გვ „დგახარ“, ლგ-გ „დგას“), ეს ლ-თავსართი ნივთის გრამატიკული კლასის ნიშანია. ლ-პრეფიქსიან ზმნებს სვანურში არქაული ფორმები დაუცავთ, მაგრამ ეს არქაული ფორმა პირის ნიშანი კი არაა, იგი გრამატიკული კლასის, ნივთის კლასის, პრეფიქსია წარმოშობით¹.

ამგვარად, კლასოვანი უღვლილება ამ ო ს ა ვ ა ლ ი ა კლასოვან-პიროვანი უღვლილებისათვის, კლასოვან-პიროვანი უღვლილების გამარტივება გვაქვს პიროვან უღვლილებაში (კლასოვან-პიროვანი უღვლილება მინუს გრამატიკული კლასის ნიშნები).

იბერიულ-კავკასიურ ენებში კლასოვანი, კლასოვან-პიროვანი და პიროვანი უღვლილება წარმოგვიდგენს სამ საფეხურს ზმნის უღვლილების ევოლუციის პროცესში.

§41. პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში

პიროვანი უღვლილება გულისხმობს პირების გარჩევას და, ცხადია, პირთა გასარჩევ საშუალებებს.

პირი სამია: პირველი — ვინც ლაპარაკობს („მე“, „ჩვენ“), მეორე — ვისაც ელაპარაკებიან („შენ“, „თქვენ“) და მესამე — ყველა სხვა და ყველაფერი სხვა, რის შესახებაც შეიძლება პირველი და მეორე პირი საუბრობდეს (პირველი პირი მრავლობაში „ჩვენ“ კონტექსტის მიხედვით შეიძლება გულისხმობდეს მოუბართან ერთად მეორე პირს — ანდა მესამე პირს: „ჩვენ“ ი ნ კ ლ უ ზ ი უ რ ი — „მე და შენ//თქვენ“ და „ჩვენ“ ე ქ ს - კ ლ უ ზ ი უ რ ი — „მე და ის//ისინი“).

პირის კატეგორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის პირველსა და მეორეს: იმას, ვინც ლაპარაკობს და იმას, ვისაც

¹ ნოდ. ანდლუაძე, კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, 1968, § 30, გვ. 178 და შემდეგ.

ელაპარაკებიან — ერთიც და მეორეც ადამიანია, მეტადრე ეს ითქმის პირველ პირზე („ვხნავ, ვთესავ, ვებრძვი მიწასა“...).

ბუნებრივია, პირის კატეგორია პირველი პირით იწყებოდეს: პირველი (ანდა პირველი და მეორე) უპირისპირდება მესამეს. არ შეიძლება ზმნა პირს უჩვენებდეს და პირველი პირი არ აღინიშნებოდეს: „მე“ ან ყველა სხვა პირს უპირისპირდება ანდა მხოლოდ — მესამეს (ამ შემთხვევაში მეორე პირს პირველთან საზიარო ფორმა აღმოაჩნდება).

მესამე პირს საკუთარი ფორმა დიდი ხნის განმავლობაში არ ჰქონია, პიროვან უღვლილებაში „მესამე პირი“ პირის ფორმანტის უქონლობით (ნულ-ფორმით) გამოირჩეოდა (ზოგ ენაში ეს ვითარება დღემდე შემორჩენილია).

მესამე პირი პიროვან უღვლილებაში ყველაზე ახალი ფორმაციის ფაქტია.

პირის ფორმა უწინარეს ყოვლისა სუბიექტის პირის ფორმას გულისხმობს, ამით აიხსნება ცნობილი კანონზომიერება, რომელიც ჯერ კიდევ პ. უსლარმა გამოავლინა: ზმნა ეთანხმება პირველსა და მეორე პირს (და არა მესამეს) მაშინაც კი, როცა ეს პირველი და მეორე პირი რეალურად უმოქმედოა, ობიექტია.

რა საშუალებით აღინიშნება ზმნის პირი? ძირითადად ორი საშუალება: ა) ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები და ბ) გრამატიკული კლას-კატეგორიის ფორმანტები.

ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები პირველი და მეორე პირისათვის აქვს გამოყენებული თაბასარანულს, უდიურს... ბაცბურს.

ეს ნაწილაკები ზმნას ს უ ფ ი ქ ს ე ბ ა დ მოუდის:

თაბასარ. იზუ ტირხნუ-ზა „მე გავფრინდი“, იჟუ ტირხნუ-ჟა „შენ გავფრინდი“... იზუ ბ-ისნუ-ზა ჯაყა „მე დავიჭირე ჩიტი“, იჟუ ბ-ისნუ-ჟა ჯაყა „შენ დავიჭირე ჩიტი“¹.

ბაცბ. სო ვა-სრ „მე ვარ“, ჰო ვა-ჰრ „შენ ხარ“ (იხ. ზემოთ, § 38).

გრამატიკული კლას-კატეგორია პ რ ე ფ ი ქ ს ე ბ ი თ აღინიშნება არსებით სახელებშიც, ზმნაშიც (§ 33).

გრამატიკული კლასის ნიშანი სუფიქსადაც გვხვდება (მაგ., მიმღეობაში, ზედსართავში).

გრამატიკული კლასის ნიშანი, ს უ ფ ი ქ ს ი, გამოყენებულია პირის გასარჩევად.

ხუნდ. დუნ ვერაჟი „მე მოვედი“
მუნ ვერი „შენ მოხვედი“
დაუ ვერი „ის მოვიდა“

ნიჟ რ-ერ-ა-ლ „ჩვენ მოვედით“
მუჟ რ-ერ-ი „თქვენ მოხვედით“
დალ რ-ერ-ი „ისინი მოვიდნენ“

¹ Ал. Магомедов, Табасаранский язык, § 114.

ასეთი ფორმები აქვს ზმნას ხუნძური ენის ჭარულ კილოში.

პირველი პირი აქ უპირისპირდება მეორესა და მესამე პირებს (გარდაუვალ ზმნაში, როგორცაა „მოვედი“). პირველი პირის აღსანიშნავად გამოყოფილი **-ვ-** სუფიქსი გრამატიკული კლასის ნიშანია, პირველი კლასის ექსპონენტი **-ვ:** პირველ პირში ეს **ვ-**პრეფიქსად იყო ნახმარი, მაგრამ კლასის ნიშანი სუფიქსადაც არის გამოყენებული მრავლობითში, მასთან კანონზომიერად **-ლ (-რ)** სუფიქსის სახით: რ-ერ-ა-ლ — რ-ერ-ა-რ.

გარდამავალ ზმნაში პირველი პირის სუბიექტი გამოყოფილია აგრეთვე გრამატიკული კლასის ნიშნით, და ესაა ნ ი ვ თ ი ს კ ა ტ ე ვ ო რ ი ს, მესამე კლასის, ფორმანტი **ბ-**სუფიქსი:

დიჰა ჰუბუ ბიშინაბ „მე ვაკეთებ“ — შდრ. დუჰა ჰუბუ ბიშინა „შენ აკეთებ“, დის ჰუბუ ბიშინა „ის აკეთებს“: ბიშინა — უსუფიქსოდ!

ანალოგიური ვითარება ცნობილია ანდიური ენის მუნის კილოკავში:

დენნი ჯვარდირა-ვი „მე ვწერ“

მენნი ჯვარდირა „შენ წერ“

დემდი ჯვარდირა „ის წერს“

პირთა გასარჩევად სუფიქსების გარდა პრეფიქსებად ხმარებული კლას-ნიშნებიც შეიძლება შეგვხვდეს; ამის ნიმუში იქნებოდა მეშველი ზმნა ჩაჩნურსა და ინგუშურში.

ჩაჩნ. მხ.: სუო	ვ- უ,	ა-უ	$\left(\begin{array}{cc} \text{ბ-უ,} & \text{დ-უ} \\ \text{„} & \text{„} \\ \text{„} & \text{„} \end{array} \right)$	მე ვარ (I, II, III, IV კლ.)
ჰუო	„	„		შენ ხარ
იზ	„	„		ის არის

მრავლ. თხუო (//ვაა)	დ- უ	დ- უ	$\left(\begin{array}{cc} \text{ბ-უ} & \text{დ-უ} \\ \text{„} & \text{„} \\ \text{ბ-უ} & \text{დ-უ} \end{array} \right)$	ჩვენ (ინკლ. ექსკლ.) ვართ
შუ	„	„		თქვენ ხართ
იზუშ	ბ- უ,	ბ- უ		ისინი არიან

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, მრავლობითში გარჩეულია პირები: პირველი და მეორე („ჩვენ, თქვენ“) უპირისპირდება მესამეს; განსხვავებას კლას-ნიშანთა გამოყენება ქმნის: პირველსა და მეორე პირს **დ-** ნიშანი მოუდის, მესამეს — **ბ**. ეგვე **დ**, **ბ-** თავსართები გვხვდება სხვა კლასის სახელთა მრავლობითშიც, მაგრამ პირთა გარჩევის გარეშე: **ბ-** იქნება, თუ **დ-** (ანდა ა-) სამსავე პირს გამოადგება.

ამრიგად, პირების გარჩევა დაწყებულია პირველი და მეორე გრამატიკული კლასის სახელებთან, რაც ბუნებრივიც არის; პირველი და მეორე პირი ერთად „პირიანობას“, ოღონდ პირთა გარჩევა მრავლობითშია შესაძლებელი: ნივთის კლასების ნიშანთა დიფერენციაცია მხოლოდ მრავ-

ლობითშია შესაძლებელი (მხოლოდობითში სამივე პირის სახელი ერთი და იმავე კლასისა იქნება).

§42. პირთა გარჩევის საშუალებები ადილურსა და ქართველურ ენებში

ადილურ ენებსა და უბიხურს, ქართველურ ენებს პიროვანი უღვლილება აქვთ ამჟამად. პირის ნიშნად ნახური და დაღესტნური ენები ნაცვალსახელოვან ნაწილაკებს ხმარობენ ანდა გრამატიკული კლასის ფორმანტებს იყენებენ. ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები ამ ენების ზმნას პრეფიქსად მოუდის, გრამატიკული კლასის ნიშნებს — პირთა გასარჩევად — ზმნა პრეფიქსებადაც დაირთავს და სუფიქსებადაც.

რა საშუალებები გამოუყენებია ადილურსა და ქართველურ ენებს? ადილურ ენათა ზმნაში პირველი და მეორე პირი ნაცვალსახელოვან ნაწილაკებს ხმარობს პირის ნიშნებად. ნაცვალსახელოვან ნაწილაკთა კავშირი სათანადო პირის ნაცვალსახელებთან თვალსაჩინოა (ადილ. სპ-კაჷ „მივიღვარ“ — შდრ. სპ „მე“; ჟპ-კაჷ „მიდიხარ“ — შდრ. ჟპ „შენ“; თპ-კაჷ „მივიღვართ“ — შდრ. თპ „ჩვენ“, ს¹⁰პ-კაჷ „მიდიხართ“ შდრ. ს¹⁰პ „თქვენ“...).

ეს სპ-, ჟპ- პრეფიქსები ადილურში იხმარება, როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის პირის ნიშნად; ასევე აფხაზურში, ოღონდ აქ მეორე პირის ფორმანტები განასხვავებენ ქალსა და კაცს — ბგ-, ჟგ — (შესაბამისად ბარა, ჟა-რა „შენ“ ნაცვალსახელებისა).

ნაცვალსახელოვანი წარმომავლობის პირის ნიშნები ადილურ ენებშიცა და აფხაზურში პრეფიქსებად იხმარება.

რაც შეეხება ქართველურ ენებს, აქაც პირის ნიშნები პრეფიქსებს წარმოადგენს: ვ-, მ-, ხ-, გ- (ვ-აქებ; მ-აქებ; ხ-აქებ, გ-აქებ). ნაცვალსახელთან კავშირი კი მხოლოდ მ-პრეფიქსის შემთხვევაშია სავარაუდებელი (მე მ-აქებ... მე მ-აქვს...); ობიექტური პრეფიქსი პირველი პირისა მ-←მე.

რაც შეეხება პირველი პირის სუბიექტურ პრეფიქსს (ვ-), ის შეიძლება პირველი პირის მე-ნაცვალსახელს დაუკავშირდეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ ვ-ს მივიჩნევთ მ-ს ფონეტიკურ ვარიანტად (ვ←მ: მე), ანდა, თუ ვივარაუდებდით, რომ თვითონ ნაცვალსახელი მე←ვე (შდრ. მრავლ. ჩ-უე-ნა, თქ-უე-ნა).

მეორე მხრივ, საფიქრებელია, ვ- (ძვ. ქართ. ვ-არ-[ი] მე) წარმოადგენდეს ადამიანის (პიროვნების) გრამატიკული კლასის ნიშანს (ვ-ს) და ეს ნიშანი კლასისა პირისათვის გამოიყენეს. რაც შეეხება მეორე პირის პრეფიქსებს (ხ-/პ-;გ), არც ერთი მათგანი მეორე პირის ნაცვალსახელს

(„შენ“) არ შეიძლება დაუკავშირდეს იმგვარად, როგორც ეს აფხაზურსა და ადიღურ ენებში დასტურდება, თუ II პირის ნაცვალსახელი მეორეული, ცვლილი ნაცვალსახელი არ არის.

პირვანდელი ვითარება აქ შეცვლილა: არც მეორე პირის ნაცვალსახელი („შენ“) მიიჩნევა იმ რიგის მონაცემად, როგორცაა პირველი პირის ნაცვალსახელი („მე“); ქართველურ ენათა ფარდობა პირველი პირის ნაცვალსახელებში (ქართ. „მე“, ზან. „მა“, სვ. „მი“) გარკვეულია, მეორე პირის ნაცვალსახელებზე (ქართ. „შენ“, ზან. „სი“, სვ. „სი“) ამას ვერ ვიტყვით: ქართული ფუძე შიშინა თანხმოვნიანია („შენ“), ზანური (და სვანური), პირუკუ — სისინა თანხმოვანს („სი“) წარმოგვიდგენს; უნდა კი ყოფილიყო პირუკუ: სისინა ქართულს შეეფერება, შიშინა — ზანურს.

ცვლილება სხვა რამეშიც ჩანს: სუბიექტისა და ობიექტის პირის ნიშნები მეორე პირშიც განსხვავებულია (ისევე, როგორც პირველ პირშიც):
ს//პ—S₂, O₂... ვ—S₁, მ—O₁.

სუბიექტსა და ობიექტს ერთსა და იმავე პირში ძველად ერთი და იგივე ნიშანი უნდა ჰქონოდა ქართულში ისევე, როგორც ეს აფხაზურ-ადიღურ ენებში გვაქვს პირის კატეგორიის აღნიშვნისას (და ნახურსა და დაღესტნურ ენებში გვაქვს გრამატიკული კლასის აღნიშვნისას ზმნაში): — I პირი როგორც სუბიექტისა ისე ობიექტისა... ვ-, დ-, ბ- — როგორც სუბიექტის კლასისათვის, ისე ობიექტის კლასისათვის.

სუბიექტისა და ობიექტის პირის ნიშნები უკვე ძველი ქართულის ყველაზე ძველ ძეგლებშია გარჩეული.

მაგრამ სუბიექტი და ობიექტი ქართულ ზმნაში ერთსა და იმავე ფორმანტს შეეძლო აღენიშნა; ეს ჩანს მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში: **-ენ-** სუფიქსი, რომელიც არქაული **-ედ-** სუფიქსის ფონეტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს, ძველ ქართულში მესამე პირის სუბიექტსაც შეიძლება აღნიშნავდეს და მესამე პირის ობიექტს, ორივე — ს ა ხ ე ლ ო ბ ი თ შ ი და მრავლობით რიცხვში: იგინი წერ-**ენ** წერილს — ჩუენ დავწერ-**ენ**-ით წერილნი... იგინი ჰყოფ-**ენ** საქმესა — მათ ყვ-**ნ**-ეს (←ყვ-ენ-ეს) საქმენი...

ის, რაც რ ი ც ხ ვ ი ს (მრავლობითის) კატეგორიაში შემოგვრჩა ძველი ქართულის ძეგლებში, წინათ პ ი რ ი ს კატეგორიის აღნიშვნისასაც არ უნდა ყოფილიყო ქართული ზმნისთვის უცხო: სუბიექტისა და ობიექტის ერთი და იგივე პირი ერთი და იმავე ფორმანტით გადმოიცემოდა, ე. ი. **ვ-** და **მ-** პრეფიქსები; **ხ-/ჩ-** და **გ-** პრეფიქსების ნაცვლად თითო პრეფიქსი გვქონია თავდაპირველად — ერთი პირველი პირისათვის და ერთიც — მეორე პირისათვის. გასარკვევია სახელდობრ, რა იყო ეს პრეფიქსები, და მერე: რა ცვლილება მოხდა ნაცვალსახელთა შედგენილობაში (კერძოდ, მეორე პირში).

პირის ნიშნებთან დაკავშირებით კიდევ ერთი გარემოება იქცევს ყურადღებას. აფხაზურ-ადიღურ ენებში ორპირიანი და სამპირიანი ზმნა სუბიექტის გარდა ობიექტს (თუ ობიექტებს) შესაბამისი პრეფიქსებით აღნიშნავს: ს-ჟ-აცლაბჟეფტ „მე შენ (ვაჟს) გეჯიბრები“ — უ-ს-აცლაბჟეფტ „შენ (ვაჟი) მე მეჯიბრები“...: ს- პირველი პირის ნიშანია, **უ-//ჟ/** — მეორე პირზე (ვაჟზე) მიგვითითებს. პირველ მაგალითში (ს-ჟ-აცლაბჟეფტ) სუბიექტი პირველი პირისაა, ობიექტად მეორე პირია (ვაჟი) ნაჩვენები; მეორე მაგალითში (უ-ს-აცლაბჟეფტ) პირუკუ: სუბიექტად მეორე პირი (ვაჟი) გამოდის, ობიექტს პირველი პირი წარმოადგენს.

ქართულ ორპირიან ზმნას ანალოგიურ ვითარებაში მხოლოდ ერთი პირის ნიშანი აღმოაჩნდება: მე შენ **გეჯიბრები** — შენ მე **მეჯიბრები**... ასევე: მე შენ **გაქებ** — შენ მე **მაქებ**: როცა პირველი პირის სუბიექტი და მეორე პირის ობიექტია ზმნასთან დაკავშირებული, ანდა — პირუკუ — სუბიექტი მეორე პირისაა და ობიექტი — პირველისა, ზმნაში ვპოულობთ ობიექტის ნიშანს, გვაკლია სუბიექტის ნიშანი (ა. შანიძე).

სუბიექტის ნიშანი რომ არა ჩანს, ფონეტიკურ ნიადაგზე დაკარგულად მიაჩნიათ: **გ-გ**-ეჯიბრები, **ხ-მ**-ეჯიბრები-ს ნაცვლად გვაქვს გეჯიბრები, მეჯიბრები... სუბიექტური ნიშნები (**გ-**, **ხ-**) ფონეტიკური მიზეზით **D**აკარგული არ უნდა იყოს (**გგ-**, **ხმ-** კომპლექსები, მით უფრო სხვადასხვა მორფემებში ფონეტიკურად შეუძლებელი არაა ქართულში ვგმობ, ხმობს); სუბიექტის ნიშანია, ორსავე შემთხვევაში რომ გვაკლია; ახსნა მორფოლოგიამ შეიძლება მოგვცეს, — **კ ლ ა ს ო ვ ა ნ ი უ ლ ვ ი ლ ე ბ ი ს** მორფოლოგიამ: გარდამავალი ზმნა მხოლოდ სუბიექტს აღნიშნავს; ობიექტის კლასსა და რიცხვს. სუბიექტი ასეთ ზმნებში პიროვანი უღვლილების სისტემამ აღნიშნა, სუბიექტი აქ მეორეულია. ობიექტის უპირატესობაში (**S₁O₂**, **S₂O₁**) კლასოვანი უღვლილების გამოძახილი ჩანს.

პიროვანი უღვლილების თვალსაზრისით გაუგებარია და ახსნას მოითხოვს ის ფაქტი, რომ ერთი და იგივე პრეფიქსი (**ხ-**, **ჰ-**) აღნიშნავს მეორე პირის სუბიექტსაც და მესამე პირის ობიექტსაც მიცემითში (თუ აქ ომონიმურ პრეფიქსებთან არ გვაქვს საქმე).

კლასოვან უღვლილებასთან მიმართების თვალსაზრისით აგრეთვე საყურადღებოა გარდამავალი ზმნის უღვლილების ერთი თავისებურება ძველ ქართულში: სახელდობრ, უახლოეს ობიექტთან ზმნის შეთანხმება მრავლობითში.

თუ ობიექტი მიცემითშია, მისი პირი ზმნაში აღინიშნება, მაგრამ ასეთ ობიექტს (მიცემითში) ზმნა მრავლობითში არ ეთანხმება (სულ ერთია, რეალურ ობიექტს გადმოგვცემს მიცემითი, თუ რეალურ სუბიექტს: ძვ.

ქართ. მან ჰკითხა მას, მათ; გ-კითხა შენ, თქვენ... მას უწერიეს, უშენებეის იგი — მათ უწერიეს, უშენებეის იგი)¹.

მაგრამ თუ ობიექტი სახელობითია („უახლოესი ობიექტი“) და **ნ**-სუფიქსითაა ნაწარმოები, მას მრავლობითში ზმნა ეთანხმება: მან ყო, შენ ჰყავ, მე გყავ საქმე... მან დაწერა, შენ დასწერე, მე დავწერე წერილი — მან ყვ-**ნ**-ა საქმენი, შენ ჰყვ-**ენ** საქმენი, მე ვყვ-**ენ** საქმენი — მან დაწერ-**ნ**-ა წერილნი, შენ დაწერ-**ენ** წერილნი, მე დავწერ-**ენ** წერილნი... ობიექტი სახელობითში პირს ზმნაში არ აჩენს, რიცხვში ზმნას ითანხმებს.

ამრიგად, ზმნაში მიცემითი ბრუნვის პირი აღინიშნება, მრავლობითობა — არა, სახელობითში თუა ობიექტი, მისი პირი არ აღინიშნება, მრავლობითობა კი აღინიშნება.

ახალ ქართულში ერთგვარად ცვლილია როგორც მიცემითის, ისე სახელობითის სინტაქსური ვალენტობა. მიცემითს მრავლობითში ზმნა არ ეთანხმებოდა, ახლა გარკვეულ შემთხვევაში ზმნაში აღინიშნება მიცემითის მრავლობითობა (მან გკითხათ თქვენ... მათ უწერიათ, უშენებიათ იგი...), ნარიან მრავლობითს ზმნა ეთანხმებოდა, ახლა აღარ ეთანხმება (მან დაწერა წერილი, წერილები/წერილნი... აკეთა საქმე, საქმეები/საქმენი...).

ნარიან მრავლობითში დასმულ ობიექტთან სახელობითში შეთანხმება არც ზანურში, არც სვანურში არ დასტურდება, ძველი ქართულისათვის რიცხვში შეთანხმება ნორმაა, ახალი ქართულისათვის კი უცხოა.

ძველი ქართულის ეს თავისებურება კლასოვანი უღვლილების ცნობილ პრინციპს წარმოგვიდგენს: გარდამავალი ზმნა კლასოვანი უღვლილების ნორმების შესაბამისად მხოლოდ ობიექტს („უახლოეს ობიექტს“) ეთანხმება: ამ ობიექტის კლასსა და რიცხვს აღნიშნავს (სუბიექტის არც კლასი, არც რიცხვი გარდამავალი ზმნის ფორმებში არ ჩანს): **ბ**-ეცანა, **გ**-ეცანა, **გ**-ეცანა, **რ**-ეცანა მხოლოდ იმაზე მიუთითებს, თუ ვინ, რა აქვს, რა კლასისა იყო ეს ობიექტი და რა რიცხვში იყო იგი დასმული.

უახლოესი ობიექტის რიცხვის (მრავლობითობის) აღნიშვნა ძველ ქართულს გარდამავალ ზმნაში (ყვ-**ნ**-ა საქმენი, ვყვ-**ენ**-ით, ჰყვ-**ენ**-ით, ყვ-**ნ**-ეს საქმენი...) კლასოვანი უღვლილების ნაშთია ძველ ქართულში. ერთადერთი სხვაობა ისაა, რომ კლასისა და რიცხვის ნიშანი კლასოვან უღვლილებაში პრეფიქსებით აღინიშნება, ძველ ქართულში კი უახლოესი ობიექტის მრავლობითობას სუფიქსი გადმოგვცემს: პირთა ნიშნებად პრეფიქსები გვაქვს.

¹ არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I (1928), მეორე გამოცემა, 1968, გვ. 164—207.

და მაინც უახლოესი ობიექტის სუფიქსს ერთი თავისებურება შემორჩენია: ობიექტის მრავლობითობის ეს სუფიქსი დაისმის ზმნაში სუბიექტის მრავლობითობის წინ, სუბიექტის პირის წინ, როცა ეს სუბიექტი სუფიქსითაა აღნიშნული: ჩვენ ვყვ-ენ-ი-თ საქმენი, მათ ყვ-ნ-ეს საქმენი... მან ყვ-ნ-ა საქმენი. -ენ//—ნ სუფიქსი ობიექტის მრავლობითისაა, -თ, -ეს — სუბიექტის მრავლობითს აღნიშნავს, -ა (ყვ-ნ-ა) — სუბიექტის მესამე პირის ნიშანია...

ეს ნიშნავს: უახლოესი ობიექტის მრავლობითობა აღინიშნებოდა ზმნაში ჯერ კიდევ მაშინ, როცა სუბიექტის მრავლობითს ზმნა არ უთანხმდებოდა, როცა სუბიექტის მრავლობითს ზმნა არ უთანხმდებოდა, როცა სუბიექტის მესამე პირი ჯერ კიდევ არ გვქონდა ზმნაში: სუბიექტი გარდამავალ ზმნაში არ ჩანდა, ობიექტი აღინიშნებოდა.

პიროვანი უღვლილება ქართული ზმნისა უფრო დაშორებულია კლასოვან უღვლილებას, ვინემ ადილურ ენათა პიროვანი უღვლილება (ერთი და იმავე პირის სუბიექტისა და ობიექტის აღნიშვნა სხვადასხვა პრეფიქსით!). და მაინც ცხადია, რომ ადილურ ენებშიცა და ქართველურ ენებში პიროვანი უღვლილება მომდინარეობს კლასოვანი უღვლილებიდან, ოღონდ ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში პროცესი უფრო შორს არის წასული: კლასოვან-პიროვანი უღვლილება დღემდე შემორჩენია ადილური ენების ახლო მონათესავე აფხაზურს, ქართველურ ენათა წრეში კი — არც ერთს, მათ შორის არც ძველ ქართულს:

ზოგადი დასკვნა: კლასოვანი, კლასოვან-პიროვანი და პიროვანი უღვლილება იბერიულ-კავკასიური ენებისა წარმოგვიდგენს უღვლილების სამ ტიპს.

ეს სამი ტიპი უღვლილების პროცესის ევოლუციის სამ საფეხურს ქმნის: პიროვანი უღვლილება მიღებულია კლასოვან-პიროვანი უღვლილების გამარტივებით (კლასების გრამატიკული კატეგორიის მოშლის შედეგად სათანადო ენებში), ხოლო კლასოვან-პიროვანი უღვლილება ჩამოყალიბდა კლასოვანი უღვლილების გართულებით (ზმნის კლასოვან ფორმებს დაერთო პირის ფორმები).

ზმნის კლასოვანი ფორმების გართულება პიროვანი ფორმებით ახლაც მიმდინარეობს (ნახურ ენებში, ხუნძურში...), კლასოვან-პიროვანი უღვლილების გამარტივების პროცესს კი შეიძლება თვალი მივადევნოთ ადილურის შეპირისპირებით აფხაზურთან, კლასოვანი უღვლილების ნაშთების მიხედვით ქართველურ ენებში (დ-, ლ-, რ- კლას-ნიშნები სვანურსა და ქართულში, უახლოესი ობიექტის მრავლობითთან ზმნის შეთანხმება ძველ

ქართულში, სუბიექტ-ობიექტის ნიშანთა შეუთავსებლობა პირველსა და მეორე პირში...).

ამავე თვალსაზრისით საინტერესოა თაბასარანული ენის ჩრდილო (კლასის მქონე) დიალექტის შედარება სამხრულ დიალექტთან (კლას-კატეგორია რომ მოშლაზეა), აგრეთვე ლეზგიური და აღულური ენების ვითარება.

IV. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სინტაქსური სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები

§43. სინტაგმა (შესიტყვება) და მისი ორი ძირითადი ტიპი: ატრიბუტული და პრედიკატული

ფონემა, სიტყვა, სინტაგმა (შესიტყვება) სამი განსხვავებული ენობრივი ერთეულია; ეს სამი ერთეული სამი განსხვავებული ენობრივი დონის ფაქტს წარმოადგენს: სინტაგმა (შესიტყვება) შედგება სიტყვებისაგან, სიტყვა თავის მხრივ — ბგერებისაგან.

სიტყვის (სახელის, ზმნის) ძირითადი სტრუქტურული კატეგორიები (გრამატიკული კლასი, ბრუნვა, პირი) მათი თავისებურება განვიხილეთ და ისტორიული შემდგომადობა გავითვალისწინეთ იბერიულ-კავკასიურ ენათა წარსულში.

სიტყვის სტრუქტურულ კატეგორიათა განხილვის შემდეგ ბუნებრივად დგება საკითხი, თუ რა სტრუქტურული თავისებურებები ახასიათებს სინტაგმას (შესიტყვებას) იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფში (ენებში) და რა ისტორიული ურთიერთობა აქვს მათ ამ მხრივ.

სინტაგმებში (შესიტყვებებში) ორი ძირითადი ჯგუფი გამოირჩევა: ერთი შედგება მხოლოდ სახელებისაგან, მეორეს — ზმნა და სახელი (ანდა სახელები) ქმნიან.

სახელებისაგან შემდგარი სინტაგმა ატრიბუტულია: ერთი სახელი მეორის რაიმე თვისებაზე, ატრიბუტზე მიუთითებს, ერთი სახელი მეორეს განსაზღვრავს: ნ ა თ ე ლ ი დღე, ს ა ვ ს ე მთვარე, ღ რ მ ა მდინარე, ს ა ი მ ე დ ო მეგობარი, ყ რ უ მოხუცი,... შ ვ ი დ ი ძმა, ჩ ვ ე ნ ი საქმე... ნათელი, სავსე, ღრმა, საიმედო, შვიდი, ჩვენი — ატრიბუტული სიტყვებია, მ ს ა ზ დ ვ რ ე ლ ი ა, დღე, მთვარე, მდინარე, მეგობარი, მოხუცი, ძმა, საქმე — ს ა ზ დ ვ რ უ ლ ი. მსაზღვრელებად ამ მაგალითებში ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, კუთვნილებითი ნაცვალსახელი გვაქვს და ეს მსაზღვრელები სახელობით ბრუნვაშია დასმული.

მსაზღვრელის როლში შეიძლება გამოიყენონ არსებითი სახელიც სახელობით ბრუნვაში: პოეტი მოქალაქე, გმირი დედა, ექიმი თერაპევტი...

სუბსტანტივები (პოეტი, გმირი, ექიმი...) ატრიბუტივის ფუნქციას ასრულებს: სუბსტანტივი ნახმარია არა დამოუკიდებლად, არამედ სხვა სახელთან მიმართებაში.

მსაზღვრელის როლში სუბსტანტივის ხმარება ნათესაობით ბრუნვაში იბერიულ-კავკასიური ენებისთვის ჩვეულებრივია: შაშვის ჭახჭახი, ბავშვის ტიტინი, კედლის საათი, ვერცხლის კოვზი, ჩაის ჭიქა, (რუსულში აქ

ხშირად ზედსართავი სახელი გვექნებოდა: *детский лепет, стенные часы, серебрянная ложка, чайный стакан...*)

ატრიბუტულ სინტაგმაში მსაზღვრელი სინტაქსურად უკავშირდება საზღვრულს. ეს კავშირი სინტაქსური ხასიათისაა: ესაა პირველ ყოვლისა შეთანხმება (ამა თუ იმ სახისა).

როცა ზმნა და სახელია სინტაქსურად დაკავშირებული, ვიღებთ პრედიკატულ სინტაგმას: თოვლი მოდის, მზე ანათებს, ბავშვი თამაშობს, ქარი ქრის, დღე მატულობს, ღამემ იკლო, პური მომკეს, სოფელი აშენდა, ნარგავმა გაიხარა... მოწაფე ბეჯითად სწავლობს, მგზავრმა ნაბიჯს აუჩქარა... მონადირემ ტყეში დათვი მოკლა... სხვისა სხვამან უკეთ იცის სასარგებლო საუბარი... ზღვა კოვზით არ დაილევა... ყველა ეს სინტაგმა რაღაცის მტკიცებას (ან უარყოფას) შეიცავს, და ეს ზმნასთან არის დაკავშირებული: პრედიკატული სინტაგმის საყრდენი არის ზმნა.

პრედიკატული სინტაგმა სინტაქსურად დაკავშირებულ კომპლესს ქმნის. პრედიკატული სინტაგმის გულს (ბირთვის) ქმნის ზმნა. ზმნის მორფოლოგიურ თავისებურებაზეა დამოკიდებული, პირველ ყოვლისა, პრედიკატული სინტაგმის თავისებურება.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში ზმნის უღვლილების სამი მთავარი განსხვავებული ტიპი გვაქვს (§ 35).

რა თავისებურება ახასიათებს ატრიბუტულ სინტაგმას და რა — პრედიკატულ სინტაგმას იბერიულ-კავკასიურ ენებში და რა ურთიერთობას გამოგვივლენს ამ მხრივ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორია?

§44. ატრიბუტული კომპლექსის კომპონენტთა თანმიმდევრობის საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში

ატრიბუტულ კომპლექსთან დაკავშირებით ორი მთავარი საკითხი დგას: პირველი — ესაა მსაზღვრელისა და საზღვრულის თანმიმდევრობის საკითხი — რა უძღვის, რა მოსდევს, მეორეა — რავგარი სინტაქსური კავშირი არსებობს მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის. ახალ ქართულში ჩვეულებრივ ჯერ მსაზღვრელი გვაქვს, მერე — საზღვრული: მაღალი მთა, გრძელი გზა, დამსახურებული ექიმი, საუკეთესო შედეგი... მაგრამ შებრუნებული წყობაც — ჯერ საზღვრული, მერე — მსაზღვრელი — არაა გამორიცხული (ამას სტილის საჭიროება განსაზღვრავს): მთანი მაღალნი, გზა გრძელი და მძიმე, კაცი ბრძენი და მართალი...

ძველ ქართულში ჭარბობს შებრუნებული წყობა, თუმცა პირდაპირი წყობის მაგალითებიც გვაქვს არაიშვიათად.

საზღვრულ-მსაზღვრელი: შეეშინა შიშითა დიდითა... შეკრიან ტდრთები მძიმე... ვითარცა მეეცნი ბოროტნი... პური ესე ჩუენი სამარადისოდ... ქუაბები დიდ-დიდები... მეოხებითა მისითა... ძმანო ჩუენნო... თავნი თქუენნი, ნაშობნი იქედნეთანი... წიგნები მეფეთაჲ. ღონენი მტრისა ბოროტისანი... და ა. შ.

ძველ ქართულ ძეგლებში, საიდანაც ზევით ნაჩვენები მაგალითებია ამოღებული, გვაქვს ისეთი სინტაგმებიც, სადაც მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს: ზემონი ქუეყანანი... დიდი ესე საკუირველებად... მწარენი ესე გუემანი... ძნელთა მათ გზათა... ყოვლითა გულითა გრწმენეს... საწყალობელი იგი დედაჲ მათი... აქუნდა მათ მონაგებთა სიმრავლე...

თუ მსაზღვრელად რიცხვითი სახელია ნახმარი, ძველს ქართულშიც იგი უსწრებს საზღვრულს: პოვნეს ორნი ადგილნი... ორნი მოწაფენი მისცნა... მას სოფელსა ცხრანი მეფენი არიან... ათნივე თითნი ნებთა მისთა ზედა დაჰკრნა... (შდრ.: წარვლინეს ძმაჲ ერთი...: „ერთი“ მოსდევს საზღვრულს, ალბათ, იმიტომ რომ „ერთი“ ჩვეულებრივ განუსაზღვრელ ნაწევრად იხმარება, ნაწევარი კი ძველ ქართულში სათანადო სახელს მოსდევდა. იხ. აქვე, ქვემოთ).

ძველი ქართულისთვის ნიშანდობლივი მაინც ისეთი ატრიბუტული კომპლექსი ჩანს, სადაც მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს (ტვრთი მძიმეჲ, ძმანო ჩუენნო, ძუ კაცისაჲ...). ამას მოწობს:

1. ნაწევრის ადგილი: ნაწევარი მოსდევს სათანადო სახელს, რომელიც საზღვრულის როლში გვევლინება: კაცი იგი... გზაჲ იგი... ძმანი იგი (შდრ. გერმ. *der Mensch, der Weg, die Brüder*, სადაც ნაწევარი უძღვის სათანადო სახელს... ასევე ფრანგ.: *l'homme, la route, les freres...*, ძველ ბერძნულში: *ὁ ἄνθρωπος, ἡ ὁδὸς, ὁ ἀδελφός*.)¹

2. ისეთი გაკომპოზიტებული ატრიბუტული კომპლექსები, როგორიცაა: მამაჩემი, დედაჩემი, პაპაჩემი..., რაც ახალ ქართულში შემოგვრჩა (შდრ.: ჩემი და, ჩემი ძმა... და არა: და-ჩემი, ძმა-ჩემი...).

3. გაკომპოზიტებული კომპლექსები, რომლის მეორე წევრს ნათესაობის ფუძე წარმოადგენს: დიასახლისი-ი (დია-სახლისი-ი), მამასახლისი-ი (მამასახლისი-ი)...

4. ტოპონიმიკური ტერმინები: წყალწითელა (მდინარე ქუთაისის აღმოსავლეთით, ერთვის მდ. ყვირილას), ერთაწმინდა — ქარ-

¹ მომდევნო ნაწევარი გვაქვს ბულგარულში: *наука-та...* ბასკურში: *gizon* „კაცი“, *gizon-a* „კაცი-იგი“...

თლში (ერთაწმინდა ← ესთა-წმინდა ← ესთატე წმინდა...), ნიკორ-წმინდა — რაჭაში... ნინოწმინდა — კახეთში (საგარეჯოს რ.), ელიაწმინდა (ახალციხის რ.), წყალტუბო (ტუბ-უ ჭან. თბილი — წყალტუბო — წყალთბილი), შდრ. წყალთბილა (ახალციხის რ.).

სხვა ქართულ ენებში (ზნურში, სვანურში) ამჟამად ისეთივე ვითარება გვაქვს, როგორც ახალ ქართულში (მსაზღვრელი ჩვეულებრივ უსწრებს საზღვრულს), მაგრამ ძველად ისეთივე თანმიმდევრობაა სავარაუდებელი, როგორც ძველი ქართულისათვის იყო დამახასიათებელი.

ქართ. მამაჩემი, დედაჩემი-ს მსგავსად მეგრულში იხმარება: მუაჩქიმი ← მუმაჩქიმი), დიაჩქიმი (← დიდაჩქიმი). ჭანურში გვაქვს ბაბაჩქიმი „მამაჩემი“, ნანაჩქიმი „დედაჩემი“, ნანდიდი „ბები“ (ზედმიწევნით: „დედადიდი“ — შდრ. ქართ. „დიდედა“), მდადი, „მამიდა“, „დეიდა“ (ზედმიწევნით: „და--დიდი“)... იხ. აგრეთვე მეგრული ბადიდი „მოხუცებული კაცი“ (ზედმიწ.: ბადიდი ← ბაბა-დიდი „მამა დიდი“...)... ეს კია, რომ დღეთა ძველ ხალხურ სახელებში — „თუთაშხა“ (←თუთაშდლა) „მთვარის დღე“ (ე. ი. ორშაბათი), ცაშხა (← ცაშ-დლა) „ცისდღე“ (ე. ი. ხუთშაბათი) და ა. შ. მსაზღვრელი („მთვარის“, „ცის“...) უსწრებს საზღვრულს.

§45. მსაზღვრელის სინტაქსური ურთიერთობა საზღვრულთან იბერიულ-კავკასიურ ენათა ატრიბუტულ სინტაგმაში

მსაზღვრელი სინტაქსურად დამოკიდებულია საზღვრულზე. ეს დამოკიდებულება იმაში გამოიხატება, რომ მსაზღვრელი იმავე ბრუნვასა და რიცხვში დგას, რაც საზღვრულს აქვს; ეგრევე ითქმის სქესისა და გრამატიკული კლასის შესახებ, როცა ენა ამ კატეგორიებს განასხვავებს; ასე, მაგ. ლათ. *liber* „წიგნი“ მამრ. სქესის სახელია, მისი მსაზღვრელიც სათანადო სქესის ფორმაში იქნება: *novus liber* „ახალი წიგნი“ (*nov -us, -a, -um* „ახალი“); რუს. *книга* მდებრობითი სქესისაა და შესაბამისად გვექნება: *новая книга* (*новЫй, -ая, ое*)...

ბრუნების პროცესში მსაზღვრელი ეთანხმება საზღვრულს ბრუნვასა და რიცხვში: სახელ. *novus liber*, ნათეს. *nov-i libr-i*, მიც. *nov-o libr-o*, ბრალდ. *nov-um libr-um*... სახელ. *нов-ая книг-а*, ნათ. *нов-ой книг-и*, მიც. *нов-ой книг-е*, ბრალდ. *нов-ую книгу*... მრავლ. რ.: სახელ. *nov-i libr-i*, *нов-ые книг-и*; ნათ. *nov-orum libr-orum*, *нов-ых книг*; მიც. *nov-is libr-is*, *нов-ым книг-ам*; ბრალდ. *nov-os libr-os* და ა. შ.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში შეთანხმება მსაზღვრელისა საზღვრულთან შეზღუდულია, ზოგჯერ — მეტად, ზოგჯერ — ნაკლებად, ზოგჯერ კიდევ მსაზღვრელი უცვლელად რჩება, ე. ი სინტაქსური დამოკიდებულება სულ არა ჩანს.

ხუნძური განასხვავებს სამ გრამატიკულ კლასს — ზედსართავი, მიმღეობა, ზოგი ნაცვალსახელი, ერთი სიტყვით, მსაზღვრელად რაც იხმარება, მხოლოდობითში სამი ფორმით გვექნება: ჰიტინაუ, ჰიტინაფ, ჰიტინაბ „პატარა“, კულიფ-აუ, -აფ, -აბ, „დიდი“, წიფ-აუ, წიფ-აფ, წიფ-აბ „ახალი“: **новая книга**, წიფაბ ტუხ — რიცხვში (მრავლობითში) მსაზღვრელი ეთანხმება საზღვრულს: წიფ-აფ ტუხ-ბი **новые книги**, მაგრამ ბრუნვაში მსაზღვრელი საზღვრულს არ ეთანხმება: ბრუნვაში იცვლება საზღვრული და მსაზღვრელი კი რჩება იმ სახით, რაც სახელობითში ჰქონდა: მხოლ. წიფაბ, მრავლ. წიფაფ, (რუსულად ეს გამოვიდოდა: **новая книга, новая (!) книги, новая (!) книги, новая (!) книгу** და ასე შემდეგ... მრავლ. **новые книги, новые (!) книг, новые (!) книгам...** და ა. შ.).

ქართულში მსაზღვრელი გრამატიკულ კლასთა (თუ სქესთა) მიხედვით არ იცვლება: ერთი ფორმა აქვს — „ახალი“, „პატარა“, „დიდი“...

ბრუნვის მიხედვით მსაზღვრელი მეტ-ნაკლებად იცვლება, საზღვრულს ასე თუ ისე ეთანხმება, მაგრამ — ხუნძურისაგან განსხვავებით — რ ი ც ხ ვ შ ი საზღვრულს არ ეთანხმება (თუ ნ-იანი მრავლობითი არაა): ახალი წიგნი — ახალი წიგნები, პატარა ჩიტი — პატარა ჩიტები, დიდი მთა — დიდი მთები (მდრ. დიდნი მთანი...).

ბრუნვაში შეთანხმებაც იმაზეა დამოკიდებული, რა ადგილი უჭირავს მსაზღვრელს (უძღვის საზღვრულს თუ მოსდევს), ხმოვანზე ბოლოვდება მსაზღვრელის ფუძე თუ თანხმოვანზე, უშუალო მეზობლობაშია საზღვრულთან, თუ გათიშულია სხვა სიტყვით. ასეა ეს ახალ ქართულში.

თუ ფუძე ხმოვანზეა დაბოლოებული, მსაზღვრელი საზღვრულის წინ არ იცვლება არც მხოლოდობითში და არც მრავლობითში: ღ რ მ ა — მდინარე, მდინარემ, მდინარეს, მდინარის, მდინარით, მდინარედ... მდინარეები, მდინარეებმა, მდინარეებს, მდინარეებისა, მდინარეებითა, მდინარეებად: „ღრმა“ ყველა ბრუნვაში (მხოლ., მრავლ.) უცვლელად რჩება...

როცა მსაზღვრელის ფუძე თანხმოვანზე ბოლოვდება, ე. წ. პირდაპირ ბრუნვებში — სახელობითში, მოთხრობითსა და წოდებითში ინარჩუნებს ბრუნვის ნიშნებს, ეთანხმება საზღვრულს (ახალი წიგნი, ახალმა წიგნმა, ახლო წიგნო!), სხვა ბრუნვებში საზღვრულის ნიშნები მსაზღვრელში არ მეორდება (ახალ წიგნს, ახალ წიგნად, ახალი წიგნის, ახალი წიგნით), ე. ი. შეთანხმება ირღვევა, სინტაქსური კავშირი (შეთანხმება) მოდუნებულია, მსაზღვრელი გარეგნულად ან სახელობითის

ფორმას იმეორებს (ახალი წიგნის, ახალი წიგნით), ანდა ფუძეს ხვდება (ახალ წიგნს, ახალ წიგნად)... მიცემითის შესახებ შეიძლებოდა გვეთქვა, მსაზღვრელს მიცემითის ნიშანი აქვს მოკვეცილიო (ახალ წიგნს←ახალს წიგნს), მაგრამ ვერც ნათესაობითსა და ვერც მოქმედებითს ვერ მივიჩნევთ მსაზღვრელის სრული ფორმის ფონეტიკურად გამარტივებულ სახეობად: მაშინ ნათესაობითში უნდა გვქონოდა „ახლი წიგნის“ (←ახლის წიგნის, და არა „ახალი წიგნის“, „ახალი“ შეუკუმშავი სახით!), ასევე მოქმედებითში უნდა გვქონოდა „ახლი წიგნით“ (←ახლით წიგნით, და არა „ახალი წიგნით“, შეუკუმშავად! მით უფრო გაუგებარი იქნებოდა „ახლის წიგნით“ — სრული სახე ნათესაობითისა!).

გარდაქცევითში „ახალ წიგნად“ შეუძლებელია მივიჩნიოთ „ახლად წიგნად“-ის ფონეტიკურ ვარიანტად.

სინტაქსური დამოკიდებულება მსაზღვრელისა საზღვრულზე სუსტდება (და თანდათანობით ნულამდე დადის), როცა მსაზღვრელი უძღვის საზღვრულს, უშუალოდ საზღვრულის წინ ზის. საკმარისია მსაზღვრელი დაისვას საზღვრულის შემდეგ, ანდა სხვა სიტყვა აღმოჩნდეს საზღვრულსა და წინამავალ მსაზღვრელს შორის, რომ მსაზღვრელის სინტაქსური კავშირი საზღვრულთან აღდგება: წიგნსა ახალსა, წიგნისა ახლისა, წიგნითა ახლითა... მოგიტან წიგნსა ახალსა, ასევე: ახალსა მოგიტან წიგნსა (ვიტყვი: „მოგიტან ახალ წიგნს“, მაგრამ არ ითქმის: ახალსა მოგიტან წიგნსა...).

პოეზიის ენაში მსაზღვრულ-საზღვრულის გათიშვის მაგალითები არც თუ ისე იშვიათია.

მსაზღვრელ-საზღვრულის თანმიმდევრობა, ე.ი. სიტყვათა რიგი წარმოადგენს იმის მიზეზს, რომ წინამავალი მსაზღვრელი ახალ ქართულში ან სულ არ ეთანხმდება საზღვრულს, ანდა ეთანხმება ნაწილობრივ. სიტყვათა რიგიც სინტაქსური საშუალებაა და შეთანხმებაც; ბუნებრივია, თუ ერთი საშუალება მეორით იცვლება (ფორმებით მდიდარი ენა, როგორცაა ქართული, საერთოდ, სიტყვათა რიგის გამოყენებას სინტაქსურ საშუალებად არ საჭიროებს).

მეგრულსა და მეტადრე ჭანურში წინამავალი მსაზღვრელი უცვლელად რჩება (მეგრ. „ახალი წანა“ — „ახალი წელი“, „ახალი — წანაჟ, წანას, წანაში“... და ა. შ.) მსაზღვრელის უცვლელობამ საბაბი მისცა გერმანელ მკვლევარ გეორგ როზენს ატრიბუტული კომპლექსი, შესიტყვება, მიეჩნია კომპოზიტად, ე.ი. ერთ სიტყვად, რომელსაც რთული ფუძე აქვს (ჭან. „გორსი გზა“ „კარგი გზა“, მრავლ. რ.: „გორსი გზაფე“: „გორსი“ უცვლელად რჩება ყველა ბრუნვაში, ასევე მრავლობითშიო)¹.

¹ G. R o z e n, Über die Sprache der Lazen, Berlin, 1844, გვ. 6.

სვანური ენის ბრუნებისათვის დამახასიათებელია ტენდენცია -ა, -ე ხმოვანზე დაბოლოებული მსაზღვრელი უცვლელად დატოვოს: მახე ქორ. „ახალი სახლი“ — ერგ., მიც., ნათეს.: მახე — ქორ-დ, ქორ-ს, ქორაშ... ხოჩა მარე — ერგ. ხოჩა მარემ, მიც. ხოჩა მარა, ნათ. ხოჩა მარემიშ...

ასეთი ტენდენცია ახალგაზრდების მეტყველებაში შეიმჩნევა. ძირითადია სვანურისათვის მსაზღვრელის თავისებური გაფორმება მიც., ერგ., ნათეს., მოქმედ. და გარდაქცევითში: ე-ს ნაცვლად -ა, -ა-ს ნაცვლად -ამ: მახე ქორ „ახალი სახლი“ — მახა: — ქორდ, ქორს, ქორაშ... ხოჩა მარე — ხოჩამ: მარემ, მარა, მარემიშ¹.

ნახურ ენებშიც დასტურდება მსგავსივე მოვლენა: სახელობითისაგან განსხვავებით სხვა ბრუნვებში მსაზღვრელი დაირთავს **-ჩუ** დაბოლოებას: კადნ ბჟეფ „თეთრი პური“ — სხვა ბრუნვებში გვექნება კ ა დ ჩ უ: კაჩიუ ბჟეჟან „თეთრი პურისა/გან/“... ზოგ ზედსართავ-მსაზღვრელს მრავლობითში ეცვლება ფუძისეული ხმოვანი: ვოჯვა სთავ „დიდი კაცი“ — მრავ. ბაჯვიდნ ნახ „დიდი კაცები“ (ი. დეშერიევი². იხ. აგრეთვე ამავე ავტორის წიგნი „Бацбийский язык“: ბაცბ. არჭი ქუდ „შავი ქუდი“ — ნათ. არჭიჩ ქუდე, ერგ. არჭიჩ ქუდეგ)... ინგუშურში შესაბამისი ნაწილაკია ჩუ: ინგ. ქერდა მჟა „ახალი პური“ — სხვა ბრუნვებში გვექნება: ქ ე რ დ ა ჩ ა: ნათ. ქერდაჩა მჟა, ერგ. ქერდაჩა მჟკ³.

§46. პრედიკატულ სინტაგმათა ძირითადი ტიპები იბერიულ-კავკასიურ ენებში

პრედიკატული სინტაგმა გადმოგვცემს მსჯელობას. იგი ვილაცის ან რალაცის შესახებ რალაცას ამტკიცებს (ან უარყოფს); შესაბამისად მსჯელობაში გამოყოფენ სუბიექტსა და პრედიკატს: „მზე ანათებს“ — „მზე“ სუბიექტია, „ანათებს“ — პრედიკატი. „კაშკაშა მზე დედამიწას ანათებს“ აგრეთვე სუბიექტისა და პრედიკატისგან შედგება: მსჯელობაში სუბიექტია „კაშკაშა მზე“, პრედიკატი — „დედამიწას ანათებს“... სინტაგმაში: „სხვისა მოჯამაგრობას ადვილად იტყვის ენაო“ — სუბიექტი გადმოცემულია სახელით „ენა“, პრედიკატი კი — დანარჩენი სიტყვებით. „სხვისა მოჯამაგრობას ადვილად იტყვის“ — ამას ამტკიცებს „ენის“ შესახებ ეს სინტაგმა.

¹ В. Т. Топуриа, Сван. яз. ИКЯ-ки, გვ. 82.

² Ю. Д. Дешериев, Чеч. яз., ИКЯ-ки, გვ. 196.

³ Р. И. Долакова, Ингуш. яз. ИКЯ-ки, გვ. 216.

„სუბიექტი“ ლათინური სიტყვაა, მისი პირდაპირი თარგმანია „подлежащее“, „ქვემდებარე“, „პრედიკატი“ ლათინური სიტყვაა და „сказуемое“-ს, „შემასმენელს“ უდრის.

„ქვემდებარე“ და „შემასმენელი“ წინადადების მთავარი წევრებია; წინადადებაში სხვა წევრებიც შეიძლება გვქონდეს: „განსაზღვრება“, „დამატება“ („პირდაპირი“, „ირიბი“), „გარემოება“ („ადგილისა“, „დროისა“, „ვითარებისა“, „მიზნისა“, „მიზეზისა“). „მსჯელობა“ კი არც „დამატებას“ გამოყოფს და არც „განსაზღვრებას“ თუ „გარემოებას“: ყველა ეს სიტყვა შედის სუბიექტსა და პრედიკატში. „სუბიექტი“, „პრედიკატი“, „მსჯელობა“ ლოგიკის ცნებებია. „ქვემდებარე“, „შემასმენელი“, „განსაზღვრება“, „დამატება“, „გარემოება“, „წინადადება“ — გრამატიკის ცნებებია, სახელდობრ, გრამატიკის იმ დარგისა, რომელსაც სინტაქსი ეწოდება.

როგორც განხილული მაგალითებიდან ჩანს, გრამატიკა (ამ შემთხვევაში სინტაქსი) და მისი ცნებები მხოლოდ ზოგ შემთხვევაში თუ ეფარდება სრულად ლოგიკასა და მის ცნებებს („მსჯელობა“, „სუბიექტი“, „პრედიკატი“): ასეთია: „მზე ანათებს“; ამ მარტივ წინადადებაში მსჯელობა მოცემულია, „მზე“ მსჯელობის სუბიექტს გადმოგვცემს და წინადადების ქვემდებარეს; „ანათებს“ — მსჯელობაში პრედიკატია და წინადადებაში — შემასმენელი. სხვა მაგალითებში — მარტივ გავრცობილ წინადადებებში — მსჯელობები კია გადმოცემული, მაგრამ სუბიექტ-პრედიკატს ქვემდებარე-შემასმენელი არ ეფარდება.

როგორც ითქვა, ლოგიკას (მსჯელობას) არ ესაჭიროება (და ამიტომ არ მოეპოვება) ისეთი ცნებები, რომ „დამატებას“, „განსაზღვრებას“, „გარემოებას“ ეფარდებოდეს.

„დამატება“ („ობიექტი“) კი გრამატიკაში (სინტაქსში) თითქმის ისევე საჭირო ცნებაა, როგორც „ქვემდებარე“ („სუბიექტი“); მაგრამ ყოველთვის ადვილი როდია იმის გარკვევა, რა სახელია ქვემდებარე და რა — დამატება: „წიგნი მკითხველს მოეწონა“, „საწყობს ხანძარი გაუჩნდა“, „მოწაფეს ამხანაგი წამოეწია“...

ასეთ მაგალითებში არც ლოგიკური სუბიექტის გამოყოფა აღმოჩნდება უდავო (ეს იმიტომ, რომ ლოგიკა ხშირად ფსიქოლოგიას იშველიებს, ხშირად — გრამატიკას...).

ამიტომ ნაკლებ გაუგებრობას გამოიწვევს, თუ „ქვემდებარის“ (ანდა „ლოგიკური სუბიექტის“) ნაცვლად წინასწარი ანალიზის საჭიროებისათვის გამოვიყენებთ ცნებას „რეალური სუბიექტი“ (RS) და მის ანალოგიით — „რეალური ობიექტი“ (RO): „რეალური სუბიექტი“ (RS) ის სახელია, რომელიც მოქმედს, აქტიურს აღნიშნავს წინადადების (პრედიკატული სინტაგმის) შინაარსის თვალსაზრისით; რეალური

ობიექტი (RO) კი იქნება ის სახელი, რომელიც წინადადების შინა-
არსის თვალსაზრისით აღნიშნავს მოქმედების საგანს,
უმოქმედოს, პასიურს.

„წიგნი მკითხველს მოეწონა“ — აქ „წიგნი“ იქნება რეალური ობიექ-
ტი (RO), „მკითხველს“ — „რეალური სუბიექტი (RS)“.

რეალური სუბიექტი (RS) იბერიულ-კავკასიურ ენებში შე-
იძლება გადმოიცეს სხვადასხვა ბრუნვით — ზმნის აგებულების შესაბამი-
სად; ეს ბრუნვებია:

1. სახელობითი: „ბავშვი ტიტინებს“... „მამა მოვიდა“... „გაკვე-
თილი გათავდა“... „მოწაფე შეეკითხა მასწავლებელს“... „დედა ხალათს კე-
რავს“... „კალატოზი სახლს აშენებს“...

2. ერგატივი (მოთხრობითი): „დედამ ხალათი შეკერა“...
„კალატოზმა სახლი ააშენა“... „მონადირემ დათვი მოკლა“...

3. მიცემითი: „დედას ხალათი შეუკერავს“... „კალატოზს სახლი
აუშენებია“... „მონადირეს დათვი მოუკლავს“... „მკითხველს წიგნი მოეწონა“
... „დედას შვილი უყვარს“...

4. მოქმედებითი: ხუნდ. ინსუცა ზომტოცა წულ ყოტანა „მამამ
(ზედმიწ. „მამით“) ნაჯახით შეშა დაჭრა“...

5. ნათესაობითი: ხუნდ. ინსულ ჩუ ბუგო „მამას ცხენი ჰყავს“
(ზედმიწვევით: „მამის ცხენი არის“)... ლაკ. თანალ ჩადარ ჩივჩუნნი „მან
წერილი დაწერა“ (ზედმიწ. „მისი ქალაქი დაწერა“).

6. ადგილობითი (ლოკატივი): ხუნდ. დიდა ბიხ'ულა რუყ „მე
ვხედავ სახლს“... (ზედმიწ.: „ჩემდა ჩანს სახლი“)... ხუნდ. ჰალმალასდა
ლ'ალა ჟურუს მაწო „ამხანაგმა იცის რუსული ენა“ (ზედმიწ.: „ამხანაგისდა
ცნობილია“...).

7. გაუფორმებელი ფუძე: მე ვდგები... მე შენ გეკითხები...
შენ მე მეკითხები... მე შენ გთხოვ... შენ მე მთხოვ... მე შენ შეგხვედრი-
ვარ... შენ მე შემხვედრიხარ... ჩვენ თქვენ გთხოვთ... გთხოვეთ... თქვენ ჩვენ
გვთხოვთ, გვთხოვეთ... მე ვაშენებ, — ვაშენე, — მიშენებია... შენ აშენებ, —
აშენე, — გიშენებია... ჩვენ ვაშენებთ, — ვაშენეთ, გვიშენებია... თქვენ აშე-
ნებთ, — აშენეთ, — გიშენებიათ... ძვ. ქართულის: აბრაამ შვა ისააკ... გაუ-
ფორმებელ ფუძეს ხმარობს მოთხრობითისა და სახელობითის ნაცვლად
(შდრ. აბრაამმა შვა ისააკი)...

„მე“, „შენ“, „ჩვენ“, „თქვენ“ გაიგება ხან როგორც სახელობითი
(მე ვდგები... გთხოვ...), ხან — როგორც მოთხრობითი (მე გთხოვე,
ვაშენე...) ხან — როგორც მიცემითი (მე მითხოვია, მიშენებია... მაქვს,
მყავს, მასხსოვს, მიყვარს...)

ეს იმის გამო, რომ მესამე პირში გარჩეულია სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი: ის აშენებს, სთხოვს — მან აშენა, სთხოვა — მას უშენებია, უთხოვია... ერთი სიტყვით, „მე“, „შენ“, „ჩვენ“, „თქვენ“ გაიაზრება, როგორც სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი მესამე პირის ნაცვალსახელთან („ის“, „მან“, „მას“ — „ისინი“, „მათ“) მიმართებაში (კორელაციაში).

მესამე პირშიც რომ გარჩეული არ ყოფილიყო სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი, ქართულში ისეთივე ვითარება იქნებოდა, როგორც ამჟამად აფხაზურიდან არის ცნობილი.

„მე“, „შენ“ — „ჩვენ“, „თქვენ“ ქართულში სახელობითის როლშიც გამოდის, მოთხრობითისა და მიცემითის მაგივრობას ეწევა, მარამ ეს ნაცვალსახელები (პირველისა და მეორე პირისა) არც სახელობითია, არც მოთხრობითი და არც მიცემითი: ეს ნაცვალსახელები მორფოლოგიის თვალსაზრისით ფუძეს წარმოადგენს და იმ დროის გადმონაშთია, როცა სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი ბრუნვები სახელს არ მოეპოვებოდა.

მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან რიგმა ენამ პირველისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებშიც გაიჩინა ბრუნვის ფორმები ერგატივსა და მიცემითში (ასეა ეს, მაგალითად, ხუნძურში: სახ. დუნ „მე“, მუნ „შენ“ — ერგ. დიტა, დუტა ... მიც. დიტჲ, დუჲ ...), მაგრამ რიგ ენაში შემოგვენახა ისეთი მდგომარეობა, როცა ერგატივი არ განსხვავდება სახელობითისაგან, მიცემითს კი საკუთარი ფორმა მოეპოვება (იხ. § 29).

ამრიგად, პირველისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებში ქართულისა (და, საერთოდ, ქართველურ ენებს) შემორჩა ის მდგომარეობა, რაც აფხაზურში საერთოდ ყველა სახელის მორფოლოგიას ახასიათებს: ერგატივი და მიცემითი არ გაირჩევა სახელობითისაგან (დასახელების ფორმისგან).

ადილურ ენებში მიცემითი არა გვაქვს, ერგატივი საზოგადო სახელებში გვაქვს, მაგრამ I და II პ. ნაცვალსახელებში არ გაირჩევა სახელობითისაგან, ე. ი. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებში არც მიცემითი გვაქვს და არც — ერგატივი.

ნახურსა და დაღესტნურ ენებში პირველისა და მეორე პირის ნაცვალსახელებს მიცემითი ყველას აქვს, ერგატივის საკითხში ნაირგვარობა შეინიშნება: რიგი ენა ერგატივს სახელობითისაგან არ განასხვავებს, რიგში — ერგატივს თავისი ფორმანტი მოეპოვება (იხ. § 29), რიგ ენაში კიდევ — ერგატივის ჩამოყალიბების პროცესს წარმოადგენს.

§47. პრედიკატული სინტაგმები და შესაბამისი ზმნები

ამრიგად, რეალურ სუბიექტს იბერიულ-კავკასიურ ენებში შეიძლება აღნიშნავდეს პრედიკატულ სინტაგმებში: სახელობითი (ნომინატივი), მოთხრობითი (ერგატივი), მიცემითი (დატივი), მოქმედებითი (ინსტრუმენტალისი), ნათესაობითი (გენიტივი), ადგილობითი (ლოკატივი), გაუფორმებელი ფუძე (ინდეფინიტივი).

ამის შესაბამისად, პრედიკატულ სინტაგმებში გამოიყოფა წინადადებათა კონსტრუქციები: 1. ნომინატიური, 2. ერგატიული, 3. დატიური 4. ინსტრუმენტალისიანი, 5. გენიტიური, 6. ლოკატიური და 7. ინდეფინიტიური.

ამ კონსტრუქციებს ქმნის გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნა.

სახელდობრ: ლოკატიურსა და დატიურ კონსტრუქციას მხოლოდ გარდაუვალი ზმნა ქმნის, ერგატიულს — მხოლოდ გარდამავალი, ნომინატიურსა და ინდეფინიტიურს — როგორც გარდაუვალი, ისე გარდამავალი; იგევე ითქმის ინსტრუმენტალისიანი და გენიტიურ კონსტრუქციებზე, ოღონდ არა ერთისა და იმავე ენის ფარგლებში: ინსტრუმენტალისი გარდამავალი ზმნის რეალური სუბიექტია (RS) ხუნძურში; ასევე ნათესაობითი გარდამავალი ზმნის რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს ლაკურში, გარდაუვალ ზმნასთან კი ნათესაობითმა რეალური სუბიექტი შეიძლება ქართულში აღნიშნოს („სახლი შენდება კალატოზის მიერ“), მაგრამ არა — ლაკურში.

ზემოაღნიშნულ კონსტრუქციათაგან გავრცელების ყველაზე დიდი არეალი მოეპოვება ნომინატიურს, ერგატიულს, დატიურს და ინდეფინიტიურ კონსტრუქციას. ინსტრუმენტალისმიერი კონსტრუქცია (ხუნძურში), გენიტიური კონსტრუქცია (ლაკურში), ერგატიული კონსტრუქციის ფუნქციას ასრულებენ: ინსტრუმენტალისისა და ნათესაობითისაგან განსხვავებული ერგატივი ხუნძურსა და ლაკურს არ მოეპოვება.

დატიური კონსტრუქცია გარკვეული შინაარსის გარდაუვალ ზმნებთან (*verba sentiendi*) წარმოიქმნება და იმავე რიგისაა, როგორც ანალოგიური კონსტრუქცია ინდო-ევროპულ ენებში (ლათ. *mihi placet*, გერმ. *mir gefällt*, რუს. *мне нравится... мне кажется...*).

სრული ერთგვარობა ამ მხრივ ინდო-ევროპულ ენებში არ არის; არც იბერიულ-კავკასიურ ენებშია მოსალოდნელი (მით უფრო — ინდო-ევროპულსა და იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის), მაგრამ დატიური კონსტრუქცია უჩვეულოს არაფერს შეიცავს (ინდო-ევროპულ ენათა თვალსაზრისით).

ნომინატიური კონსტრუქცია საყოველთაოდ ცნობილია, ოღონდ ნომინატივის გამოყენების მხრივ არის სხვაობა ინდო-ევროპულსა და იბერი-

ულ-კავკასიურ ენებს შორის: ინდო-ევროპულ ენებში ნომინატივის გამოყენების სფერო უფრო დიდია (იგი რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს, როგორც გარდაუვალს, ისე გარდამავალ ზმნებთან), იბერიულ-კავკასიურ ენებში სუბიექტის აღნიშვნის მხრივ იგი უფრო შეზღუდულია, ვინემ ინდო-ევროპულ ენებში, და ეს შეზღუდვა ერგატივისა და ერგატიული კონსტრუქციის მიზეზითა გვაქვს; რეალური ობიექტის აღნიშვნის მხრივ ნომინატივს იბერიულ-კავკასიურ ენებში გაცილებით მეტი სარბიელი უჩნდება და ესეც — ერგატიული კონსტრუქციის წყალობით.

ერგატიული კონსტრუქცია ყველაზე თავისებურია იბერიულ-კავკასიურ ენებში. ბუნებრივია, თუ მას ყველაზე მეტი ყურადღებაც ეთმობოდა.

§48. ერგატიული კონსტრუქციის კომპონენტები

ერგატიული კონსტრუქცია სამწვერიან პრედიკატულ სინტაგმას წარმოადგენს; ეს წევრებია: გარდამავალი ზმნა და მასთან შეხამებული ორი სახელი — რეალური სუბიექტი (RS) ერგატივში და რეალური ობიექტი (RO) — სახელობითში: „მხატვარმა სურათი დახატა“, „მონადირემ დათვი მოკლა“. „მამამ ცხენი გაყიდა“... რუსულს, ლათინურს, ძველ-ბერძნულსა და სხვა ინდო-ევროპულ ენებში გარდამავალი ზმნა „დახატა“ (нарисовал, написал картину), „მოკლა“ (убил), „გაყიდა“ (продал) შესაბამის ქართულ ზმნათაგან თითქოს მნიშვნელობით არ განსხვავდება, მაგრამ სხვა ბრუნვებს მოითხოვს; რეალური სუბიექტი (RS) ერგატივში ზის ნაცვლად სახელობითისა („მხატვარმა“ — ერგ., „художник“ — სახელობითი), რეალური ობიექტი (RO) კი — სახელობითში ნაცვლად აკუზატივისა („სურათი“ — სახელობითი, „картину“ — აკუზატივი).

რეალური სუბიექტის (RS) ბრუნვის მიხედვით ამ კონსტრუქციას ეწოდა ერგატიული. და ეს გასაგებიცაა: ინდო-ევროპული ენებისთვის ერგატივი უცხოა; ეს თავისებური ბრუნვა იქცევა, პირველ ყოვლისა, ყურადღებას მორფოლოგიაში.

რაც შეეხება ობიექტის ბრუნვას (სახელობითს), ეს ბრუნვა უცნობს არაფერს შეიცავდა: თავისებური იყო არა ეს ბრუნვა, არამედ მისი გამოყენება (აკუზატივის ნაცვლად).

იბერიულ-კავკასიურ ენებში ერგატივი ერთგვარი არაა (გაირჩევა „თავისთავადი“ და „საზიარო?“ — იხ. § 29), რაც შეეხება რეალური ობიექტის (RO) ბრუნვას გარდამავალ ზმნასთან, ის ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში სახელობითში დაისმის (თუკი რეალური სუბიექტი ერგატივშია): არც ერთ იბერიულ-კავკასიურ ენაში აკუზატივი არ აღმოგვაჩნდება (უდი-

ურში ზოგი ავტორი ასახელებს „აკუზატივს“, მაგრამ ეს ბრუნვა მიცემითი-საგან მომდინარეობს).

ერგატიულ კონსტრუქციას ამისდა კვალად შეიძლება დარქმეოდა „გარდამავალი ზმნის უაკუზატივო კონსტრუქცია“¹. ეს გამართლებული იქნებოდა აღწერითი თვალსაზრისითაც და კიდევ უფრო — ისტორიული თვალსაზრისით.

ერგატიულ კონსტრუქციაში რეალური სუბიექტის ბრუნვაც თავისებურია და რეალური ობიექტის ბრუნვაც (ინდო ევროპულ ენათა სინტაქსის თვალსაზრისით) იმიტომ, რომ თავისებურია გარდამავალი ზმნა (იბერიულ-კავკასიურ ენათა): სახელთა თავისებურებას გარდამავალი ზმნის თავისებურება იწვევს. ერგატიული კონსტრუქციის თავისებურება სახელებში (ბრუნვების გამოყენებაში) ჩანს, მაგრამ გარდამავალი ზმნიდან მოდის, გარდამავალი ზმნის თავისებურებით არის შეპირობებული: ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში გარდამავალი ზმნის პრობლემაა.

ამიტომაც, რომ ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა დაისმის აფხაზურ ენაშიც, სადაც სახელის ბრუნებაში ერგატივი (ისევე, როგორც მიცემითი, ნათესაობითი) არ მოგვეპოვება, მაგრამ გარდამავალი ზმნის უღვლილების პროცესში პირის ფორმანტების თავისებური გამოყენებით გვანიშნებს, რა სახელსაც ეკუთვნის ერგატივის როლი (და რას — სახელობითისა): ზმნის მორფოლოგიაშია გადატანილი საკითხი, რამაც შემდეგ თავისებური ბრუნვისა თუ ბრუნვათა თავისებურ გამოყენებაში იჩინა თავი იმ იბერიულ-კავკასიურ ენებში, სადაც ეს ბრუნვები ჩამოყალიბდა.

თუ ერგატივი არა გვაქვს, ერგატიული კონსტრუქცია როგორღა გვექნებაო, აკი რეალური სუბიექტიცა და რეალური ობიექტიც გაუფორმებელიაო. ასეთი მსჯელობა აზრიანი იმ შემთხვევაში იქნებოდა, თუ ერგატიულ კონსტრუქციას სახელთა ბრუნვის წიაღში გაჩენილად მივიჩნევდით, თუ ერგატიული კონსტრუქციის სათავეს ბრუნებაში ვივარაუდებდით. ნამდვილად კი გული (ბირთვი) ერგატიული კონსტრუქციისა იყო და არის

¹ სპეციალურ ლიტერატურაში ჩვეულებრივ იტყვიან: „ქვემდებარე – ერგატივში“ და „პირდაპირი დამატება – სახელობითშიო“; ასეთი ტერმინები შეუფერებელია: ერგატიული კონსტრუქციის რაობის თეორიებში სწორედ ისაა სადაო, თუ რა სახელი უნდა მივიჩნიოთ აქ ქვემდებარედ და რა – დამატებად, კერძოდ, ერგატივში დასმული სახელი ქვემდებარეა თუ ირიბი დამატება, ხოლო პირდაპირი „დამატება“ შეიძლება თუ არა არსებობდეს იმ ენებში, სადაც ბრუნვათა სისტემაში აკუზატივი არა გვაქვს.

ტერმინები „რეალური სუბიექტისა“ და „რეალური ობიექტის“ შესახებ იხ. § 46.

გარდამავალი ზმნა მაშინაც, როცა ერგატივი გვაქვს და მაშინაც, როცა ბრუნვათა სისტემა არ მოგვეპოვება (არ განვითარებულა). ბრუნების თავისებურება შეიძლება გვექონდეს და შეიძლება — არა, ესაა ერგატიული კონსტრუქციის გარეგანი ატრიბუტები, გარდამავალი ზმნის თავისებურება ქმნის ერგატიული კონსტრუქციის არსს; ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის ამოხსნაც ამ თავისებურების ჩვენებას გულისხმობს.

§49. გარდამავალი ზმნის თავისებურების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია ზოგადად

სპეციალურ ლიტერატურაში სამი, არსებითად განსხვავებული შეხედულება არის წამოყენებული:

ა. ერგატიულ კონსტრუქციაში გარდამავალი ზმნა პასიურია. გარდამავალი ზმნა უნდა იყოს მოქმედებითი გვარისა, ე. ი აქტიური, არის კი პასიური. ამაშია გარდამავალი ზმნის თავისებურება.

ბ. ერგატიულ კონსტრუქციაში გარდამავალი ზმნა პასიური კი არ არის, აქტიურია (ასეთი შეხედულება უპირისპირდება პირველს).

გ. გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციაში არც აქტიურია და არც პასიური: ამ გარდამავალი ზმნისთვის უცხოა გვარების (მოქმედებითის, ვნებითის) გარჩევა: გვართა თვალსაზრისით იგი ინდიფერენტულია, ნეიტრალურია.

ამ სამგვარი გაგების შესაბამისად გვექნება ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობის თეორია, აქტიურობის თეორია, ნეიტრალურობის თეორია.

შეიძლება არსებობდეს სხვაგვარი გაგებაც, არა ასე გამოკვეთილი, მაგრამ პასუხის გარკვეულობის თვალსაზრისით ძირითადია ეს სამი გაგება.

ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობას ასაბუთებდნენ პეტრე ულსარი, ჰუგო შუხარდტი, ნიკო მარი (ერთგვარად — ივ. შეშჩანინოვიც; მისი შეხედულება თავისებურია), კარლ ულენბეკი.

ერგატიული კონსტრუქციის აქტიურობას იცავდნენ სოფიო ბიხოვსკაია, ნიკოლოზ იაკოვლევი...

ცალკე განხილვას მოითხოვს ალფ. ტრომბეტის შეხედულება.

ერგატიული კონსტრუქციის ნეიტრალურობის თეორიული დასაბუთება უკანასკნელი ოცდაათი წლის საქმეა, აზრი კი ნეიტრალურობის შესახებ გამოთქმული ადრეც ყოფილა (მაგალითად, ადოლფ დირის მიერ).

ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობას თუ აქტიურობას სხვადასხვა ავტორი ასაბუთებს სხვადასხვაგვარად, ამიტომ ავტორთა კონცეფციები ცალ-ცალკე განხილვას მოითხოვს.

§50. პეტრე უსლარი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ (ნახურსა და დაღესტნურ ენებში)

მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლა პ. უსლარმა აფხაზურით დაიწყო (1861 წ.), მაგრამ აფხაზურში ერგატიული კონსტრუქციის საკითხს პ. უსლარი არ შეხებია. აფხაზურის შემდეგ პ. უსლარმა იკვლია ჩაჩნური, ჩაჩნურის შემდეგ კი — ხუნძური („ავარიული“), ლაკური, დარგუული („ხურკილიური“), ლეზგიური („კიურიული“). დაბოლოს — თაბასარანული (ამ უკანასკნელზე მუშაობა 1870 წ. ჰქონდა პ. უსლარს დაწყებული, მაგრამ თაბასარანულის მთლიანი მიმოხილვა მას დაუმთავრებელი დარჩა.

პ. უსლარმა შექმნა ერთგვარი კონსტრუქციის პასიურობის თეორია, რომ ვამბობთ, საჭიროა გავითვალისწინოთ შემდეგი: არც გამოთქმა „ერგატიული კონსტრუქცია“, არც ტერმინი „ერგატივი“ პ. უსლარის დროს არ არსებობდა (ეს ტერმინი მეოცე საუკუნის ოციან წლებში შემოვიდა ხმარებაში).

ზმნის თავისებურების საკითხი კი პ. უსლარმა დასვა სახელის ბრუნების თავისებურებასთან დაკავშირებით, კერძოდ, აკუტაზივის უქონლობაზე დაყრდნობით.

აფხაზურსაც არა აქვს აკუტაზივი, მაგრამ მას არც მიცემითი აქვს, არც ნათესაობითი, არც ერგატივი. ჩაჩნურში კი სახელს ყველა ეს ბრუნვა მოეპოვება, აკუტაზივი კი არა გვაქვს, მასთან, **ზ მ ნ ა მ ა რ ტ ო ო დ ე ნ ს ა ხ ე ლ ო ბ ი თ ს უ თ ა ნ ხ მ დ ე ბ ა** — აი ეს ორი გარემოებაა ამოსავალი პ. უსლარისთვის, როცა იგი ჩაჩნური ზმნის რაობას ახასიათებს...

პ. უსლარი წერს: „სათანადო სიცხადით რომ გავიგოთ ჩაჩნური ზმნის აგებულება, ... პირველ ყოვლისა, უნდა დავრწმუნდეთ იმაში, რომ ჩაჩნურ ენაში სრულებით არ მოგვეპოვება **მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი თ ი**. გარდამავალი ზმნები, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ **ს ა შ უ ა ლ ო და ვ ნ ე ბ ი თ ი**. ჩვენ, მაგალითად, ვამბობთ **я люблю брата, отец любит сына**, მაგრამ შეგვიძლია სხვა კონსტრუქციაც მივსცეთ წინადადებებს: **брат любим мною, сын любим отцом**. ეს უკანასკნელი კონსტრუქცია არის ერთადერთი შესაძლო კონსტრუქცია ჩაჩნურს ენაში. ჩაჩნური წინადადების წყობასთან უფრო ახლოს ვიქნებით, თუ გადავთარგმნით მას ასე: **мне нравится брат, отцу нравится сын...** ავიღოთ მოქმედებითი გვარის ზმნა **делается** „კეთდება“, ჩაჩ-

ნურ ენაზე გვექნება: мною делается „ჩემით (ჩემ მიერ) კეთდება“, тобою делается „შენით (შენ მიერ) კეთდება“, им делается „მის მიერ კეთდება“, нами делается „ჩვენ მიერ კეთდება“ და სხვა. делается „კეთდება“ უცვლელად რჩება მიუხედავად იმისა, რომ მოქმედი პირები იცვლება. მაგრამ თუ საგანი, რასაც მოქმედება ეხება, მრავლობითში დაისმის, ვიტყვით, мною делаются „ჩემ მიერ კეთდებიან“. მსგავსი ცვლილება ჩაჩნურ ენაში შეიძლება წავიდეს უფრო შორს: ზმნაში შეიძლება აღინიშნოს არა მხოლოდ რიცხვი, არამედ სქესიც ანუ, უკეთ ვთქვათ, კატეგორია, რომელსაც განეკუთვნება საგანი, რომელზედაც მიმართულია მოქმედება¹.

ყოველივე იმისგან, რაც ითქვა, გასაგები ხდება, რატომაა, რომ ჩაჩნურში, რომელსაც ასე ბევრი ბრუნვა აქვს, აკუზატივი არ მოეპოვება. აქ ვერ ვიტყვით, რომ აკუზატივი ყოველთვის მსგავსია სახელობითისა. აკუზატივი არ შეიძლება არსებობდეს აქ ჩაჩნური ზმნის თვისების გამო².

ამრიგად, პ. უსლარი ვარაუდობს, რომ ჩაჩნურ ენას არა აქვს იმ რიგის კონსტრუქცია, როგორცაა „отец любит сына“, არამედ მხოლოდ „отцу любитсы сын“; ასევე უცხოა ჩაჩნურისათვის „он делает“, მას შეუძლია თქვას „им делается“, ასეთ ზმნას ობიექტი აკუზატივში არ დაესმის, ობიექტი სახელობითშია, და მის რიცხვს, გრამატიკულ კლასს ზმნა ეთანხმება: ესაა საშუალო და ვნებითი, და არა — მოქმედებითი, ტრანზიტიული ზმნაო.

ხუნძური ზმნის დახასიათებისას პ. უსლარი საანალიზოდ იღებს ჰაბიზე („კეთება“) ზმნას, რომელიც აღწერთს შემასმენელს აწარმოებს: დიკა რაზი ჰავულა ემენ „მე ვასიამოვნებ (კმაყოფილს ვხდი) მამას“, დიკა რაზი ჰაჟულა ებელ „მე ვასიამოვნებ დედას“... რეალური ობიექტების (მამა, დედა) კლასი ზმნაში აღინიშნა, მაგრამ რეალური სუბიექტისა აღუნიშვნელი რჩება, — დიკა „მე“, დუცა „შენ“, დოს „იმან“ — არც ერთის კლასი (არც პირი) ზმნაში არ აისახა; რეალური ობიექტი სახელობითშია დასმული, მას ზმნა ეთანხმება კლასში, რეალური სუბიექტი ერგატივში ზის (გარდამავალ ზმნასთან), მას ზმნა არ ეთანხმება.

პ. უსლარი ხუნძური ზმნის შესახებაც იმასვე ამბობს, რაც ჩაჩნური ზმნის შესახებ ჰქონდა ნათქვამი: „ხუნძურ ენაში ისევე, როგორც ჩაჩნურში, სრულებით არა გვაქვს მოქმედებითი გვარის ზმნები, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ საშუალო და ვნებითები. აკუზატივი არ მოეპოვება ხუნძურ ენას თვით ხუნძური ზმნის ბუნების გამო“³.

¹ П. У с л а р, Чечен. яз., 1888, § 49.

² ი ქ ვ ე, გვ. 65.

³ П. У с л а р, Аварский. яз., 1889, § 23. გვ. 122-123.

ამრიგად, პ. უსლარის გაგების თანახმად, არც ჩაჩნურს, არც ხუნძურს მოქმედებითი გვარის ზმნა არა აქვს: ამ ენებში ზმნა შეიძლება იყოს ან საშუალო, ანდა ვნებითი. ამიტომაც, რომ აქ ბრუნებას აკუზატივი ეუცხოება: აკუზატივი გულისხმობს ტრანზიტივს, მოქმედებითი გვარის ზმნას, იგი ამგვარი ზმნის ობიექტს აღნიშნავს.

ჩვეულებრივ ამბობდნენ (ფრ. მიულერი, ალ. ცაგარელი...): აკუზატივი კავკასიურ ენებში, კერძოდ, ქართულში, სახელობითს ემსგავსებაო, ე. ი. აკუზატივი გვაქვს, ოღონდ უნიშნოა (მარკირებული არ არისო, როგორც ახლა იტყვიან).

პ. უსლარი ამის საპირისპიროდ ამბობს: აკუზატივი არა გვაქვს, და ეს შემთხვევითი როდია, ზმნის ბუნებაა ისეთი, რომ აკუზატივის არსებობას გამორიცხავს: მხოლოდ საშუალო და ვნებითი გვარის ზმნები გვაქვს, ასეთ ზმნებთან ობიექტი აკუზატივში არ დაისმის. აკუზატივს ტრანზიტივი, მოქმედებითი გვარის ზმნა საჭიროებსო.

საიდან ჩანს, რომ ჩაჩნურსა და ხუნძურში მხოლოდ საშუალო და ვნებითი ზმნები გვაქვს? იქიდან, რომ ზმნა მოქმედს, რეალურ სუბიექტს კი არ ეთანხმება, არამედ იმ სახელს, რომელიც მოქმედების ობიექტს, უმოქმედოს, აღნიშნავს: დიცა რაზი ჰავულა ემენ „მე კმაყოფილს ვხდი მამას“ — ემენ „მამა“ რეალურად ობიექტია, დასმულია სახელობითში. მას ეთანხმება ჰა-ვ-ულა (-ვ- I გრამ. კლასის ნიშანია); რეალური ობიექტის კლასი რომ იცვალოს, ზმნა შესაბამისად შეიცვლება: დიცა რაზი ჰა-ვ-ულა ებელ „მე კმაყოფილს ვხდი დედას“ (ებელ II გრამატ. კლასის სახელია და ზმნაში აღინიშნება მისი კლასი -მ- ფორმანტით)... რეალური ობიექტი სახელობითში ზის (აკუზატივის ნაცვლად) და მისი კლასი ზმნაში აღინიშნება, ზმნა მას ეთანხმება (ზმნაში მისი რიცხვიც იქნება აღნიშნული: დიცა რაზი ჰა-რ-ულა ჰალმალზაბი „მე კმაყოფილს ვხდი მეგობრებს“...).

რაც შეეხება რეალურ სუბიექტს დიცა „მე“ (ერგატ.), მისი არც გრამატიკული კლასი, არც რიცხვი ზმნაში (ჰა-ვ-ულა) არა ჩანს; დიცა „მე“ იქნება თუ დუცა „შენ“, ნეჟეცა „ჩვენ“ თუ ნოჟოცა „თქვენ“, დოს „მან“, ზმნაში ეს არავითარ ცვლილებას არ იწვევს.

გარდამავალი შინაარსის მქონე ზმნა რეალურ სუბიექტს ერგატივში მოითხოვს; რეალურ ობიექტს — სახელობითში, იუღვლება კი მხოლოდ რეალური ობიექტის მიხედვით, იცვლება რეალური ობიექტის გრამატიკული კლასისა და რიცხვის მიხედვით, რეალური სუბიექტი, ერგატივი, ზმნის უღვლილებაში არა ჩანს. რეალური ობიექტი სახელობითში ისეთი სინტაქსური ძალისაა, როგორც რეალური სუბიექტი სახელობითში გარდაუვალ ზმნასთან: ემენ ვაჭუნა „მამა მოდის“, ებელ დაჭუნა „დედა მოდის“, ლიმერ ბაჭუნა „ბავშვი მოდის“...

სხვანაირად რომ ვთქვათ, სახელობითი ბრუნვა, რომელსაც ზმნა ეთანხმება, ქვემდებარეს წარმოდგენს არა მხოლოდ გარდაუვალ ზმნასთან („მოდის“, „მირბის“), არამედ გარდამავალ ზმნასთანაც: ვაცას ჩუ ბაჩანა „ძმამ ცხენი მოიყვანა“, ვაცას ხურ ბეტანა „ძმამ მინდორი მოხნა“: „ცხენი“, „მინდორი“ — რეალური ობიექტია შ ი ნ ა ა რ ს ი ს მიხედვით; გ რ ა მ ა ტ ი კ უ ლ თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ე ბ ს თ უ გ ა ვ ი თ ვ ა ლ ი ს წ ი ნ ე ბ თ, ე ს ა ა გ რ ა მ ა ტ ი კ უ ლ ი ს უ ბ ი ე ქ ტ ი, ქვემდებარე. ამიტომაც ეთანხმება მას ზმნაო.

რეალური სუბიექტი „ძმამ“ კი გრამატიკულად დამატებას წარმოადგენს, ირიბ დამატებას: ვაცას ჩუ ბაჩანა, თუ ზედმიწევნილობას დავიცავთ და ხუნძური (ჩაჩნური) ზმნის თავისებურებას ანგარიშს გავუწევთ, თურმე იქნება „ძმამ ცხენი მოიყვანა“ კი არა, არამედ „ძმის მიერ ცხენი მოყვანილ იქნა“.

ბ. უსლარმა ამით პასუხი ვაცა ყველა ძირითად საკითხს:

ა. რატომ ეთანხმება ზმნა რეალურ ობიექტს სახელობითში? იმიტომ რომ ეს რეალური ობიექტი სახელობითში წარმოდგენს გრამატიკულ სუბიექტს, ე. ი. ქვემდებარეა: ბუნებრივია, ზმნა ქვემდებარეს ეთანხმებოდეს.

ბ. რატომ არ ეთანხმება რეალურ სუბიექტს (ერგატივში)? იმიტომ რომ რეალური სუბიექტის ბრუნვა ირიბი დამატებაა (მოქმედებითი ბრუნვაა!); ირიბ დამატებას (აქ: მოქმედებითს) ზმნა არც უნდა ეთანხმებოდეს. მთელი წინადადება — ვაცას ჩუ ბაჩანა „*братом лошадь приведена*“ ეფარდება რუსულ (და, საერთოდ, ევროპულ ენათა) წინადადებას, რომელსაც შემასმენლად ვ ნ ე ბ ი თ ი გ ვ ა რ ი ს ზმნა აქვს.

გ. „ვაცას“, „დიცა“, „დუცა“ ფორმებს პ. უსლარი უწოდებს მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი თ ს, *творительный* (და არა „ერგატივს“, „აქტიურს“, ანდა „ინსტრუქტივს“, როგორც ან. შიფნერს ჰქონდა წოვა-თუმურის ანუ ბაცბურის გრამატიკაში): „ინსტრუქტივ ი“ თავისებურებას განაზღვრავს, პ. უსლარისთვის კი ხუნძური ერგატივი ჩვეულებრივი „მოქმედებითია“. ერგატივისგან განსხვავებული „მოქმედებითი“ ხუნძურს არა აქვს და ესეც პ. უსლარის გაგებას უჭერს თითქოს მხარს.

მართალია, ჩაჩნურში ერგატივი დამოუკიდებელი ერთეულია ბრუნვების სისტემაში და მოქმედებითი ცალკე ბრუნვად არის წარმოდგენილი, მაგრამ ეს დამოუკიდებელი („თავისთავადი“) ერგატივიც ზმნას არ ითანმებს, ე. ი. ირიბი ბრუნვის სინტაქსური ძალა აქვს.

დ. დასასრულ, პ. უსლარის თვალსაზრისმა ბრუნების ის თავისებურებაც ახსნა, რატომ არა აქვს ჩაჩნურს, ხუნძურს აკუზატივი: აკუზატივი „პირდაპირი ობიექტის“ ბრუნვაა „ტრანზიტისებთან“ ე. ი. მოქმედებითი გვარის ზმნებთან, ამ ენებს კი ასეთი ზმნა არ აბაღია: ყველა ზმნა „ვნებითია“ ან „საშუალო“ (უკეთ რომ ვთქვათ, „საშუალო“): საშუალო „საშუა-

ლოდ“ რჩება, ხოლო, სადაც „მოქმედებითს“ ველოდით, მისი ადგილი ვნებითს უჭირავს.

პ. უსლარმა ერგატიული კონსტრუქცია გარდამავალი ზმნისა გაუტოლა ინდო-ევროპულ ენათა იმ კონსტრუქციას, რომელსაც ვნებითი გვარის ზმნა ქმნის და ამ გზით შეეცადა აეხსნა, რატომ მოითხოვს გარდამავალი ზმნა რეალურ ობიექტს სახელობითში, ხოლო რეალურ სუბიექტს — ერგატივში (მოქმედებითში).

§51. სინტაქსური საზომი პ. უსლარის კონცეფციაში და სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილების ზმნები

პ. უსლარის შეხედულების გადმოცემა-გაშუქებაზე დაწვრილებით შევჩერდით იმიტომ, რომ პ. უსლარისეული გაგება თანმიმდევრულია და გარდამავალი ზმნის შესახებ ჩაჩნურსა და ხუნძურში მთლიან კონცეფციას ქმნის.

პ. უსლარის კონცეფცია სინტაქსურ საზომს იყენებს და ემყარება დებულებას: გრამატიკული სუბიექტია (ქვემდებარეა) სახელი, თუ მას ზმნა ეთანხმება; გრამატიკული ობიექტია (დამატება) იქნება ის სახელი, რომელსაც ზმნა არ ეთანხმება.

ამ საზომით სუბიექტი და ობიექტი შეიძლება დაუპირისპირდეს ერთმანეთს იმ ენებში, სადაც ზმნა მხოლოდ სუბიექტის მიხედვით იცვლება, ე. ი. სადაც უღვლილება სუბიექტურია, მაგრამ ეს საზომი ვერ გავგარჩევინებს სუბიექტს ობიექტისგან, თუ ზმნის უღვლილება სუბიექტურ-ობიექტურია: ზმნა ასეთ შემთხვევაში გარკვეული ფორმანტების საშუალებით აღნიშნავს, როგორც სუბიექტს, ისე ობიექტს; ასეთია, კერძოდ, ქართული ორპირიანი ზმნა — გარდამავალი (მ-ხატავ-ს მე ის), გარდაუვალი (მე-კითხება-ა მე ის)... ობიექტის პირები აქ ისევე აღინიშნება ზმნაში, როგორც სუბიექტისა... ობიექტად ყოფნა ზმნის შეთანხმებას სათანადო სახელთან არ გამორიცხავს.

პ. უსლარს ჩაჩნურსა და ხუნძურში საქმე ჰქონდა ისეთ ზმნებთან, რომელიც მხოლოდ ერთ სახელს უკავშირდება, ამ სახელის გრამატიკულ კლასსა და რიცხვს აღნიშნავს. ქართული ზმნის უღვლილებაზე კი ხელი არ მიუწვდებოდა. სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება აფხაზური ზმნიდან კი იყო ცნობილი პ. უსლარისთვის, მაგრამ აფხაზურში სუბიექტის ბრუნვაცა და ობიექტის ბრუნვაც ფუძის სახით იყო წარმოდგენილი (და ამიტომ სუბიექტ-ობიექტის დაპირისპირებაც ზმნის ფორმანტებში უნდა განხილულიყო და არა — სახელთა ბრუნვებში).

და მაინც სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილების საკითხი პ. უსლარის წინაშე დადგა: ხუნძურის შემდეგ პ. უსლარმა ლაკური და დარგუული შესწავლა; ორივე ენაში სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილების გარკვეული ვარიანტებია წარმოდგენილი: ზმნაში შეიძლება აღნიშნოს ორი სახელი, მათი გრამატიკული კლასიკა და პირიც: გრამატიკული კლასი — პრეფიქსით, პირი — სუფიქსით. ამრიგად, მოიშალა ის ზღვარი, რაც ერგატივსა და სახელობითს განასხვავებდა ზმნასთან შეთანხმების თვალსაზრისით და რაც ზმნის პასიურობის საფუძველი ხდებოდა.

და პ. უსლარიც ლაკურისა და დარგუული გარდამავალი ზმნის შესახებ აღარ ამბობს — მხოლოდ საშუალო და ვნებითი გვარის ზმნები გვაქვსო. პ. უსლარის აზრით, ლაკურსა და დარგუულში მოქმედებითი, აქტიური ზმნებიც დადასტურდა: „...საშუალო ზმნებში... ორივე სახის ცვლილება (იგულისხმება კლასისა და პირის აღნიშვნა) ზმნის ქვემდებარეს ეთანხმება, რაიც საგნებით ბუნებრივია; მოქმედებითს ზმნებში ჩვენ ვხვდებით სრულიად თავისებურ მოვლენებს, რომლებიც ლაკურ კონსტრუქციას ანიჭებენ ისეთ ხასიათს, რომელიც მკვეთრად განსხვავდება ხუნძურ და ჩაჩურ ენათა კონსტრუქციებისაგან“¹... აქ იგულისხმება ის შემთხვევები, როცა ზმნის დაბოლოებათა ცვლა დამოკიდებულია სახელზე, რომელიც მოქმედს აღნიშნავს, რომელიც რეალური სუბიექტია.

სინტაქსურმა საზომმა ჩაჩური და ხუნძური ზმნა პ. უსლარს მიაჩნევინა საშუალოდ და ვნებითად, — მოქმედებითი ზმნები ამ ენებში არ შეიძლება გვქონდესო. იმავე საზომმა ლაკურში (აგრეთვე დარგუულში) გამოავლინა სხვაგვარი ზმნები, რომლებიც მოქმედებითის თვისებებისა გამოდის.

ამრიგად, უსლარისათვის გარდამავალი ზმნა და ერგატიული კონსტრუქცია ჩაჩურსა და ხუნძურში პასიურია, ლაკურსა და დარგუულში აქტიურიც შეიძლება იყოს. ეს ნიშნავს: სინტაქსური საზომი, რასაც პ. უსლარი იყენებდა, გამოსადეგი არ აღმოჩნდა.

პ. უსლარმა ამოცანა ამოხსნა შინაგან წინააღმდეგობათა გარეშე — უმარტივეს პირობებში, როცა ზმნის უღვლილება ერთ სახელს უკავშირდება და ზმნის ფორმა ან სუბიექტურია (გარდაუვალი ზმნა) ან ობიექტურია (გარდამავალი ზმნა მხოლოდ რეალურ ობიექტს უკავშირდება — კლასოვანი უღვლილების პირობებში).

კლასოვან-პიროვანი უღვლილება ლაკურსა და დარგუულ ზმნებში ორ სახელს აღნიშნავს ერთდროულად, სუბიექტურ-ობიექტური ა. ასეთი უღვლილების გარდამავალი ზმნა პ. უსლარმა პასიურად ვერ მიიჩნია.

¹ П. У с л а р, Лакский. яз., § 183.

ხუნძურ ენაშიც ყურადღებას იქცევს ზოგი გარემოება, რაც უსლარისეულ გაგებას არ ეთანხმება: გარდამავალ ზმნათა მიმღეობა შეიძლება მორფოლოგიურად ორ სახელს დაუკავშირდეს, ერთი მათგანი პრეფიქსით იქნება აღნიშნული, მეორე — სუფიქსით: ხურ-ბეტაულე-უ ემენ „მიწა-მხენელი მამა“... პრეფიქსი **ბ** აღნიშნავს ხურ-სახელს (III გრამ. კლასი), სუფიქსი **-უ** ემენ-სახელს (I გრამ. კლ.); ხურ „მიწა“ რეალური ობიექტია, ემენ „მამა“ რეალური სუბიექტი. პრეფიქსით რეალური ობიექტი (ხურ) აღინიშნება, და რეალური ობიექტი გრამატიკულადაც ობიექტია, უახლოესი ობიექტია“, რომელიც ზმნის გარდამავლობას განსაზღვრავს... (სუფიქსი რეალურ სუბიექტზე მიუთითებს...).

მაშასადამე, ინსუცა ხურ ბეტაულა „მამა მიწას ხნავს“ ბ-რეალური ობიექტის ნიშანი ყოფილა, უახლოეს ობიექტზე მიუთითებს, ესე იგი, სუბიექტის ნიშანიაო, ვერ ვიტყვით: ხუნძური ზმნა კლასოვანი უღვლილების ზმნაა. გარდამავალი ზმნა აქ უახლოეს ობიექტს აღნიშნავს, ობიექტის კლასებს აღნიშნავს, ობიექტის მიხედვით იცვლება (სუბიექტი, მისი კლასი, რიცხვი ზმნაში არა ჩანს); სახელობითი ობიექტია.

ბ. უსლარმა აკუზატივის უქონლობა გარდამავალი ზმნის პასიურობას დაუკავშირა: „პირდაპირი ობიექტი“ გარდამავალ ზმნასთან სახელობითში დაისმის და არა აკუზატივში იმიტომ, რომ ეს გარდამავალი ზმნა ვნებითია (და არა მოქმედებითი). სტატიკურ ზმნებს (დგას, ზის, წევს, ჩანს, ცხოვრობს...) ობიექტი აკუზატივში არ დაესმის (საერთოდ, ობიექტი არა აქვს), მაგრამ ამის გამო არ ითქმის ვნებითიაო: არა აქტიური არ უდრის ვნებითს.

აკუზატივის უქონლობა, რა თქმა უნდა, გარდამავალი ზმნის საყურადღებო თავისებურებაზე მიუთითებს: გარდამავალი ზმნის ობიექტი სახელობითში ზის, ე. ი. იმ ბრუნვაში, რაშიც გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი (მან დახატა იგი... შდრ. იგი ცხოვრობს...).

„ვნებითი“ ეფარდება „მოქმედებითს“. თუ ენას მოქმედებითი არა აქვს, არც ვნებითი შეიძლება ჰქონდეს (არას ვამბობთ იმაზე, რომ გარდამავალი ზმნა „ვნებითად“ თუ მივიჩნიეთ „საშუალო“ ზმნა, ე. ი. გარდაუვალი ზმნა, უფრო „აქტიური“ გამოვა, ვინემ მოქმედებითი).

§52. ჰ. შუხარდტი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ იბერიულ კავკასიურ ენებში

გარდამავალი ზმნა პასიური ბუნებისად ესახებოდა ჰუგო შუხარდტსაც. ჰ. შუხარდტი ინდო-ევროპულ ენათა, განსაკუთრებით რომანულ ენათა გამოჩენილი მკვლევარი იყო (მისი ფუნდამენტური მონოგრაფია

ხალხური ლათინურის შესახებ 3 ტომად 1866 წ. გამოიცა) 3. შუხარდტი ცნობილია აგრეთვე როგორც თეორეტიკოსი ენათმეცნიერი: ზოგადი ენათმეცნიერების არა ერთი პრინციპული საკითხის შესახებ (როგორცაა ენის რაობა, ნარევი ენა, ბგერათა ცვლის კანონზომიერება...) 3. შუხარდტი ორიგინალურ თვალსაზრისს ადგა და იცავდა: სამწუხაროდ, თავის საინტერესო შეხედულებათა სისტემატური დასაბუთება შუხარდტს არ მოუცია.

3. შუხარდტის ყურადღება მიიქცია ბასკურმა ენამ, დასავლეთ ევროპაში ერთადერთმა არაინდოევროპულმა ენამ, რომელიც შემოგვრჩა ესპანეთსა და საფრანგეთში ფრანგულისა და ესპანურის გარემოცვაში. ბასკურს თავისებური — ინდო-ევროპულ ენათაგან განსხვავებული — სტრუქტურა აქვს (ზმნას სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება ახასიათებს, გარდამავალ ზმნას ერგატიული კონსტრუქცია ეწარმოება...).

ბასკურის შესწავლამ 3. შუხარდტი, როგორც თვითონ აქვს ნათქვამი, მოიყვანა იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლამდე. კავკასიაში 3. შუხარდტი არ ყოფილა, მაგრამ საფუძვლიანად შეისწავლა ქართული ენა, კერძოდ, ხელი მიუწვდებოდა ძველი ქართულის მასალაზე. ევროპის ენათმეცნიერთა შორის XIX საუკუნეში — მ. ბროსეს გარდა — ქართულს დაუფლებული სხვა ასეთი სპეციალისტი არ ყოფილა.

1895 წ. შუხარდტმა ვენაში გამოაქვეყნა გამოკვლევა „ქართული ენის შესახებ“: („Über das Georgische“); მასში ქართული ენის შესახებ რიგი საგულისხმო მოსაზრება აქვს ავტორს გამოთქმული, მეტ წილად ფონეტიკისა და მორფოლოგიის საკითხებზე.

იმავე 1895 წ. ვენაში დაიბეჭდა 3. შუხარდტის მონოგრაფიული გამოკვლევა „გარდამავალი ზმნის პასიური ხასიათის შესახებ კავკასიურ ენებში“ („Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen“).

გარდამავალი ზმნა პასიური ხასიათისად მიაჩნია 3. შუხარდტს არა რომელიმე ერთ კავკასიურ ენაში, ანდა ენათა გარკვეულ ჯგუფში თუ ქვეჯგუფებში (როგორც ეს პ. უსლარის შრომებში გვაქვს), სათაურიდანვე ჩანს, დებულება პასიურობის შესახებ ეხება ყველა კავკასიურ ენას: განხილულია აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღესტნური და ქართველური ენები — ზოგი მოკლედ, ზოგიც უფრო ვრცლად. ყველაზე მეტი ადგილი ეთმობა ქართულისა და სვანურის მორფოლოგიის ანალიზს.

გარდამავალი ზმნის ობიექტი (ერგატიულ კონსტრუქციაში) და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი ერთი და იმავე ბრუნვით, სახელობით გადმოიცემა — ეს თანაბრად ეხება ბასკურ ენასაც და იბერიულ-კავკასიურ ენებსაც.

გარდამავალი ზმნის პასიურობა, 3. შუხარდტის თქმით, ენის შინაგანი ფორმაა და მისი კვლევა მეტად ძნელია, მაგრამ აუცილებელია. ეს პასი-

ურობა დამაკავშირებელ რგოლს წარმოადგენს იმ შემთხვევაში, როცა „გარეგნულ ფორმაში“ მსგავსება არა გვაქვს: გარდამავალი ზმნის პასიურობაში ჰ. შუხარდტი ხედავს კავკასიურ ენათა ერთობის „ყველაზე ზოგადსა და ყველაზე ძლიერ დამამტკიცებელ ნიშანს“ (გვ. 1)¹.

ერგატიულ კონსტრუქციასთან დაკავშირებით ჰ. შუხარდტი სხვადასხვა იბერიულ-კავკასიურ ენაში განიხილავს ისეთ საკითხებს, როგორცაა: ერგატივის ადგილი ბრუნვათა სისტემაში და ერგატივის მიმართება სახელობითთან, ამ ბრუნვათა სინტაქსური ფუნქცია (მათი კლასის, პირის აღნიშვნა ზმნაში), ზმნათა ნაკვეთულების წარმოება და სინტაქსური კონსტრუქციები...

ჰ. შუხარდტს რიგი საყურადღებო გარემოება აქვს აღნიშნული სხვადასხვა ენის ვითარების გათალისწინებისას; ასეთია, მაგალითად: აფხაზურშიც, ჩერქეზულშიც — პირის ნიშანთა თანამიმდევრობა ზმნაში... ი-ზ-ბეგტ „მას მე ვხედავ“ და ბასკ. და-კუს-ტ „მას ვხედავ მე“ ერთნაირად არის აგებულიო...

თუ ადიღეურ გარდამავალ ზმნას პირდაპირი ობიექტი არ ახლავს, იგი გარდაუვალ ზმნად მიიჩნევაო... (ე. ი. გარდამავალი ზმნა ლაბილური კონსტრუქციისა!).

მ-ნიშნის ბრუნვა ადიღეურში მიცემითაო...

ბ და **დ** გრამატიკული კლასის ნიშნები მრავლობით რიცხვში პირთა გასარჩევად გამოიყენებაო (ბაცბურში)...

გარდაუვალ ზმნებთან პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები ერგატივში რომ დაისმის ბაცბურში, ეს ანალოგიით უნდა იყოს გამოწვეულიო...

პირველი პირის ნაცვალსახელი ახვახურში მხოლოდითმაცაა და მრავლობითშიც ერგატივს არ განარჩევს სახელობითისაგანო..

ლაკურში ერგატივი რომ ნათესაობითს ემთხვევა, ეს ნათესაობითი მოქმედებითის გამონაყოფია, ლაკურში ერგატივი გამოდის ნათესაობითის როლშიო (და არა — პირუკუ!)...

სახელობითი და მოთხრობითი (ერგატივი) ქართულში ისევე გაირჩევა, როგორც ბასკურშიო...

მიცემითი ბრუნვა პერფექტში (ნამყო ძირითადში) პირდაპირ დამატებას ვერ აღნიშნავს: პირდაპირი და ირიბი დამატება აქ მკვეთრად გარჩეულიაო: მან იგი მისცა — მან მას მისცა... „გამოუხატავი პირდაპირი დამატება პერფექტში ყოველთვის იგულისხმებაო“...

¹ სტრუქტურის ტიპის ერთობა, თუ ის ნიშანთა კომპლექსს ეხება, და არა ერთ რაიმე მოვლენას, რა თქმა უნდა, საყურადღებოა: გენეზისის საკითხს ეს ვერ გადაწყვეტს, მაგრამ ასეთი საკითხის დასმას განსაზღვრავს.

პირველი ჯგუფის დროებში მოთხრობითის ხმარება უჩვეულოა: იცის, უწყის გამონაკლისს ქმნისო...

„დადვის“... (ე. ი. ხოლმეობითი) არ ეკუთვნის არც ერთ დროს: მას შეიძლება ვუწოდოთ „მუდმივი“, „ჩვეულებითი“...

„შენმა მზემ“, „შენმა გაზრდამ“, „მამაშვილობამ“, „მამი-ჩემის ცხონება“ და მსგავსი გამოთქმები გვავარაუდებინებს, რომ მოთხრობით ბრუნვას ოდესღაც მოქმედებითის ფუნქცია ჰქონდაო... (ე. ი. მოთხრობითი ირიბი ბრუნვა იყო ქართულში)...

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ბრუნვა-უღვლილებას რომ ახასიათებს, პ. შუხარდტი ბასკურ პარალელებსაც იხსენიებს.

მონოგრაფიაში „ტრანზიტის (გარდამავალი ზმნის) პასიური ბუნების შესახებ“ პ. შუხარდტი პასიურობის გამოხატულებად მიიჩნევს იმ ფაქტს, რომ აკუზატივი არ გვაქვს და რომ გარდამავალი ზმნის ობიექტი დაისმის სახელობითში ისევე, როგორც გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი (ერგატივიც ირიბი ბრუნვაა).

რატომ უნდა იყოს ეს მოვლენა გარდამავალი ზმნის პასიურობის მათუწყებელი, ამაზე პ. შუხარდტი არას ამბობს ამ შრომაში, შენიშნავს მხოლოდ: ზოგი ზოგადი მოსაზრება „პასიურად გააზრებული ტრანზიტის შესახებ“... ვვარაუდობ ცალკე შრომაში განვიხილო.

მონოგრაფიაში მოცემულია იმ ცნებათა განმარტება, რასაც პ. შუხარდტი ხმარობს. ეს ცნებებია:

1. რ ე ა ლ უ რ ი ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ; ავტორი მას აღნიშნავს ბერძნული სიგმით: Σ ;

2. რ ე ა ლ უ რ ი ო ბ ი ე ქ ტ ი ; აღნიშნება ბერძნული ომეგათი: Ω ;

3. ი დ ე ა ლ უ რ ი ა ნ უ ფ ს ი ქ ო ლ ო გ ი უ რ ი ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ; S;

4. ი დ ე ა ლ უ რ ი ო ბ ი ე ქ ტ ი (პირდაპირი): O;

5. მ ი ზ ე ზ ი , მოქმედების წყარო: U (გერმ. Ursache = მიზეზი);

6. მ ი ზ ა ნ ი — არაპირდაპირი ობიექტი: Z (გერმ. Ziel = მიზანი);

7. ზმნის ფუძე: P (პრედიკატი).

„რეალური ვითარება მყარია, მისი აღქმა კი ცვალებადი“;

„პავლე პეტრეს სცემს“: „პავლე“ — რეალური სუბიექტიცაა და იდეალურიც. (ფსიქოლოგიურიც): $\Sigma=S$;

„პეტრეს“ — რეალური ობიექტიცაა და იდეალურიც (პირდაპ.) $\Omega=O$;

„პეტრე იგვემება (wird geschlagen) პავლეს მიერ“.

„პეტრე“ — S: იდეალ. სუბიექტი

„პავლეს მიერ“: იდეალ. ობიექტი.

განმარტებას საჭიროებს ცნება „იდეალური ანუ ფსიქოლოგიური სუბიექტი“. მსჯელობა, როგორც ცნობილია, ლოგიკის ცნებაა,

შედგება სუბიექტისგან (საგანი მსჯელობისა: ვის ანდა რის შესახებაც რასმე ამტკიცებენ ან უარყოფენ) და პრედიკატისგან (რასაც ამტკიცებენ ანდა უარყოფენ): „მზე ანათებს დედამიწას“ — „მზე“ — სუბიექტია. „ანათებს დედამიწას“ — იქნება პრედიკატი. ჩვენ შეიძლება ვთქვათ: „დედამიწას მზე ანათებს“ ანდა: „ანათებს მზე დედამიწას“ ანდა კიდევ: „ანათებს დედამიწას მზე“ — სუბიექტი კვლავ „მზე“ იქნება, პრედიკატი „ანათებს დედამიწას“, „დედამიწას ანათებს“... ასე იქნება ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის მიხედვით. სულ სხვაა „ფსიქოლოგიური სუბიექტი“: ესაა უწინარესი ცნობიერებაში, ე. ი. ის, რითაც იწყება მსჯელობა: ფსიქოლოგიურ სუბიექტს რიგი განსაზღვრავს:

„მზე ანათებს დედამიწას“ — ფსიქოლოგიური სუბიექტია „მზე“... „ანათებს დედამიწას“ — პრედიკატი.

„დედამიწას ანათებს მზე“ — ფსიქოლოგიური სუბიექტი იქნება „დედამიწას“...

„ანათებს მზე დედამიწას“ — ფსიქოლოგიური სუბიექტია „ანათებს“.

თავში დასმული ყოველი სიტყვა, რა მეტყველების ნაწილიც არ იყოს, ფსიქოლოგიური სუბიექტი აღმოჩნდება. ამ ცნებას ჰ. შუხარდტის თეორიულ განზოგადებაში არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება.

ეს თეორიული განზოგადება ჰ. შუხარდტს მოცემული აქვს წერილში „ტრანზიტის აქტიური და პასიური ხასიათის შესახებ“¹.

წერილი სულ სამ გვერდს შეიცავს, მასთან ეხება არა მხოლოდ იბერიულ-კავკასიურ ენებს, არამედ სემიტურსა და ინდო-ევროპულსაც.

წერილი შეიცავს დებულებებს და მცირეოდენ საილუსტრაციო მასალას. ეს დებულებები ასეთია:

1. გარდამავალი ზმნა, — უკეთ, ასეთი ზმნის ფუძე — ნეიტრალურია. იგი შეიძლება ვაქციოთ აქტიურად ანდა პასიურად სახელთან (ანდა ნაცვალსახელურ ელემენტებთან) დაკავშირებით ანალიზური გზით (წინადადებაში) ანდა სინთეზური გზით (ზმნის ფორმაში).

2. სახელის ელემენტთა ადგილმდებარეობა და ფორმა განსაზღვრავენ გარდამავალი ზმნის ხასიათს.

„მამა გეძახის შენ“, *der vater ruft dich* — „მამა“ — რეალური სუბიექტიც არის და ლოგიკურიც; ამ სუბიექტს შეესაბამება სახელობითი.

ფრაზა „შენ გეძახის მამა“ *dich ruft der vater* — იმავე შინაარსისაა, მაგრამ არა იმავე ღირებულებისა: რეალური სუბიექტი „მამა“ აქ პრედიკა-

¹ Über den aktivischen und passivischen Charakter des Transitivs _ჟურნ. „Indogermanische Forschungen“, ტ. XVIII, 1905/6, გვ. 528-531.

ტია — ვინც შენ გეძახის, ეს მამაა. „მამა“ **der Vater** აქაც სახელობითია, მაგრამ ეს „გარეგანი ფორმის მიხედვით“, მის უკან, როგორც ჰ. შუხარდტი ამბობს, „შინაგან ფორმაში ერგატიული ბრუნვა (**Aktivus**) იმალება“ (სახელობითის კვალიფიკაცია შეიცვალა იმასთან დაკავშირებით, რომ მისი ადგილი იცვალა და ეს სახელობითი აღარ არის ფსიქოლოგიური სუბიექტი, არამედ ფსიქოლოგიური პრედიკატის შემადგენლობაში მოექცა).

3. რეალური სუბიექტის გრამატიკული გამოხატულება შედგება სამი კონზონენტისგან:

- a) ბგერითი ფორმა: სახელობითი, ერგატივი
- b) ადგილმდებარეობა: ზმნის წინ, ზმნის შემდეგ
- c) ხმის აწევა: სუსტი, ძლიერი...

ზემოთქმულის შესაბამისად ჰ. შუხარდტი ჩამოთვლის წინადადების პასიურობისა და აქტიურობის ნიშნებს:

წინადადების **პასიური** ხასიათის მაჩვენებელია:

1. ზმნა + სუბიექტი (ე. ი. სუბიექტის ნიშნად ს უ ფ ი ქ ს ი გვაქვს):
2. ერგატივი (**aktivus**) = **RS** (რეალურ სუბიექტს ერგატივი გადმოგვცემს)
3. განუვრცობელი სახელი = **RO** (რეალური ობიექტი ფუძით ანდა სახელობითით აღინიშნება).

წინადადების **აქტიური** ხასიათის მაჩვენებელია:

1. სუბიექტი + ზმნა (ე. ი. სუბიექტის ნიშნად პრეფიქსის გამოყენება);
2. განუვრცობელი სახელი = **RS** (რეალურ სუბიექტს ფუძე ანდა სახელობითი გადმოგვცემს);
3. აკუზატივი = **RO** (პირდაპირი ობიექტი აკუზატივით გადმოიცემა).

ის, რაც ჰ. შუხარდტმა პასიური და აქტიური წყობის ნიშნებად გამოყო, სხვა არაფერია, თუ არა ე მ პ ი რ ი უ ლ ი სინამდვილიდან ცნობილი ნიშნები — პ ა ს ი უ რ ო ბ ი ს ნიშნები — ე რ გ ა ტ ი უ ლ ი კონსტრუქციიდან აღებული (**RS** — ერგატივში და **RO** — სახელობითში, აკუზატივის ნაცვლად); აქტიური კონსტრუქცია — ნ ო მ ი ნ ა ტ ი უ რ ი ს მიხედვით არის დახასიათებული (**RS** — სახელობითში, **RO** — აკუზატივში).

პ ა ს ი უ რ კონსტრუქციას აკუზატივი ეუცხოება, აქტიურს — ერგატივე. რას წარმოადგენს აკუზატივი, ერგატივი?

აკუზატივის რაობის შესახებ ჰ. შუხარდტი არას ამბობს: „აკუზატივის წარმოშობის განხილვაში აღარ შევდივარო“.

ერგატივის (**Aktivus**) შესახებ ნათქვამი აქვს — წარმოშობით ზ მ ნ ი ს ა რ თ ი ა ო (ისევე, როგორც ყველა სხვა ბრუნვა, გარდა სახელო-

ბითისა და ნათესაობითისა: სახელობითი არაა ბრუნვა, ნათესაობითი კი ზედსართავიო): „მამამან“ — „დანართის“ (Apposition) მეშვეობით იწარმოება.

„მამა-ადგილი“: „მამის მხრივ“... „მამა-იარალი“: „მამის მეშვეობით“; „მამით“.

ერგატივი იმათვითვე ხაზგასმული იყო და საამისოდ ნ ა ც ვ ა ლ ს ა - ხ ე ლ უ რ ი დ ა ნ ა რ თ ი შეიძლება გამოეყენებინათო: „მამამან“ — Vater-er (c'est le père qui — „ეს მამაა, რომელიც“) ეს ინდო-ევროპულ ენათა s-ს — სახელობითის ნიშნის — და სემიტური u-ს — არაბულში სახელობითის ნიშნის — ასახსნელად გამოგვადგებაო).

3. შუხარდტის თვალსაზრისისათვის სპეციფიკური მაინც ის კი არაა, რაც ერგატივის შესახებ ითქვა, სპეციფიკურია პირველი ნიშანი, რის მიხედვითაც პასიური წყობა აქტიურისგან გაირჩევა: ესაა სუბიექტის ფორმანტად სუფიქსის თუ პრეფიქსის გამოყენება. თუ სუბიექტის ნიშანი ზმნის ფუძეს მოსდევს, ე. ი. თუ სუბიექტის ფორმანტად ს უ ფ ი ქ ს ს ხმარობს ენა, პ ა ს ი უ რ ი ხასიათის წინადადება გვექნება, თუ სუბიექტის აღსანიშნავად პ რ ე ფ ი ქ ს ი ა გამოყენებული, წინადადება ა ქ ტ ი უ რ ი წყობისად უნდა მივიჩნიოთ. ამაში ვლინდება შ ი ნ ა გ ა ნ ი ფორმა.

მაგრამ 3. შუხარდტი არც გარეგან ფორმას ტოვებს უყურადღებოდ. ამიტომ იყო, რომ RS — ერგატივში და RO — სახელობითში პასიურობის მაჩვენებლად იყო მიჩნეული, ხოლო RS — სახელობითში და RO — აკუზატივში — აქტიურობის ნიშნად... ამიტომვე ამბობს 3. შუხარდტი: ვნებითი (ე. ი. ვნებითი გვარის ფორმები) რომ წარმოიქმნება ენაში, ეს იმის მაჩვენებელია, რომ გარდამავალი ზმნის პასიურმა ხასიათმა ადგილი დაუთმო აქტიურსაო.

§53. შინაგანი ფორმის კრიტერიუმი და გარეგანი ფორმის თავისებურებათა განმარტება 3. შუხარდტის კონცეფციაში

3. შუხარდტის კონცეფცია რთულია, მასთან წინააღმდეგობათა შემცველი. სირთულეს იწვევს ის, რომ 3. შუხარდტმა შინაგანი ფორმა განსაზღვრა ფ ს ი ქ ო ლ ო გ ი უ რ კატეგორიათა მიხედვით (ფსიქოლოგიური ანუ იდეალური ს უ ბ ი ე ქ ტ ი , ფ ს ი ქ ო ლ ო გ ი უ რ ი პ რ ე დ ი კ ა - ტ ი), იმავე დროს გარეგანი ფორმის (რეალური სუბიექტისა და რეალური ობიექტის ბრუნვა) ჩვენებაც სცადა გაეთვალისწინებინა; პასიურობისა და აქტიურობის სამი ნიშნიდან (იხ. §52) პირველი შინაგან ფორმას ახასიათებს, ორი დანარჩენი — გარეგანს (ისიც ხდება, რომ გარეგან ფორმას 3. შუხარდტი ახასიათებს „შინაგანი ფორმის“ თვალსაზრისით: სახელობითი

ბრუნვა **der Vater** — წინადადებაში **dich ruft der Vater** „შენ გეძახის მამა“ შინაგანი ფორმის მიხედვით ერგატივიაო: მოსდევს ზმნას და ფსიქოლოგიური პრედიკატის ნაწილია).

ჰერმან პაული წერდა: გრამატიკული კატეგორია — ესაა გაქვევებულნი ფსიქოლოგიური კატეგორიაო. ჰ. პაული ნეოგრამატიკოსთა თეორეტიკოსი იყო ჰ. შუხარდტი ნეოგრამატიკოსებს რიგ არსებით საკითხში უპირისპირდებოდა. მაგრამ ფსიქოლოგიზმი მათთან აერთიანებდა: ენობრივი ფაქტის ფსიქოლოგიური ინტერპრეტაცია მეცნიერული აზრის უკანასკნელ სიტყვად მიაჩნდათ ჰ. შუხარდტსაც და ნეოგრამატიკოსებსაც.

სახელი **der Vater** სახელობითია, როგორც ფრაზაში **der Vater ruft dich** „მამა გეძახის შენ“, ისე ფრაზაში **dich ruft der Vater** „შენ გეძახის მამა“, მაგრამ ეს „გარეგანი ფორმის“ მიხედვით. შინაგანი ფორმის მიხედვით კი მეორე ფრაზაში **der Vater** უდრის **vom Vater** „მამით“, „მამის მიერ“: **dich ruft der Vater = du wirst vom Vater gerufen**.

მონოგრაფიაში „გარდამავალი ზმნის პასიური ხასიათის შესახებ კავკასიურ ენებში“ (1895 წ.) ჰ. შუხარდტი პასიურად მიიჩნევდა ყველა კავკასიურ ენას, სადაც ერგატიული კონსტრუქცია გვაქვს.

წერილში „გარდამავალი ზმნის აქტიური და პასიური ხასიათის შესახებ“ (1905/6 წწ.) ჰ. შუხარდტი ინდო-ევროპული და სემიტური ენების გარდამავალი ზმნის შესახებაც მსჯელობს.

პასიურობა-აქტიურობის საილუსტრაციოდ ასეთი მაგალითებია დასახელებული:

ქართველურ ენებში, — წერს ჰ. შუხარდტი, — აწმყო მხოლოდ აქტიურია, აორისტი — პასიურ-აქტიური (ე. ი. ქართველურ ენებში ნომინატიური კონსტრუქცია აქტიურია, ერგატიული კონსტრუქცია — პასიურ-აქტიური).

ბასკურში აწმყო პასიურია, იმპერფექტი — პასიურ-აქტიური (აწმყოში ბასკურს ერგატიული კონსტრუქცია აქვს...).

სემიტურ ენებში ზმნის ფორმა აქტიურია იმპერფექტში, პასიურია — პერფექტში (ალბათ იმიტომ, რომ ერთ შემთხვევაში სუბიექტის ნიშნად პრეფიქსები გვაქვს, მეორეში — სუფიქსები).

სახელის ჩვენება კი სხვაგვარია: რეალური სუბიექტი გაფორმებული სახელია („დაბოლოების მქონე სახელი“, რაც ერგატიულ კონსტრუქციას შეეფერება) და ამას ეწინააღმდეგება რეალური ობიექტის აკუზატივში დასმაო...

ინდო-ევროპულ ენებში ზმნის ფორმა მხოლოდ და მხოლოდ პასიურიაო (სუბიექტს სუფიქსი აღნიშ-

ნავს! ერგატიული კონსტრუქცია კი ამ ენებს არა აქვს!). ინდო-ევროპულ ენებში (ლათინურში, რუსულში...) ერგატიული კონსტრუქცია არა გვაქვს: გარდამავალი ზმნა ქმნის ნომინანტურ კონსტრუქციას: **RS** — სახელობითში, **RO** — აკუზატივში: **pater vocat filium, der Vater ruft den Sohn, отец зовет сына...** ასეა „გ ა რ ე გ ა ნ ი ფ ო რ მ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ“; შ ი ნ ა გ ა ნ ი ფ ო რ მ ი ს მიხედვით კი გაფორმებული (მარკირებული) სახელობითი ერგატივს უდრის, გარდამავალი ზმნა კიდევ პასიური ხასიათისაა: რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს სუფიქსი...

მაგრამ ეს „პასიური ზმნა“ ვნებით გვარს იწარმოებს (მოქმ. **vocat** — ვნებ. **vocatur, ruft** — **wird gerufen**); ხოლო ვნებითი თუ ეწარმოება, გარდამავალი ზმნა აქტიური იქნებაო, განმარტავს ჰ. შუხარდტი. აქ წინააღმდეგობა გვაქვს. მერეა-და: თუ ერგატივი რეალურ სუბიექტს აღნიშნავს, მისი ფარდი რეალური ობიექტი სახელობითი უნდა იყოს; ერგატივი ისეთსავე კორელაციაშია სახელობითთან (ერგატიულ კონსტრუქციაში), როგორც სახელობითი აკუზატივთან ნომინატიურში (ასეა ეს ინდო-ევროპულ ენებში)... სახელობითის ინტერპრეტაცია, როგორც ერგატივისა, ამ ფარდობას არღვევს... აკუზატივის რაობაც საერთოდ გაურკვეველი რჩება...

ამრიგად „შინაგანი ფორმის“ მიხედვით ინტერპრეტაციამ ნომინატიური კონსტრუქციის თავისებურება მოშალა, ერგატიული კონსტრუქციის რაობის გარკვევას კი არაფრით არგო.

ახლა სახელობითის ის დახასიათება, რაც ინდო-ევროპულ და სემიტურ ენათა სახელობითს მისცა ჰ. შუხარდტი (მარკირებულიაო), ქართულზე რომ გადავიტანოთ, აქაც სახელობითი ერგატივად უნდა მივიჩნიოთ: ნაცვალსახელური დეტერმინაცია სახელობითს ისევე აქვს (**-ი** ნაწილაკი: კაც-ი), როგორც მოთხრობითს (კაც-მა-ნ): ქართულში ორი ერგატივი აღმოგვაჩნდება. ნამდვილად კი ერგატივსა და სახელობითს შორის ქართულში ზღვარია: ერგატივი მ ხ ო ლ ო დ სუბიექტის ბრუნვად გვევლინება (და მას ყოველთვის სუფიქსი აღნიშნავს ზმნაში), სახელობითი კი სუბიექტის ბრუნვაც შეიძლება იყოს (გარდაუვალ ზმნებთან) და ობიექტსაც („უახლოესი ობიექტი“) — გარდამავალ ზმნებთან.

სუფიქსით აღნიშვნა რეალური სუბიექტისა — პასიურობას მოწმობს, პრეფიქსით აღნიშვნა — აქტიურობასაო.

პირველი და მეორე პირი სუბიექტისა ქართულში აღინიშნება პრეფიქსით (გ-წერ, ს-წერ... გ-კერავ, ჰ-კერავ... — გ-წერ-ე, ს-წერ-ე... გ-კერ-ე, ჰ-კერ-ე...) — ასეა ნომინატიურ კონსტრუქციაში (გ-წერ წერილს... გ-კერავ ფეხსაცმელს) და ერგატიულშიც (გ-წერე წერილი... გ-კერე ფეხსაცმელი)...

მესამე პირი კი აღინიშნება სუფიქსით (წერ-ს... კერავ-ს... წერ-ა... კერ-ა...). პრეფიქსიანი პირველი და მეორე პირი ჰ. შუხარდტის მიხედვით აქტიური ხასიათისა იქნება, მესამე პირი კი — პასიური და ეს ერთსა და იმავე დროში (ნაკვეთულში), ერთი და იგივე წერ-, კერავ-... წერე-, კერ-ე... ერთი და იგივე ფუძე — პირველსა და მესამე პირში — სხვადასხვაგვარად არის დახასიათებული სხვადასხვა ფუძე აწმყოში (კერავ...), ნამყო ძირითადში (კერ-ე) — ერთნაირად... და ეს წინააღმდეგობა გამოიწვია „შინაგანი ფორმის“ საზომმა.

აფხაზურ-ადილურ ენებში, სადაც რეალური სუბიექტის პირი ანდა კლასი პრეფიქსით აღინიშნება (აფხაზური, ადილური ენები), გარდამავალი ზმნა აქტიური გამოვა „შინაგანი ფორმის“ თვალსაზრისით.

ერთი სიტყვით „შინაგანი ფორმის“ თვალსაზრისმა არაფერი შემატა ერგატიული კონსტრუქციის „გარეგანი ფორმის“ (სუბიექტისა და ობიექტის თავისებურ ბრუნვათა) რაობის გაგებას.

ამ თვალსაზრისმა გამოიწვია ერგატიული კონსტრუქციის დადასტურება ამ ენებშიც, რომელთაც ნომინატიური კონსტრუქცია ახასიათებს გარდამავალ ზმნასთან, ერგატიული კონსტრუქციის თავისებურება კი აუხსნელი დარჩა.

1895 წელს ჰ. შუხარდტი იმ აზრისა იყო, რომ ტრანზიტის პასიურობა კავკასურ ენათა ერთობის მაუწყებელიაო.

1905/6 წწ. ჰ. შუხარდტი ერგატივზე ლაპარაკობს ინდო-ევროპულსა და სემიტურ ენებში, ოღონდ არ ამბობს, ერგატიული კონსტრუქცია ამ ენათა ერთობას მოწმობსო: სარკვეია, — წერს ჰ. შუხარდტი, — რა იწვევს ამგვარ მოვლენას: „ხალხის გონი, თავდაპირველი ნათესაობა თუ სესხებაო“...

§54. ნიკო მარი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ ქართულში

პ. უსლარი გარდამავალი ზმნის პასიურობას ამტკიცებდა ჩანჩურისა და ხუნძური ენის მასალაზე, ჰ. შუხარდტი — ჯერ იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასალაზე, ერთობლივ, შემდეგ — სემიტურ და ინდო-ევროპულ ენათა გარდამავალ ზმნაზედაც გავრცელდა დებულება ტრანზიტის პასიურობის შესახებ.

ნიკო მარიც გარდამავალი ზმნის პასიურობას იცავდა (1908—1925 წწ. — ე. ი. პ. უსლარისა და ჰ. შუხარდტის შემდეგ!). საანალიზო მასალად ნ. მარის ქართული (და, საერთოდ, ქართველური ენები) აქვს.

პ. უსლარის მსჯელობა სინტაქსურ კრიტერიუმს იყენებდა, პ. შუხარდტი სახელისა და ზმნის მორფოლოგიის ანალიზით იწყებს და ენობრივი კატეგორიების განმარტებას იძლევა ფსიქოლოგიურ კატეგორიებთან (შინაგან ფორმასთან) კავშირში.

ნ. მარისათვის არც პ. უსლარის კონცეფცია არსებობს და არც შუხარდტისა: არც ერთი და არც მეორე ნ. მარის შრომებში ამ საკითხთან დაკავშირებით ნახსენები არსად არის.

ნ. მარის პოზიციას ამ საკითხში განსაზღვრავს მისი იაფეტური თეორიებია (ქართულის ნათესაობისა არაბულთან). ნ. მარის შეხედულება ემყარება მოთხრობითი ბრუნვის (ერგატივის) თავისებურგაგებას, და ამის შესაბამისად ნ. მარი განსაზღვრავს გარდამავალ ზმნას, რომელთანაც სუბიექტად მოთხრობითი იხმარება.

ნ. მარის შეხედულების არსი გარდამავალი ზმნის ბუნების შესახებ ქართულში მოკლედ ასე გამოიხატება.

გარდამავალი ზმნა ნამყო ძირითადის (აორისტის) დროთა წყებაში სუბიექტს მოთხრობითში მოითხოვს: „სპასალარმან კრიბა ლაშქარი“, მოთხრობითს აწარმოებს ძველ ქართულში -მან (სპალარ-მან, მეფე-მან, კაც-მან...): „მან“ - ნაცვლსახელი სხვა არაფერია, თუ არა მიცემითი ბრუნვა.

ამრიგად: „მან კრიბა ლაშქარი“ უდრის: „მას უკრებია („მისდა ნაკრება“) ლაშქარი“... „სპასალარმან კრიბა ლაშქარი“ = „военноначальнику собрано войско“... გარდამავალი ზმნა „კრიბა“ ისევე არ იქნება მოქმედებითი გვარისა. როგორც „უკრებია“ („მას უკრებია“ არ მიიჩნევა მოქმედებითი გვარისად)... გარდამავალი ზმნა „კრიბა“ პასიური ია.

ერგატიული კონსტრუქცია ნ. მარმა დატიურ კონსტრუქციას გაუტოლა. ეს მოჰყვა იმას, რომ რეალური სუბიექტის ბრუნვა, მოთხრობითი (ერგატივი) მიცემითად იქნა მიჩნეული.

შემდეგ კი გარდამავალი ზმნის პასიურობის ნიშნები ნ. მარმა თვით ამ ზმნის უდვილებაში გამოყო; ეს ნიშნებია: ნამყო ძირითადის (აორისტის) ფუძის საწარმოებელი -ე (ვ-ხატ-ე), -ი- (ვ-კრ~~ი~~ბ-ე: „ფუძე ვნებათი გვარის მიმღეობის ფორმით“, როგორც ნ. მარი განმარტავს) და -ა- (ვ-კალ „სვანურიდან შეთვისებული ნიშანი ვნებითი გვარის აირისტისა“)¹.

ნამყო ძირითადის (აორისტის) ეს საწარმოებელი ელემენტები ნ. მარის ვარაუდით წარმოადგენენ „მეშველი ზმნის ნამყო დროის მიმღეობას ვნებითი გვარისა“... ასევე — აწმყოს ფუძის საწარმოებელი ელემენტები -ავ- (ვ-ხატ-ავ), -ებ (ვა-შენ-ებ) და მისთ. აგრეთვე „მეშველი ზმნის მიმღეობა“ ოღონდ „აწმყო დროისა“ და „მოქმედებითი გვარისა“...

¹ Н. М а р, Грам. др.-лит. груз. яз., § 179.

ერთი სიტყვით, გარდამავალი ზმნა ნამყო ძირითადაც (აორისტს) და აწმყოსაც აწარმოებს აღწერითად — მეშველი ზმნის მიმღობის დართვით და ეს მიმღობა (მეშველი ზმნის მიმღობა!) მოქმედებითი გვარისაა აწმყოში და — ვნებითისა — ნამყო ძირითადში (ანუ, ნ. მარის ტერმინით, აორისტში).

ამრიგად, სახელი მორფოლოგიის (ერგატივის) თავისებურმა გაგებამ მოგვცა გარდამავალი ზმნისა და ერგატიული (მოთხრობითიანი) კონსტრუქციის თავისებური გაგება და გარდამავალი ზმნის მორფოლოგიის თავისებური გაგება.

„ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკაში“, რომელიც 1925 წ. გამოვიდა, ნ. მარი ცდილობს გარდამავალი ზმნის პასიურობას, სოციოლოგიური (უკეთ, იდეოლოგიური) დასაბუთება დაუძებნოს: თავდაპირველად „მოქმედი“ „გნებული“ იყო, და ამან პოვა გამოხატულება გარდამავალი ზმნის სინტაქსურ კონსტრუქციაში¹.

§55. ნიკო მარის შეხედულების ანალიზი

ნ. მარის შეხედულება ემყარება დებულებას — მოთხრობითი (ქართული ერგატივი) მიცემითიაო. პირველად ასეთი გაგება მოცემულია ნ. მარის შრომაში „ძველი ქართული ენის გრამატიკის ძირითადი ტაბულები...“².

ძველი ქართული ენის გრამატიკის ტაბულები — ესაა ბრუნებისა და უღვლილების ტაბულები, ოღონდ ეს ბრუნება და უღვლილება ამ შრომაში წარმოდგენილია არა ისე, როგორც ეს ძველი ქართულის ძეგლებშია მოცემული, არამედ ისე, როგორც ეს უნდა ყოფილიყო ქართულის სემიტურ ენებთან (არაბულთან, ებრაულთან, სირიულთან) ნათესაობის თვალთახედვით, ერთი სიტყვით, ძველი ქართულის წარმოშობის თვალსაზრისით, — კონკრეტულად, სემიტურ-ქართული ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის თვალსაზრისით: ძველი ქართული ენის გრამატიკის სისტემატური ანალიზის ადგილს ისტორიულ-გენეზისური ინტერპრეტაციები იჭერს.

¹ «В глаголах действия производитель (субъект) являлся страдающим, работающим, о произведение (объект) — состоянием покоя, потому первоначально субъект (логический субъект) выражался падежом страдания//действия (прямой винит./дательный), а объект (логический объект) — падежом состояния (прямой именит.). Впоследствии такое положение сбытовалось чисто формально в пассивной конструкции», Н. Марр, Грам. др.-литературного груз. яз., Ленинград, 1925, § 210, გვ. 174.

² «Основные таблицы к Грамматике древнегрузинского языка» в связи с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими», С-Петербург, 1908.

ცნობილია, რომ ენის სისტემის ანალიზი ძალაუვნებურად აღძრავს ამა თუ იმ მოვლენის ისტორიის საკითხს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ სისტემის აღწერით ანალიზი შეიძლება შეცვალოს სისტემის ისტორიულ-გენეზისურმა ინტერპრეტაციებმა: პირიქით, ეს ორი თვალსაზრისი შეგნებულად უნდა გაირჩეს სწორედ იმიტომ, რომ აუცილებელი ისტორიული კომენტარები არ აირიოს ძირითად ამოცანაში. ნ. მარისათვის ამ ორი განსხვავებული ამოცანის გარჩევის საკითხი არ დგას: ძველი ქართული ფაქტების სისტემატური ანალიზის ადგილს იჭერს ძველი ქართულის ფაქტების აღწერა-კლასიფიკაცია ისტორიულ-გენეზისური თვალსაზრისით.

ორი ენის ისტორიულ-გენეზისური ერთიანობა გულისხმობს, რომ ამოსავალი ვითარება ხან ერთ ენაში შეიძლება იყოს შემორჩენილი, ხან კი — მეორეში.

ნ. მარი ვარაუდობს, რომ ამოსავალი ვითარება სემიტურ ენებში (კერძოდ, კლასიკურ არაბულში) არის შემონახული, და ამ ენათა ჩვენება იძლევა გასაღებს ქართულისა და სხვა ქართველური ენების სტრუქტურის თავისებურებათა სწორად გაგებისათვის.

ამის პირდაპირი შედეგია: სემიტურ ენათა სტრუქტურის მიხედვით არის განმარტებული ქართული ენის სტრუქტურის საკითხები. ასე, მაგალითად, სემიტურ ენებში სიტყვის ძირეულ მასალას ქმნის მხოლოდ თანხმოვნები (სულ სამი თანხმოვანი), ხმოვანი არ შეიძლება ძირეული იყოს, ხმოვანი — ფორმანტებს გადმოგვცემს, თანხმოვნები — „იდების-მატარებელია“ („идеиносители“ ე. ი. ძირეული მასალაა), ხმოვნები (იდების, ლექსიკური მნიშვნელობის) განმსაზღვრელებია („пределоносители“), ე. ი. ფორმანტების როლს ასრულებენ. ეს ცოტაა. არაბულში ძირეული თანხმოვანი — სამია (თუ სამზე მეტია, მერე დართვიათო, თუ სამზე ნაკლებია, გამარტივებულიაო)...

სემიტურ ენათა გრამატიკების ეს პრინციპები ნ. მარმა მთლიანად გადმოიღო ქართული ენის ფაქტების განმარტებისას და უყოყმანოდ ბოლომდე მიჰყვებოდა მას.

ამიტომაც, მაგალითად, რომ „კრებს“, „კრიბა“-ში ნ. მარს ძირეულ მასალად მიაჩნდა „კრბ“, -ე-, -ი- მისთვის ფორმანტებია (-ი- აორისტის ფუძის საწარმოებელიაო — იხ. ზემოთ, § 54).

ამიტომეც, რომ ქართულში ივარაუდება სამი ბრუნვა — ისევე, როგორც ეს არაბულშია, — და ბრუნვის ნიშნებად გამოყოფილია მხოლოდ ხმოვნები — ისევე, როგორც არაბულში; არაბულს სამი ბრუნვა აქვს: სახელობითი (ნიშანი **-უ**), ნათესაობითი (ნიშანი **-ი**), მიცემით-აკუზატივი (дательно-винительный — ნიშანი **-ა**); ბრუნვის ნიშნებს მოსდევს განუსაზღვრელობის **-ნ**:

სახელ. ბაფთ-უნ „სახლი ერთი“; რაჭულუნ „კაცი ვინმე“

შდრ. კაც-ი: /ი←უ/.

ნათეს. ბაფთ-ი-ნ რაჭულ-ი-ნ კაც-ი-ს

მიც.-აკუზატ. ბაფთ-ა-ნ რაჭულ-ა-ნ კაც-ს-ა

მოქმედებითის **-ი-** (კაც-ი-თ) ნათესაობითის ვარიანტი გამოვიდოდა.

მიმართულებითის **-ა-** (კაც-ა-დ) — მიცემითს მიეკედლებოდა (კაც-ს-ა-ში დაესახლებინა: ხის ძირ-ა-ს, ზღვის პირ-ა-ს...).

დაგვრჩა მოთხრობითი: კაც-მან... ამ ბრუნვას „მან“ ნაცვალსახელი აწარმოებს, ნაცვალსახელოვანი ბრუნვაა...

„მან“ -ნაცვალსახელში ნ. მარისთვის ძირეულია **მ-**; **ნ-** იმ რიგისაა, როგორც **-ს** კაც-ი-სა, კაც-სა...), ბრუნვის ნიშანია **ა (მა-ნ)**. ჩვენთვის მოთხრობითის ნიშანია **-ნ** (ისევე, როგორც ნაცვალსახელში ვი-**ნ**, **მა-** კი მარტივ ფუძედ (ძირად) მიგვაჩნია. ნ. მარის თვალსაზრისით ხმოვანი (**ა**) ძირეულ მასალას ვერ განეკუთვნება; ხმოვანი ფორმანტია; არაბული ბრუნების მიხედვით **-ა** ხმოვანი მიცემითის ნიშანია.

თუ „მან“ მიცემითია, რაღა იქნება „მას“? ისიც მიცემითია: ასე რომ, ქართულში გვაქვს ო რ ი მ ი ც ე მ ი თ ი: **მან** და **მას**; კაც-მან და კაც-ს-ა... კაც-მან — „ნაცვალსახელოვანი მიცემითია“, მას ნაცვალსახელი „მან“ აწარმოებს („**дательный местоименный**“); თვით „მან“ -ნაცვალსახელს კი „არქაული მიცემითი“ უწოდა ნ. მარმა.

მოთხრობითისათვის ნ. მარს მერმინდელ შრომებში ნახმარი აქვს „წიგნური მიცემითი“ („**дательный книжный**“), ხოლო -ს-იანი მიცემითისათვის — „ხალხური მიცემითი“ („**дательный-народный**“) „მიცემითად“ მანინც რჩება „მან“ ბრუნვა.

„მან“-ის წარმომავლობა ქართულში ნ. მარს სხვადასხვაგვარად აქვს განმარტებული: ხან სვანურიდან შეთვისებულად თვლის, ხან — აქემენიდთა წარწერების II კატეგორიის ენის კუთვნილებად აცხადებს, ხან კიდევ — ჩაჩნური ენიდან მომდინარედ.

მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის ამას არა აქვს მნიშვნელობა. მთავარია: მოთხრობითი „მან“ შეიძლება თუ არა გავიგოთ, როგორც მიცემითი, და გარდამავალი ზმნის ნამყო ძირითადი (აორისტი) მივიჩნიოთ ვნებითი გვარისად.

მოთხრობით ბრუნვას ვერ მივიჩნევთ მიცემით ბრუნვად, თუკი ანგარიშს გაუწევთ ქართული ენის მორფოლოგიური სისტემის ჩვენებას და ბრუნვათა სინტაქსურ ფუნქციებს; სახელდობრ:

ა) მოთხრობითი ბრუნვა ორგანული წარმოებისა ქართულში აქვს ორ ნაცვალსახელს, ერთია „მან“, მეორე — „ვი-ნ“? პირველი მათგანი

(„მან“) სხვა სახელებს დაერთვის და აღწერთს მოთხრობითს ქმნის („კაც-მან“, „ძმა-მან...“). „მან“ მარტოოდენ მოთხრობითში გვხვდება „მან-აქო“. „ვინ“ მოთხრობითის გარდა სახელობითში გვაქვს (ვინ აქო? „ძმამან“... ვინ აქებს? „ძმად“...).

მოთხრობითს საზიარო ფორმა (ვინ?) აღმოჩნდა სახელობითთან (და არა — მიცემითთან!): მოთხრობითი ახლოს არის სახელობითთან (და არა მიცემითთან) — მოთხრობითიც, სახელობითიც სუბიექტის ბრუნვაა; ეს კია, რომ სახელობითში ობიექტიც შეიძლება დაისვას, მოთხრობითი კი ობიექტს არ შეიძლება აღნიშნავდეს, მთხრობითი ერთადერთი ბრუნვაა ქართულში, რომელიც მხოლოდ სუბიექტის ბრუნვაა წარმოადგენს, ისევე, როგორც მიცემითი მხოლოდ ობიექტის ბრუნვაა (და არასოდეს სუბიექტისა). ასეა ეს ქართულშიც, სვანურშიც და ზანურშიც.

ბ) უღვლილების სისტემაში მიცემითში დასმული სახელის მესამე პირი შეიძლება აღინიშნოს მხოლოდ პრეფიქსით (მას ჰყავს... სძულს... ჰკითხავს... სთხოვს...), სულ ერთია, რა წყობისაა ზმნა, პირდაპირისა თუ ინვერსიულისა.

მთხრობითში დასმული სახელი მესამე პირისა კი მხოლოდ სუფიქსით აღინიშნება: მან თქუ-ა... ჰკითხ-ა... სთხოვ-ა... აშენ-ა... ყ-ა... ბრძ. ვ პ.: მან თქვ-ნ... ჰკითხე-ნ... აღიდე-ნ... აშენე-ნ... ყავ-ნ...: სუბიექტის მესამე პირი სუფიქსით აღინიშნება მოთხრობითში ისევე, როგორც სუბიექტი სახელობითს ბრუნვაში: იგი მოვიდ-ა... აღდგ-ა... მოკუდ-ა... განემორ-ა... ბრძან. ვ პ.: იგი მოვედი-ნ... აღდეგი-ნ... მოკუედი-ნ... განემორე-ნ...

გ) მოთხრობითი მრავლობითში ზმნას ითანხმებს, მიცემითს მრავლობითში ძველი ქართულის ზმნა არ ეთანხმება: მათ თქუ-ეს... ჰკითხ-ეს... სთხოვ-ეს... აშენ-ეს... ჰყვ-ეს... შდრ. მას უთქუამს — მათ უთქუამს... მას უკითხავს — მათ უკითხავს... მას უშენებია — მათ უშენებია (და არა: უშენებიათ, როგორც ეს არის ახალ ქართულში), მას ჰყავს — მათ ჰყავს (და არა „ჰყავთ!“), მას უყუარს — მათ უყუართ (და არა: „მათ უყუართ!“).

ქართული მთხრობითი, როგორც სუბიექტის ბრუნვა, უპირისპირდება მიცემითს, როგორც ობიექტის ბრუნვას.

დ) ერგატიული კონსტრუქცია (მან აშენა სახლი) უპირისპირდება დატიურ (მიცემითიან) კონსტრუქციას, თურმეობითის სერიაში რომ გვაქვს: „მან აშენა სახლი“ პირდაპირი წყობისაა, „მას უშენებია იგი“ ინვერსიულისა; მას ს-უ-შენებია, შენ გიშენებია, მე მიშენებია... შდრ. მან აშენა სახლი, შენ აშენე სახლი, მე ვ-აშენე სახლი...

საკმარისია ერგატიული კონსტრუქცია გავუტოლოთ დატიურ კონსტრუქციას, რომ **გ**-რიგის ფორმანტები (მე **გ**-აშენე) იმავე ღირებულებისა აღმოჩნდება, რაც **მ**-რიგის ფორმანტებს აქვს (მე **მ**-იშენებიეს): ს უ ბ ი ე ქ - ტ უ რ ი პრეფიქსების სისტემა (**გ**-რიგი!) აირევა ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ი პერფიქსების სისტემაში (**მ**-რიგი!).

ე) ერგატიული კონსტრუქცია დატიურ კონსტრუქციას იმიტომაც ვერ გაუტოლდება, რომ გარდამავალ ზმნას ერგატიულ კონსტრუქციაში შეუძლია ფარდი ვნებითი ეწარმოოს (მან ყო — იგი ი-ყო... მან თქუა — იგი ითქუა... მან ჰკითხა — იგი ე-კითხა), ხოლო დატიურ კონსტრუქციას თურმეობითში ვნებითი არ ეწარმოება (მას უყოფიეს... უთქუამს... უკითხავს... ინვერსიულ გარდაუვალ ზმნებად გვევლინება, ვნებითი მათ არ ეწარმოება).

ვ) ქართულის ნათესაობა სემიტურ ენებთან განსაზღვრავდა ნ. მარის იაფეტური თეორიის პოზიციას ქართულის გრამატიკული სისტემის გაგებაში. ასე იყო 1908 — 1920 წწ.

შრომაში „იაფეტური კავკასია და მესამე ეთნიკური ელემენტი ხმელთაშუა ზღვის კულტურის შექმნაში“ („Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаании средиземноморской культуры,“ 1920) ნ. მარი დაადგა მედიტერანისტა აზრს: ხმელთა შუა ზღვის აუზში იაფეტურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები ყველაზე ძველ ფენად უნდა ვცნოთ, უფრო ძველ ფენად, ვინემ სემიტები და ინდო-ევროპელებიო. „მე მიხდება საძირკველი გამოვუშალო ჩემ თეორიასაო!“ — წერდა ნ. მარი: მართლაც, თუ იაფეტური ენები სემიტურ ენებზე უფრო ძველი იყო, სემიტურ ენათა პ რ ი ნ ც ი პ ე ბ ზ ე დაყრდნობით იაფეტურ ენათა თავისებურებები როგორღა აიხსნებოდა?!

„ძველი სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა“, 1925 წ. გამოცემული, ძირითად საკითხებში ძველ პრინციპებზეა აგებული (წიგნი 1918 წ. გადაეცა დასაბეჭდად!). მაინც აქ ზოგი რამ ახალია. კერძოდ, „მ ა ნ „ნახვალსახელში ა ბრუნვის ნიშნად აღარ მიაჩნია ნ. მარს: ფუძე **მა**- არისო, და მას ნ. მარი უდარებს *mur (მურ) ფუძეს ბასკურ bur-u (ბურ-უ)-ზე დაყრდნობით („ძვ. ქართ. გრამატიკა“, 1925, წინასიტყვაობა, V)... წინანდელ გაგებას „შედარებითი ფორმალური მიდგომა გვიკარნახებდაო“...

მან- ნაცვალსახელის მიცემითობა ამით თვითონ ავტორმა უარყო. ამ ვარაუდზე დამყარებული მსჯელობაც მოიხსნა (თუმცა „გრამატიკის“ ტექსტში „ფორმალური მიდგომა დარჩა“).

ზ) ნ. მარი გარდამავალ ზმნას ვნებით ზმნად მიიჩნევდა, საამისოდ სოციოლოგიურ საბუთს იშველიებდა: მოქმედი ვნებული იყოო...

ეს ვულგარული სოციოლოგიზმია; მას მიმდევრებიც გამოუჩინდნენ (იხ. ქვემოთ ნ. იაკოვლევის შეხედულება).

ნ. მარი გარდამავალ ზმნას ვნებითად თვლის აორისტში (ნამყო ძირითადში), სადაც ეს ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის; აწმყოში კი იმავე გარდამავალ ზმნას ნ. მარი აქტიურად, მოქმედებით გვარისად მიიჩნევს. არა ჩანს, რატომ აწმყოში მოქმედი არ აღმოჩნდა ავტორის თვალსაზრისით — „ვნებული“¹.

§56. ივ. მეშხანიძის ერგატიული კონსტრუქციის შესახებ

ივ. მეშხანიძის ნ. მარის მიმდევარი იყო: ზოგი მისი დებულება იმეორებს ნ. მარის დებულებებს, ზოგი კიდევ ნ. მარისეულ პრინციპებზე დამყარებით ახალ მოსაზრებებს ასაბუთებს.

ივ. მეშხანიძის არა ერთ შრომაში ეხებოდა ერგატიული კონსტრუქციის საკითხს:

„ვანის ლურსმულ წარწერათა ენა. II. მეტყველების სტრუქტურა“, ლენინგრადი, 1935; „ახალი მოძღვრება ენის შესახებ. სტადიალური ტიპოლოგია“, ლენინგრადი, 1936; „გარდამავალი ზმნის პასიური წყობის გენეზისის საკითხისათვის“, — კრებულში: „აკად. ნ. მარის ხსოვნას“, 1938; „ზოგადი ენათმეცნიერება“, ლენინგრადი, 1940 (ამ შრომაშიც ისევე, როგორც ახალ მოძღვრებაში, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემას დიდი ადგილი აქვს დათმობილი)... აგრეთვე: „ერგატიული კონსტრუქცია იბერიულ-კავკასიურ ენებში და მისი დამახასიათებელი თავისებურებანი ბიანის (ურარტულ) ენაში“, ლენინგრადი, კრებულში: ივ. ენების შესწ. საკითხები, გვ. 5 — 14, 1961; „წინადადების ერგატიული წყობის ძირითადი გრამატიკული ფორმები“ — კრებულში: „წინადადების ერგატიული კონსტრუქცია სხვადასხვა ტიპის ენებში“, ლენინგრადი, 1967, გვ. 7 — 10².

ივ. მეშხანიძის შრომაში „ვანის ლურსმულ წარწერათა ენა“ ემყარება ნ. მარის დებულებებს: ქართული გარდამავალი ზმნა პასიურია (ნამყო ძირითადის დროთა ჯგუფში); მოთხრობითი „ნაცვალსახელური მიცემითა“...

¹ უფრო დაწვრილებით ნ. მარის შეხედულების შესახებ — იხ. „ერგატ. კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში“, II (1961), გვ. 14 — 32.

² И. И. М е ш х а н и д з е. Язык Ванской клинописи. II. Структура речи. Ленинград, 1935. — «Новое учение о языке. Стадиальная типология». Ленинград, 1936. — К вопросу о генезисе пассивного строя переходного глагола» - сбор. «Памяти акад. Н. Я. Марра», 1938, стр. 182-199, «Общее языкознание», Ленинград, 1940, «Эргативная конструкция в иберийско-кавказских языках и ее характерные особенности в биайнском (урартском) языке» - сбор. «Вопросы изучения иберийско-кавказских языков», Москва, 1961, стр. 5-14. «Основные грамматические формы эргативного строя предложения» - сборн. «Эргативная конструкция предложения в языках различных типов» - Ленинград, 1967, стр. 7-10.

ივ. მეშჩანინოვი ცდილობს ქართველურ ენათა გარდა მთის კავკასიურ ენათა მასალაც გაითვალისწინოს; ურარტული ენის გარდამავალი ზმნა პასიურად არის მიჩნეული... ხოლო ჭანური ნათესაობითის **-ში** დაბოლოება — ურარტული ერგატივის **-შე**-ს ტოლად (ლაკურში აკი ნათესაობითსა და ერგატივის საზიარო ფორმა აქვს!).

„...აორისტის პასიურ წყობაში ლოგიკური სუბიექტი (მოქმედი პირი) ფორმდება პასიურს, ე. წ. ირიბ ბრუნვაში, — კერძოდ, მიცემითს ნაცვალსახელურში **-მან**: ... „სპასალარმან კრიბა ლაშქარი“... ასეთსავე დასკვნას გვავალებს ზმნის ფორმის ანალიზიც. **-ს** (კრებ-**ს**) სუბიექტის ნიშანია, მრწამს-ს-ში ობიექტისა... „ქართულ ენაში სუბიექტური სუფიქსი შეიძლება გამონათავდეს ლოგიკურ ობიექტს, ობიექტური პრეფიქსი იყოს ლოგიკური სუბიექტის გამომხატველი. გრამატიკულისა და ლოგიკურის ეს დაშორიშორება (расхождение) პასიურობის ერთ-ერთი გამოვლენაა ზმნის კონსტრუქციაში“¹.

„აფხაზურში პასიური კონსტრუქცია ხელშესახები ხდება, თუ გარდამავალ ზმნებს შევეუდარებთ გარდაუვალებს: გარდამავალ ზმნათა ლოგიკური ობიექტი აღინიშნება იმავე მაჩვენებლით, რაც გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტის ნიშანია: დგ-ზ-გოფტ „მას (კაცს) [წა]ვიყვან“ (веду), დგ-ცოფტ „ის (კაცი) მოღის“².

ნ. მარის შეხედულებასთან შედარებით აქ ახალია არა მხოლოდ ის, რომ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა (აფხაზურის, ლაკურის, ლეზგიურის, უდიურის) მასალაც არის გამოყენებული, არამედ ყურადღება ექცევა სახელობითის გამოყენებას, როგორც გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი ზ მ ნ ის ს უ ბ ი ე ქ ტ ა დ , ისე გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი ზ მ ნ ის ო ბ ი ე ქ ტ ა დ , და მით — აკუზატივის უქონლობას („ქართველურ ენებში მიმდინარეობს პროცესი პასიური კონსტრუქციის გარდაქმნისა აქტიურ კონსტრუქციად...“ იგულისხმება აწმყოს ვითარება — **ა. ჩ.**)... პასიურობის ნაშთი მაინც მოგვეპოვება: ზმნა-შიც, ბრუნებაშიცაო... აქტიური წყობის ყველა დროში მთელი მეტყველების პასიური ხასიათი იმდენად საგრძნობია, რომ სრულიად არ მოგვეპოვება ბრალდებითი ბრუნვა და ლოგიკურ პირდაპირ ობიექტს გადმოგვცემს... მიცემითიო („კაცი კლავს ძაღლს“)³.

ნ. მარისათვის კი მიცემითი გარდამავალი ზმნის აწმყოსთან („კლავს ძაღლს“) უღრიდა აკუზატივის (ბრალდებითს) და იწოდებოდა „მიცემით-ბრალდებითად“.

¹ И. И. Мещаннов, Язык Ванской клинописи, გვ. 191 — 192.

² ი ქ ვ ე, გვ. 195.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 196-197.

„ზოგად ენათმეცნიერებაში“ (1940 წ.) ივ. მეშხანიძის ერგატიულ კონსტრუქციას განიხილავს ენის სტადიურ განვითარებასთან დაკავშირებით, უკეთ რომ ვთქვათ, ცდილობს ენის სტადიური განვითარება დაასაბუთოს ერგატიული კონსტრუქციის შეპირისპირებით ნომინატიურ, დატიურ, პოსესიურ... კონსტრუქციებთან.

ამრიგად, ერგატიული და სხვა სინტაქსური კონსტრუქციების ანალიზი გარკვეული ზოგად-ლინგვისტიკური ამოცანის გადასაწყვეტად არის გამოყენებული.

ენა ვითარდება სტადიების მიხედვით. ენის განვითარების სტადია ეფარდება აზროვნების (და საზოგადოების) განვითარების სტადიას (ე. ი. საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას) — ასეთი იყო ნ. მარის „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ თეორიული დებულება. ამ დებულების დამტკიცებას ნ. მარი ცდილობდა ლექსიკური მასალის ანალიზის საშუალებით. ნ. მარი ემყარებოდა „ოთხელემენტოვან პალეონტოლოგიურ ანალიზს“ („ყველა ენა შემდგარია ოთხი ლინგვისტური ელემენტისაგან — უშუალოდ ან შეჯვარებული სახით — **ს ა ლ, ბ ე რ, ჯ ო ნ, რ ო შ**... ეს ელემენტები ახლაც შეიძლება დავადასტუროთ და აუცილებლად უნდა გამოვყოთ სიტყვაში; ამის გარეშე სიტყვების შედარება და უშვებელია“ -ო).

რატომ მაინცა და მაინც ოთხი ელემენტი იყო ამოსავალი (ყველა ენისათვის!) და როგორღა შესაძლებელი ამჟამად რაგინდარა ენაში ეს ელემენტი გამოვყოთ, არსად არც ნ. მარს და არც მის მიმდევრებს არ გაურკვევიათ (არც უცდიათ გაერკვიათ: ფაქტიაო და დამტკიცებას არ საჭიროებსო).

ლექსიკის ოთხელემენტოვანი პალეონტოლოგიური ანალიზი და მისი შედეგები სარწმუნო, ცხადია, ვერ იქნებოდა.

ივ. მეშხანიძის იცავდა ოთხელემენტოვან ანალიზს ნ. მარის სიცოცხლეში. ნ. მარის გარდაცვალების შემდეგ (1934 წ.) ივ. მეშხანიძის სცადა ენის განვითარების სტადიები შეესწავლა სინტაქსურ კონსტრუქციათა მიხედვით: სინტაქსურ კონსტრუქციათა ტიპები მიეჩნია ენის განვითარების სხვადასხვა სტადიად; ამას ოთხელემენტოვანი პალეონტოლოგიური ანალიზი არ ესაჭიროებოდა.

იბერიულ-კავკასიურ (იაფეთურ) ენათა გარდა პალეოაზიური ენების მასალაც იყო მხედველობაში მიღებული (უნანგანური ანუ ალუუტური, იუ-იტური ანუ ესკიმოსური, ოდუღური ანუ იუკაგირული, ლუორავეტლანური ანუ ჩუკოტკური, იტელმენური ანუ კამჩადალური, ნიმილანური ანუ კორიაკული).

მთავარია მაინც იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემები, ამ ენებში ერგატიული ბრუნვა ივ. მეშხანიძის თქმით ორგვარია: თავისთავადი (ქართულში, მეგრულში, ჭანურში) და საზიარო ფორმის მქონე სხვა ბრუნ-

ვასთან. თავისთავადი ერგატივი ითანხმებს ზმნას, საზიარო ერგატივს ზმნა არ ეთანხმება. თავისთავადი ერგატივიცა და საზიაროც ირიბი ბრუნვაა, თუმცა ერგატივის „ირიბი ხასიათი“ მრავლობითშია შეიმჩნევა (იგულისხმება -თ-ა სუფიქსი ქართულ მრავლობითში: „კაცთა“ — მოთხრობითის, მიცემითის, ნათესაობითის გაგებით რომ იხმარება).

აქ ხუნძური ენის მასალაზე გამოიყოფა კონსტრუქციები: ნომინატიური (უობიექტო — გარდაუვალი ზმნისა), გენიტიური (პოსესიური), ლოკატიური, დატიური, ერგატიული.

ამ კონსტრუქციათაგან მხოლოდ ნომინატიური (უობიექტო) კონსტრუქცია მიაჩნია ივ. მეშხანინოვს აქტიურად (სუბიექტი სახელობითშია!), ყველა დანარჩენი, მათ შორის ერგატიულიც, პასიურია.

ეს პასიური კონსტრუქციები განვითარების სხვადასხვა საფეხურს (სტადიას) განეკუთვნება. სახელდობრ, რა და რა სტადიას წარმოგვიდგენენ?

სრული პასუხი ამ კითხვაზე ივ. მეშხანინოვს არ მოეპოვება. აფხაზურში, მისი აზრით, პოსესიური კონსტრუქცია გვაქვს. პოსესიურ კონსტრუქციას ცვლის ერგატიული. ერგატიულ კონსტრუქციას მოსდევს ნომინატიური; ამრიგად: პოსესიური — ერგატიული — ნომინატიური კონსტრუქცია განვითარების სხვადასხვა საფეხურს წარმოგვიდგენს. ქართულში ერგატიული კონსტრუქცია აორისტში გვაქვს; იგი პასიურია (თუმცა ვნებითი გარდამავალ ზმნას ეწარმოება).

ჭანურში გარდამავალი ზმნა ყველა სერიაში ქმნის ერგატიულ კონსტრუქციას. ესაა ძველი ვითარებაო.

ლოკატიური და დატიური კონსტრუქციების ადგილი გარკვეული არაა, დატიურ კონსტრუქციაზე ნათქვამია, „ახალია“. არა ჩანს, რა მიმართებაშია ეს დატიური კონსტრუქცია ეგატიულ ანდა ნომინატიურ კონსტრუქციასთან.

ივ. მეშხანინოვი იზიარებს იმ აზრს, რომ ერგატიული კონსტრუქციის სინტაქსი „სრულიად განსხვავებულია“, აქ გვაქვს ორმხრივი შეთანხმება (ზმნისა სუბიექტთან და ობიექტთან), არც ქვემდებარე და არც პირდაპირი დამატება ჩვეულებრივი გაგებით ერგატიულ კონსტრუქციაში არ დასტურდებაო...

ივ. მეშხანინოვის ცდა, ერგატიული კონსტრუქცია განიხილოს სხვა კონსტრუქციებთან ისტორიულ ურთიერთობაში, საინტერესოა (მიუხედავად იმ მიზნისა, რასაც ივ. მეშხანინოვი ისახავს).

ქართული ენის ისტორიის მონაცემები, ჩვენი აზრით, მოწმობენ, რომ გარდამავალ ზმნასთან მხოლოდ ერგატიული კონსტრუქცია უნდა გვქონოდა; აწმყოს სერიაში ნომინატიური კონსტრუქცია გარდამავალმა ზმნებმა მერე გაიჩინეს¹. ოღონდ ეს არ ნიშნავს, რომ ნომინატიური კონსტრუქცია

¹ დაწვრილებით ამაზე იხ. არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, 1948.

საერთოდ არ გვქონდა, რომ ნომინატიური კონსტრუქცია საერთოდ მეორეულია: ერგატიულ კონსტრუქციას გარდამავალი ზმნა ქმნიდა, ნომინატიურ კონსტრუქციას კი გარდაუვალი ზმნა — ერთპირიანი (დგების, კულდების იგი, დადგა, მოკულა იგი...), ორპირიანი (ესმის მას იგი, სთნავს მას იგი — ესმა მას იგი, სთნდა მას იგი)...

მაშასადამე, ერთდროულად არსებობდა ერგატიული კონსტრუქციაც (გარდამავალი ზმნისა) და ნომინატიური კონსტრუქციაც (გარდაუვალი ზმნისა). გარდამავალ ზმნასთან ნომინატიური კონსტრუქციის „შემდგომლობა“, მეორეულობა (ერგატიულ კონსტრუქციისთან შედარებით) არ ნიშნავს, რომ საერთოდ ენაში ჯერ მხოლოდ ერგატიული კონსტრუქცია გვქონდა, ნომინატიური კონსტრუქცია კი სტადიურად ახალია.

არც ის შეეფერება სინამდვილეს, თითქოს ჭანურში ძველი ვითარება გვქონდეს დაცული (ერგატიული კონსტრუქციის გამოყენების მხრივ — აწმყოს, ნამყო ძირითადას და თურმეობითში): ჭანურში ეს „განზოგადება“ მეორეულია¹.

ერგატიული კონსტრუქციის დახასიათებისას ივ. მეშჩანინოვისათვის ამოსავალია სუბიექტის ბრუნვა: ერგატივი; ერგატივი ირიბი ბრუნვაა და შესაბამისი გარდამავალი ზმნა პასიურიაო; გარდაუვალ ზმნას კი სუბიექტი სახელობითში დაესმის და, ივ. მეშჩანინოვის აზრით, აქტიურია: გარდამავალი პასიური, გარდაუვალი კი — აქტიური.

1961 წელს ივ. მეშჩანინოვი წერდა: ურარტული ენის კვლევისას მეტი ყურადღება ექცეოდა ერგატიულ ბრუნვას და ყველაზე ნაკლები — პირდაპირი ობიექტის დასმას სახელობითში და ამან გამოიწვია უნაყოფო ძიება აკუზატივისა ამ ენაში... ა. ჩიქობავას საგსებით დასაბუთებული შენიშვნის თანახმად კი „ერგატიული კონსტრუქციისათვის იმდენად ერგატიული ბრუნვის მქონეობა კი არ არის დამახასიათებელი, რამდენად სპეციფიკურია აკუზატივის უქონლობა“².

რამდენიმე წლის შემდეგ ივ. მეშჩანინოვი იმ აზრს ადგას, რომ სახელობითი ბრუნვა, რაც ობიექტს აღნიშნავს ერგატიულ კონსტრუქციაში, არ უდრის სახელობით ბრუნვას ნომინატიურ კონსტრუქციაში და რომ „ერგატიული წყობის წინადადებაში არცა გვაქვს სახელობითი ბრუნვა“ (მდრ. ვანის წარწერათა ენა, აქვე ზემოთ)³.

¹ არნ. ჩიქობავა, ჭანური ენის გრამატიკული ანალიზი, 1936, გვ. 181, 201, 203.

² И. И. Мещанинов, Эргат. конструкция в ибер.-кавк. языках, კრებულში: «Вопросы изучения ибер.-кавк. языков», მოსკოვი, 1961, გვ. 11—12.

³ И. И. Мещанинов, «Основные грамматич. формы эргат. строя предложения», კრებულში «Эргативная конструкция предложения в языках различных типов», ლენინგრადი, 1967, გვ. 8.

ივ. მეშჩანინოვის შეხედულებაში ობიექტისა და სუბიექტის საკითხი ერგატიულ კონსტრუქციაში იმ მხრივაც არის საინტერესო, რომ ქართულში ერგატივი (მოთხრობითი) თავისთავადი ერგატივია და, მაშასადამე, ივ. მეშჩანინოვის თვალსაზრისით, აქტიური ბრუნვაა, სახელობითს უდრის, ე. ი. ქართულში ერგატიული კონსტრუქცია აქტიურია — სუბიექტის ბრუნვის მიხედვით, მაგრამ პასიურია, თუ ობიექტის ბრუნვის მიხედვით დავახასიათებთ: ერგატიული კონსტრუქციის დახასიათება სუბიექტისა და ობიექტის მიხედვით სხვადასხვაგვარი გამოდის.

თავისთავადი ერგატივი ზმნას ითანხმებს, საზიარო — არაო. ჩაჩხურსა და ინგუშურში ერგატივი არაა საზიარო და ზმნას მინც არ ითანხმებს.

მიცემითიან კონსტრუქციას სტადიურ კლასიფიკაციაში ადგილი ვერ დაეძებნა. ივ. მეშჩანინოვი მიცემითიან (დატიურ) კონსტრუქციას ახალ კონსტრუქციად თვლის. ნამდვილად კი დატიური კონსტრუქცია ძველი კონსტრუქციაა ისევე, როგორც ნომინატიური და ერგატიული კონსტრუქცია: ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის გარდამავალი ზმნა, ნომინატიურ კონსტრუქციას — გარდაუვალი ზმნა, დატიური კონსტრუქციაც გარდაუვალ ზმნებს ეფარდება, სახელდობრ, იმ გარდაუვალ ზმნებს, რომელთაც „გრძნობა-აღქმის ზმნები“ (*verba sentiendi*) ეწოდება (მოსწონს, უყვარს, სძულს, ჰშია, სწყურია...).

ასეთი ზმნები რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში (აგრეთვე სხვა წრის ენებშიც) დატიურ კონსტრუქციას ქმნიან.

§57. ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობის მითოლოგიური ინტერპრეტაცია

მხედველობაში გვაქვს კ. ულენბეკის თვალსაზრისი. გარდამავალი ზმნის პასიურობას ცნობილი ჰოლანდიელი ენათმეცნიერი კარლ ულენბეკი ასაბუთებს ნაშრომში „გარდამავალი ზმნის ანუ მოქმედების ზმნის პასიური ხასიათის შესახებ ჩრდილო ამერიკის ინდიელთა გარკვეულ ენებში“¹.

¹ დაიბეჭდა ჰოლანდიურ ენაზე 1917 წელს; ფრანგული თარგმანი — „Le caractère passif du verbe transitif ou du verbe d'action dans certaines langues de l'Amérique du Nord“, გამოქვეყნებულია ჟურნ. „Revue des Etudes Basques“, XIII, 1922 წელს; მოიბოვება რუსული თარგმანიც, შეკვეცილი, — „Пассивный характер переходного глагола или глагола действия в языках Северной Америки“ — კრებულში «Эргативная конструкция предложения», Москва, 1950, გვ. 74 — 96.

საანალიზო მასალად კ. ულენბეკს აღებული აქვს ჩრდილო-ამერიკის ინდიელთა ენები; ინდიელთა ზოგ ენაში გარდამავალი ზმნა აქტიური ხასიათისა არისო, შენიშნავს კ. ულენბეკი, მაგრამ ენათა მეტ წილს პასიური ხასიათის გარდამავალი ზმნა მოეპოვებაო.

როცა გარდამავალი ზმნა პასიურია, მისი უახლოესი ობიექტი („ლოგიკური ობიექტი“) იმავე აფიქსით აღინიშნება, რითაც — გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი: **მა**-ია-კაშკა „მე შენ [შე]-**მ**-კრავ“;

მა-ტა „მე ვკვდები“... **მა**-ჟაშტე „მე კარგი ვარ“...

მა- აღნიშნავს გარდამავალი ზმნის ობიექტს ისევე, როგორც გარდაუვალი ზმნის სუბიექტს.

ამ მხრივ ვითარება ისეთივეა, როგორც ბასკურშიო (ულენბეკი ბასკურის ცნობილი მკვლევარი იყო).

კ. ულენბეკი შენიშნავს: ზმნის უღვლილებაში რომ ნაცვალსახელოური ელემენტებია ნახმარი, მათ ბრუნვათა ღირებულება აქვსო.

როცა ენაში გარდამავალ ზმნას პასიური გაგება აქვს, ნაცვალსახელოური ნაწილაკები ორგვარი ღირებულების ბრუნვას გადმოგვცემს: ერთია ბრუნვა ენერგეტული (*casus energeticus*), მეორე — ბრუნვა ინერციისა, ინერტული ბრუნვა (*casus inertiae*)... ენერგეტული ბრუნვა შეიძლება განასხვავებდეს ტრანზიტულ ბრუნვას (*casus transitivus*) და გარდაუვალ ბრუნვას (*casus intransitivus*), ერთის მხრივ, და აქტიურ ბრუნვასა (*casus activus*) და არააქტიურ ბრუნვას (*casus inactivus*), მეორე მხრივ.

პირველ შემთხვევაში მოქმედების ყველა ზმნაა პასიური (ასეა, მაგ., ბასკურში), მეორეში კი — მარტოოდენ გარდამავალი ზმნა (ამის ნიმუშს გვაწვდის ინდიელთა დაკოტა-ენა, ჩრდილო ამერიკაში).

„მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი ს ზმნა“ კ. ულენბეკისა უფრო ფართო ცნებაა, იგი მოიცავს გარდამავალ ზმნათა გარდა ისეთ გარდაუვალ ზმნებს, რომლებიც მოქმედებას აღნიშნავს (მაგ., ქართ. „ეხმარება“, „ებრძვის“...).

ენერგეტული ბრუნვაც მოქმედს აღნიშნავს და მოქმედებითიც (ინსტრუმენტალისიც). კ. ულენბეკი ორივე ბრუნვას „იარაღის“ ბრუნვებად მიიჩნევს: ენერგეტული ბრუნვა „პირველადი იარაღის“ ბრუნვას წარმოადგენს, მოქმედებითი (ინსტრუმენტალისი) „მეორეული იარაღის“ ბრუნვა იქნებოდა, ნამდვილ მოქმედად კი საიდუმლო ძალა ივარაუდება (პრიმიტიული ცნობიერების თვალსაზრისით, რომელიც ასახულია ერგატიული კონსტრუქციის მქონე ენებში).

წინანდალდებაში „მან მოკლა ჩიტი ქვით“ — ზემოთქმულის მიხედვით — „მან“ პირველადი იარაღის ბრუნვაა, „ქვით“ მეორეული იარაღისა, ნამდვილი მოქმედი კი საიდუმლო ძალაა, ის ცალკე სიტყვით არაა გადმოცემული, მაგრამ იარაღის თავისებურ ბრუნვაში

(თუ მის შესაბამის ნაცვალსახელოვან ნაწილაკში) ვლინდება (კ. ულენბეკი-სეულ გაგებას საილუსტრაციოდ ერთგვარად გამოადგებოდა რუსული ენის „უსუბიექტო“ ფრაზა ასეთი ტიპისა: „ветром сорвало крышу“, იგულისხმება „что-то“).

ამრიგად, გარდამავალი ზმნა პასიურია. პასიურობას განსაზღვრავს ძველი ადამიანის პრიმიტიული ცნობიერება, თუ შეიძლება ითქვას, წინა რელოგიკური აზროვნება. ამიტომ შეიძლება გარდამავალი ზმნის პასიურობის ამ თეორიას მითოლოგიური ეწოდოს.

თუ ამჟამადაც, განვითარებული ლოგიკური აზროვნების ეპოქაში გარდამავალი ზმნა ინარჩუნებს პასიურ ხასიათს, ქმნის ერგატიულ კონსტრუქციას (მაგალითად, ბასკურში), ეს იქნება კ. ულენბეკის გაგებით, გადმონაშთი ძველი შეხედულებისა.

ასეთია კ. ულენბეკის კონცეფციის ძირითად დებულებათა სქემა. სინამდვილე და მისი პროცესები ძველისძველად ადამიანს შეეძო აღეჭვა სხვაგვარად, ვიდრე დღესა გვაქვს წარმოდგენილი: დროთა ვითარებაში იცვლება არა მხოლოდ მეტყველება, არამედ აზროვნებაც. ლევი ბრიულისა¹ და ფრ. ბოასის² ნაშრომები „პრიმიტიული აზროვნების შესახებ“ ამას ხელშეწყობს ხდის (საკმარისია მოვიგონოთ მიზეზობრიობის გაგება ზოგი პრიმიტიული ხალხის აზროვნებაში: კაცი ავად გახდა იმან, ვინც მის ლანდს ფეხი დააბიჯა!).

ამდენად პრინციპში კ. ულენბეკის ამოსავალი დებულება შეუძლებელს არაფერს შეიცავს. მთავარია, რამდენად ამართლებს ამ დებულებას ენობრივი ფაქტი.

გარდამავალი ზმნის ობიექტი (უახლოესი ობიექტი) და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი ერთი და იმავე ფორმატით რომ აღინიშნება ზმნის უღვილეებაში, ესაა ულენბეკის მთავარი საბუთი, გარდამავალი ზმნის პასიურობა ამ ფაქტს ემყარება. ეს ფაქტი, რა თქმა უნდა, დიდი მნიშვნელობისაა (ამ ფაქტს სხვა ავტორებიც სათანადო ანგარიშს უწევდნენ, მაგ., შუხარდტი).

მაგრამ ამ ფაქტიდან ვერ დავასკვნით, თითქოს გარდამავალი ზმნა პასიური იყოს: ეს ფაქტი მხოლოდ იმას მოწმობს, რომ ასეთი გარდამავალი ზმნა არ არის აქტიური. არააქტიურს პასიურს ვერ გავუთანაბრებთ.

გარდამავალისა და გარდაუვალის დაპირისპირება შეიძლება გვეკონდეს, მაგრამ აქტიურისა და პასიურის გარჩევა, მათი შეპირისპირება ენის-

¹ Л. Лев и Брюль, Первобытное мышление, М., 1930.

² Фр. Боас, Ум первобытного человека, М.-Л., 1926.

თვის უცხო იყოს: თუ აქტიური ზმნა ენას არ მოეპოვება, პასიურობის საკითხიც არ დაისმის.

ასეთი ვითარება გვაქვს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში: ვნებითი და მოქმედებითი გვარი ზმნას აქ გარჩეული არა აქვს (სისტემებრ), გარდამავალისა და გარდაუვალ ზმნის გარჩევა კი — არსებითია.

§58. ერგატიული კონსტრუქციის აქტიური ბუნება **ს. ბიხოვსკაიას განმარტებით**

სოფიო ბიხოვსკაიას შეხედულება ჩამოყალიბებულია წერილში „პასიური“ კონსტრუქცია იაფეტურ ენებში“ (კრებული „ენა და აზროვნება“, II, 1934, გვ. 55-77), ს. ბიხოვსკაია „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ მიმდევარია. ამ მოძღვრების შემქმნელი ნ. მარი გარდამავალ ზმნას ქართულში (ე. ი. იაფეტურ ენაში) პასიური ბუნებისად თვლიდა (§§ 54-55). სწორედ იაფეტურ ენებში ს. ბიხოვსკაია უ ა რ ყ ო ფ ს გარდამავალი ზმნის პასიურობას („პასიური“ წინწყლებშია!).

ს. ბიხოვსკაია მიმართავს ბასკურის, ქართულის, აფხაზურის, ყაბარდოულის ჩვენებას. ყურადღება გამახვილებულია ს ა ხ ე ლ ი ს ფ ო რ მ ე ბ ზ ე: რას წარმოადგენს ერგატივი (ლოგიკური სუბიექტის ბრუნვა) და სახელობითი (ლოგიკური ობიექტის ბრუნვა)?

ერგატივი, რომელსაც აქვს საკუთარი ფლექსია (ე. ი. ბრუნვის ნიშანი), ს. ბიხოვსკაიას თქმით, გამოხატავს სწორედ აქტიურობას, — განსხვავებით სახელობითისგან, რომელსაც არა აქვს საგანგებო დაბოლოება და მით გვიჩვენებს, რომ ესაა ცნების უბრალო დასახელება (და ამიტომაც, რომ გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტი სახელობითში დაისმის). ობიექტი სახელობითს ბრუნვაში უდრის ინდო-ევროპულ ენათა აკუზატივს (საშუალო სქესის ო-ფუძიანი სახელები ინდო-ევროპულ ენებში აკუზატივსა და სახელობითს არ განარჩევენ).

ერგატივი (იაფეტური, ე. ი. იბერიულ-კავკასიური ენებისა) ეტოლება ინდო-ევროპულ ენათა სახელობითს: ორივეს ბრუნვას ფლექსია მოეპოვება (წინააღმდეგ უ ფ ლ ე ქ ს ი ო აკუზატივისა და ინდო-ევროპულ ენებში და სახელობითისა იაფეტურ ენებში).

ამრიგად, თუ ვერწმუნებით ს. ბიხოვსკაიას, იაფეტური ენების ერგატიული კონსტრუქცია იმგვარივე სტრუქტურის მქონეა, როგორც სახელობით-აკუზატივითი კონსტრუქცია ინდო-ევროპული ენებისა: ერთიც აქტიურია და მეორეც, გარდამავალი ზმნა აქტიური უნდა ყოფილიყო, (გარდამავლობის შინაარსი ამას გულისხმობდა!) და აქტიურიც აღმოჩნდა,

ავტორს თავისებურება უნდა აეხსნა, მან კი თავისებურების საკითხი მოხსნა...

ინო-ევროპულ ენებში აქტიურ კონსტრუქციას, მოქმედებითი გვარის ზმნა რომ ქმნის, უპირისპირდება პასიური კონსტრუქცია ვნებითი გვარის ზმნებისა. იაფეტურ ენათაგან მხოლოდ ქართველურ ენათა ზმნას აქვს ვნებითი გვარი; სხვებისათვის ვნებითი გვარი უცხოა.

შეიძლება თუ არა ასეთ პირობებში გავაიგივოთ გარდამავალი ზმნის აქტიურობა ინდო-ევროპულსა და იაფეტურ ენებში? „როცა პასიური კონსტრუქცია არ უპირისპირდება აქტიურს, ძნელია ვილაპარაკოთ აქტიურობის შესახებო“, შენიშნავს ს. ბიხოვსკაია სამართლიანად.

ეს ახალი საზომია: გარჩეულია თუ არა გვარები ზმნაში? ამ საზომის გამოყენებამ კი გამოიწვია ახალი დასკვნა: „ერგატიული კონსტრუქცია შეიძლება გავიგოთ მხოლოდ როგორც აქტიური-პასიური კონსტრუქცია, რომელიც შემდეგ გაითიშა, როგორც აქტიური და პასიური“... აქტიურობას ს. ბიხოვსკაია ასაბუთებდა ბრუნვათა (ერგატივის, სახელობითის) თავისებური გაგების საფუძველზე.

საკითხავია, რა ახასიათებს ამ მხრივ ზმნის პასიურობას? ეს კითხვა უპასუხოდ რჩება.

ავტორი ცდილობს „აქტიურობა-პასიურობას“ დაუძებნოს ახსნა ტოტემიზმში: ტოტემისტურ საზოგადოებაში პიროვნება არ გამოიყოფოდა კოლექტივისგან. როგორც სოციალური მნიშვნელობის მქონე და დამოუკიდებელი ერთეული, ტოტემი კიდევ შერწყმული იყო კოლექტივთან... ამიტომ პიროვნება ვერ მიიჩნედა თავის თავს დამოუკიდებლ მოქმედად, — მასში და მის მეშვეობით მოქმედებდა კოლექტივი და ტოტემი, მაგრამ პიროვნება, როგორც განუყოფელი ნაწილი კოლექტივისა და ტოტემისა, მოქმედების სუბიექტს წარმოადგენდაო. ამრიგად, მოქმედებაში შერწყმულია ერთ დიფუზურ მთლიანობად წარმოდგენა აქტიურობისა და პასიურობისაო.

მოსალოდნელი იყო, რომ ავტორი არა მხოლოდ ზმნის გვარებს, არამედ სახელის ბრუნვათა საკითხსაც შეეხებოდა ტოტემისტური საზოგადოების თვალსაზრისით, მაგრამ ეს არა გვაქვს: გარდამავალი ზმნის აქტიურობა სახელის მორფოლოგიით დასაბუთდა, აქტიურობა-პასიურობის დებულება სახელის მორფოლოგიის ჩვენებას ანგარიშა არ უწევს. რაიმე მთლიან კონცეფციასზე ლაპარაკი ასეთ ვითარებაში შეუძლებელია.

რაც შეეხება ბრუნვათა დახასიათებას, — ფლექსიის მქონე ბრუნვა აქტიურის, მოქმედის მაჩვენებელია, ფლექსიის არმქონე კი პასიურს აღნიშნავსო, შესაბამისად ერგატივი მოქმედია, სახელობითი პასიურ ბრუნვად, აკუზატივად უნდა მივიჩნიოთ, აქ ფაქტობრივ ვითარებას სიზუსტე აკლია,

საზომიც შემთხვევითია: ნახურსა და დაღესტნურ ენებში სახელობითი ამჟამად უნიშნოა, ქართულში — ნიშნისანი. ეს ნიშანი, ს. ბიხოვსკაიას აზრით, ფლექსიად ვერ მიიჩნევა: იგი ნაცვალსახელოვან ნაწილსავე წარმოადგენსო და ნ. მარს იმოწმებს.

ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი ბრუნვის ნიშანს არ გამოირიცხავს, — პირიქით: ქართული ერგატივის (-მ, -მა), ხუნდ. ერგატივის (-ას, -ალა) ფლექსიათა ნაცვალსახელოვანი წარმოშობა საყოველთაოდ ცნობილია. ორში ერთი: ან ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი ბრუნვის ფლექსია ვერ იქნება (და, მაშასადამე, ერგატივი — ქართული, ხუნდური — საერთოდ ბრუნვა არ ყოფილა, მით უფრო „აქტიური ბრუნვა“) ანდა თუ ერგატივს ფლექსიის მქონე ბრუნვად მივიჩნევთ, ქართული სახელობითიც — ს. ბიხოვსკაიას თვალსაზრისის შესაბამისად — ფლექსიის მქონე ბრუნვა იქნება და მაშასადამე, აკუზატივს ვერ გაუტოლდება (აკუზატივს, ს. ბიხოვსკაიას თქმით, უფლექსიოება ახასიათებს).

ერგატივი, რა თქმა უნდა ბრუნვაა: სახელობითს ფლექსია აქვს, აკუზატივის ადგილას იხმარება იბერიულ-კავკასიურ ენებში, მაგრამ აკუზატივს არ წარმოადგენს... ზემოხსენებული ალტერნატივა კი გააჩინა მცდარმა დებულებამ, თითქოს ფლექსიანი ბრუნვა აქტიური იყოს, ფლექსიის მქონეობა ბრუნვის აქტიურობას მოასწავებდეს (მაშინაც კი, როცა ბრუნვა ირიბია).

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღინიშნოს, რომ ერგატიული ბრუნვა (ქართულში) აქტიურად მიაჩნდა ალფ. ტრომბეტის: ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი დაერთვის, ემფატიკური ბრუნვაა (ქართული ერგატივი), და ამ ემფატიკურობით ხაზი ესმის სუბიექტის როლს (ე. ი. აქტიურობასაო).

ს. ბიხოვსკაიამ განაზოგადა ალფ. ტრომბეტის დებულება (ფლექსიის მქონე ყველა ბრუნვა აქტიურიაო!) და განაზოგადა უმართებულოდ (ს. ბიხოვსკაია ემყარება ალფ. ტრომბეტის პრინციპს და... აკრიტიკებს ალფ. ტრომბეტის...).

§59. ნ. იაკოვლევს გარდამავალი ზმნის აქტიურობის შესახებ

ნ. იაკოვლევს შეხედულება გადმოცემულია წიგნში „ჩაჩნური სალიტერატურო ენის სინტაქსი“, მოსკოვი-ლენინგრადი, 1940 (სათაურში აღნიშნულია, რომ შრომა შესრულებულია ა. ხუმფაროვის, მ. საიდოვისა და ა. ბეკოვის მონაწილეობით, შემდგენელი კი ნ. იაკოვლევია).

ჩაჩნური ენის გარდამავალ ზმნას პასიურად მიიჩნევდა პ. უსლარი. მისთვის მთავარი იყო სინტაქსური მხარე: გარდამავალი ზმნა ეთანხმება

ობიექტს (უახლოეს ობიექტს), რომელიც სახელობითს ბრუნვაში ზის და არ ეთანხმება რეალურ სუბიექტს, რომელიც ერგატივშია დასმული. ამ სახელობითს (ე. ი. უახლოეს ობიექტს) მიიჩნევდა პ. უსლარი ქვემდებარედ (ერგატივი კი, რომელსაც ზმნა არ ეთანხმება, ირიბი ობიექტი გამოდიოდა).

ნ. იაკოვლევი იმეორებს პ. უსლარის აზრს უახლოესი ობიექტის (პირდაპირი დამატების) შესახებ: „პირდაპირი დამატება ჩაჩნური წინადადების მთავარი წევრი იმიტომ არის, — წერს იაკოვლევი, — რომ ზმნა-შემასმენელი, როდესაც კი შესაძლებელია შეთანხმება კლასების მიხედვით მასში გამოიხატოს, ყოველთვის ეთანხმება გარდამავალ წინადადებაში პირდაპირ დამატებასაო“ („სინტაქსი“, გვ. 51).

გარდამავალ ზმნასთან „პირდაპირი დამატება“, სახელობით ბრუნვაში რომ ზის, ჩაჩნურში წარმოადგენს წინადადების მთავარ წევრს. რაღაა ერგატიული ბრუნვა, რეალურ სუბიექტს რომ აღნიშნავს? ნ. იაკოვლევის თქმით ის სუბიექტია (ე. ი. ქვემდებარე, წინადადების მთავარი წევრი): „აქტიური ბრუნვა“ (ე. ი. ერგატივი — **ა. ჩ.**), — წერს ნ. იაკოვლევი — ჩაჩნურ ენაში არის ქვემდებარის ბრუნვა არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს ბრუნვა თვით თავის ფორმით წარმოადგენს მხოლოდ და მხოლოდ პროდუქტიული ქვემდებარის ბრუნვას („პროდუქტიული“ ნ. იაკოვლევის სიტყვახმარებაში უდრის მოქმედს, — „არაპროდუქტიული“ — უმოქმედოს — **ა. ჩ.**). ჩაჩნურ ენაში ამ კანონს (!) არ მოეპოვება არავითარი გამონაკლისი. მაშასადამე, აქტიური ბრუნვა სახელობითის გვერდით წარმოადგენს ქვემდებარის მეორე ბრუნვას არა მხოლოდ მნიშვნელობით, არამედ ფორმითაც (ხაზი ჩვენია — **ა. ჩ.**). შემასმენელი რომ არ ეთანხმება აქტიურ ბრუნვას კლასში, ამის მაგივრობას ეწევა სწორედ ეს გარემოება — თვით ამ აქტიური ბრუნვის სპეციფიკური სუბიექტური მნიშვნელობა. ქვემდებარე აქ გამოხატულია არა შემასმენლის მასთან შეთანხმებით, არამედ — ბრუნვის დაბოლოებითაო“ („სინტაქსი“, გვ. 5, — ხაზი ჩვენია — **ა. ჩ.**).

სამწუხაროდ, ნ. იაკოვლევი არაფერს გვეუბნება იმის თაობაზე თუ როგორ ხდება ეს, რომ „ქვემდებარეს გამოხატავს ბრუნვის დაბოლოება“ ანდა როგორ არის, რომ ერგატივს ზმნა არ ეთანხმება და ამის საწინააღმდეგო ყოფილა „აქტიური ბრუნვის სუბიექტური მნიშვნელობა“: აქტიური ბრუნვა (ერგატივი) რომ მოქმედს (რეალურ სუბიექტს) აღნიშნავს, ამას წინადადების აზრი გვეუბნება.

საკითხავიც სწორედ ისაა, რატომ არ ეთანხმება ამ აქტიურ ბრუნვას, მოქმედს (რეალურ სუბიექტს) რომ აღნიშნავს, გარდამავალი ზმნა — შემასმენელი, რატომ არ აღმოაჩნდა ამ მოქმედს (რეალურ სუბიექტს) ქვემ-

დებარის სინტაქსური ფუნქცია. ამ კითხვაზე პასუხი ნ. იაკოვლევს არ მოუცია.

ამრიგად, ნ. იაკოვლევმა უახლოესი ობიექტის თავისებურება (უახლოეს ობიექტს ეთანხმება გარდამავალი ზმნა) ახსნა სინტაქსური საზომით (უკეთ, გაიზიარა ასეთი ახსნა პ. უსლარისა), რეალური სუბიექტის თავისებურება (სუბიექტს გარდამავალი ზმნა არ ეთანხმება) აუხსნელი დატოვა; თვით სუბიექტის აქტიურობის ჩვენებას ცდილობს სულ სხვა საზომით, ვინემ ის, რომელიც უახლოესი ობიექტის დახასიათებისას იყო გამოყენებული.

ნ. იაკოვლევი წერს: მოქმედებითი და ვნებითი გვარი (იმ სახისა, რაც ინდო-ევროპულ ენებში გვაქვს), ჩაჩურს არ მოეპოვებაო. ეს ცნობილი ფაქტია და დავას არ იწვევს, მაგრამ ამას არ ეთანხმება ნ. იაკოვლევის დებულება „გარდამავალი წინადადების აქტიური წყობის“ შესახებ: რა აქტიურ წყობაზე შეიძლება ლაპარაკი იქ, სადაც მოქმედებითი და ვნებითი გვარები ზმნაში გარჩეული არაა (ამგვარ ენებში გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნებილა გვექნება, — უგვარო).

ზმნის ვნებითი გვარის წარმოქმნას ნ. იაკოვლევი უკავშირებს კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობას: „როცა ადამიანები თანაბრად აქტიურნი, ექსპლუატაციისგან თანაბრად თავისუფალნი იყვნენ, ცხადია, ენასა და აზროვნებაში პასიური კონსტრუქცია არ შეიძლებოდა გვექონოდაო (გვ. 93)... კლასობრივ საზოგადოებაში მონობისა და შრომის იარაღზე კერძო საკუთრების გაჩენის შემდეგ... ჩნდება ნამდვილი პასიური კონსტრუქცია... აზროვნებისა და მეტყველების ეს ფორმა გააჩინა იმ საზოგადოების წყობილებამ, რომელიც დამყარებულია ექსპლუატაციაზე და... იძულებით არსებობს გაბატონებული კლასების სასარგებლოდ — წინააღმდეგ პროლეტარიატისა და მშრომელი გლეხობის ჭეშმარიტად აქტიური აზროვნებისა“... („სინტაქსი“, გვ. 48).

ვნებითი გვარი რომ მეორეული წარმონაქმნია, ეჭვს არ იწვევს (ბევრ ენას იგი ახლაც არ ეწარმოება). მაგრამ კლასოვანი საზოგადოების მოვლენებთან (მონობასთან, ექსპლუატაციასთან) ვნებითი გვარის წარმოშობის დაკავშირება სინამდვილეს არ შეეფერება (მაგალითად, მთის იბერიულ-კავკასიური ენების ზმნას ვნებითი გვარი არ გასჩენია კლასობრივი საზოგადოების პირობებში).

გარდამავალი ზმნის პასიურობის თეორიას ნ. იაკოვლევი კლასობრივ ახსნას უძებნის: აქაო-და, ამ თეორიის ავტორები აქტიური აზროვნების მატარებლებად ევროპელებს თვლიან, კავკასიის ხალხებს, ამერიკის ინდიელებს, პასიურ აზროვნებას მიაწერენო... პასიურობის თეორია XIX ს. დამლევს იმას ნიშნავდა, რომ კავკასიელთა ენის წყობის თავისებურება მკვლევრებს ვერ გაეგოთო, მეოცე საუკუნეში კი პასიურობის თეო-

რია „ამკარა კოლონიზატორულ თეორიად იქცაო“(!) და... ულენბეკს ასახელებს. „ეს თეორია, რომელიც კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა ყაჩაღური პილიტიკის დაფარვას ემსახურებოდა, — წერს ნ. იაკოვლევი, — აიტაცეს მავნებლებმა, ხალხის უბოროტესმა მტრებმა, რომლებიც ახლა მხილებულნი არიანო“ („სინტაქსი“, გვ. 47. ნ. იაკოვლევს დაავიწყდა, რომ პასიურობის ერთ-ერთი თეორია ნ. მარს ეკუთვნის).

პასიურობის თეორიის დამცველები ნ. იაკოვლევა ჯერ კოლონიზატორებად გამოაცხადა, მერე კი მავნებლებად და ხალხის მტრებად მონათლა. სამწუხაროდ, სამეცნიერო საკითხების ამ წესით განხილვა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში დანერგეს ნ. მარმა და ზოგმა მისმა მიმდევარმა (ნ. მარის გარდაცვალების შემდეგ — 1934 წ. — ენათმეცნიერებაში ეს სტილი დამკვიდრდა)...

ამრიგად: რასაც ნ. იაკოვლევი ამბობს გარდამავალი ზმნის აქტიურობის შესახებ, შინაგან წინააღმდეგობას შეიცავს და ენათმეცნიერული თვალსაზრისით საფუძველს მოკლებულია.

კლასობრივი საზოგადოებითა და მასში არსებული ექსპლოატაციით ახსნა ვნებითი გვარის წარმოქმნისა ვულგარული სოციოლოგიზმის ნიმუშს წარმოადგენს.

მეცნიერებასთან საერთო არაფერი აქვს იმ საშუალებებს, რომელთაც მიმართავს ნ. იაკოვლევი, რომ უარყოს პასიურობის თეორია და შეაჩვენოს პასიურობის თეორიის შემქმნელები თუ დამცველები.

§60. ალფ. ტრომბეტი გარდამავალი ზმნის პასიურობის წინააღმდეგ

ცნობილი იტალიელი პოლიგლოტი ალფრედო ტრომბეტი არ იზიარებს დებულებას გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ; თუ ზმნაში არ არის გარჩეული მოქმედებითი და ვნებითი გვარი, — სამართლიანად შენიშნავს იგი, — გარდამავალი ზმნის პასიურობის თეორია გაუმართლებელიაო (და თუ მაინც პასიურობაზე ლაპარაკობენ, საჭიროა გაირკვეს, თუ რას გულისხმობს ასეთ შემთხვევაში „პასიური“).

ალფ. ტრომბეტი მიუთითებს სირთულეებზე, რასაც იწვევს ჰ. შუხარდტის კრიტიკიუმის გამოყენება: თუ სუბიექტი პრეფიქსით აღინიშნება ზმნა აქტიურია, ხოლო თუ სუფიქსით, პასიურია. ამისდა კვალად ლათინ. *voca-t* „(მო)უწოდებს ის“ პასიურად უნდა მივიჩნიოთო, ლათინური კი აწარმოებს ამავე ზმნისაგან ვნებითი გვარის ფორმას *voca-tur* „იწოდება“, „ეწოდება“... მაშასადამე, *voca-t* ვერ იქნება ვნებითო.

აღფ. ტრომბეტი უარყოფს კ. ულენბეკის პასიურობის თეორიას და მის მითოლოგიურ ინტერპრეტაციას: ვთქვათ, წინადადებაში — „მონადირემ შეჭამა ჩიტი“ ნუთუ შეიძლება ვინმემ ივარაუდოს, რომ „საიდუმლო ძალამ შეჭამა ჩიტი მონადირის მეშვეობითაო“. ასეთ განმარტებას უაზრობამდე შეგვიძლია მიგვიყვანოსო.

ასეა მართლაც ახლანდელი ადამიანის აზროვნების მიხედვით, მაგრამ პრიმიტიული ადამიანის წარმოდგენა ყოველთვის არ ეფარდება ლოგიკური აზროვნების ნორმებს (იხ. § 57, კ. ულენბეკის შესახებ).

აღფ. ტრომბეტი პოსესიურობის თეორიას (სუბიექტი — ნათესაობითში, ესკომისთა ენაში) უარყოფს სემასიოლოგიურ მომენტებზე დაყრდნობით, მთავარი კი ისაა, რომ საკითხის გადაწყვეტას პოსესიური თეორია სუბიექტის თავისებურების ახსნით ცდილობს, ნამდვილად კი ობიექტის თავისებურებაშია სიმძიმის ცენტრი.

გარდამავალი ზმნის ობიექტი და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი ერთნაირი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკით რომ აღინიშნება, აღფ. ტრომბეტის აზრით, არ ნიშნავს ამ ნაწილაკების იდენტურობას (და არც გარდამავალი ზმნის პასიურობას მოწმობსო).

გარდამავალი ზმნის პასიურობას ეს თავისებურება, მართალია, არ მოწმობს (მოქმედებითი თუ ვნებითი გვარები ზმნის უღვლილებაში გარჩეული არაა!), მაგრამ უახლოესი ობიექტის იმავე ბრუნვაში დასმა, რაშიც გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი ზის, და შესაბამისი ფორმანტებიც რომ იდენტურია, ეს არსებით თავისებურებად მიაჩნდა არა ერთ ავტორს სამართლიანად. ამ თავისებურებას თუ ანგარიში არ გაეწევა, გარდამავალი ზმნის თავისებურება მოხსნილი იქნება და არა — ახსნილი.

აღფ. ტრომბეტი ერგატივს ახასიათებს როგორც ემფატიკურ სახელობითს. ქართული ერგატივი (მოთხრობითი), ხუნძური ერგატივი (I და II გრამატ. კლასის სახელებისა) ნაცვალსახელოვანი წარმოებისაა (ფუძე პლუს ნაცვალსახელი ერგატივში) და ტრომბეტისეულ გაგებას მხარს უჭერს არსებითად, მაგრამ ყველა ენის ერგატივი ასეთი შედგენილობისა როდია: თუ უახლოესი ობიექტი სახელობითში დაესმის ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენას, ერგატივში სხვაობა გვაქვს, წარმოების მხრივაც და წარმოქმნის დროის მიხედვითაც.

§61. ად. ღირი გარდამავალი ზმნის შესახებ

ად. ღირს მოეპოვება გრამატიკული ნარკვევები შვიდი დაღესტნური ენისა (უდიურისა, რუთურულისა, წახურისა, თაბასარანულისა, აღულურისა, არჩიულისა, ანდიურისა), სხვა ჯგუფის ენებიდან უბიხურისა და ქართულისა.

შემაჯამებელ შრომაში „კავკასიურ ენათა შესწავლის შესავალი“ (1928 წ.) ად. ღირი გარკვეულ მისაზრებებს გამოთქვამს გარდამავალი ზმნის ბუნების შესახებ.

ერთიანი გაგება ად. ღირის შეხედულებებს არ ახასიათებს. ზოგ ენაში გარდამავალი ზმნა პასიურად მიაჩნია, ზოგში — აქტიურად, უბიხურის შემთხვევაში თავს იკავებს („საკითხი მეტის-მეტად რთულია“...)... ღიღია პ. უსლარის გაგლება: პასიურად თვლიდა გარდამავალ ზმნას ჩაჩნურსა და ხუნძურში პ. უსლარი, ამავე აზრისაა ად. ღირიც... პასიურობის ნიშნებიც უსლარისეულია: ლოგიკური (ე. ი. რეალური — ა. ჩ.) სუბიექტი არ უნდა იყოს სახელობითში, ლოგიკური (ე. ი. რეალური) ობიექტი სახელობითში უნდა დაისვას და ზმნა მას უნდა ეთანხმდებოდეს (თუმცა ეს სავალდებულო არაა) ე. ი. პასიურ გარდამავალ ზმნას ახასიათებს რეალური სუბიექტი ერგატივში, რეალური ობიექტი სახელობითში, და ზმნა ობიექტს ეთანხმება.

ად. ღირი ეხება ქართული ენის გარდამავალ ზმნას („მოჰკლა“: „მონადირემ მოჰკლა ირემი“) და შენიშნავს: აქ არაფერი მიუთითებს პასიურ კონსტრუქციაზე (თუმცა სუბიექტიც ერგატივში დგას, ობიექტიც სახელობითში და ზმნაც ეთანხმება მას: აქ ან ს ა ზ ო მ ი — პასიურობის ნიშნები — არაა სწორად შერჩეული, ანდა დასკვნაა უმართებულო).

ამრიგად, „კავკასიურ ენათა შესწავლის შესავალში“, ად. ღირის ამ შემაჯამებელ შრომაში, გარდამავალი ზმნის ბუნების შესახებ არაფერია ახალი და საგულისხმო.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ არჩიბული ენის გრამატიკულ ნარკვევში, რომელიც 20 წლით ადრე გამოვიდა, ად. ღირი შენიშნავს: „ორი-სამი სიტყვა არჩიბული ზმნისა და, საერთოდ, ჩაჩნურ-დაღესტნურ ენათა ზმნის შესახებ. ამბობენ, რომ იგი ვნებითი ხასიათისაა (passiver Sinn). უმჯობესი იქნება, პირდაპირ ვთქვათ, რომ იგი ნეიტრალური ხასიათისაა“ (წინასიტყვა, გვ IV). ად. ღირს, სამწუხაროდ, არ განუმარტავს, რას გულისხმობს აქ „ნეიტრალური“ და არც შემაჯამებელ მონოგრაფიაში („შესავალი...“) უხსენებია ეს საყურადღებო დებულება.

ყაბარდოულისა და უბიხურის ერგატივის შესახებ მსჯელობისას ად. ღირი „შესავალში“ წერს: „...საკითხი მეტის მეტად რთულია და მე... არ შემიძლია მისი გადაჭრა. იმის ნაცვლად, რომ ვილაპარაკო პასიური კონსტრუქციის შესახებ, მე ყველგან ვიხმარ გამოთქმას: ერგატიული კონსტრუქცია (ლოგიკური სუბიექტი ერგატივში დგას), დატიური ანუ აფექტიური კონსტრუქცია (ლოგიკური სუბიექტი მიცემითშია, ანდა აფექტურ ბრუნვაშია), ნომინატიური კონსტრუქცია (ლოგიკური სუბიექტი სახელობითში მოუდის...)“.

კონსტრუქციის სახელებია, რათქმაუნდა, ვერ გასწევს კონსტრუქციის რაობის ახსნის მაგივრობას, მაგრამ ის კი ფაქტია, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში ფართო გავრცელება პოვა დირისეულმა ტერმინებმა: „ერგატიული კონსტრუქცია“, „დატიური კონსტრუქცია“, „ნომინატიური კონსტრუქცია“.

§62. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის ორი ასპექტი

ერთი მათგანია — აღწერითი (დესკრიფციული), მეორეა — ახსნითი, რაც გულისხმობს ერგატიული კონსტრუქციის წარმოქმნა-განვითარების გარკვევას, მისი ისტორიის ახსნას.

აღწერითი თვალსაზრისით თავისებურია ერგატიული კონსტრუქციის, როგორც სინტაგმის, შედგენილობა და კომპონენტთა სინტაქსური ურთიერთობა: კლასოვანი უღვლილების გარდამავალი ზმნა, მართალია, ორწევრიან სინტაგმას ქმნის, მაგრამ სინტაქსურად მხოლოდ უახლოეს ობიექტს უკავშირდება, სუბიექტს არ ეთანხმება (არც კლასში, არც რიცხვში) და ამით პრინციპულად სინტაქსურ კავშირს გამოგვივლენს.

კლასოვან-პიროვანი და პიროვანი უღვლილების გარდამავალი ზმნა ორწევრიან სინტაგმებად ვერ დაიშლება: ორწევრიანი სინტაგმის ნაცვლად სამ და ოთხწევრიან სინტაგმებს ქმნის (ადილურ ენებსა და უბიხურში უფრო რთული შედგენილობის სინტაგმებიც არა იშვიათია).

ასეთი შედგენილობის სინტაგმები თავისებურ სინტაქსურ ურთიერთობას გულისხმობს, მარტივ შეთანხმება-მართვის პროცესებით სინტაქსური კავშირები არ ამოიწურება.

ამდენად ერგატიული კონსტრუქციის აღწერითი სინტაქსი თავისებურია და ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით საინტერესო სიახლეს შეიცავს¹ და მაინც, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის რაობა ისტორიული ენათმეცნიერების კომპეტენციას განეკუთვნება: კონსტრუქციის თავისებურების ახსნა კონსტრუქციის ისტორიის გარკვევას გულისხმობს და ამის გარეშე შეუძლებელია.

§63. გარდამავალი ზმნა და გვარის კატეგორია

რუსულსა და სხვა ევროპულ ენებში (გერმანულში, ფრანგულში, ინგლისურში..., ძველ ბერძნულში, ლათინურში) გარდამავალი ზმნა მოქმედე-

¹ დაწვრილებით: „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში. I. ქვემდებარე დამატების საკითხი ძველ ქართულში“, II გამოცემა, 1968 წ.

ბითი გვარისაა, მოქმედებითს ვნებითი ეფარდება: **строит — строится, уничтожает — уничтожается, сжигает — сжигается...** გარდამავლობა ვარაუდობს მოქმედებით გვარს და სპეციალური განხილვის საგანს არც წარმოადგენს ამ პირობებში.

სხვა ვითარება გვაქვს იბერიულ-კავკასიურ ენებში: ქართველურ ენათა გარდა აქ გვარები გარჩეული არაა, — მოქმედებითი და ვნებითი, როგორც საპირისპირო ფორმები, არ იცის არც ნახურმა, არც დაღესტურმა და არც აფხაზურ-ადიღურმა ენებმა.

თუ გარდამავალი ზმნა გვარებს არ განასხვავებს, ცხადია, მის შესახებ ვერ ვიტყვით „პასიურიაო“ ანდა „აქტიურიაო“ (ისევე, როგორც უქმი იქნებოდა დავა იმაზე, ქირურგია ესა თუ ის პირი თუ თერაპევტი, როცა ის საერთოდ ექიმი არაა). ამგვარად, უგვარო გარდამავალი ზმნის პასიურობა-აქტიურობის ძიებისას თვით საკითხის დასმა გაუმართლებელია. არ შეიძლება გვართა მიხედვით დავახასიათოთ ზმენბი, რომელთაც გვარის კატეგორია არ მოეპოვება (ისევე, როგორც მამრობითი და მდედრობითი სქესის სახელები ვეძებოთ ენაში, რომელსაც სქესის გრამატიკული კატეგორია არა აქვს).

უგვარო გარდამავალი ზმნა არც პასიურია, არც აქტიური: გვართა მიმართ ასეთი ზმნა ინდეფერენტული ან ნეიტრალური იქნება. გაკვრით ასეთი აზრი არჩიბულ ზმნასთან დაკავშირებით გამოთქმული აქვს ად. დირს (იხ. ზემოთ § 61) რაიმე დასაბუთების გარეშე, შემდეგ ად. დირი, რამდენადაც ვიცით, ამ აზრს არ დაუბრუნებია. არა ჩანს ეს დებულება არც ად. დირის შემაჯამებელ შრომაში¹.

3. უხარდტიც თვლის ზმნის ფუძეს ინდიფერენტულად (ნეიტრალურად), ოღონდ მას მხედველობაში აქვს ზმნის მარტივი ფუძე: „შიველი ზმნა (geh, gib-) ინდეფერენტულია, ე. ი. არც აქტიურია, არც პასიური“ („Primitiae linguae vasconum“, 1924, გვ. VIII). დებულება ეხება არა მარტო უგვარო გარდამავალ ზმნას, არამედ ყოველგვარ ზმნას, კერძოდ, ისეთებსაც, რომელთაც მოქმედებითი და ვნებითი აქვს სისტემურად გარჩეული.

გარდამავალი ზმნის ნეიტრალურობას აღნიშნავს ს. კაცნელსონი², მაგრამ ეს არ უშლის ავტორს ილაპარაკოს „პასიურობის ელემენტებზე“ ერგატიულ კონსტრუქციაში (არა იშვიათად ბუნდოვანი აზრი სიტყვათა ბურუსში პოულობს თავშესაფარს).

¹ A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, 1928.

² С. К а ц н е л ь с о н, К генезису номинативного предложения, Ленинград, 1935, стр. 108.

გარდამავალი ზმნა გვარებს არ განარჩევდა, ვნებითს არ აწარმოებდა (მოქმედებითის საპირისპიროდ), ასეთი იყო გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციაში, უგვარო გარდამავალი ზმნა, ნეიტრალური ანდა ინდიფერენტული — არა მნიშვნელობის მიხედვით, არამედ უღვლილების მორფოლოგიურ თავისებურებათა მიხედვით: გ ა რ დ ა მ ა ვ ლ ო ბ ა - გ ა რ დ ა - უ ვ ლ ო ბ ა გ ა ი რ ჩ ე ო დ ა , გ ვ ა რ ე ბ ი — ა რ ა , გ ვ ა რ ე ბ ი ა ხ ლ ა ი წ ყ ე ბ ს ჩ ა მ ო ყ ა ლ ი ბ ე ბ ა ს მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში.

§63. გარდამავალი ზმნის ერგატიული კონსტრუქცია გვართა დაპირისპირების პირობებში

ასეთი გარდამავალი ზმნა აქვს ქართულს (ახალსა და ძველს) და სხვა ქართველურ ენებს (სვანურს, ზანურს): „დაჭრა“, — „დაიჭრა“, „შეკერა“ — „შეიკერა“, „დათესა“ — „დაითესა“, „დააპო“ — „დაიპო“... „აავსო“ — „აივსო“...

●-პრეფიქსიანი წარმოება („შეიკერა“, „დაითესა“, „აივსო“...) მხოლოდ ვნებითი როდია, იგი შეიძლება გავიგოთ როგორც ვ ნ ე ბ ი თ ი და როგორც ს ა ს უ ბ ი ე ქ ტ ო ქცევა — თავისთვის, ანდა თავისი „შეკერა“, „აავსო“, „დათესა“: ●-პრეფიქსიანი ვნებითი და გარდამავალი ზმნის სასუბიექტო ქცევა ერთ წარმოებაში შეთავსდა, ზმნაში შეიძლება არ იყოს დიფერენცირებული: „კოკა აივსო“ — გარდაუვ. ვნებითი; „მან კოკა აივსო“ — გარდამავალი სასუბიექტო ქცევისა... ასევე „კაბა ლამაზად შეიკერა“ — „ქალმა ახალი კაბა შეიკერა“... და ა. შ.

ასეთი დამთხვევა მეორე სერიის (ნამყო ძირითადის) ნაკვთებში დასტურდება, პირველ (აწმყოს) სერიაში საზიარო ფორმები არ გვხვდება სასუბიექტო ქცევა და ვნებითი ნიადაგ გ ა რ ჩ ე უ - ლ ი ა ; შდრ. ვ ნ ე ბ. ივსება, ითესება, იკერება... გარდამ. სასუბ. ქცევა: ივსებს, ითესავს, იკერავს... დიფერენცირებული ვარიანტი ახალია, საზიარო ფორმები — ძველია: მეორე სერია ძველი წარმოებისაა, პირველი სერიის ნაკვთები უფრო ახალია; ძველი წარმოების მეორე სერიაში გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის, ახალი წარმოების სერიაში, — პირველ სერიაში, — ნომინატიურ (სახელობითიან) კონსტრუქციას ქმნის: შდრ. მან კოკა აავსო (აივსო...) — ის კოკას ავსებს, მან კაბა შეკერა (შეიკერა...) — ის კაბას კერავს (იკერავს)... ვნებითის ჩამოყალიბება იწყება მეორე სერიაში, აქ ვნებითი ჯერ კიდევ არაა სისტემურად შეპირისპირებული მოქმედებითს. ვნებითობის მეორეულობა მეორე სერიაში ჯერ კიდევ საგრძნობია.

გარდამავალი ზმნა ქართულშიც უგვარო ყოფილა: ვნებითი არ ეწარმოებოდა, მოქმედებითი და ვნებითი არ გაირჩეოდა (ისეთივე ვითარება იყო, როგორც ახლა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში დასტურდება).

ორ გარდამავალ ზმნაში აქამდე შემოგვრჩა ეს ძველი ვითარება; ეს ზმნებია: იცის და უწყის — მან იცის იგი, მან იწყის იგი. სუბიექტი მოთხრობითში (ერგატივში) — მან, უახლოესი ობიექტი — სახელობითში — იგი, ვნებითი კი ამ გარდამავალ ზმნებს არ ეწარმოება: იცის, უწყის გვარების არმქონე გარდამავალი ზმნებია.¹

ამგვარად, გვარების არმქონე გარდამავალმა ზმნამ შექმნა ერგატიული კონსტრუქცია, მოქმედებითისა და ვნებითი გვარების სისტემის გარჩევას ქართულში ეფარდება ნომინატიური კონსტრუქცია.

მაგრამ გვარები — ვნებითი, მოქმედებითი — ახლა ეწარმოება გარდამავალ ზმნას მეორე სერიაში, სადაც კონსტრუქცია ერგატიულია.

რატომ შემოგვრჩა გვარების გარჩევის შემდეგ მეორე სერიაში ერგატიული კონსტრუქცია? შემოგვრჩა ისევე, როგორც ენებში შემოგვრჩა გრამატიკული სქესების გარჩევა მას შემდეგაც, რაც საფუძველი სქესების გარჩევისა მოიშალა (ამაზე მიუთითებენ კიდევ სამართლიანად).

§65. ობიექტი, სუბიექტი და უგვარებო გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციაში

ერგატიული კონსტრუქციის სამივე ეს ელემენტი თავისებურია — შედარებით ინდო-ევროპულ ენათა გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციასთან სუბიექტი ერგატივშია (სახელობითის ნაცვლად), უახლოესი ობიექტი — სახელობითში გვაქვს (აკუზატივის ნაცვლად), გარდამავალ ზმნას გვარები (ვნებითი და მოქმედებითი) არ ეწარმოება (სისტემატურად ანდა საერთოდ).

სუბიექტის ორი ბრუნვა გვაქვს იბერიულ-კავკასიურ ენებში: სახელობითი (გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი) და ერგატივი (გარდამავალი ზმნისთვის). ერგატიული ბრუნვის წარმოება და ადგილი ბრუნების სისტემაში განსხვავებულია სხვადასხვა ენათა ჯგუფში (და თვით ენათა მიხედვით).

¹ უფრო დაწვრილებით „იცის“, „უწყის“ ზმნათა შესახებ, აგრეთვე გარდამავალ ზმნათა კონსტრუქციების — ერგატიულისა და ნომინატიურის — ისტორიული ურთიერთობის შესახებ იხ. ჩვენს მონოგრაფიაში: „ერგატ. კონსტრუქციის პრობლემა იბერ.-კავკას. ენებში: I. ერგატ. და ნომინატ. კონსტრ. ისტორიული ურთიერთობისათვის ძვ. ქართ. სალიტ. ენის მონაცემთა მიხედვით“, თბ., 1948, §§ 4 — 15.

ეს ნიშნავს: ერგატივი იბერიულ-კავკასიურ ენებში სხვადასხვა დროს წარმოქმნილა, განსხვავებას არა მხოლოდ წარმოქმნის სიძველე-სიახლე იწვევდა, არამედ სახელთა კატეგორია: პირთა სახელები, კითხვითი სახელები, პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები... ერგატივის წარმოების მხრივ თავისებურებას ამჟღავნებენ, სხვა სახელთა სტანდარტებს არ მისდევენ.

უახლოესი ობიექტის საკითხში ყველა იბერიულ-კავკასიური ენა ერთგვარობას ამჟღავნებს: უახლოესი ობიექტი გარდამავალ ზმნასთან სახელობითში დაისმის, მარკირებული იქნება იგი თუ არამარკირებული (უნიშნო).

თვით გარდამავლობა, როგორც ზევითაც (§ 48) არის აღნიშნული, თავდაპირველად იმაზე იყო დამოკიდებული, ზმნასთან ამა თუ იმ შემთხვევაში დასვამდნენ უახლოეს ობიექტს, თუ არა: ასეთი ობიექტიანი ზმნა გარდამავალი იყო, ობიექტი თუ არ იყო ნახმარი, — გარდაუვალი: დაიდგა: პოეტმა ხელთუქმნელი ძეგლი დაიდგა — შდრ. პოეტის ძეგლი ლამაზ ადგილას დაიდგა, პირველ შემთხვევაში დაიდგა გარდამავალია, მეორეში — გარდაუვალი, პირველ წინადადებაში დაიდგა გარდამავალია, მეორეში — გარდაუვალი. პირველ წინადადებაში „ძეგლი“ (სახელობითში) უახლოეს ობიექტს წარმოადგენს, მეორე წინადადებაში კი იგივე „ძეგლი“ (სახელობითში) სუბიექტია.

ასეთი გარდამავლობა, კონტექსტზე დამოკიდებული, ლაბილურად იწოდება¹. იგი სხვა იბერიულ-კავკასიური ენებიდანაც არის ცნობილი (იხ. მაგალითად, ხუნძური: დოს სთაქან ბექანა „მან ჭიქა გატეხა“ და „სთაქან ბექანა“ „ჭიქა გატყდა“...²

გარდამავალი ზმნის ლაბილური კონსტრუქცია შეცვალა სტაბილურმა: ააშენა, დახატა, შეკერა, მოიტანა, წაიღო, დატოვა და მრავალი სხვა გარდამავალი იქნება იმისდა მიუხედავად, უახლოესი ობიექტი დასახელებულია მათთან თუ არა: სუბიექტი მათ მოთხრობითში (ერგატივში) ექნებათ (მან დახატა სურათი — მან დახატა, მან დატოვა წიგნი — მან დატოვა...).

მეტი კიდევ: შეიძლება ფრაზის შედგენილობა გამარტივდეს, ობიექტი სახელობითში აღარ იგუოს ზმნამ, და მაინც გარდამავალი დარჩეს, — სუბიექტი მოთხრობითში (ერგატივში) შეინარჩუნოს: მან შეხედა მას, მაინ დაიძინა... აღარავინ ამბობს: მან შეხედა მას თვალს, მან დაიძინა ძი-

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, ერგატ. კონსტრუქციის პრობლ. კავკას. ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები, ენიმკის მოამბე, ტ. XII, 1942, გვ. 221-247.

² აღიღური მაგალითები იხ. შრომაში: Н. Т. Гишев, Глаголы лабильной конструкции в адыг. языке, Майкоп, 1968.

ლი როგორც ეს ძველად იყო, უახლოესი ობიექტი აღარა აქვს, არც შეიძლება დაერთოს ამ ზმნებს და მაინც სუბიექტი ერგატივშია (მან შეხედა, დაიძინა...), სახელობითი არ შეიცვალა, ზმნა გარდამავალი დარჩა; თურმეობითიც ინვერსიულად ეწარმოება: მას შეხედავს, დაუძინია.

ლაბილური კონსტრუქციის ზმნა სუბიექტსაც სახელობითში იგუებდა და ობიექტსაც: პირველ შემთხვევაში გარდაუვალი იყო, მეორე შემთხვევაში — გარდამავალი. გარდაუვალი სუბიექტური გარდამავალი ობიექტური მხოლოდ ერთ სახელს ეთანხმებოდა. ასეთი იყო კლასოვანი უღვლილების ზმნა: სუბიექტური-კლასოვანი გარდაუვალი ზმნა და ობიექტური-კლასოვანი გარდამავალი ზმნა.

კლასოვანი უღვლილება ქმნის ძველისძველ საფეხურს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის უღვლილებაში. სწორედ კლასოვანი უღვლილების ზმნა ეთანხმებოდა მხოლოდ უახლოეს ობიექტს (მის კლასსა და რიცხვს): გარდამავალი უგვარო ზმნა კლასოვანი უღვლილების პირობებში „უსუბიექტო“ იყო, სუბიექტი (არც მისი კლასი, არც მისი რიცხვი) გარდამავალი ზმნის უღვლილებაში არ ჩანდა (§ 36).

სუბიექტი გარდამავალი ზმნის უღვლილებაში ჩნდება მას შემდეგ, რაც ჩამოყალიბებას იწყებს პირის კატეგორია — ე. ი. კლასოვან-პიროვან უღვლილებაში, პიროვან უღვლილებაში სუბიექტის პირი უთანაბრდება სინტაქსურ უფლებებში ობიექტის პირს (თუმცა ობიექტის ისტორიული პირველობა ჯერ კიდევ საგრძნობია, მაგალითად, ქართული ზმნის უღვლილებაში; § 38): ასეთია გარდამავალი ზმნის გასუბიექტების პროცესი.

ამრიგად, გარდამავალი ზმნის უახლოესი ობიექტის და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ერთსა და იმავე ბრუნვაში დასმა და გარდამავალი ზმნის მხოლოდ ობიექტის მიხედვით უღვლილება (ოდენ-ობიექტური კლასოვანი უღვლილება) ერთმანეთთან შინაგან კავშირშია და უღვლილების ამოსავალ ვითარებას ახასიათებს.

რას უნდა განესაზღვრა გარდამავალი ზმნის ოდენ-ობიექტური უღვლილება? საფირებელია იმას, რომ ზმნის ფუძე სახელის ფუძისაგან მკვეთრად გარჩეული არ იყო, ე. ი. იმ რიგისა იყო, რაც ამჟამად გარდამავალი ზმნის მასდარში შეინიშნება: შდრ. წოლა (ავადმყოფისა) სუბიექტის მდგომარეობას მიგვანიშნებს, მაგრამ შენება (სახლისა), დახატვა (სურათისა), კითხვა (წიგნისა), გაშლა (დროშისა), მოკვლა (ნადირისა) და მისთ. ობიექტზე მიემართება, საობიექტო

ინტენციით ხასიათდება (საინტერესოა, რომ ინვერსიული ორპირიანი ზმნა „უყვარს“, „სძულს“, ტიპისა მასდარში საობიექტო ინტენციასაც შეიძლება ავლენდეს და სასუბიექტოსაც: „სიყვარული ძმისა“ შეიძლება ნიშნავდეს ან იმას, რომ „ძმას უყვარს“ ანდა იმას, რომ „ძმა უყვართ“... შდრ. ლათ. *amor fratris* ანალოგიური ორგვარი გაგება: 1. *genitivus subjectivus* და 2. *genitivus objectivus* „სასუბიექტო ნათესაობითი“ და „საობიექტო ნათესაობითი“)... გარდამავალი ზმნა გვარებს — მოქმედებითს, ვნებითს ისევე განარჩევდა, როგორც სახელი.

ამრიგად: ერგატიული კონსტრუქციის თავისებურებას განსაზღვრავს გარდამავალი ზმნის, ამ კონსტრუქციის ბირთვის, თავისებურება. ამ გარდამავალი ზმნისთვის უცხო იყო გვარების გარჩევა. ეს იყო ერთი მისი მთავარი თავისებურება: არც აქტიურად ითქმოდა და არც — პასიურად.

მეორე ძირითად თავისებურებას ის შეადგენდა, რომ გარდამავალი ზმნა მხოლოდ ობიექტს ეთანხმებოდა, ობიექტის კლასსა (და რიცხვს) აღნიშნავდა, სუბიექტთან არავითარი სინტაქსური კავშირი გარდამავალ ზმნას არა ჰქონდა: გარდამავალი ზმნის უღვლილება იყო უსუბიექტო, ოდენ-ობიექტური. ამას ერთვოდა სახელისა და ზმნის ფუძის სუსტი დიფერენციაცია.

თუ გარდამავალი ზმნის ეს ორი ძირითადი თავისებურება იწვევდა ერგატიული კონსტრუქციის თავისებურებას, ყველა ენაში შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო ერგატიული კონსტრუქცია, სადაც კი ეს პირობები გვექნებოდა.

V. ზოგადი ღასკვნა

ჩვენ განვიხილეთ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკვანძო საკითხები. ჩვენი მიზანი იყო ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის სისტემათა ანალიზის საშუალებით მათი ისტორიის ძირითადი საკითხები გაგვერკვია შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით.

ამ ენებს ამჟამად — პ. უსლარის სიტყვებით რომ ვთქვათ — გასაოცარი სხვაობა ახასიათებს, ამავდროს საერთოც ბევრი რამ აქვს.

ცხადია, ასეთი ვითარება იმის შედეგია, რომ ამ ენების წარსული არა ერთ ათასწლეულს გულისხმობს.

ენათა განვითარებას შინაგანი სტიმული წარმართავს, მაგრამ გარეგანი ზემოქმედებაც ანგარიშგასაწევია (ზემოქმედებას სხვა წარმომავლობისა და სტრუქტურის ენაც შეიძლება ახდენდეს და მონათესავე ენაც). შინაგანი სტიმულისა და გარეგან ზეგავლენათა შედეგები თავს იყრის ენის სისტემაში (რა თქმა უნდა, იმ შემთხვევაში, თუ ენამ შეინარჩუნა თავისი სისტემა, არ გაითქვიფა სხვა ენებში).

ისტორიული ვითარების აღდგენამ უნდა ნათელყოს, წარსულში რა გქონდა: მეტი სიახლოვე თუ მეტი სხვაობა. ამით გაირკვევა: ახლა რაც საერთო აქვს ამ ენებს, ესაა ძველი, უწინარესი, თუ იგი მეორეულია, ახალია, ე. ი. იბერიულ-კავკასიურ ენებს წარმოშობა აკავშირებს, ეს ენები მონათესავე ენებია, თუ აქ ე. წ. „ენათა კავშირი“ გვაქვს.

ესაა ამ ენათა ისტორიის ძირითადი საკითხი და ამ საკითხზე შეიძლება ვუპასუხოთ: საერთო, რასაც გამოგვივლენს ფონეტიკა, მორფოლოგია, სინტაქსი, უწინარესია, განსხვავებული კი — მერმინდელია. იბერიულ-კავკასიური ენები მონათესავე ენებია, მათ წარმოშობა აერთიანებს.

ეს ძველისძველ ვითარებას გულისხმობს (სავარაუდოდ სამი ათასი წლის წინანდელს, და, ალბათ, ძველ ადგილსამყოფელს, კავკასიის სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალს).

ამ ენათა განვითარება სხვადასხვა გზით წარიმართა; არა ერთს სხვა ენას გადაჰყრიან; საუკუნეთა მანძილზე არა ერთი დიალექტი თუ ენა წარმოქმნილა თუ გამქარალა, გათქვეფილა სხვა ენაში, უცხო წარმომავლობის (და სტრუქტურის) ენაში ანდა მონათესავე ენაში.

ამიტომ გასაკვირი ის კი არ არის, რომ იბერიულ-კავკასიური ენებს „გასაოცარი ნაირგვარობა“ ახასიათებს, არამედ ის, რომ ფონეტიკა-მორფოლოგია-სინტაქსში 1 ნიშანდობლივი საერთო თვისებები შერჩენიათ.

¹ ლექსიკაზე — ქვემოთ.

ასე, მაგალითად, ფონემატური სისტემა, სახელდობრ, კონსონანტიზმი, ყველაზე უკეთ შენახულა ქართულში, ალბათ, იმიტომ, რომ ქართული სამწერლო ენაა (და, საფიქრებელია, არა მხოლოდ მეხუთე საუკუნიდან, რომელსაც ძველი დოკუმენტაცია ეკუთვნის: ქართული სამწერლო ენა წარმართობის ეპოქაში შექმნილი ჩანს, როგორც ამას სამართლიანად ვარაუდობს რიგი ავტორი).

მკვეთრი ხშულები საერთო ძველი კუთვნილებების იბერიულ-კავკასიური ენებისა.

რთული კონსონანტიზმი აფხაზურ-ადიღური და დაღესტნური ენებისა მეორეულია. „ნახევრად მკვეთრები“ (პრერუპტივები), ასევე მკვეთრი სპირანტები, პალატალიზებული, ინტენსიური („გემინირებული“), ლატერალური ფონემების სერიები მეორეულია მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში (ზოგ-ზოგი სერია პოზიციურად შეპირობებული ჩანს).

ერთგვარი გამართივება ლარინგალური და ფარინგალური სერიებისა და „წინა წარმოების თანხმოდანა“ შედგენილობის გართულება განვითარების მაგისტრალურ ხაზს წარმოგვიდგენს.

თუ ქართველურ ენებში კონსონანტიზმის ძველი სისტემა შემოგვენახა, მორფოლოგიაში აქ დიდი ცვლილებები დასტურდება (მოლოდინის წინააღმდეგ).

პირველ ყოვლისა, ეს ეხება გრამატიკული კლასების კატეგორიას.

პიროვნებისა (**ვინ?**) და ნივთის (**რა?**) კატეგორია, როგორც სემანტიკური კატეგორია, დღესაც ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში ერთია (ვინ — მხოლოდ ადამიანს, პიროვნებას გულისხმობს).

გრამატიკული კლასების კატეგორიას ამჟამად არ განარჩევს ადიღურ ენათა, უბიხურის, ქართველურ ენათა და დაღესტნის სამი ენის (ლეზგიურის, ალულურისა და უდიურის) მორფოლოგია.

გრამატიკულ კლასებს განარჩევდა ძველად ყველა იბერიულ-კავკასიური ენა: ეს კატეგორია აქ ყველა ზეძველ მორფოლოგიურ კატეგორიას წარმოადგენს: ყოველ არსებით სახელს პრეფიქსად მოუდიოდა კლასის ნიშანი (ინდიკატორი) და ამ ნიშანს იმეორებდა ყველა სიტყვა, რაც სახელარსებითს ეთანხმებოდა (ზმნა, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, მიმღეობა, მასდარი, ზოგი ზმნისართიც კი); გრამატიკული კლასების კატეგორია მთელ მორფოლოგიას განსჭვალავდა.

გრამატიკული კლასები მოიშალა რიგ ენაში, რომლებიც პერიფერიაზე იყო გავრცელებული (ქართული... ადიღური... უდიური, ლეზგიური, ალულური): უცხო ენებთან კონტაქტს ამ კატეგორიის მოშლაში უთუოდ წილი უდევს (ად. დირი, ივ. ჯავახიშვილი).

რაკი ყველა იბერიულ-კავკასიური ენა გრამატიკულ კლასებს განარჩევდა, ზმნის უღვლილებაც თავდაპირველად კლასოვანი იყო: გარდაუვალი ზმნა სუბიექტის კლასებს აღნიშნავდა (სუბიექტურ-კლასოვანი უღვლილება), გარდა მავალი ზმნა კი — მხოლოდ ობიექტის კლასებს (ობიექტურ-კლასოვანი უღვლილება); პირი ზმნაში არ აღინიშნებოდა (პირებს ლექსიკური საშუალებით არჩევდნენ).

შემდგომი საფეხურია კლასოვან-პიროვანი უღვლილება: კლასის ფორმებს პირისა დაერთო (პირი ან სუფიქსით აღინიშნებოდა, ანდა ზოგ ენაში კვლავ პრეფიქსით — აფხაზურში, ქართულში). კლასის კატეგორიის მოშლის შემდეგ კლასოვან-პიროვანი უღვლილება შეიცვალა პიროვანი უღვლილებით. პირის კატეგორიას თან ახლავს სუბიექტის აღნიშვნა გარდამავალ ზმნაში — გარდამავალი ზმნის გასუბიექტურება „სუბიექტივაცია“: ყალიბდება სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება გარდამავალი ზმნისა (ობიექტის ისტორიული უპირატესობა მაინც საგრძნობია: ქართულში გარდამავალ ზმნაში ესაა ობიექტურ-სუბიექტური უღვლილება).

ზმნის უღვლილებაში გვარები არ გაირჩეოდა: გარდამავლობა-გარდაუვალობა გვექონდა, გვარები — არა (მოქმედებითი და ვნებითი გვარის სისტემური შეპირისპირება დღესაც უცხოა მთის იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის).

უგვარო გარდამავალი ზმნა განსაზღვრავს აკუსატის უქონლობას ბრუნებაში და ერგატიულ კონსტრუქციას სინტაქსში. ეს საერთოა ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის.

გვარების ჩამოყალიბებას (მოქმედებით გვარს) შეესატყვისება გარდამავალი ზმნის ნომინატიური კონსტრუქცია (ობიექტი სახელობითის ნაცვლად მიცემითშია).

არქაიზმია ქართული ზმნის უღვლილებაში დიურატიული და მომენტობრივი ასპექტის გარჩევა გარდამავალ ზმნაში: დიურატიული ასპექტისაგან აწმყო ჩამოყალიბდა (მანიციის, უწყისიცი)... ნამყო ძირითადი მომენტობრივი ასპექტისაა.

გრამატიკული კლასები და მასთან შინაგანად დაკავშირებული მოვლენები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიურ სტრუქტურას განსაზღვრავს. ეს სტრუქტურა ისტორიულად საერთოა (გრამატიკულ კლასებს საერთო ფორმანტიც შემორჩათ).

ამრიგად, ერთობა იქ დადასტურდა, სადაც ახლაც ყველა ზედიდი სხვაობა გვაქვს.

ამით წყდება **ძირითადი საკითხი**, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-გენეზისური ურთიერთობის საკითხი: **რაც უფრო შორს ვიხედებით წარსულში, მით უფრო მეტია საერთო.**

დღის წესრიგში დგება ლექსიკის შედარება და კანონზომიერ ფარდობათა საკითხი.

ჯერ-ჯერობით ასეთი ფარდობა არაა დადგენილი არა თუ ქართველურსა და მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის, არამედ თვით ამ უკანასკნელთა შორისაც: აფხაზურ-ადიღურ, ნახურ და დაღესტნურ ენათა საერთო ძირები (ფორმანტები, ნაწილაკები) ნიკ. ტრუბეცკოიმ შეუდარა ერთმანეთს (მას ეს ენები მონათესავედ მიაჩნდა), მაგრამ კანონზომიერ ფონეტიკურ შესატყვისობათა დადგენა, ამას, როგორც გ. დეეტერსი წერს (იხ. § 14), არ მოჰყოლია.

შესატყვისობათა დადგენა ჭირს ერთი და იმავე ჯგუფის ენათა შორისაც.

მიზეზი მარტივია: შესადარებელ სიტყვებს იღებენ იმ სახით, რაც მათ დღეს აქვს, „ისტორიული გაერთმნიშვნელია ნების“ გარეშე (რაც იმას უდრის 7/11 და 23/51 შევუდაროთ ერთმანეთს და ვამტკიცოთ, მეორე წილადი პირველზე დიდიაო — მრიცხველითაც, მნიშვნელითაც).

აფხ. აგუ, ქართ. გული, ჩაჩნ. დჟოგ, ხუნდ. რაკ, ტინდ. რაკვა, ლაკ. დაკ, დარგ. ურკიპ. უსლარიდან მოკიდებული საერთო ძირის სიტყვებად ითვლება, თუმცა ქართულსა და ხუნდურს არც ერთი ბგერა საერთო არა აქვს. ძირეულია კ←კ←გუ... სიტყვის ისტორია კი გვიჩვენებს: რაკ-ში რაკ-კლასის ნიშანია.

ქართ. თვე. მეგრ. თუთა, სვან. დოშდულ „მთვარე“ საერთო ძირისაა (ვარ. თოფურია): თვე←თთუე←თუთე←დუ-თ-ე, თუთა←დუთა, ამის შესატყვისია სვან. დო-შდ-ულ.

ცხადია, ასეთი შედარება, როგორც წესი, ჯერ ცალკეული ჯგუფის შიგნით უნდა წარმოებდეს, შემდეგ კი — ჯგუფებს შორის.

ისტორიულ-შედარებითი ლექსიკონი ბუნებრივია მოსდევდეს ისტორიულ-შედარებითს გრამატიკას¹.

¹ ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობა ცხადი გახდა ფრ. ბოპის შრომაში ზმნისეულ ფორმათა შედარებით (1816 წ.) ისე, რომ არც ერთი ფონეტიკური შესატყვისობა დადგენილი არ ყოფილა.

ჩვენ არას ვამბობთ იმ „მკაცრი მეთოდის“ დაცვასა და დამცველებზე, როდესაც ქართულის ისტორიულ-გენეზისური კავშირი მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ნებისმიერ დებულებად მიაჩნიათ, მაგრამ ქართულის დრავიდულ ენებთან კავშირს უღაოდ თვლიან.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ორი ძირითადი საკითხის შესახებ¹

კავკასიის მიწა-წყალზე წარმოდგენილია სხვადასხვა წრის ენები: 1. ინდო-ევროპული (რუსული, უკრაინული, სომხური, ოსური, ქურთული); 2. ალათაური (აზერბაიჯანული, ყუმიკური, ბალყარული, ყარაჩაული, ნოღაიური); 3. ე. წ. „კავკასიური“ ენები: ქართველური (ანუ იბერიული), აფხაზურ-ადიღური, ნახური (ჩაჩნური, ინგუშური, ბაცბური) და დაღესტნური. მათ შორის 12 ენა სამწერლოა; ძველი სამწერლო ენაა ქართული; ახალი დამწერლობიანია — აფხაზური, აბაზური, ადიღური, ყაბარდოული, ჩაჩნური, ინგუშური, ხუნძური, ლაკური, დარგუული, ლეზგიური და თაბასარანული.

უმწერლობა: ზანური, სვანური; უბიხური; ბაცბური, ანდიური, ბოთლიხური, დოდობერიული, კარატაული, ტინდიურ-ბაგვალაღური, ჭამალაღური, ხვარშიული, ახვახური, დიდოური, კაპუჭურ-ჰუნზიბური, აღულური, რუთულური, წახური, უდიური, ხინალულური, ბუღუხური, კრიწული, არჩიბული.

ინდო-ევროპულ და ალათაურ ენებზე მოლაპარაკეთა საერთო რიცხვი კავკასიაში 4 მილიონ კაცზე მეტია (მათ შორის სომხურ ენაზე მხოლოდ სომხეთის სსრ ტერიტორიაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 1 მილიონ 200 ათასი კაცი, ოსურ ენაზე — დაახ. 300 ათასი კაცი, აზერბაიჯანულ ენაზე აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე — დაახლ. 2 მილიონ 200 ათასი კაცი).

„კავკასიურ ენებზე“ კავკასიაში დაახლ. 3 მილიონ 800 ათასი კაცი ლაპარაკობს (მათ შორის ქართველურ ენებზე — 2 მილიონ 200 ათას კაცზე მეტი)².

ამრიგად, კავკასიაში წარმოდგენილი ყველა ენა „კავკასიური“ როდია: ე. წ. „კავკასიურ ენებზე“ კავკასიის მოსახლეობის ნახევარზე ნაკლები ლაპარაკობს. ტერმინი „კავკასიური ენები“ არა მარტო გეოგრაფიულად არის გაუმართლებელი, არამედ ენათმეცნიერულადაც არაა ზუსტი. ჩვენ ვხმარობთ ტერმინს „იბერიულ-კავკასიური ენები“ კავკასიის არაინდოევროპული

¹ დაიბეჭდა ჟურნალში „Вопросы языкознания“, 1955 წ., № 6, გვ. 66–92.

1954 წელს ჟურნ. „Вопросы языкознания“-ს ფურცლებზე ეგვ. ბოკარევის წერილით დაიწყო დისკუსია იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესახებ.

ჩვენს ამ საპასუხო წერილში განხილულია იმ ავტორთა შეხედულებანი, რომლებიც უარყოფდნენ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობას, ხოლო იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხს წინა აზრისა და მცირე აზრის ძველ ენებთან მავნე საკითხად თვლიდნენ.

² ეს ცნობები 1939 წლის აღწერილობის მონაცემებს ემყარება.

და არაალათური (და არასემიტური) ენების აღსანიშნავად (ტერმინის დასაბუთება იხ. ქვემოთ).

ორი საკითხია აქ ძირითადი, რამდენადაც საქმე ეხება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ენათმეცნიერულ შესწავლას. პირველი საკითხია ამ ენათა ისტორიული ურთიერთობის საკითხი: კერძოდ, წარმოადგენენ თუ არა ისინი მონათესავე ენებს, ე. ი. საერთო წარმომავლობისანი არიან, თუ — ის საერთო, რაც მათ შორის დასტურდება, წარმოადგენს სრულიად განსხვავებული წარმომავლობისა და აგებულებულების ენათა დაახლოების შედეგს? სხვაგვარად რომ ვთქვათ: „იბერიულ-კავკასიური ენები“ — ეს გენეალოგიური კლასიფიკაციის ცნებაა თუ გეოგრაფიული ცნება?

მეორე საკითხია ამ ენათა სხვა ენობრივ ოჯახებთან მიმართების საკითხი: იბერიულ-კავკასიური ენები იზოლირებულ ჯგუფად უნდა ჩაითვალოს, თუ შესაძლებელია დაისვას საკითხი მათი სხვა ენობრივ ჯგუფებთან ნათესაობის შესახებ (კერძოდ, წინა აზიის ძველი ენების ჯგუფთან ნათესაობის შესახებ).

სწორედ ამ საკითხებზე (განსაკუთრებით — მეორე საკითხზე) მსჯელობდნენ დისკუსიის მონაწილენი. ევგ. ბოკარევის წერილში „კავკასიური ენების შედარებით-ისტორიული შესწავლის ამოცანები“, რომლითაც ჟურნალში „Вопросы языкознания“ (1954, № 3) დაიწყო დისკუსია, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხის — თუ შეიძლება ასე ითქვას — „პირობით დადებით“ გადაწყვეტაა მოცემული. რაც შეეხება იბერიულ-კავკასიური ენების სხვა გენეტურ ჯგუფებთან (განსაკუთრებით წინა აზიის ძველ ენებთან) ნათესაობის საკითხს, ევგ. ბოკარევი მას მკვეთრად უარყოფითად წყვეტს: იგი გამორიცხავს თვით საკითხის დასმის შესაძლებლობას იბერიულ-კავკასიურ ენათა ძველ მკვდარ ენებთან სავარაუდო კავშირის შესახებაც კი. ამგვარი კავშირის შესწავლას იგი თვლის „კავკასიურ ენათა სპეციალისტების დეზორიენტაციის გამომწვევად“.

ევგ. ბოკარევის სავსებით ეთანხმება საურმაგ სარგისის ძე კაკაბაძეც.

რაც შეეხება დისკუსიის სხვა მონაწილეებს (აკად. ვ. გეორგიევი, პროფ. ი. დიაკონოვი, ი. დუნაევსკაია), მათი შეხედულებები მეტად თუ ნაკლებად განსხვავდება ევგ. ბოკარევის შეხედულებისაგან (განსაკუთრებით ეს ითქმის ვ. გეორგიევზე).

ამიტომ, ბუნებრივია, თუ ორივე ამ საკითხზე მსჯელობისას პირველი რიგში ევგ. ბოკარევის წერილის დებულებათა გაანალიზება მოგვიწევს.

* * *

გეოგრაფიული ცნებაა თუ არა „იბერიულ-კავკასიური ენები“? ევგ. ბოკარევისათვის ამკარაა შემდეგი ენობრივი ჯგუფების შიგნი-ნათე-

ს ა ო ბ ა . ეს ჯგუფებია: ქართველური, აფხაზურ-ადიღური და ნახური.¹ რაც შეეხება დაღესტნურ ენათა შიგნინათესაობის საკითხს, ევგ. ბოკარევი მას საეჭვოდ მიიჩნევს.

იგი წერს: „განმაზოგადებელი დასახელება“ „დაღესტნური ენები“ ემყარება წმინდა გეოგრაფიულ ცნებას, ე. ი. განპირობებულია მეტწილად ამ ენათა ტერიტორიული მეზობლობით და არა მათი მატერიალური სიახლოვითა და წარმოშობით ნათესაობით. დაღესტნური ენები მეტად მრავალრიცხოვანია, მათი მეტი წილი ნაკლებ შესწავლილია ანდა ზოგჯერ — სრულიად შეუსწავლელიც; საგრძნობი განსხვავებაა მათ შორის როგორც ლექსიკაში, ასევე გრამატიკულ წყობაშიც, რაც ამ ენათა გენეტიური ერთიანობის მტკიცების საფუძველს არ გვაძლევდა, თუმცა ამ ენების ცალკეულ სიტყვათა და გრამატიკულ მაჩვენებელთა შედარება მიგვითითებს იმაზე, რომ დიდია ალბათობა იმისა, რომ დაღესტნური ენებიც მონათესავე ენების ჯგუფს წარმოადგენენ“².

ევგ. ბოკარევი აღნიშნავს „დაღესტნურ ენათა ფაქტების შედარებით-ისტორიული განხილვის“ ცალკეულ ცდებს და განაგრძობს: „დაღესტნურ ენათა შესწავლისათვის ჯერ კიდევ დიდი სამუშაოა ჩასატარებელი — ამ ენათა და დიალექტთა აღწერისა და ცალკეული ქვეჯგუფების შედარებით-ისტორიული გრამატიკების შექმნისათვის; მხოლოდ ამის შემდეგ გახდება შესაძლებელი შევუდგეთ ერთობლივ დაღესტნურ ენათა გენეტიკური ერთიანობის განმაზოგადებელ კვლევას და ამ ენათა სხვა კავკასიურ ენებთან მიმართების საკითხის გადაწყვეტასაო“³.

ამრიგად, სანამ დაღესტნურ ენათა ცალკეული ქვეჯგუფების შედარებით-ისტორიული გრამატიკები არ იქნება შედგენილი, არც კი შეიძლება დავიწყოთ ერთობლივ „დაღესტნურ ენათა გენეტიური ერთიანობის განმაზოგადებელი კვლევა“ და მით უმეტეს გადავწყვიტოთ ამ ენათა სხვა კავკასიურ ენებთან, ვთქვათ, ნახურ ან აფხაზურ-ადიღურ ენებთან ურთიერთობის პრობლემა.

თუ დაღესტნური ენები „წმინდა გეოგრაფიულ ცნებას“ წარმოადგენს, როგორღა შეიძლება ვილაპარაკოთ მათი შედარებით-ისტორიული გრამატიკის შექმნაზე? თუკი შედარებით-ისტორიული გრამატიკების შექმნის გარეშე შეუძლებელია „შევუდგეთ დაღესტნური ჯგუფის ენათა გენეტიური ერთიანობის საკითხის განმაზოგადებელ კვლევას“, მაშინ რაზეა და-

¹ ВЯ, 1954, № 3, გვ. 42.

² იქვე, გვ. 43 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

³ ВЯ, 1954, № 3, გვ. 43 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

ფუნქციური დებულება ისეთი ჯგუფის ენების „შეკარა ნათესაობისა“, როგორცაა ქართველური, აფხაზურ-ადიღური, ნახური ენები? ჯერ ხომ არ არის დამუშავებული არც ქართველური, არც ნახური და, მკაცრად თუ ვიმსჯელებთ, არც აფხაზურ-ადიღური ჯგუფების შედარებით-ისტორიული გრამატიკები.

როცა ევგ. ბოკარევი ამ ენათა „შეკარა ნათესაობაზე“ ლაპარაკობს, იგი ეყრდნობა სხვა ავტორთა შეხედულებებს (და არა შედარებით-ისტორიული გრამატიკის დამამტიკებელ ძალას)¹. მაგრამ იმ ავტორებს, რომლებიც აღიარებდნენ ნათესაური ჯგუფების (ქართველურის, აფხაზურ-ადიღურის, ნახურის) არსებობას, არასოდეს — ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების არსებობის მთელი ხნის განმავლობაში — არ ეეჭვებოდათ, რომ, მიუხედავად ლექსიკური ფონდისა და გრამატიკული აგებულების არსებითი სხვაობისა, დაღესტნური ენები მონათესავე ენებს წარმოადგენს. კავკასიოლოგებს არასდროს შეჰპარვიათ ეჭვი იმაში, რომ „მონათესავე ენათა დაღესტნური ჯგუფი“ ისეთსავე რეალურ ოდენობას წარმოადგენს, როგორცაა აფხაზურ-ადიღური, ნახური ანდა ქართველური ენები².

ევგ. ბოკარევი ეჭვის ქვეშ აყენებს დაღესტნურ ენათა ნათესაობას (შედარებით-ისტორიული გრამატიკის ავტორიტეტზე მითითებით), ვითომდა მეთოდის სიმკაცრეზე მითითებით და ამით უკან დგამს ნაბიჯს; ამასთან იგი ეწინააღმდეგება საკუთარ დებულებას სამი მონათესავე ჯგუფის (ქართველურის, აფხაზურ-ადიღურის, ნახურის) არსებობის შესახებ.

რამდენადაც დაღესტნურ ენათა ნათესაობა ევგ. ბოკარევიმ საეჭვოდ მიიჩნია, მისი თვალსაზრისით წარმოუდგენელი იქნება მსჯელობა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ცალკეული ჯგუფების ერთმანეთთან ნათესაობის შესახებ. მართლაცდა, მეტად უცნაური იქნებოდა საეჭვოდ მიგვეჩინა ხუნძურისა და ლაკურის, დარგულის, ლეზგიურის ერთმანეთთან ნათესაობა, მაგრამ ამავე დროს ხუნძური ბაცბურის ან, განსაკუთრებით, ადიღური ენების ან აფხაზურის მონათესავედ მიგვეჩინა, ქართველურ ენებზე რომ

¹ ევგ. ბოკარევი თვითონვე აღნიშნავს, რომ „არც ერთი ამ ჯგუფისთვის ჯერჯერობით არ გვაქვს შედარებით-ისტორიული გრამატიკა, რომელშიაც სისტემატურად და თანმიმდევრულად იყოს ნაჩვენები ამ ჯგუფებში შემავალ ენათა ნათესაური კავშირის არსებობა“ (იქვე, გვ. 42).

² აღსანიშნავია, რომ ადრე თვით ევგ. ბოკარევიც ასეთ თვალსაზრისზე იდგა. 1949 წელს იგი წერდა: „დაღესტნის იაფეტური ენები ყველა ერთმანეთის მონათესავეა და მათ ბევრი რამ აქვთ საერთო ლექსიკური მარაგისა და გრამატიკული წყობის თვალსაზრისით“ (Е. А. Бокарев, Краткие сведения о языках Дагестана, Махачкала, 1949, გვ. 4; ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

თუკი ეს ენები 1949 წ. მონათესავე იყო, როდისღა შეიცვალა ეს ვითარება? სად გაქრა ის საერთო („ბევრი რამ საერთო“), რაც მაშინ დასტურდებოდა ამ ენებში?

არაფერი ვთქვათ (ეს იგივე იქნება, რომ პრობლემატურად მიგვაჩნდეს ბულგარულის სერბულთან ნათესაობა, მაგრამ ვიზიარებდეთ ბულგარული-სა და პოლონურის ნათესაობას).

ამრიგად, ევგ. ბოკარევის მიხედვით, „კავკასიური ენები“ მხოლოდ გეოგრაფიულ ცნებას წარმოადგენს: თუ დაღესტნური ენები არ შეიძლება განხილულ იქნეს, როგორც გენეალოგიური კლასიფიკაციის ცნება, მაშინ „კავკასიური ენები“ მით უმეტეს ვერ ჩაითვლება მონათესავედ. ამას მოითხოვს თანმიმდევრობის დაცვა, მაგრამ ევგ. ბოკარევის მსჯელობაში თანმიმდევრობის საკითხზე ლაპარაკი ძნელია. იგი წერს: „უფრო დიდ სიძნელეს წარმოადგენს მთლიანად კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხის გარკვევა. ეს ენები იმდენად განსხვავდებიან ერთმანეთისგან ლექსიკური მარაგისა და გრამატიკული წყობის მიხედვით, რომ მათი უშუალო შეპირისპირება, წინასწარი შედარებით-ისტორიული რეკონსტრუქციების გარეშე, თითქმის შეუძლებელია. სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის გამოთქმულა ეჭვი ჩრდილო-კავკასიური ენების ქართველურთან ნათესაობის შესაძლებლობის შესახებ. (ნ. ტრუბეცკოი, ა. მეიე, ჰ. ფოგტი, ვ. პოლაკი და სხვ.). „მაგრამ, — განაგრძობს ევგ. ბოკარევი, — კავკასიოლოგთა უმეტესობა იცავს კავკასიურ ენათა გენეტიური ერთიანობის თვალსაზრისს, რამდენადაც ლიტერატურაში დასახელებული ცალკეული ფარდობანი ამ ენებს შორის ამგვარ თვალსაზრისს საგრძნობლად სარწმუნოს ხდის“¹.

„საგრძნობლად სარწმუნო“, რაზედაც აქ არის საუბარი, რასაკვირველია, ვერ გავიწვევს სამეცნიერო დასაბუთების მაგივრობას, რამდენადაც ეს უკანასკნელი შესასწავლი ენების ცოცხალი სინამდვილის საფუძვლიან ცოდნას ემყარება. თუ „კავკასიოლოგთა უმრავლესობა კავკასიური ენების გენეტიური ერთიანობის თვალსაზრისს იზიარებს“, ეს განპირობებულია არა „ამ ენათა შორის ცალკეულ ფარდობათა არსებობით“, როგორც ევგ. ბოკარევი აღნიშნავს, არამედ იმ გარემოებით, რომ „რაც უფრო სიღრმეში ჩადიან მკვლევრები კავკასიური ენების შესწავლისას, მით უფრო მეტია ამგვარ ფარდობათა რიცხვი, რაც აძლიერებს რწმენას კავკასიურ ენათა ამოსავალი ნათესაობის შესახებ“².

არც ერთი იმ კავკასიოლოგთაგანი, რომელიც „კავკასიურ ენათა გენეტიური ერთიანობის თვალსაზრისს იზიარებს“, არ თვლიდა და არც თვლის სადავოდ იმას, რომ „ჯერ კიდევ დიდი სამუშაოა ჩასატარე-

¹ ВЯ, 1954, № 3, გვ. 43–44 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.)

² ВЯ, 1954, № 3, გვ. 44. არნ. ჩიქობავა, „მთის კავკასიურ ენათა შესწავლა და ჩვენი ამოცანები“, ენიშკის მოამბე (საქ. სსრ მეცნ. აკადემია), ტ. XII, თბილისი, 1942, გვ. 287.

ბელი ცალკეული ენობრივი ჯგუფების შედარებით-ისტორიული გრამატიკების შესაქმნელად, რათა კავკასიურ ენათა შედარებით-ისტორიული გამოკვლევა დასრულდეს, რაც შესაძლებლობას მოგვცემს შევუდგეთ ერთობლივ კავკასიურ ენათა ოჯახის ერთიანი ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკების დამუშავებას. მხოლოდ ამგვარი მიდგომა თუ შესძენს კავკასიურ ენათა ერთიანობის შესახებ დებულებას სრულ დამაჯერებლობას და არსებულ ვარაუდებს მეცნიერულად დასაბუთებულ მტკიცებად აქცევს¹.

მაგრამ ძნელად თუ ვინმე გაიზიარებს იმ დასკვნას, როგორსაც ევგ. ბოკარევი აკეთებს: სანამ შედარებით-ისტორიული გრამატიკა არ არსებობს, ნაადრევი იქნება არა მარტო ყველა კავკასიური ენის ნათესაობაზე მსჯელობა, არამედ დადესტნის ენათა ნათესაობაზეც კიო, რადგანაც არა გვაქვს დადესტნური ენების შედარებითი გრამატიკა, ე. ი. მათი ნათესაობის საკითხიც პრობლემატურია (მით უმეტეს ეს შეეხება ერთობლივ კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხს).

თუ ენათმეცნიერი უშუალოდ იბერიულ-კავკასიურ ენებზე არ მუშაობს (ვთქვათ, ინდო-ევროპული, სემიტური ან უნგრულ-ფინური ენების სპეციალისტი), მის თვალსაზრისს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის შესახებ, რასაკვირველია, შესაძლებელია ამ ენების შედარებითი გრამატიკისა და შედარებითი ლექსიკონის არსებობა განსაზღვრავდეს. მაგრამ თუკი სპეციალისტი საკვლევი ენის მასალას ფლობს (ამ შემთხვევაში, იბერიულ-კავკასიური ენების მასალას), მას გარკვეული რწმენა შეიძლება გაუჩნდეს (და უნდა გაუჩნდეს!) ამ ენათა კვლევის პროცესში — ჯერ კიდევ შედარებით-ისტორიული გრამატიკის შექმნამდე: ენათა გენეტიკავშირების (ენათა ნათესაობის) შესწავლა შედარებით-ისტორიული გრამატიკების შედგენით კი არ იწყება, არამედ თვით ამგვარი გრამატიკა წარმოადგენს შემაჯამებელ შედეგს ამგვარი კვლევისათვის (და ენათა ნათესაობა ამით ამ ენათა არმცოდნე სპეციალისტისთვისაც აშკარა ხდება).

მართლაც, ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობა დამტკიცებულად ითვლება 1816 წლიდან, როდესაც გამოქვეყნდა ფ. ბოპის ნაშრომი: „სანსკრიტის უღვლილების სისტემის შესახებ ბერძნული, ლათინური, სპარსული და გერმანული ენების უღვლილების სისტემებთან შედარებით“, თუმცა ინდო-ევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკა (1816 წელს) არ არსებობდა. „ინდო-ევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკა“ (სამ ტომად, ავტორი — ფ. ბოპი) 1833—1852 წლებში გამოიცა, ხოლო „სლავური ენების შედარებითი გრამატიკა“ (ოთხ ტომად, ავტორი — ფ. მიკლოშიჩი) ქვეყნდება 1854—1874 წწ. (პირველი ტომი — 1854 წ., უკანასკნელი, მეოთხე ტომი კი 1874 წელს).

¹ ВЯ, 1954, № 3, გვ. 44.

ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობის საკითხი გადაწყდა 1852 წელს ანდა, რომ სლავური ენების ნათესაობის საკითხი მეცნიერულ ფაქტად იქცა მხოლოდ იმის შემდეგ, რაც „სლავური ენების შედარებითი გრამატიკა“ გამოქვეყნდა (ე. ი. 1874 წელს).

ევგ. ბოკარევის მიხედვით სწორედ ასე გამოდის: მანამდე ხომ ზემოაღნიშნულ ენათა „შედარებითი გრამატიკა“ არ არსებობდა. თუმცა არც ერთი ინდო-ევროპული (ან სლავური) ენის სპეციალისტი არ დაეთანხმება ამგვარ დათარიღებას და ენათა ნათესაობის დამტკიცების აუცილებელ წინაპირობად „შედარებითი გრამატიკის“ არსებობის ფორმალურ მოთხოვნას.

ენათა ნათესაობა მეცნიერულად სარწმუნო ფაქტად შეიძლება იქცეს კვლევის პროცესში, შედარებითი გრამატიკის შექმნამდე. და, პირიქით, შეიძლება ისეც მოხდეს, რომ შედარებითი გრამატიკა შეადგინონ, მაგრამ ნათესაობა მეცნიერულ ფაქტად არ იქცეს (შდრ., მაგალითად, მელერის ცდა დამტკიცებინა ინდო-ევროპული და სემიტური ენების ნათესაობა¹).

ნ. მარსაც სემიტურ-იაფეტურის (ქართულის) შედარებითი გრამატიკა ჰქონდა დამუშავებული, ათასამდე საერთო ძირიც გამოვლენილი, მაგრამ ამ ენათა ნათესაობა არ დადასტურდა.

ამაზე შეჩერება არ იქნებოდა საჭირო, ერთი გარემოება რომ არა: „შედარებითი გრამატიკის არსებობის, როგორც ენათა ნათესაობის საზომის ფორმალურ-მექანიკური ინტერპრეტაცია ენათმეცნიერული დისკუსიის შემდეგ ფართოდ გავრცელდა ენათმეცნიერთა იმ ჯგუფებში, რომლებიც დისკუსიამდე, რბილად რომ ვთქვათ, ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის თავგამოდებული დამცველები არ ყოფილან და დისკუსიის შემდეგაც ძალზე თავისებურად იყენებენ შედარებით-ისტორიულ მეთოდს, ყოველ შემთხვევაში, ისე არა, რომ მისი გამოყენება დაგვეხმაროს ენაში მომხდარ ცვლილებათა ჰერმეტიკი ისტორიის აღდგენაში ანდა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მეცნიერული ავტორიტეტის განმტკიცებაში.

ენათა შედარებით-ისტორიული შესწავლისა და შედარებით-ისტორიული გრამატიკის როლისადმი ამგვარი ფორმალურ-მექანიკური მიდგომა, და მხოლოდ დეკლარაციული ბრძოლა მეთოდის სიმკაცრისათვის, არა თუ არ გამოორიცხავს მსჯელობის ნებისმიერ ხასიათს, არამედ თავისუფლად ეგუება მას. ასე მაგალითად, როგორც ვნახეთ, დალესტნურ ენათა ნათესაობა ევგ. ბოკარევთან კითხვის ნიშნის ქვეშ არის დასმული, „დალესტნური ენები“ გეოგრაფიულ ცნებად რჩება, მაგრამ ქართველურ ენათა, აფხაზურ-ადიღურ ენათა, ნახურ ენათა ჯგუფის შიგნითა ნათესაობას იგივე ავ-

¹ იხ. H. Möller, *Semitisch und indogermanisch*, Kopenhagen, 1906 წ. (გარეკანზე — 1907 წ.).

ტორი აშკარა ფაქტად თვლის, თუმცა ეგვ. ბოკარევი იქვე შენიშნავს: „თუმცა არც ერთი ამ ჯგუფისათვის ჯერ კიდევ არა გვაქვს შედარებით-ისტორიული გრამატიკა, რომელშიაც სისტემატურად და თანმიმდევრულად ყოფილიყოს ნაჩვენები ამ ჯგუფში შემავალ ენათა ნათესაობა“¹.

აფხაზური ენის ადიღურთან ნათესაობას რომ აშკარად თვლის ეგვ. ბოკარევი, ამის საბუთს მასთან ვერ ვპოვებთ: საკითხი ხუნძურის, ლაკურისა და დარგულის ნათესაობის შესახებ ეგვ. ბოკარევიან ღიად დარჩა, თუმცა ეს ენები ერთმანეთთან ბევრად უფრო ახლოს დგას როგორც გრამატიკული აგებულების, ასევე ლექსიკური შემადგენლობის მიხედვით, ვიდრე აფხაზური და ადიღური ენებია ერთმანეთთან.

ნამდვილად კი ხუნძურის, ლაკურისა და დარგულის და, საერთოდ, დაღესტნური ენების ნათესაობა ისევე უდავოა, როგორც აფხაზური და ადიღური ენების ნათესაობა. ეგვ. ბოკარევისათვის რომ ლაკური და დარგული ენების რეალიები ყოფილიყო ხელმისაწვდომი, თუნდაც იმდენად, რამდენადაც მისთვის დიდოური ენების ფაქტებია ცნობილი, მათი ნათესაობაც აშკარა გახდებოდა.

არ შეიძლება ერთდროულად გამტკიცოთ ქართველურ, აფხაზურ-ადიღურ, ნახურ ენათა ნათესაობა და, ამავე დროს, დაღესტნურ ენათა ნათესაობა პრობლემატურად გამოვაცხადოთ, არ შეიძლება ამის მიზეზად არც ამ ენათა შორის არსებულ განსხვავებათა და არც შედარებით-ისტორიული გრამატიკის უქონლობა გამოვაცხადოთ. არსებითი განსხვავებები გვაქვს როგორც აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის, ასევე დაღესტნური ჯგუფის ენებს შორისაც; შედარებით-ისტორიული გრამატიკა არა გვაქვს არც აფხაზურ-ადიღური ენებისთვის² და არც დაღესტნური ენებისათვის.

მაშასადამე, იმის მომიზეზება, რომ აუცილებელია ჯერ შეიქმნას შედარებით-ისტორიული გრამატიკაო, ვერ დაფარავს ვერც იმ უთავბოლობას იბერიულ-კავკასიურ ენათა ურთიერთობის საკითხის გაგებაში, ვერც ნებისმიერობას სხვადასხვა ჯგუფების ენათა ნათესაური ურთიერთობის შეფასებაში, ვერც ფორმალურ-მექანიკურ მიდგომას შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერებისადმი, რაც ეგვ. ბოკარევის სტატიიში ვლინდება.

* * *

ეჭვს ვერ შევიტანთ იმაში, რომ ნათესაობა აკავშირებს ყოველი ქვემოდასახელებული ჯგუფის ენებს, როგორცაა: ქართველური (ანუ იბერიული), აფხაზურ-ადიღური, ნახური და დაღესტნური ენები. არც ის არის სა-

¹ ВЯ, 1954, № 3, გვ. 42.

² ამ ენათა შედარებითი მორფოლოგიის დამუშავების ცდა ეკუთვნის ჟ. დიუ-მეზილს.

დავო, რომ სამი უკანასკნელი ჯგუფი (აფხაზურ-ადიღური ანუ დასავლური, ნახური და დაღესტნური, ანუ აღმოსავლური) ერთმანეთის მონათესავეა, მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზურ-ადიღური ჯგუფი მნიშვნელოვნად განსხვავდება — ერთმანეთთან ახლოს მდგომი ორი ჯგუფის — ნახური და დაღესტნური ჯგუფის ენებისგან; ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ნათესაობა სპეცი-ალურ ლიტერატურაში დავას არ იწვევს.

ეჭვს გამოთქვამენ ხოლმე ჩრდილო-კავკასიური ენების სამხრეთ-კავკასიურ ენებთან ნათესაობის შესახებ. ხშირად იმეორებენ ამა თუ იმ სახით ნ. ტრუბეცკოის მიერ ჯერ კიდევ 1924 წელს გამოთქმულ მოსაზრებას. ნ. ტრუბეცკოი წერდა, რომ კავკასიური ენები „ორ დიდ ოჯახს ქმნიან: ჩრდილო-კავკასიურ ენებს და სამხრეთ-კავკასიურ ენებს. ხშირად ვარაუდობენ ამ ენათა ნათესაობას, მაგრამ რამდენადაც ეს ნათესაობა სრულებითაც არაა ცხადი და არც ვისმე დაუმტკიცებია ჯერჯერობით ჭეშმარიტად მეცნიერული წესით, ამიტომ უკეთესი იქნებოდა ტერმინი „კავკასიური ენები“ გვეხმარა მხოლოდ როგორც გეოგრაფიული ცნება და არ გაგვეერთიანებია ეს ორი ოჯახი ერთ გენეალოგიურ ჯგუფში“¹.

ნ. ტრუბეცკოის ეკუთვნის ჩრდილო-კავკასიური ენების შესახებ რიგი გამოკვლევა. მაგრამ ქართველური ენები მას არ უკვლევია და, როგორც ჩანს, არც შეეძლო საკუთარი აზრი ჰქონოდა მისი ისტორიის საკითხებზე (თუნდაც იმდენად, რამდენადაც მისთვის ხელმისაწვდომი იყო ჩრდილო-კავკასიური ენების ვითარება). სამწუხაროდ, ნ. ტრუბეცკოისთან არაფერი ნათქვამია იმის შესახებ, თუ რას მიიჩნევს იგი „ენათა ნათესაობის დამტკიცების მეცნიერულ წესად“, არაფერია ნათქვამი აგრეთვე იმის შესახებაც, თუ რა გზით არის დამტკიცებული ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ნათესაობა. ყოველ შემთხვევაში, როცა გვთავაზობს თავის წერილში ჩ რ დ ი ლ ო - - კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ე ნ ა თ ა ნ ა თ ე ს ა ო ბ ი ს ზ ო გ ა დ და ხ ა ს ი ა - თ ე ბ ა ს , იგი ჯერდება მხოლოდ შემდეგ თავისებურებათა აღნიშვნას:

1. სიმრავლე თანხმონებისა, განსაკუთრებით ლაბიალიზებული თანხმონებისა და ასევე სპირანტებისა და აფრიკატიზებული ლატერალებისა, რომლებიც სხვა დასავლეთ-კავკასიური ენებისთვის უცნობია;

2. მორფოლოგიაში — გარჩევა აქტიური ბრუნებისა ((*casus agens* — გარდამავალი ზმნების სუბიექტის ბრუნვა) და პასიური ბრუნვისა (*casus patiens* — გარდაუვალი ზმნების სუბიექტისა და გარდამავალი ზმნების პირდაპირი დამატების ბრუნვა));

¹ N. T r o u b e t z k o y, *Langues caucasiques septentrionales* — კრებ. *Les langues du monde*, Paris, 1924 (კრებ. რედაქტორები — A. Meillet et M. Cohen). სტატია სამხრეთ-კავკასიური (ქართველური) ენების შესახებ ამ გამოცემაში დაწერილია ა. მეიეს მიერ.

3. ზმნური ძირი ერთი თანხმონისაგან შედგება; იქ კი, სადაც ეს წესი დარღვეულია, გაქვავებული პრეფიქსის ძირეულ ელემენტთან შეხორცების შედეგთან გვაქვს საქმე;

4. ბევრია საერთო ელემენტები ამ ენათა ლექსიკურ შემადგენლობაშიაც¹.

ეს არის და ეს! მაგრამ ნათესაობა — ზემოთჩამოთვლილი ზოგადი თვისებების საფუძველზე — უდავოდაა მიჩნეული, თუმცა ნ. ტრუბეტკოი საგანგებოდ აღნიშნავს, არა გვაქვს ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკა². რაც შეეხება ჩრდილო-კავკასიურ ენათათვის საერთო ზემოთჩამოთვლილ თვისებებებს, ისინი სამხრეთ-კავკასიური ენებისთვისაცაა დამახასიათებელი: და თუ ეს ნიშნები საკმარისია ნათესაობის ცხადსაყოფად, მაშინ, ნ. ტრუბეტკოის მიხედვით, სამხრეთ-კავკასიური ენებიც ჩრდილო-კავკასიური ენების მონათესავედ უნდა ჩაეთვალოს, ნათესაობას კი ნ. ტრუბეტკოი არა ცნობს.

„მსოფლიო ენების“ ახალ, მეორე გამოცემაში (1952 წ.) როგორც ჩრდილო-კავკასიური, ასევე სამხრეთ-კავკასიური ენები ერთ სტატიაშია განხილული. მისი ავტორია ჟ. დიუმეზილი, კავკასიურ ენათა ცნობილი სპეციალისტი; ის იმეორებს ტრუბეტკოის ფორმულას ერთგვარად შეცვლილი რედაქციით, კერძოდ „თუ ყველა ჩრდილო-კავკასიური ენის ნათესაობა სავსებით აშკარაა, ამ ენების ნათესაობა სამხრეთ-კავკასიურ ენებთან მხოლოდ სავარაუდოაო“³.

* * *

როცა იბერიულ-კავკასიურ ენებს პირველად ვეცნობით, გაცეხება იწვევს სხვაობა მათ შორის. თუ აფხაზურის, ადიღურ-ჩერქეზულის, ქართულის, ხუნძურის, ლაკურის, დარგულის, ლეზგიურის, უდიურის აღწერითს გრამატიკებს თვალს გადავავლებთ, შეუძლებელია განცვიფრება არ გამოიწვიოს იმ სხვაობამ, რაც დასტურდება ამ ენათა ფონეტიკურ სისტემაში, მორფოლოგიურ აგებულებასა და ლექსიკაში: ამ ენებს თითქოსდა არაფერი აქვს საერთო.

ასე, მაგალითად, თუ ქართული ენის ფონემათა საერთო რიცხვი 33-ს არ აღემატება, ბაცურში მართო თანხმოვანი გვაქვს 32, ხუნძურში — 42, აფხაზურში — 50 (აფხაზური ენის ტაპანთურ დიალექტში თანხმოვანთა რიცხვი 80-ს აღწევს).

¹ იხ. N. Troubetzkoy, დასახ. ნაშრ., გვ. 328 და შემდ.

² იქვე, გვ. 339.

³ G. Dumézil, *Langues caucasiennes*, — კრებულში *Les langues du monde*, ახალი (მეორე) გამოცემა, პარიზი, 1952, გვ. 228.

ნახურ, დაღესტნურ და ქართველურ ენებში წარმოდგენილია ბ რ უ - ნ ე ბ ი ს გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ უ ლ ი ს ი ს ტ ე მ ა , აფხაზურში კი ბრუნება არა გვაქვს: არა გვაქვს ისეთი ბრუნვის ფორმები, როგორცაა ნათესაობითი და მიცემითი (ნათესაობის მნიშვნელობის გამოსახატავად ამ ენაში ნაცვალსახელური პრეფიქსები მიერთვის ძირითად სიტყვას: ინალის შვილი — „ინალ-მისი-შვილი“). სამაგიეროდ აფხაზურ ზმნაში გამოიხატება როგორც სუბიექტის, ასევე ობიექტის პ ი რ ი და გრამატიკული კლასი, აგრეთვე რიცხვი; ბრუნვით გამოხატული მ ი მ ა რ თ ე ბ ე ბ ი ; ადგილის, დროისა და ვითარების ზმნიშედებით გამოხატული მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ე ბ ი . თუ შესადარებლად ავიღებთ ლეზგიური ენის ზმნას, მასში მორფოლოგიურად სუბიექტის (ობიექტზე რომ არაფერი ვთქვათ) არც პირო, არც გრამატიკული კლასი და არც რიცხვი არ არის აღნიშნული.

ადიღურ ან ქართულ პოლიპერსონალურ ზმნაში გამოიხატება სუბიექტისა და ობიექტის პ ი რ ი . ხუნძურმა ზმნამ პ ი რ ი ს კატეგორია არ იცის: ზმნა შეიძლება იცვალოს კლასების¹ მიხედვით, ამასთანავე გარდაუვალი ზმნა იუღვლება სუბიექტის კლასის შესაბამისად. („სუბიექტურ-კლასოვანიუღვლილება“), გარდამავალი ზმნა კი — ობიექტის კლასის მიხედვით („ობიექტურ-კლასოვანიუღვლილება“). საერთოდ, გრამატიკული კლასების კატეგორია მკვეთრად არის გამოხატული ნახურ და დაღესტნურ ენებში და, აგრეთვე, აფხაზურ ენაშიც; არა გვაქვს იგი ადიღურ და ქართველურ ენათა სისტემაში, დაღესტნური ენებიდან — არ მოეპოვება ლეზგიურს, ალღურსა და უდიურს.

ერგატიული კონსტრუქცია წარმოდგენილია გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ზმნასთან ყველა დროის ფორმაში დაღესტნურ, ნახურ, ადიღურ ენებში, აგრეთვე, ზანური ენის ჭანურ დიალექტში; რაც შეეხება ქართულსა და სვანურ ენებს, აქ ეს კონსტრუქცია გარდამავალი ზმნის მხოლოდ ნამყო ძირითადის (მეორე სერიის) ფორმებში გვაქვს.

იბერიულ-კავკასიური ენების ლექსიკურ შედგენილობაზე თითქოს ლაპარაკიც ზედმეტია. ისინი აღნაგობითაც კი სრულიად განსხვავებული ჩანან: ხუნძურის სიტყვებში იშვიათია ორი თანხმოვნის თავმოყრა, ქართველურ ენებში (ქართულში და უფრო მეტად — სვანურში), აფხაზურში, ადიღურ ენებში თანხმოვანთა თავმოყრა, ხშირად „შეუძლებელი კომპლექსების“ გაჩენა, სავსებით ბუნებრივია.

ცალკეული საერთო მოვლენები შეიმჩნევა ფონეტიკაში, მორფოლოგიაში, სინტაქსში, მაგრამ ისინი არ ცვლიან საერთო შთაბეჭდილებას, რომ

¹ შეიძლება გვეთქვას „სქესების“ მიხედვით, მაგრამ „სქესისა“ და „კლასის“ გრამატიკული კატეგორიები არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისგან: ცხოველთა (ან ნივთების) სახელები არასოდეს არ შედის პირველ კლასში („მამრობით სქესში“).

ამ ენათა გრამატიკული სისტემები მეტისმეტად განსხვავებულია. ამიტომ ბუნებრივია, თუ იბერიულ-კავკასიური ენების გაცნობისას ცალკეული აღწერითი გრამატიკების მიხედვით — ჩვეულებრივ ამოსავლად მიიჩნევენ ხოლმე მათ შორის არსებულ განსხვავებებს, ხოლო, რაც შეეხება საერთო მოვლენებს, მათ მიიჩნევენ წარმოშობის (და აგებულების) მიხედვით განსხვავებულ ენათა კონტაქტის (დაახლოების) შედეგად¹.

რა არის ისტორიულად ამოსავალი იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის: ის, რაც მათ საერთო აქვს, თუ ის, რითაც ისინი განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან? ისტორიულად საერთო მასალის დიფერენცირებამ მიგვიყვანა სრულ განსხვავებამდე, თუ, პირიქით, ამოსავალში განსხვავებულმა მასალამ — მრავალსაუკუნოვანი კონტაქტის შედეგად — ცალკეული მსგავსი თვისებები შეიძინა?

ამ საკითხის მეცნიერული გადაწყვეტისათვის ერთადერთი გზა არსებობს: რეტროსპექტულად განვიხილოთ ამ ენათა განვითარება და დოკუმენტურად შევამოწმოთ, როგორ გამოიყურება ამ ფონზე მოცემულ ენათა ურთიერთობა, კლებულობს თუ მატულობს განსხვავება? თუ იბერიულ-კავკასიური ენები საერთო წარმომავლობის ენებია, მაშინ, რაც უფრო ღრმად ჩავწვდებით ისტორიას, მით უფრო მეტი სიახლოვე აღმოჩნდება ამ ენებს შორის, და — პირუკუ.

იმ მუშაობის შედეგად, რომელიც ჩატარდა ქართველური (განსაკუთრებით, ძველი ქართულის, ზანურისა და სვანურის), აფხაზურის, ადიღეურისა და ყაბარდოულის, ყველა ნახური ენისა და დაღესტნური ჯგუფის ძირითადი ენების² მასალაზე, შესაძლებელი გახდა უფრო ღრმად შევჭრილიყავით იბერიულ-კავკასიურ ენათა გრამატიკული სისტემის ისტორიაში, გავვერკვია პრინციპები, რაც მათ საფუძვლად უდევს, ზუსტად დაგვედგინა მათი არა მხოლოდ ფონემატური შედგენილობა, არამედ ფონეტიკური პროცესებიც და, რაც უფრო არსებითია, ამ პროცესთა მიმართულება, დაგვედგინა გარკვეული ბგერათმესატყვისობანი როგორც ჯგუფებს შიგნით, ასევე ჯგუფებს შორის. ახლებურად წარმოჩნდა სიტყვის აგებულების განმსაზღ-

¹ როგორც ჩანს, ისტორიული ურთიერთობის ამგვარი გაგებისაკენ იხრებოდა ნ. ტრუბეცკოი ბოლო წლებში. ჰ. შუხარდტისათვის დამახასიათებელმა ენობრივი ანალიზის გასაოცარმა უნარმა მისცა მას საშუალება მხოლოდ და მხოლოდ წერილობითი წყაროების შესწავლის საფუძველზე გამოეგლინა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის დამახასიათებელი საერთო მოვლენები იქ, სადაც თითქოს ცოტა რამ თუ იყო ამის დამატკიცებელი გარეგანი ნიშნები.

² ჩვენთან თბილისში შესწავლის საგანი იყო 4 სამწერლო და 11 უმწერლობო დაღესტნური ენა. შედეგები, სამწუხაროდ, მხოლოდ ნაწილობრივ არის გამოქვეყნებული. ახლა ხერხდება ძირითადი ნაშრომების გამოქვეყნება (ცნობა ეხება 1955 წელს. ამჟამად ჩვენს სპეციალისტებს ხელი მიუწვდება ყველა მთის იბერიულ-კავკასიური ენაზე — ა. ჩ.).

ვრელი პრინციპი. ახლებურად იქნა გაგებული ერგატიული კონსტრუქცია, რომელშიაც აიხსნება ზმნათა უღვლილებისა და სახელთა ბრუნების თავისებურებანი.

ჯერ კიდევ არა გვაქვს იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკა¹, თუმცა ფონეტიკისა და გრამატიკული წყობის საკვანძო საკითხები და ძირის ისტორიული განვითარების პრობლემა არსებითად გარკვეულია. პრინციპული მნიშვნელობის მქონედ მიგვაჩნია მუშაობის პროცესში მოპოვებული შემდეგი დებულებები:

ფონეტიკაში — თანხმოვანთა სისტემის უძველესი ვითარება უკეთ შემოგვინახა ნახურმა და ქართველურმა ენებმა; ლარინგალური და ფარინგალური ჯგუფები გამარტივდა; პალატალურთა, დენტალურთა და ლაბიალურთა სისტემები კი ისტორიულად რთულდება (შესაბამისი პროცესების შესახებ შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ, თუ გავითვალისწინებთ ადილური და აგრეთვე ანდიურ-დიდოური და დარგული ენების დიალექტურ მონაცემებს)². თანხმოვანთა კომპლექსები, როგორც წესი, მიღებულია ხმოვნის ამოვარდნის შედეგად (მახვილის გავლენით, სიტყვის ბოლო ხმოვანი, თანხმოვანი იკვეცება აფხაზურში, ქართველურსა და ნახურ ენებში) ფონეტიკური პროცესების გავლენით.

სახელური და ზმნური ფუძეები ამოსავალში გაუდიფერენცირებელი იყო (ზმნური ფუძე სახელური ბუნებისა იყო). ფუძის უმარტივესი სახე ისტორიულად ერთმარცვლიანი ჩანს; იგი შედგებოდა თანხმოვნისა და დეტერმინატიული სუფიქსისაგან. დეტერმინატიული სუფიქსები გამოვლენილია ქართველურ ენებში, ადილურ ენებში, რიგ დაღესტნურ ენაში (ამ სუფიქსებს ქართველურ ენებში ნ. მარი გამოჰყოფდა როგორც მდებდრობითი სქესის სუფიქსებს სემიტურ ენათა მდებდრობითი სქესის სუფიქსების შესაბამისად).

სქესის კატეგორია უცხოა ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის; იქაც კი, სადაც ენაში მორფოლოგიურად გარჩეულია სახელთა სამი ჯგუფი (მამაკაცისა, ქალისა და ყველაფერი დანარჩენისა), მაგალითად, ხუნძურში, ჩვენ წინ არის გრამატიკულ კლასთა (I, II, III) კატეგორია მისთვის დამახასიათებელი შეფასების კრიტერიუმით, მაგრამ არაა გარჩეული მამრობითი და მდებდრობითი სქესი (არც ერთი ცხოველი ანდა ნივთი არ შეიძლება განეკუთვნებოდეს I კლასს, ე. ი. არ შეიძლება წარმოადგენდეს „მამრობით სქესს“).

¹ მუშავდება „იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის შესავალი“.

² ამ საკითხის შესახებ ლიტერატურა აღნიშნულია ქ. ლომთათიძის სტატიაში „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ზოგი საკითხი“ (ВЯ, 1955, № 4).

ყველა ენაში ერთი და იგივე სემასიოლოგიური კლასებია გარჩეული: პ ი რ ო ვ ნ ე ბ ი ს (ა დ ა მ ი ა ნ ი ს) კ ა ტ ე გ ო რ ი ა და ნ ი ვ თ ი ს ა (კ ი თ ხ ვ ა გ ინ? იხმარება მხოლოდ ადამიანის მიმართ: ცხოველების მიმართ კი იხმარება კითხვა რა?). ეს ორი ძირითადი კატეგორია ისტორიულად ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის იყო დამახასიათებელი (მხოლოდობით რიცხვში), ზოგჯერ დიფერენციაციის შედეგად ოთხ კლასს ვიღებდით (ორს — ადამიანისთვის, ორს — ყველაფერი დანარჩენისთვის).

გრამატიკული კლასის კატეგორიები პრეფიქსებს წარმოადგენენ არსებით სახელებთან, ზმნებთან, ნაზმნარ სახელებთან (რიცხვით სახელებში კლასის ექსპონენტები სუფიქსებითაც იყო ხოლმე წარმოდგენილი). ისეთ ენებში, როგორიცაა ქართველური, ადიღური, სადაც მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ - რ ა დ ა ლ არ გაიჩნევა ერთმანეთისაგან ადამიანისა და ნივთის კლასები¹, ძველად ეს დაყოფა თანმიმდევრულად იყო გატარებული, თანაც საერთო იყო არა მხოლოდ მორფოლოგიური კატეგორიები, არამედ შესაბამისი ფ ო რ მ ა ნ ტ ე ბ ი ც .

ს ა ე რ თ ო მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ი ი ნ ვ ე ნ ტ ა რ ი ს — გრამატიკული კლასის ექსპონენტების (v- b- d- n- r...) არსებობა დადესტურ, ქართველურ და, აგრეთვე, ადიღურ ენებში მხოლოდ მათი გ ე ნ ე ტ უ რ ი ე რ თ ი ა ნ ო ბ ი ს ს ა ფ უ ძ ვ ე ლ ზ ე შ ე ი ძ ლ ე ბ ა ა ი ხ ს ნ ა ს ; წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა, რატომ აქვს საერთო როგორც ზმნაში, ისე სახელში ამ ძირითადი გრამატიკული კატეგორიის ფორმანტთა სისტემა ისეთ ენებს, როგორიცაა ანდიური და ძველი ქართული.

იბერიულ-კავკასიური ენების ზმნურ და სახელურ ფუძეთა ისტორიული შედგენილობის ახლებური გაგება (კლასის ნიშანი+ძირეული თანხმობანი+დეტერმინატიული სუფიქსი) შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვავლინოთ ისტორიულად საერთო ელემენტები ლექსიკაში, იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც, ერთი შეხედვით, თითქოს არაფერია საერთო; ფართო პერსპექტივები, რომლებიც ისახება ჩვენს წინაშე ფუძის აგებულების ამგვარი გაგებით, უნდა იქნეს გათვალისწინებული ზემოაღნიშნულ ენათა მონაცემების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის დროს.

პრეფიქსაცია, რომელიც ამჟამად წამყვან მორფოლოგიურ პრინციპს წარმოადგენს, სუფიქსაციის არსებობასაც არ გამოორიცხავს. მაგრამ ყველგან, სადაც ხერხდება შესაბამისი ფორმების ისტორიის აღდგენა, დასტურდება, რომ პ რ ე ფ ი ქ ს ა ც ი ა პ ი რ ვ ე ლ ა დ ი ა , ს უ ფ ი ქ ს ა ც ი ა კ ი — მ ე ო რ ე უ ლ ი ; ენობრივი მასალის საფუძველზე შემოწმებული ეს

¹ როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ს ე მ ა ს ი ო ლ ო გ ი უ რ ა დ პ ი რ ო ვ ნ ე ბ ი ს ა (ადამიანის) და ნ ი ვ თ ი ს კ ა ტ ე გ ო რ ი ე ბ ი ამ ენებში დღესაც გარჩეულია.

ფორმულა ძირითად კრიტერიუმს წარმოადგენს მორფოლოგიის კონკრეტული ფაქტების შედარებითი ქრონოლოგიის დადგენისას.

კერძოდ, სუფიქსაცია ბ რ უ ნ ე ბ ა შ ი მაშინ, როდესაც უღვლილებაში ძირითადად პ რ ე ფ ი ქ ს ა ც ი ა ა წარმოდგენილი, იმით აიხსნება, რომ ისტორიულად იბერიულ-კავკასიურ ენებში ზმნა სახელზე ადრე გ ა ფ ო რ - მ დ ა . გვიანდელი პერიოდის წარმოებებში სუფიქსაციის ხვედრითი წონის გაზრდა კი სხვაგვარი სისტემის ენათა გავლენის შედეგად უნდა მომხდარიყო.

ქართული ზმნის ისტორიული მორფოლოგიის მონაცემები ადასტურებენ კლასოვანი უღვლილების გადმონაშთებს და მით ნათელს ჰფენენ იბერიულ-კავკასიური ენებში დადასტურებული ს ა მ ი განსხვავებული ტიპის უღვლილებათა ისტორიულ თანმიმდევრობას. კ ლ ა ს ო ვ ა ნ ი უღვლილება (ხუნძურ ენაში), კ ლ ა ს ო ვ ა ნ - პ ი რ ო ვ ა ნ ი (ლაკურში, დარგულში, ბაცბურში,... აფხაზურში) და პ ი რ ო ვ ა ნ ი (ადიღურში, ქართველურ ენებში) წარმოადგენენ ამოსავალი კლასოვანი უღვლილების განვითარების სამ ერთმანეთის მომდევნო საფეხურს. კლასოვანი უღვლილება (ო ბ ი ქ ტ უ რ ი — გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ზ მ ნ ე ბ თ ა ნ , ს უ ბ ი ე ქ ტ უ რ ი — გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ თ ა ნ) თანდათან რთულდება პირის ფორმების აღნიშვნის შედეგად და გრამატიკული კლასების კატეგორიის მოშლის შემდეგ წარმოიქმნება პოლიპერსონალური უღვლილება.

წინადადების ერგატიული კონსტრუქცია, როგორც გვაქვს დადგენილი, გარდამავალი ზმნის ერთადერთ კონსტრუქციას წარმოადგენდა იმ პერიოდში, როდესაც ქართული ზმნის უღვლილებაში გაირჩეოდა ასპექტები და არა დროები: ნომინატიური კონსტრუქცია გარდამავალ ზმნასთან აქ უფრო გვიანდელი წარმონაქმნია.

აფხაზურ ენაში ერგატიული კონსტრუქცია გამოიხატება ინკორპორაციის საშუალებით (რამდენადაც ბრუნვები აფხაზურში არ გაირჩევა), ზმნური პრეფიქსების თავისებური განლაგებით: ზმნის უღვლილების ფორმებში სუბიექტისა და ობიექტის ფორმანტებს განსხვავებული ადგილები მიეკუთვნება. ერგატიული კონსტრუქცია ერთნაირადაა დამახასიათებელი ყველა ცოცხალი იბერიულ-კავკასიური ენისათვის (გარდამავალი ზმნის ნომინატიური კონსტრუქციის ფორმები მეორეულ მოვლენას წარმოადგენს).

ერგატიული კონსტრუქცია შინაგან კავშირშია გვარების გაურჩევლობასთან გარდამავალ ზმნაში, რაიც ზმნის ფუძისათვის ისტორიულად იყო დამახასიათებელი (მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმების გაურჩევლობასთან). მოქმედებითი გვარი გარდამავალ ზმნებთან ფორმდება კაუზატივის მაწარმოებელთა საშუალებით, ხოლო ვნებითი გვარი უკვე შემდეგში წარმოიქმნა მოქმედებითისაგან. ამ პროცესის განსხვავებული ეტაპები წარმოდგენილია იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფებში.

ასეთია ის ძირითადი მომენტები, რომლებითაც იბერიულ-კავკასიური ენები დღეს საგრძნობლად განსხვავდება ერთმანეთისგან, მაგრამ შესაბამი-

სი პროცესების ისტორიის გათვალისწინება აქაც ამოსავალ ერთიანობაზე — როგორც სტრუქტურულზე, ასევე მატერიალურზე — მეტყველებს. ამ ენებში საერთო რაც არის, პირველადია. რაც უფრო ღრმად შევიჭრებით მათს ისტორიაში, მით უფრო მეტი საერთო აღმოჩნდება. ამ ენათა ისტორიის შესწავლა მათს გენეტურ ნათესაობას ადასტურებს.

რასაკვირველია, იბერიულ-კავკასიური ენებიდან ზოგი უფრო ახლოსაა ერთმანეთთან, ზოგიც შორს. მაგრამ ამ ჯგუფების გენეტური ერთიანობა იმდენად საგრძნობია, რომ ენათა არც ერთი ჯგუფის ისტორიის მეცნიერული შესწავლა არ არის შესაძლებელი სხვა ჯგუფების ენობრივ მონაცემთა გათვალისწინების გარეშე: შეუძლებელია ქართული ენის უძველესი ისტორიის ძირითადი საკითხების გადაწყვეტა უმწერლო ქართველური ენების მონაცემების, ან ნახურ, დაღესტნურ, აფხაზურ-ადიღურ ენათა მონაცემების გათვალისწინების გარეშე, და პირიქით: აფხაზურ-ადიღურ, ნახურ და დაღესტნურ ენათა გრამატიკული წყობის ძირითადი პრინციპების სწორად გაგება შეუძლებელია, თუ ქართველურ ენათა ისტორიის მონაცემები არ იქნება გათვალისწინებული.

* * *

განმარტებას საჭიროებს — ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური ენები“. 1948 წლამდე ჩვენ ვხმარობდით ტერმინს „კავკასიური ენები“¹, მასთან საგანგებოდ აღვნიშნავდით, რომ ეს ტერმინი საკუთრივ კავკასიურ ენებს გულისხმობს, და კავკასიაში წარმოდგენილი ყველა ენა კავკასიური არ არის. ტერმინის — „კავკასიური ენები“ პირობითობა (იგი არც გეოგრაფიულად არის გამართლებული და არც ენათმეცნიერულად — ზუსტი) მით უფრო საგრძნობი ხდებოდა, რაც უფრო მეტი ისეთი ფაქტები იჩინდა თავს, რომლებიც ამ ენათა — ჩრდილო-კავკასიურ და სამხრეთ-კავკასიურ ენათა ნათესაობას უჭერდნენ მხარს. ტერმინში შეუძლებელია ყველა ენის სახელწოდების შეტანა („ქართველურ-აფხაზურ-ადიღურ-ნახურ-დაღესტნური ენები“). ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური ენები“ ნიშნავს „ქართველურ-კავკასიურ ენებს“. რატომ არის გახაზული ტერმინში ერთი ჯგუფის (იბერიულის) სახელწოდება?

1. ტერმინი „იბერიული“ გახაზავს იმას, რომ „იბერიულ-კავკასიური ენები“, როგორც გენეალოგიური კლასიფიკაციის ცნება, ისტორიულ ცნე-

¹ იხ., მაგ., არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1935; II გამოც. — 1939; III გამოც. — 1946.

ბას წარმოადგენს: იბერიის სახელწოდებით არის ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველო დოკუმენტურად სტრაბონის დროიდან (ძვ. წ. I ს.). „ბერძნები იბერებს უწოდებდნენ იმ ქვეყნის მოსახლეობას, სადაც ამ ენებზე (ქართველურ ენებზე) ლაპარაკობდნენ, სომხები კი მათ „ვირ-ქ“-ებად იხსენიებდნენ, რაც იმავე სიტყვას (იბერ) წარმოადგენს; სომხური v ინეტერვოკალურ b-ს ენაცვლება, ხოლო i — უძველეს ē-ს“¹.

ამრიგად ტერმინი „იბერიული“, რამდენადაც მასში ისტორიული მომენტია წინ წამოწეული, უფრო შესაფერისად მივიჩნით, ვიდრე „ქართული“.

2. იბერიულ (ქართველურ) ენებზე ლაპარაკობს იბერიულ-კავკასიური ენების წარმომადგენელთა ნახევარზე მეტი (3 მილიონ 800 ათასი კაციდან — 2 მილიონ 200 ათასი კაცი)². ასეთ ვითარებაში გაუმართლებელი იქნებოდა, რომ ჩვენი ენების აღმნიშვნელ ტერმინში სახელწოდება „იბერიული“ არ შეგვეტანა.

3. ტერმინში „იბერიულ-კავკასიური ენები“ „იბერიულის“ შეტანის საჭიროება გამოწვეულია იმ გარემოებითაც, რომ რიგ შემთხვევაში სწორედ სამხრეთ-კავკასიურ (ანუ იბერიულ) და ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შორის ნათესაობას აყენებენ კითხვის ქვეშ (ტრუბეცკოი, დიუმეზილი). ჩვენის აზრით, მეცნიერულად უდავოა ჩრდილო-კავკასიურ და სამხრეთ-კავკასიურ ენათა ნათესაური ერთიანობა. ამგვარ გაგებას კი უფრო შეეფერება ტერმინი „იბერიულ-კავკასიური ენები“, ვინემ ტერმინი „კავკასიური ენები“³.

ტერმინი „იბერიული ენები“ ჩვენთვის „ქართველური ენების“ სინონი-მია (და მისი ხმარება არ არის შეპირობებული იმით, თუ რას წარმოადგენდა პირენეის ნახევარკუნძულის უძველესი იბერიული ენები).

იქნებ საჭიროა, ისიც აღინიშნოს, რომ ტერმინი „იბერიული ენები“ „ქართველური ენების“ სინონიმად ჯერ კიდევ ფ. ბოპს ჰქონდა ნახმარი. „ქართული ენა მეგრულ, სვანურ და ლაზურ ენებთან ერთად, — წერდა

¹ A. Meillet, *Linguas caucasiques meridionales*, კრებ. „Les langues du monde“, 1924, გვ. 343.

² ცნობები 1939 წლის აღწერის შედეგებს ემყარება.

³ მხარს უჭერენ რა ტერმინს „კავკასიური ენები“, ზოგჯერ ამგვარ ანალოგიას მიმართავენ: „...ტერმინი „ინდო-ევროპული ენები“ ენათა გარკვეულ ოჯახს გულისხმობს — არავის არ შეაქვს მასში შეცდომით უნგრული, ჩუვაშური, დაღესტნური ან დრავიდული ენები, მაშინ როდესაც სპარსულსა და ხეთურს ჩვეულებრივ ამ ენებს მიაკუთვნებენ ხოლმე“ (ს. კაკაბაძე, *ВЯ*, 1955, № 4, გვ. 68). ეს ანალოგია უაღვილოა: ევროპაში ინდო-ევროპულ ენებზე ლაპარაკობს მოსახლეობის სულ ცოტა 4/5, ინდოეთის ნახევარკუნძულზე მოსახლეობის 2/3 ლაპარაკობს ინდურ ენებზე, კავკასიაში კი „კავკასიური ენებზე“ მოსახლეობის ნახევარზე ნაკლები ლაპარაკობს (დაახლ. 3 მლნ. 800 ათასი, მაშინ როდესაც სხვა „არაკავკასიურ“ ენებზე ლაპარაკობს 4 მლნ-ზე მეტი).

იგი, — ქმნიან ენათა მჭიდრო დაკავშირებულ ჯგუფს, ი ბ ე რ ი უ ლ ანუ ქ ა რ თ უ ლ წრეს ენათა (*den iberischen oder grusischen Sprachkreis*), რომელთაგან ჩვენთვის გრამატიკულად ჯერ მხოლოდ საკუთრივ ქართულია ცნობილი“¹.

ტერმინით „ივერიული (იბერიული) ენები“ აღნიშნავდა ქართველურ ენებს პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი ალ. ცაგარელი: „ფაქტია, რომ ი ვ ე რ ი უ ლ ი ანუ ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ ი ენების (ქართულის, მეგრულის, ლაზურისა და სვანურის) სხვა ცნობილ ენობრივ ოჯახებთან გენეტიური ურთიერთობის საკითხზე ერთიანი აზრი არ არსებობს“².

ტერმინი „იბერიული ენები“ გამოდევნა ხმარებიდან მარისეულმა ტერმინმა „იაფეტური ენები“ (თავდაპირველად ნ. მარი სწორედ ქართველურ ენებს აღნიშნავდა ამ ტერმინით). მარისტებს ბატონობის წლებში ტერმინს და ცნებას „იბერიული ენები“ თავს ესხმოდნენ.

ნ. მარის ოთხელემენტოვანი პალეონტოლოგიური ანალიზის დამცველები „შეუსაბამოდ“ მიიჩნევდნენ შედარებით-ისტორიული სკოლის წარმომადგენელთა — ნეოგრამატიკოსთა შეხედულებებს ენის წარმოშობისა და მისი შემდგომი განვითარების შესახებ; ისინი წერდნენ: „ამასთან დაკავშირებით შეიძლება გავიხსენოთ ჩვენთან, საბჭოთა ენათმეცნიერებაში ჯერ კიდევ ხმარებული ფსევდო-მეცნიერული ტერმინები: პროფ. ა. ჩიქობავას „საერთო ივერიული ენა“, პროფ. კაპანციანის „სომეხთა წინარე სამშობლო“, პროფ. კუზნეცოვის „სლავური ერთობა“, პროფ. ბუბრიხის უნდურულ-ფინურია... „კონტაქტის“ თეორია“...³.

მიმდინარე დისკუსიის ერთ-ერთმა მონაწილემ ხელაღებით მომაწერა აზრი, თითქოს მე ვამტკიცებდე, რომ კავკასიური ენები საერთო ქართველური ფუძე-ენისგან მომდინარეობენ⁴. ტერმინ „იბერიული ენების“ გაშუ-

¹ Fr. B o p p, *Die kaukasischen Gleider des indoeuropäischen Sprachstammes*, Berlin, 1847, გვ. 3.

² А. Ц а г а р е л и, *Мингрельские этюды*, вып. II — Опыт фонетики мингрельского языка, СПб., 1880, გვ. 1. იხ. მისივე, „Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков“ (СПб., 1874, ლიტოგრ. გამოც.) და „О грамматической литературе грузинского языка“ (СПб., 1873).

³ В. К. Н и к о л ь с к и й, Н. Ф. Я к о в л е в, *Основные положения материалистического учения И. А. Марра о языке*, ВФ, 1949, №1, გვ. 278.

⁴ „...დებულება, რომელიც თითქოს გა მო მ დ ი ნ ა რ ე ო ბ ს ტერმინებიდან „ხეთურ-იბერიული“ და „იბერიულ-კავკასიური ენები“ (ს. კაკაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 69). ავტორი არაფერს გვეუბნება იმის შესახებ, თუ როგორ „გ ა მ ო მ დ ი ნ ა რ ე ო ბ ს“. თერმინიდან „იბერიულ-კავკასიური ენები“ ისევე არ გამომდინარეობს ის ფაქტი, რომ ეს ენები ქართველური ენებიდან მომდინარეობენ, როგორც ტერმინიდან „ინდო-ევროპული ენები“ არ გამომდინარეობს, რომ ეს უკანასკნელი ინდური ენებიდან მომდინარეობენ.

ქებაში ეს ავტორი შესაძლოა არა მხოლოდ ლოგიკურად, არამედ ისტორიულადაც მარისტების ტრადიციებს უკავშირდებოდეს.

* * *

როგორია იბერიულ-კავკასიურ ენათა მიმართება სხვა ენობრივ ოჯახებთან? იზოლირებულ ჯგუფს წარმოადგენს ეს ენები თუ გენეტურ კავშირში იმყოფება სხვა ენებთან, თუ — კი, რა ენებთან? ასეთია მეორე ძირითადი საკითხი, რომელიც ჩვენს წინაშე დგება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიასთან დაკავშირებით. ეს საკითხი ახალი არ არის, იგი არაერთხელ დაუხვამთ და სხვადასხვაგვარად გადაუწყვეტიათ

იბერიულ-კავკასიური ენები ძველთაგანვე კონტაქტში იმყოფებოდნენ ინდო-ევროპულ, სემიტურ და, უფრო მოგვიანებით, ალათაურ ენებთან. სრულიად ბუნებრივია, რომ მკვლევრები პირველ რიგში სწორედ ამ ენებს მიმართავდნენ. აკად. მ. ბროსე ქართულ ენას ინდო-ევროპულ ენად მიიჩნევდა (1834 წ.). შედარებითი ენათმეცნიერების ერთ-ერთმა ფუძემდებელთაგანმა ფ. ბოპმა სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა იბერიული ენების ინდო-ევროპულთან, კერძოდ სანსკრიტთან ნათესაობის დასაბუთებას¹.

1855 წ. ინგლისელმა ფილოლოგმა მ. მიულერმა გამოთქვა ვარაუდი კავკასიური ენების ალათაურ (თურქულ-თათრულ) ენებთან შორეული ნათესაობის შესახებ.

ნ. მარი ცდილობდა დაემტკიცებინა ქართველურ (და შემდგომ ყველა კავკასიურ) ენათა ნათესაობა სემიტურ ენებთან, მაგრამ მოგვიანებით თვითონვე უარი თქვა ამგვარ ცდებზე. ყველა ეს თეორია დღეს მხოლოდ ისტორიულ ინტერესს თუ აღძრავს. ამ თეორიებს ახლა აღარავინ იცავს².

სხვაგვარად დგას საკითხი იბერიულ-კავკასიური ენების გენეტური კავშირის შესახებ წინა აზრის ძველ მკვდარ ენებთან. ჩვენის აზრით, ობიექტურ ვითარებას ასახავს ის თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც იბერიულ-კავკასიურ ენები ისტორიულად უკავშირდებიან ამ ძველ ენებს, რომლებიც, თავის მხრივ, არც ინდო-ევროპულნი არიან, არც სემიტურნი და არც ურალურ-ალათაური წრისა. ეს ენებია: პროტოხეთური (ანუ საკუთრივ ხეთური), ურარტული, ხურიტული, ელამური.

ბუნებრივი ჩანს თანამედროვე კავკასიის ცოცხალი არაინდოევროპული, არასემიტური ენები და წინა აზრის ძველი არაინდოევროპული, არასემიტური

¹ იხ. Fr. B o p p, დასახ. ნაშრ.

² მიუხედავად იმისა, რომ ამ თეორიებს მეცნიერები არ იზიარებდნენ, თვით საკითხის დასმა იბერიულ-კავკასიურ ენების ნათესაობის შესახებ სხვა ენობრივ ოჯახებთან არავის მიუჩნევია მეცნიერულად გაუმართლებელ, „დეზორიენტაციის გამომწვევ“ მოვლენად.

რი ენები მონათესავე ენათა ერთ წრეში იყოს მოქცეული. ამ წრეს სხვადასხვაგვარი სახელი შეიძლება ეწოდოს (მაგალითად, ალაროდული, აზიანურ-კავკასიური ენები); ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნდა გვეხმარა ტერმინი „ხეთურ-იბერიული ენები“ (უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა: პროტოხეთურ-ურარტულ-იბერიულ-კავკასიური ენები“, ამგვარი რთული ტერმინის ხმარება რომ შესაძლებელი იყოს). ამასთანავე აღვნიშნავდით იმ სიძნელებს, რომლებიც თან ახლავს ცოცხალი ენების (კავკასიის ენების) მკვლარ ენებთან (წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის ენებთან) ისტორიული ურთიერთობის კვლევას.

„ეს ენები საკმარისად შესწავლილი არ არის. დღეს ისინი აღარ იხმარება. ამ ენათა მასალა რომელიც მკვლევრებს აქვთ ხელთ, მეტად მცირეა. ლურსმული (და მით უფრო — იეროგლიფური) დამწერლობის გაშიფვრა დიდ სიძნელებთან არის დაკავშირებული: ჭირს იმის დადგენა, თუ როგორ გამოითქმოდა დაწერილი და როგორი იყო მისი ზუსტი მნიშვნელობა.

როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, იდეოგრამების მნიშვნელობა გასაგებია, მაგრამ არ არის ცნობილი, თუ როგორ გამოითქმოდა შესაბამისი სიტყვები; ლურსმული დამწერლობის წაკითხვა შედარებით უფრო ადვილია, მაგრამ მნიშვნელობის ზედმიწევნით დადგენა ყოველთვის ვერ ხერხდება...

ამ წრის ენათა გადმონაშთს წარმოადგენს თანამედროვე იბერიულ-კავკასიური ენები, რომლებიც ასევე არ განეკუთვნებიან არც ინდო-ევროპულ, არც სემიტურ, არც ალთაურ ენათა ოჯახებს. ამით აიხსნება განსაკუთრებული ინტერესი, რასაც იჩენენ ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლისადმი: ამ ენებში ეძებენ სპეციალისტები გასაღებს წინა აზიის ძველი, აწ მკვლარი ენების საიდუმლოების ამოსახსნელად.

თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენებთან აზიანური ენების დაკავშირების ცდები (ჰიუზინგი, ბორკი, ტრომბეტი, ვაიდნერი, ფორერი, კონტენო და სხვ.) ჯერჯერობით, სამწუხაროდ, მოკლებულია მეთოდურ დასაბუთებას, რამდენადაც შესაძარებლად აღებულ ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემების განხილვისასანგარიში არ ეწევა მათ ისტორიას მონათესავე ენათა სისტემაში“¹.

ამრიგად, აქ ლაპარაკია წინა აზიის ძველი (არაინდოევროპული, არასემიტური) ენების კავკასიის ამგვარსავე (არაინდოევროპულ, არასემიტურ) ენებთან გ ე ნ ე ტ ი კ უ რ ი კ ა ვ შ ი რ ი ს შესახებ, ამასთანავე, ეს თვალსაზრისი წარმოდგენილია როგორც ჰ ი ბ ო თ ე ზ ა , რომელსაც დასაბუთება სჭირდება, და ამავე დროს აღნიშნული გვაქვს, თუ რაში მდგომარეობს მისი დასაბუთების სიძნელე, და რა ნაკლი აქვს აქამდე წარმოდგენილ ცდებს იბერიულ-კავკასიური და აზიანური ენების დაკავშირებისა.

¹ А. С. Ч и к о б а в а, Введение в языкознание, ч. I, М., 1952, გვ. 226—227.

როგორც ვხედავთ, ჩვენ სათანადოდ გვაქვს გათვალისწინებული ის დიდი განსხვავება, რომელიც არსებობს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის დებულებასა და ხეთურ-კავკასიური ენების ნათესაობის შესახებ დებულებას შორის. ჩვენს სხვა ნაშრომებშიაც უდავოდ მიგვაჩნდა ამ პრობლემის მეცნიერული აქტუალურობა (და სათანადო ჰიპოთეზის დასაბუთების აუცილებლობა).

გადაჭრით უარყოფს ევგ. ბოკარევი იბერიულ-კავკასიური ენათა წინა აზიის ძველ ენებთან შესაძლო კავშირს. ევგ. ბოკარევის აზრით, იმის მტკიცება, რომ არსებობდა ხეთურ-იბერიული ენობრივი ოჯახი, ყოველგვარ რეალურ საფუძველს მოკლებულია, მისი მეცნიერული მეთოდებით შემოწმება შეუძლებელია და ამიტომ შეუძლებელია ამჟამად წამოვაცენოთ იგი, თუნდაც როგორც სამუშაო ჰიპოთეზა. თურმე ესაა „წმინდა დეკლარაციული მტკიცება, რომელიც ფაქტებიდან არ გამომდინარეობს“; რომ „ამგვარი აპრიორული მტკიცებები ხეთურ-იბერიული ენობრივი ოჯახის არსებობის შესახებ და ისეთი ამოცანების დასმა, რომლებიც კავკასიურ ენათა შესწავლის დონეს არ შეესაბამება, დადებით როლს ვერ ითამაშებს საბჭოთა კავკასიოლოგიის შემდგომს განვითარებაში“; თურმე ნუ იტყვი, „საკითხის დასმა ხეთურ-იბერიული ენების ისტორიული ერთიანობის შესახებ კავკასიურ ენათა სპეციალისტების დეზორიენტაციას იწვევს და ამორებს მათ მორიგ არსებით ამოცანებს, რომლებსაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს თანამედროვე კავკასიოლოგიის განვითარებისთვის“¹.

ამრიგად, ევგ. ბოკარევის კატეგორიული მტკიცების თანახმად, ამ ენათა ურთიერთობის შესწავლა ფაქტობრივად შეუძლებელია და არსებითად გაუმართლებელია, ერთი სიტყვით, არა მხოლოდ მიუღებელია ხეთურ-იბერიული (ანუ პროტოხეთურ-კავკასიური) მონათესავე ოჯახის არსებობა ვივარაუდოთ, არამედ თვით საკითხის დასმაც კი ამ ენათა ნათესაური კავშირის შესახებ არამეცნიერულია და არსებითად მავნე („კავკასიურ ენათა სპეციალისტებში დეზორიენტაციას იწვევს“²). ევგ. ბოკარევის დასკვნით, საჭიროა არა კვლევა ამ პრობლემისა, არამედ მისი უკუგდება, როგორც საბჭოთა კავკასიოლოგიისათვის მიუღებელია.

ევგ. ბოკარევის ზემომოყვანილ შეხედულებათა გაზიარება შეუძლებელია: წინა აზიის ძველი არაინდოევროპული და არასემიტური ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ურთიერთობის პრობლემა მეცნიერულია და ამავე დროს მეტად აქტუალური. ეს პრობლემა შეიძლება

¹ ВЯ, 1954, № 3, გვ. 53.

² რამდენადაც ტერმინს „ხეთურ-იბერიული ენები“ თბილისელი კავკასიოლოგები ხმარობენ, გამოდის, რომ ეს ჰიპოთეზაც თბილისელ სპეციალისტთა წამოყენებულია. შდრ. ს. კაკაბაძის გამონათქვამები (დასახ. ნაშრ., გვ. 66–67). მაგრამ, რასაკვირველია, ეს ასე არ არის.

ვიკვლიოთ და უნდა კიდევ ვიკვლიოთ. მასთან ყველა ღონე ვიხმაროთ იმისათვის, რომ სათანადო კვლევა იყოს მეცნიერულად დასაბუთებული, დამაჯერებელი.

თუ საბჭოთა კავკასიოლოგები თავს აარიდებენ ამ საკითხის დამუშავებას, ამით საკითხი არ მოიხსნება, მისი კვლევა გაგრძელდება, ოღონდ ჩვენი მონაწილეობის გარეშე.

ეს პრობლემა თბილისელ სპეციალისტებს არ წამოუყენებიათ. არც კავკასიოლოგებსა და თუგინდ ენათმეცნიერებს საერთოდ, პრობლემა ორიენტალისტების, ძველი წინა აზიის ისტორიის სპეციალისტებმა დასვეს.

დაახლოებით 70 წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც ორიენტალისტმა ფ. ჰომელმა წამოაყენა დებულება ალაროდულ ენათა ოჯახის შესახებ; ამ ოჯახში იგი აერთიანებდა წინა აზიისა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის ენებს და აღნიშნავდა მათს გენეტურ კავშირს კავკასიურ ენებთან, რომელთაც იგი მიიჩნევდა ალაროდული ოჯახის ცოცხალ წარმომადგენლებად. შემდგომში არა ერთ ორიენტალისტს დაუსვამს საკითხი აღნიშნული ძველი ენების კავკასიურ ენებთან ურთიერთობის შესახებ.

კავკასიურ ენებს ორიენტალისტები მიმართავდნენ არა იმიტომ, რომ უნდოდათ მიეჩქამალათ ძველი ენების სემიტურ ან ინდო-ევროპულ ენებთან ურთიერთობის საკითხი, არამედ იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ ინდო-ევროპულ და სემიტურ ენებს ეს ძველი ენები ვერ უკავშირდებოდა, ინდო-ევროპული და სემიტური ენების მასალა ორიენტალისტებს მკვდარი ენების გაშიფრვაში დახმარებას ვერ უწევდა. მკვლევრებმა ცოცხალ კავკასიურ ენებს მიმართეს იმ იმედით, რომ მათში აღმოაჩენდნენ გასაღებს მკვდარ ენათა წერილობითი ძეგლების ამოსაცნობად.

„ურარტულ ენას, — წერდა 1906 წელს ოსური ენის ცნობილი სპეციალისტი, მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი ვ. მილერი, — ჯერ კიდევ ფრანსუა ლენორმანი და სეისი აკავშირებდნენ კავკასიურ ენებთან, ძირითადად — იბერიულ ჯგუფთან. ჰომელის აზრით, ურარტული უფრო მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს ჩრდილო-კავკასიურ ენებთან, ვიდრე ამიერკავკასიის ენებთან, ამასთანავე იგი აღნიშნავს ურარტულის ნათესაობას მიტანი-ენასთან... ვანის წარწერების აღმოჩენამ და გაშიფრვამ, ამ წარწერების ენობრივი აგებულების კავკასიურ ენებთან სიახლოვემ მიმართა პირველად ევროპელ მეცნიერთა ყურადღება კავკასიური ენათმეცნიერებისაკენ და ჩააგონა მათ, რომ კავკასიაში შეიძლებოდა ეპოვათ გასაღები ძველი წინა აზიისა და განსაკუთრებით მცირე აზიის იმ ენათა გენეტური ურთიერთობის გასარკვევად, რომლებიც არ განეკუთნებოდნენ არც სემიტურსა და არც არიულ ენათა ოჯახს“¹.

¹ В. Ф. М и л е р, Кавказское языкознание и вопросы исторической этнографии Передней Азии, „Этнограф. обозрение“, 1906, № 3—4, გვ. 8.

„ექვს გარეშეა, — ვკითხულობთ შემდეგ იმავე წერილში, — რომ ზოგი კავკასიელი ხალხი ჩამომავალია იმ ძველი ხალხებისა, რომლებიც გადმოსახლდნენ სამხრეთიდან, მცირე აზიიდან, რათა ეპოვათ თავშესაფარი კავკასიის მთებში. ამიტომ არაფერია გასაკვირი იმაში, რომ დასტურდება მსგავსებანი უძველესი ვანის სამეფოს ენასა და ქართველური ოჯახის ენებს შორის, ეტრუსკულ ენაში კი, რომელიც გადმოცემით ლიდიურის მონათესავეა, შეიძლება აღმოჩნდეს ანალოგიები დაღესტნის ენებთან.“

წინა აზიის არასემიტური მოსახლეობის მიმოხილვისას ჩვენ უნდა შევვხვით ელამის (სუზიანის) ძველ მოსახლეობას...

ასირიოლოგმა ფ. ჰომელმა ჯერ კიდევ 1884 წელს გამოთქვა ვარაუდი მისი (ელამური ენის — ა. ჩ.) სამხრეთ-კავკასიურ, განსაკუთრებით — ქართულ ენასთან ნათესაობის შესახებ. ამავე თვალსაზრისისაკენ იხრებოდა 1896 წ. ჰაინრიხ ვინკლერი და, როგორც ჩანს, ამავე აზრს იზიარებდნენ ჰიუზინგი და ჰოფმან კუჩკე. ერთ-ერთ პირად წერილში — ამბობს ვ. მილერი — ეს უკანასკნელი მწერდა ელამურის ნათესაობის შესახებ დაღესტნის წახურ ენასთან. შეიძლება იმედი ვიქონიოთ, რომ შემდგომი გამოკვლევები უფრო ზუსტად გაარკვევენ ამ საკითხს ისევე, როგორც ზოგადად კავკასიური ენების წინა აზიის ძველ მკვდარ ენებთან ურთიერთობის საკითხს¹.

როგორც ზემონათქვამიდან ჩანს, „აპრიორული“, „წმინდა დეკლარაციული“ (ეგვ. ბოკარევის ტერმინოლოგიით) მტკიცება წინა აზიის ძველი ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ნათესაობის შესახებ ვ. მილერს მოცემული აქვს ნახევარი საუკუნის წინ, თბილისელ სპეციალისტებზე ბევრად ადრე, კერძოდ, 30 წლით ადრე, ვიდრე ივ. ჯავახიშვილის სტატია გამოქვეყნდებოდა (1937წ.), სტატია, რომელზედაც მიუთითებს ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე².

დამახასიათებელია აგრეთვე, ვ. მილერის სტატიაში შემდეგი ადგილი: „მეფე ტიგლათ-პილესარ I-მა დაიმორჩილა კუმუხთა ქვეყანა, მაგრამ იძულებული იყო დაეცვა იგი იმ ახალი ხეთური ტომების, მ უ ს კ ე ბ ი ს, შემოსევათაგან, რომელთაც უშუალოდ მოჰყვებოდნენ მცირე სომხეთიდან მომავალი სხვა ტომები — კ ა ს კ უ და ტ ა ბ ა ლ ი. ასირიელები მათაც ხათებს განუკუთვნებენ, რაც გვაგარაუდებინებს, რომ ეს ტომები მჭიდრო კავშირში უნდა ყოფილიყვნენ ხათის ქვეყნის მმართველებთან. ასირიელმა მეფეებმა შეძლეს ხათების ამ ხალხთა შემოსევებსაც გამკვლავებოდნენ. მუსკების ტომის ნაშთები VIII საუკუნეში და უფრო გვიან ხანებშიც გვხვდება მცირე აზიაში (მცირე სომხეთში, პონტოში), მათი სახელი კი დღემდე შე-

¹ В. Ф. М и л л е р, Кавказское языкознание и вопросы исторической этнографии Передней Азии, „Этнограф. Обзорение“, 1906, № 3—4, გვ. 13—14.

² აღსანიშნავია, რომ ამგვარსავე აზრს გამოთქვამდა ივ. ჯავახიშვილი ჯერ კიდევ თავის „ქართველი ენის ისტორიაში“ (წიგნი I, თბილისი, 1913).

მოგვენახა მესხების, ქართული მოდგმის ტომის სახელწოდებაში, ტომისა, რომელიც ცხოვრობს თბილისის გუბერნიის ახალციხის მაზრაში. რაც შეეხება ტაბალებს, მათი სახელი შემონახულია კლასიკურ მწერლობაში ტიბარენის სახით, კასკუს კი ზოგი მკვლევარი კავკასიელ კოლხებთან აიგივებს¹.

ვ. მილერი წერს: ჰომელი „...ყველა არასემიტურ ხალხებს, რომელთაც სხვა მეცნიერები პირობითად ხათებს უწოდებდნენ, აღნიშნავს ტერმინით ალაროდელეები“... და გამოთქვამს ჰიპოთეზას, რომ მთელი ის უზარმაზარი რეგიონი, კავკასიიდან მოყოლებული, სომხეთისა და მთიანი მიდიის გავლით, ელამამდე, ერთ ენობრივ ოჯახს ეკავა. ამ ოჯახის წარმომადგენლები შემოგვენახა თანამედროვე „კავკასიური“ ენების (ქართველურის, ლეზგიურის) სახით.

კავკასიოლოგიის მომავალმა წარმატებებმა წინა აზიის ძველი კულტურული ენების შესწავლაში შესაძლოა არც დაადასტურონ ეს ჰიპოთეზა მთლიანად, მაგრამ უეჭველია, რომ ისინი აზიის ძველისძველი ეთნოგრაფიის ბევრ საკითხს გაარკვევენ და ახალ პერსპექტივებს დასახავენ ჩვენი მატერიკის ენობრივი ოჯახების ურთიერთობის საკითხში².

ამას წერდა ვ. მილერი 1906 წ. მას შემდეგ ბევრი რამ შეიცვალა: ბოლახ-ქიოის არქივში აღმოჩენილ იქნა ისეთი ინდო-ევროპული ენა, როგორცაა ნესიტური, რომელსაც ჩვეულებრივ ხეთურს უწოდებენ. ძველი წინა აზიის რიგ სხვა ენებსაც (ლუვიურს, ლიდიურს, კარიულს...) ბევრი აღმოსავლეთმცოდნე ინდო-ევროპულად მიიჩნევს.

მაგრამ დღემდე არავის მიუჩნევია ინდო-ევროპული ენად პროტოხეთური (ხათური)³, ხურიტული, ურარტული. იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ამ ენათა გენეტიური ურთიერთობის საკითხი კვლავაც დგას მეცნიერებაში: იგი არავის მოუხსნია. ამ მკვდარ არაინდოევროპულ და არასემიტურ ენათა ტექსტების ანალიზთან დაკავშირებით ორიენტალისტები ისევ და ისევ ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენებს მიმართავენ.

ნიშანდობლივია ამ მხრივ უნგრელი მეცნიერის ი. მესარომის მიერ კვლევა უბიხური ენისა, რომელიც ეკუთვნის აფხაზურ-ადიღურ ჯგუფს, დღეს მხოლოდ ანატოლიაშია შემორჩენილი და გავრცელების მიხედვით სრულიად უმნიშვნელოა. ამ ენას ი. მესარომმა მიუძღვნა დიდი მონოგრაფია (402 გვ.), რომელშიაც ვრცლად არის გაშუქებული უბიხური ენის

¹ В. Ф. Миллер, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 9–10.

² იქვე, გვ. 15.

³ იხ. მაგ., E. H. Sturtevant and E. A. Hahn, *A comparative grammar of the hittite language*, vol. I, rev. ed., New-York, 1951, გვ. 4.

ფონეტიკისა და მორფოლოგიის, აგრეთვე ლექსიკის საკითხები. ნაშრომი გამოქვეყნდა 1934 წ.

უბიხური ენის შესწავლასთან ი. მესაროში პროტოხეთური ენის კვლევამ მიიყვანა. მესაროში წერს: „წინა აზიის პროტოისტორიულ ენათა ანალიზისა და შედარებითი კვლევა-ძიების პროცესში ჩემი ყურადღება მიიქცია ძველი ხეთური სახელმწიფოს (Chatti-Reich) ერთ-ერთმა ენამ, რომლის წარმომავლობაც აქამდე გაურკვეველი იყო, რომელიც ბოღაზ-ქიოს ლურსმულ წყაროებში იწოდება „ხათურ ენად“ („chattisch“) და რომელსაც სამეცნიერო ლიტერატურაში ზოგი მკვლევარი უწოდებს „პროტო-ხათურს“. ეს გამოუცნობი ენა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მდიდარი პრეფიქსაცია, თავისი გრამატიკული აგებულების მიხედვით უპირისპირდება ხეთური სახელმწიფოს სხვა ცნობილ ენებს“¹.

„ძველისძველი ხათური ენის, კულტურისა და ისტორიის“ სიღრმეში ჩაწვდომის მიზნით მესაროშმა ცოცხალი უბიხურის შესწავლას მოჰკიდა ხელი. რა დასკვნამდე მივიდა იგი?

„თუ შევადარებთ ერთმანეთს ამჟამად გაქრობის გზაზე დამდგარ უბიხურსა და ძველი ანატოლიის ხათურ ენას (ჩჰატტი-შპრაჰე), ვიპოვით ამ ორი ენის უმჭიდროესი გენეტიკური კავშირის დამამტკიცებელ საყურადღებო საბუთებს. განსაკუთრებით ახლოა ერთმანეთთან ამ ორი ენის გრამატიკული აგებულება (ამჟამად ხომ საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ გრამატიკული წყობა ენათა ნათესაობის საფუძველს წარმოადგენს). ამდენად, ამ ენათა შორის უმჭიდროესი კავშირი არავითარ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

ადგილობრივი ძველისძველი ხათური ენა გავრცელებული იყო ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულში იმ სახელმწიფოს ფარგლებში, რომელსაც ფლობდნენ ხეთების დიდი მეფეები. ხათური ენა, როგორც ჩანს, ეკუთვნოდა ჩვენთვის ახლა ცნობილი ეთნიკური ფენებიდან ყველაზე ძველს. უბიხთა ძველისძველი სამშობლოც, მამასადამე, ამ მხარეში უნდა ვეძიოთ“².

შემდგომ, ი. მესაროში აღნიშნავს არა მარტო გრამატიკული წყობის სიახლოვეს, არამედ მთლიანად ორივე ენის სისტემებისა და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, — ფორმანტა („გრამატიკულ ელემენტა“) იგივეობას.

„...საქმე ეხება არა მხოლოდ ენის ცალკეული ელემენტების მსგავსებას, მსგავსებები ენის მთელ სისტემაზე ვრცელდება.

ესენია სახელთა დეტერმინაცია პრეფიქსებითა და სუფიქსებით, ნაცვალსახელები, ბრუნების ელემენტების გამოხატვა სუფიქსების მეშვეობით,

¹ J. von M é s z á r o s, Die Pákhly Sprache, Chicago, 1934, გვ. 4.

² ი ქ ვ ე, გვ. 5.

მრავლობითი რიცხვის ლატენტური ფორმები, წინადადების ელემენტების (ობიექტი, გარემოება, განსაზღვრება...) გამოხატვა პრეფიქსებით ანდა ინფიქსებით ზმნაში, გარდამავალ ზმნათა წარმოება პრეფიქსების მეშვეობით, პრედიკატული ელემენტების შეხამება სახელებთან, ზმნის (ფუძის) სახელური ბუნება. ამგვარი შესატყვისობები ვლინდება არა მხოლოდ გარკვეულ ორგანულ მსგავსებათა სახით, არამედ მორფოლოგიური იგივეობის სახითაც¹...

შემდეგ ჩამოთვლილია გრამატიკულ ელემენტთა შესატყვისობები იმ თანმიმდევრობით, როგორც ისინი ძირითადად დადგენილია მეტწილად ორენოვანი ხათური ტექსტების მიხედვით, სადაც „ცალკეული გრამატიკული ფორმების მნიშვნელობანი დადგენილია ერთდროული (სინქრონული) და სიტყვასიტყვითი ხეთური თარგმანის საფუძველზე“; ერთმანეთთან შედარებულია: დეტერმინატივები (-r, -m), სახელთა ფორმანტები (-n, on, le, la, x, -n-ε), ნაცვალსახელური ელემენტები (სულ შვიდი ელემენტი), ერთი რიცხვითი სახელი (zε), ერთი კავშირი (ma „და“), ოცდაათზე მეტი ზმნური ელემენტი (ფორმანტი) და დაახლოებით ოცი ძირი (სახელური, ზმნური)².

„ამგვარი მოვლენები, — წერს ი. მესაროში, — ... ამ ენათა პირდაპირ ნათესაობაზე მეტყველებს. მიუხედავად განვლილი ათასწლეულებისა, ორივე ენის ძირითადი გრამატიკული ელემენტები ერთმანეთთან გასაოცარ შესატყვისობას ამჟღავნებენ“³.

როგორც ვხედავთ, ი. მესაროშიმა პროტოხეთურის უბიხურ ენასთან ნათესაობის დებულება კატეგორიული ფორმით წამოაყენა, და ეს დებულება დაასაბუთა შესწავლილი პროტოხეთური ტექსტებითა და თავისი ვრცელი მონოგრაფიით უბიხური ენის შესახებ: ორივე შესადარებელი რეალიები მისთვის ხელმისაწვდომი იყო, ამასთანავე, უბიხური ენის მასალას იგი უკეთესად ფლობდა, ვიდრე სხვა რომელიმე მკვლევარი (ასე სრულად უბიხური ენა პირველად იქნა შესწავლილი).

სწორია თუ არა მესაროშის მიერ წამოყენებული დებულება პროტოხეთურისა და უბიხურის ნათესაობის შესახებ? ამაზე რომ ვუპასუხოთ, საჭიროა შევამოწმოთ შესადარებელი მასალა (რამდენად ზუსტია იგი ფაქტობრივად, რამდენად სწორია მისი ანალიზი) და, მაშასადამე, შევისწავლოთ ეს ენები, გავითვალისწინოთ ყველა ანალოგიური სახის ცდა, უბიხური ენის გარდა სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებსაც მივმართოთ, პირველ რიგში — აფხაზურსა და ადიღურ ენებს, რომლებიც უბიხურის უახლოეს მონათესავე ენებს წარმოადგენენ.

¹ J. von M é s z á r o s, Die Pákhy Sprache, Chicago, 1934, გვ. 27–28.

² ი ქ ვ ე, გვ. 28–31, 32–33.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 28.

ერთი სიტყვით, საკუთარი აზრი რომ გამოვიმუშაოთ ამ საკითხზე, უნდა შევისწავლოთ ეს ენები, შევადაროთ ისინი ერთმანეთს. მაგრამ ვინ მოჰკიდებს ამას ხელს, თუ თვით საკითხის დასმაც კი პროტოხეთურის უბიხურთან (ანდა სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებთან) ნათესაობის შესახებ არამეცნიერულ საკითხად იქნება გამოცხადებული და კვალიფიცირებული იქნება როგორც ისეთი საკითხი, რომელიც „კავკასიურ ენათა სპეციალისტების დეზორიენტაციას იწვევს“.

განა ასეთივე რამ არ ხდებოდა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში, როდესაც ისტორიულ-მედარებითი ენათმეცნიერება ნ. მარისა და მისი მიმდევრების მიერ გამოცხადებული იყო „ბურჟუაზიულ კომპარატივისტიკად“? ამის გამო ისტორიულ-მედარებითი ენათმეცნიერება არ ქცეულა არამეცნიერულად, მაგრამ ჩვენ, საბჭოთა ენათმეცნიერები ენათა ისტორიულ-მედარებით შესწავლაში საგრძნობლად ჩამოვრჩით.

პროტოხეთურის უბიხურთან ნათესაური ერთიანობის თავისი დებულების დაცვის მიზნით ი. მესაროში არქეოლოგიის მონაცემებსაც იმოწმებს¹. საინტერესოა მისი მოსაზრებები ზოგი ხალხის, კერძოდ, მ უ შ კ ე ბ ის შესახებ. „დიდი ხეთური სახელმწიფოს (Chatti Reich) დაშლის შემდეგ, დიდი ხათი მეფეების მემკვიდრე ძღვევამოსილ ხალხს ტიგლათ-პილესარ I-ის დროიდან სარგონ II-ემდე (ძვ.წ. 1200—700) ასირიელები უწოდებენ მ უ შ კ ე ბ ს. ბოლო დროს გაშიფრულ ხეთურ იეროგლიფებში კი ისინი იხსენიებიან მ ი ს კ ე ბ ა დ... ლიდიის ბერძნულ წარწერებში ამ ხალხის სახელი გვხვდება შემდეგი სახით: მ ო ს ხ ო ს, მ ო ს ხ ო ს, მ ო ს ხ ი ო ნ, მ ო ს ხ ი ა ნ ო ს²“.

სპარსელების ლაშქრობათა შემდეგ, როდესაც ძველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებანი მოიშალა, „ბევრი ხალხის გადარჩენილი ნაწილები დაიძრა სხვადასხვა მიმართულებით. ერთი საუკუნის შემდეგ (ძვ. წ. VI ს.) მოსხებს ვპოულობთ შორს თავისი სამხრეთი სამშობლოდან ჩრდილოეთით, შავი ზღვის სანაპიროზე, კ ო ლ ხ ხ ა ლ ხ ე ბ თ ა ნ ერთად, როგორც ეს აღნიშნულია ჰეკატესთან და ჰეროდოტესთან³“. ამრიგად, მოსხებს ი. მესაროში მიიჩნევს ერთ-ერთ კოლხურ და არა ინდო-ევროპულ ხალხად.

იქნებ ი. მესაროშის ნაშრომის გამოქვეყნების შემდეგ შეიცვალა ვითარება; იქნებ, ახლა პროტოხეთური, ხურიტული და ურარტული ენები მიიჩნევა ინდო-ევროპულად და, მაშასადამე, უკვე აღარ შეიძლება დავსვათ საკითხი ამ ძველი ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან გენეტიური ერთიანობის შესახებ?

¹ J. von Mészáros, დასახ. ნაშრ., გვ. 6—7.

² ი ქ ვ ე, გვ. 7.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 7—8 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

ასეთი კითხვა სავსებით გამართლებულია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ უკანასკნელი 20 წლის მანძილზე გაძლიერდა მედიტერანისტიკების შეხედულებათა კრიტიკა, სულ უფრო და უფრო დაჟინებით გამოთქვამენ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ არც ხმელთაშუა ზღვის ზონაში და არც წინა აზიის ყველა რაიონში შეიძლება ვივარაუდოთ არაინდოევროპული სუბსტრატის არსებობა, რომ ინდო-ევროპულია იქ წარმოდგენილი ისეთი ენები, როგორცაა, პალაური, ლიდიური, ლიკიური, რომ ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ბერძნულისწინა პერიოდის მოსახლეობაც ინდო-ევროპულ ენაზე ლაპარაკობდა, რომ ვლინდება „ბალკანურ-აზიანურ ინდო-ევროპულ ენათა“ უძველესი ჯგუფი (ვ. გეორგიევი).

გამორიცხა თუ არა ამით წინა აზიის რაგინდარა ძველი ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ნათესაობის საკითხის დასმის შესაძლებლობა? არა, არ გამორიცხულა.

მედიტერანისტული ჰიპოთეზის პრინციპულ მოწინააღმდეგეთა თვალსაზრისითაც კი ვერ ხერხდება პროტოხეთურის, ხურიტულის, ურარტულის ინდო-ევროპულ ენებად მიჩნევა; კვლავ დგას დღის წესრიგში საკითხი მათი კავკასიურ ენებთან ურთიერთობის შესახებ; ეჭვსგარეშეა, რომ არაინდოევროპული სუბსტრატი არსებობდა მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში, იქ, სადაც ინდო-ევროპულ, ხეთურ ენას კონტაქტი ჰქონდა რელიქტურ არაინდოევროპულ ენებთან. ასეთია ის დებულებები, რომლებიც წამოაყენა 1949 წ. სპეციალურ წერილში მედიტერანიზმის ერთ-ერთმა პრინციპულმა მოწინააღმდეგემ, ცნობილმა ბულგარელმა ენათმეცნიერმა აკად. ვლ. გეორგიევმა; ის მოუწოდებდა სპეციალისტებს ეთანამშრომლათ კავკასიოლოგებთან იმ საკითხების გადასაწყვეტად, რომლებიც უძველეს ბალკანურ-აზიანურ ენათა შესწავლასთან არის დაკავშირებული¹.

იქნებ ეს საკითხი, რომელიც მეცნიერებაში 70 წლის წინათ იყო წამოყენებული მეცნიერულად არააქტუალური აღმოჩნდა 1950 წლის საენათმეცნიერო დისკუსიის შემდეგ და უნდა მოიხსნას დღის წესრიგიდან, როგორც საკითხი, რომელმაც დღეს უკვე დაკარგა მნიშვნელობა?

1952 წ. უცხოური ლიტერატურის გამომცემლობამ გამოაქვეყნა თარგმანი ი. ფრიდრიხის წიგნისა — „ხეთური ენის მოკლე გრამატიკა“, რომელიც 1940 წელს გამოიცა გერმანულ ენაზე (რუსული თარგმანი ა. დესნიცკაიას შესავალი წერილითა და ვ. სტრუვეს რედაქტორობით).

შესავალ წერილში, სხვა საკითხთა შორის, განხილულია საკითხიც ხეთური (ინდო-ევროპული) ენის ხათურ (პროტოხეთურ) ენასთან ურთიერთობის შესახებ. ამ წერილში ვკითხულობთ: „...საკუთრივ „ხეთურ“ (ან „ხა-

¹ V. G e o r g i e v. État actuel des recherches et coordination du travail dans le domaine des langues anciennes balkano-asianiques; — „Archiv Orientalni“, vol. XVII, pars I, 1949.

თურ“) ენას ისტორიულად წარმოადგენდა არა ის ენა, რომელსაც ეს სახელი დაუმკვიდრა სამეცნიერო ტრადიციამ, არამედ ხათების ქვეყნის უძველესი მოსახლეობის არაინდოევროპული ენა, რომლის მცირერიცხოვანი და ჯერჯერობით სუსტად შესწავლილი ძეგლებია მხოლოდ შემორჩენილი... უძველესი „ხათების“ ენისათვის კი იხმარება ტერმინები „ხათური“ ან „პროტოხათური“ ენა. ენობრივი თვალსაზრისით „პროტოხათურ“ ენას ახასიათებს თავისებური სტრუქტურა, რომელიც კავკასიის ენათა სტრუქტურას მოგვაგონებს...

„პროტოხათური“ ენის შესწავლა არსებით სიძნელებთან არის დაკავშირებული და ამიტომ შედარებით მცირედ თუ წაიწია წინ. ენათმეცნიერებაში უკვე არაერთგზის იყო წამოყენებული ვარაუდი ამ უძველესი ენებისა და კავკასიის ენათა შორის ნათესაობის არსებობის შესახებ. ამგვარი ვარაუდი ისტორიულად სავსებით სარწმუნოა. მაგრამ იმისათვის, რომ იგი იქცეს მტკიცედ დასაბუთებულ მეცნიერულ დებულებად, რა თქმა უნდა, საკმარისი არ არის გრამატიკული აგებულების გარეგანი ტიპოლოგიური შეპირისპირება, არამედ აუცილებელია ზედმიწევნითი დაღრმა შედარებით-ისტორიული კვლევა-ძიება კონკრეტული ენობრივი ფაქტების საფუძველზე. ამას კი შეიძლება მივალწიოთ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ამ პრობლემის შესწავლას უშუალოდ ხელს მოჰკიდებენ იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტები¹.

ა. დენსნიცკაია აქ არაფერს ამბობს ხურიტულ, ურარტულ და წინა აზიის სხვა ენათა შესახებ: ეს გამოიწვია წერილის თემამ. მაგრამ ის, რაც პროტოხათურის შესახებ არის მასში ნათქვამი, ამ ენებსაც ეხება. ეს რომ ასეა, კარგად ჩანს მისივე წერილიდან, რომელიც ჟურნალ „Вопросы языкознания“-ს ფურცლებზე გამოქვეყნდა იმავე წელს.

„ამჟამად, — წერდა ა. დენსნიცკაია აღნიშნულ წერილში, — უძველესი სემიტური ენების (აქადურის, ასირიულის, ფინიკიურის) გვერდით რეალურად არის დადასტურებული წინა აზიის უდავოდ არაინდოევროპული და არასემიტური ძველი ენები — უთმერული, ელამური, ერთმანეთის ახლო მონათესავე ხურიტული და ურარტული, და აგრეთვე მცირე აზიის უძველესი მოსახლეობის ენა — ხათური ანუ „პროტოხათური“. ყველა ეს ენა შეიძლება გახდეს კონკრეტული ენათმეცნიერული კვლევის საგანი, რამდენადაც არსებობს ამ ენებზე წერილობითი ძეგლები. ამ უძველეს ენათა ინდო-ევროპულ და სემიტურ ენებთან ნათესაობის საკითხი უკვე გადაწყვეტილია უარყოფითად. რაც შეეხება მათი ერ-

¹ А. В. Д е с н и ц к а я, О хеттском языке (вступ. статья в кн.: И. Ф р и д р и х, „Краткая грамматика хеттского языка“, М., 1952), გვ. 8—9 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

თმანეთთან ურთიერთობისა და აგრეთვე იბერიულ-კავკასიური ჯგუფის ენებთან მიმართების ისტორიულ-შედარებით კვლევას, ეს პრობლემა ჯერჯერობით ისევე დგას დღის წესრიგში. ამ მხრივ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებას შეუძლია მოგვცეს უაღრესად დადებითი შედეგები. ჩვენის აზრით, განსაკუთრებით საინტერესო იქნებოდა პროტოხათური ენის მონაცემთა შეპირისპირება კავკასიური ენების ფაქტებთან. მეტად სავარაუდოა, რომ პროტოხათურის თავისებური გრამატიკული აგებულება, ზმნისთვის დამახასიათებელი პრეფიქსაცია, აგრეთვე საფიქრებელია, ე. წ. კლასის ნიშანთა პრეფიქსაცია უფრო ღრმად იქნეს აგებული, თუ მათს კონკრეტულ კვლევას, პირველ რიგში, კავკასიური ენების სპეციალისტები მოჰკიდებენ ხელს¹.

ეხება რა საკითხს იმის შესახებ, რომ ნესიტური (ანუ ინდო-ევროპული ხეთურის) ლექსიკური მარაგი „... შეიცავს ბევრ ისეთ სიტყვას, რომელიც აშკარად არაინდოევროპული ეტიმოლოგიისაა, და, როგორც ჩანს, მცირე აზიის არაინდოევროპული ენებიდან არის ნასესხები“, ა. დენიციკაია აღნიშნავს: „ხეთური ენის ლექსიკური ფონდის არაინდოევროპული ელემენტები სუსტად არის შესწავლილი. მათს შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასალის მოხმობას. საერთოდ ძველი მცირე აზიის ენების, როგორც ინდო-ევროპულის, ასევე არაინდოევროპულის, ნაყოფიერი შესწავლისთვის უპირველეს და აუცილებელ პირობას წარმოადგენს კავკასიოლოგთა და ინდო-ევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკის სპეციალისტთა მუშაობის კოორდინაცია²“ (ამგვარი კოორდინაციის აუცილებლობას აღნიშნავდა ვ. გეორგიევი ჯერ კიდევ 1949 წელს ჩვენ მიერ დამოწმებულ სტატიაში).

ასეთი იყო საქმის ვითარება ჟურნალ „Вопросы языкознания“-ს ფურცლებზე გამართულ დისკუსიამდე. ზემომოყვანილი გამონათქვამები საკმაო საბუთს წარმოადგენს იმის ცხადსაყოფად, რომ ეს საკითხი თბილისელ კავკასიოლოგთა მოგონილი როდია, ამ საკითხს დიდი ისტორია აქვს, იგი მეცნიერულად მეტად აქტუალური საკითხია.

რა აზრი გამოთქვებს ძველი ან კავკასიური ენების სპეციალისტებმა დისკუსიის დროს? თვლიან თუ არა ისინი, რომ ეს საკითხი არამეცნიერულია და რომ მისი „წამოყენებით კავკასიურ ენათა სპეციალისტებში დეზო-

¹ А. В. Д е с н и ц к а я, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков, ВЯ, 1952, № 4, გვ. 43 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

² А. В. Д е с н и ц к а я, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков, ВЯ, 1952, № 4, გვ. 53 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

რიენტაცია შეგვაქვს“? არა, არ თვლიან; არამედ სცნობენ ამ საკითხის მეცნიერულ საფუძვლიანობას; არ უარყოფენ ამა თუ იმ ძველი ენის კავშირს იბერიულ-კავკასიურ ენებთან (ი. დიაკონოვი, ი. დუნაევსკაია), მაგრამ საცილობლად მიიჩნიათ „ხეთურ-იბერიულ ენათა ოჯახის არსებობა“¹.

ი. დუნაევსკაია განაზავს ხათურის (პროტოხათურის) იბერიულ-კავკასიურ ენებთან კავშირს, მაგრამ აღნიშნავს, რომ ხათური (პროტოხათური) ენა არ ენათესავება ხურიტულსა და ურარტულს, და, რამდენადაც „ხათური მცირე და წინა აზიის სხვა ენებს შორის განმარტოებით დგას, არა გვაქვს რაიმე საფუძველი ვილაპარაკოთ ხეთურ-იბერიულ ენათა ოჯახის შესახებ“².

მაშასადამე, ავტორი ემყარება იმ დებულებას, რომ ენობრივ ოჯახზე ლაპარაკი არ შეიძლება, როდესაც ერთი მხრივ, წარმოდგენილია ენათა ჯგუფი (კავკასიური ენები) და მეორე მხრივ — მარტო ერთი ენა (ხათური). ენობრივი ოჯახი რომ აუცილებლად ასეთი შემადგენლობისა უნდა იყოს, არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ ნებისმიერ გაგებად (შრდ., მაგალითად, „უნგრულ-ფინური ენები“), მაგრამ ავტორს ეს საჭიროდ დაურჩა, არა-და, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მას ენობრივი ოჯახის არსებობის აღიარება მოუხდებოდა, რამდენადაც ი. დუნაევსკაია ხათური ენის კავკასიურ ენებთან კავშირს არ უარყოფს.

ამ მხრივ განსაკუთრებით დამახასიათებელია მისი შემდეგი დებულებები: „ზემოთქმულიც სავსებით საკმარისია იმისათვის, რომ დავრწმუნდეთ, რომ ხათური ენა არაინდოევროპული ენას წარმოადგენს. სავსებით დასაშვებია, რომ მცირე აზიაში ხათურთან ახლო მდგომი სხვა ენებიც არსებობდა, მაგრამ წერილობით ძეგლებში ისინი დადასტურებული არ არის“³.

„ხათურმა ენამ უთუოდ ძლიერი გავლენა მოახდინა (როგორც სუბსტრატმა ან ადსტრატმა ანდა ორივემ ერთად) ნესიტურზე, ლუვიურზე და შესაძლოა ძველი მცირე აზიის სხვა ენებზედაც. არა მხოლოდ მრავალი კულტურული ტერმინი, არამედ საერთოდ ნესიტურ სიტყვათა ნახევარზე მეტი აშკარად ხათურ წარმომავლობისად უნდა მივიჩნიოთ“⁴.

„ზმნური ფუძე ხათურში ორ თანხმოვანს შეიცავს. ზმნის სისტემა, როგორც ჩანს, მეტად წააგავს ქართულისას. გარჩეულია სუბიექტური და

¹ ტერმინს „ხეთურ-იბერიული ენები“ დისკუსიის სხვა მონაწილეებიც სადავოდ თვლიან.

² И. М. Дунаевская, О характере и связях языков древней Малой Азии, ВЯ, 1954, № 6, გვ. 78.

³ И. М. Дунаевская, დასახ. ნაშრ., გვ. 77.

⁴ იქვე, გვ. 77 (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება... პრეფიქსთა ერთი ნაწილი... შეიძლება ქართულის ანალოგიურ პრეფიქსებს დაუკავშიროთ; სხვა პრეფიქსებს კი ქართულში ანალოგები არ ეძებნება... არის თუ არა კავშირი ხათურ და ქართულ ლექსიკურ მასალაში, ჯერ ძნელი სათქმელია“¹.

„სადავოდ ვთვლით კავკასიური და მცირე აზიის ძველ ინდო-ევროპულ (?! — **ა. ჩ.**) ენათა გაერთიანებას წარმოშობის მიხედვით, მაგრამ ყოველმხრივ უნდა გავხაზოთ, რომ აუცილებელია შედარებითი შესწავლა კავკასიური ენების ლექსიკისა და ძველი ანატოლიის ენების ლექსიკისა და იმ არაინდოევროპული ლექსიკისა, რომელიც ჭარბად არის წარმოდგენილი ძველი ანატოლიის ენებში“. ეს არაინდოევროპული ლექსიკური მასალა, მისი გარკვეული ნაწილი, საფიქრებელია, მომდინარეობდეს თუ ინდო-ევროპულიდან არა, ყოველ შემთხვევაში, საერთო წყაროდან (შესაძლოა ხათურიდან ანდა წინარე-ხათურიდან), რომლის დადგენა მეტად მნიშვნელოვანია ეთნოგენეზისის პრობლემებისა და კავკასიური ენათმეცნიერების პრობლემების გადასაწყვეტად“².

ი. დუნაევსკაიას ზემომოყვანილ გამონათქვამებში მეტად საინტერესოდ გვეჩვენება მის მიერ პროტოხეთური ენის ლექსიკის დახასიათება.

სადავოდ უნდა მივიჩნიოთ პროტოხეთურის ურარტულთან და ხურიტულთან ნათესაობის უარყოფა. ამ ენათა შორის განსხვავებები იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტს არ მოეჩვენება იმაზე მეტად, ვიდრე განსხვავებები, რაც არსებობს ისეთ ორ იბერიულ-კავკასიურ ენას შორის, როგორცაა აფხაზური და ლეზგიური, რომელთა ერთმანეთთან ნათესაობა საყოველთაოდ აღიარებულია (აფხაზურ-ადიღური და დაღესტნური ენები ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ოჯახს განეკუთნებიან). ენობრივი ოჯახის შემადგენლობაზე ავტორისეული შეხედულებების შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

გარკვეულ შენიშვნებს იწვევს აგრეთვე პროტოხეთური მასალის (ზმნური ფორმანტების) ქართულთან შედარება: ამ საკითხში ი. დუნაევსკაიას მსჯელობას აკლია ისტორიული პერსპექტივა, განსაკუთრებით იმ ნაწილში, რომელიც ქართულ ენას ეხება (ესაა ნიმუში შედარებისა, როდესაც შესადარებელი მასალის ისტორია არ არის გათვალისწინებული).

გაუგებარია, რად სჭირდება ი. დუნაევსკაიას უარყოფა კავკასიური ენების „უძველესი მცირე აზიის ინდო-ევროპულ ენებთან გენეტური ნიშნით გაერთიანება“: ჩვენ ხომ კავკასიურ ენებს ძველი მცირე აზიის ინდო-ევროპულ ენებთან არ ვაერთიანებთ, პირიქით, ყველგან საგანგებოდ აღვნიშნავთ, რომ გენეტური ერთიანობის საკითხი შეიძლება იქნეს დასმული მხოლოდ არა ინდოევროპული ენების მიმართ.

¹ ი ქ ვ ე.

² И. М. Дунаевская, დასახ. ნაშრ., გვ. 79.

ი. დიაკონოვი მნიშვნელოვან და საინტერესო ამოცანად მიიჩნევს ძველი ენებისა და იბერიულ-კავკასიური ენების ურთიერთობის შესწავლას. იგი წერს: „ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ანთროპოლოგიის დიდძალი მასალა მიუთითებს ახლო აღმოსავლეთის თანამედროვე ხალხთა, განსაკუთრებით ამიერკავკასიის ხალხთა, მეტი წილის გენეტურ კავშირზე ძველი აღმოსავლეთის ხალხებთან¹. ეჭვს გარეშეა, რომ ამა თუ იმ სახის ენობრივი კავშირების გამოვლინება, ერთის მხრივ, ძველი აღმოსავლეთის არასემიტურ და არაინდოევროპულ ენებსა და, მეორე მხრივ, კავკასიურ ენებს შორის, მეტად მნიშვნელოვან და საინტერესო ამოცანას წარმოადგენს“².

ეს უდავოა. ზემოხსენებული საკითხი გენეტური კავშირის შესახებ ეხება არა მარტო ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენებს, არამედ ისეთ მკვდარ ენებსაც, როგორცაა ალბანური ენა, უფრო სწორად, — ალბანური ენები, რომლებიც ძველად თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე იყო გავრცელებული; ეხება აგრეთვე იმ არაინდოევროპულ ენას, რომლის ინდო-ევროპულ ენასთან შერწყმის შედეგად მივიღეთ ძველი სომხური ენა, ინდო-ევროპული ენა.

სომხურ ენაში არაინდოევროპული (იბერიულ-კავკასიური, ურარტული, ხურიტული, პროტოხეთური და სხვ.) ელემენტების კვლევა, რომელიც პროფ. გ. კაპანციანის ხელმძღვანელობით წარმოებს, ისტორიულადაც გამართლებულია და ამ კვლევის შედეგებიც მეტად ფასეულია (როგორც ეს თავის დროზე აღვნიშნეთ), მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი ენობრივი ფაქტის ინტერპრეტაცია შეიძლება იყოს სადავო. ანალოგიური კვლევა-ძიება თანამედროვე აზერბაიჯანულ ენაში ალათაური (თურქული) ჯგუფის ენაში — ალბანური სუბსტრატის გამოვლენის მიზნით ისევე გამართლებულია, როგორც ინდო-ევროპულ სომხურ ენაში არაინდოევროპული მასალის გამოვლინება. სამწუხაროდ, აზერბაიჯანულში ალბანიზმების კვლევას (რაც მეტად რთული ამოცანაა) არ აწარმოებენ არც ალათაური (თურქული) ენის სპეციალისტები და არც იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტები.

ენათა ნათესაობის არსებითსა და მნიშვნელოვან საკითხებს და აგრეთვე ამ ნათესაობის კვლევასთან დაკავშირებულ სიძნელეებს შეეხო ი. დიაკონოვი (განსხვავებული საზოგადოებრივი ფორმაციების საკითხთან დაკავშირებით), მაგრამ მის ამ მსჯელობას გარკვეულობა აკლია³. კერძოდ, შეუძლებელია გავიზიაროთ მისი აზრი იმის შესახებ, რომ „თუ საკითხის ის-

¹ მატერიალური კულტურის თვალსაზრისით შეხვედრების შესახებ, იხ. А. В. Арциховский, Основы археологии, М., 1954, გვ. 96.

² И. М. Дьяконов. О языках древней Передней Азии, ВЯ, 1954, № 5, გვ. 63–64.

³ И. М. Дьяконов, О языках древней Передней Азии, გვ. 63.

ტორიულ მხარეს გავითვალისწინებთ, აშკარა გახდება, რომ ძნელად მოსალოდნელია ძველ წინა აზიაში არსებულიყო მკვეთრად გამოხატულ გენეტიურ ურთიერთობათა მქონე დიდი და ფართოდ გავრცელებული ენობრივი ოჯახები¹.

„მკვეთრი სხვაობა გრამატიკულ წყობაში, კერძოდ, ხათურ და ხურიტულ-ურარტულ ჯგუფებს შორის“, რასაც გახაზავს ი. დიაკონოვი, ანალოგიას ჰპოვებს ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენათა წარმომადგენლების ურთიერთობაშიც (აფხაზური — ლეზგიური!) და თავისთავად ვერ გადაწყვეტს იმთავითვე ნათესაობის საკითხს: საჭიროა ისტორიის გათვალისწინება (იხ. ზემოთ, გვ. 294).

ერგატიული კონსტრუქციის არსებობა ხურიტულსა და ურარტულში მეტად მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენს, განსაკუთრებით, თუ გავითვალისწინებთ, რომ შესაბამისი ფორმანტები ხურიტ. -š, ურარტ. -še — მატერიალურადაც ემთხვევა ერგატივის ფორმანტს ნახურ ენებსა და ხუნძურში². ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა აქვს: ერგატიულ კონსტრუქციაში აისახება (გარდამავალი) ზმნის უღვლილებისა და სახელთა ბრუნების თავისებურებანი. არა გვგონია, ინდო-ევროპულ ენათა სპეციალისტებს უყურადღებოდ დაეტოვებინათ ერგატიული კონსტრუქცია ინდო-ევროპულ ენათა სხვა რომელიმე უცნობ ენებთან ურთიერთობის კვლევისას, ასეთი კონსტრუქცია ლათინურსა და ძველ-ბერძნულში რომ გვექონოდა.

ი. დიაკონოვი წერს: „...ხეთური ენა... როგორც ჩანს, მაინც ამჟღავნებს გარკვეულ მსგავსებებს იბერიულ-ქართველურ და, შესაძლოა, აფხაზურ-ჩერქეზულ ენებთანაც“³. მაგრამ იქვე განაგრძობს: „ამის საფუძველზე, თუ ხათურის ზემოაღნიშნულ ენებთან ნათესაობა დამტკიცდა, შესაძლებელი იქნება ხათურის კავკასიურ ენათა ოჯახში შეტანა, მაგრამ ეს არ გვაძლევს საბაზს ვივარაუდოთ ცალკე „ხეთური-იბერიული“ ოჯახის არსებობა“⁴. მონათესავე ენები, როგორც ცნობილია, ქმნიან ოჯახს (ანდა ოჯახის შტოს). რატომ არის ამ შემთხვევაში ეს შეუძლებელი?

¹ იქვე, გვ. 62 (ხაზი ჩვენი — არნ. ჩ.).

² ეს აღნიშნულია, კერძოდ, ი. ბრაუნისა და გ. კლიმოვის სპეციალურ მოხსენებაში „ურარტულისა და იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიული ურთიერთობისათვის“, რომელიც წაითხული იყო საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V (XI) სამეცნიერო სესიაზე 1954 წლის ივნისში (იხ. „მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები“, თბილისი, 1954, გვ. 49).

³ ВЯ, 1954, № 5, გვ. 47.

⁴ ВЯ, 1954, № 5, გვ. 47. სქოლიო 11 (ხაზი ჩვენი — ა. ჩ.).

აღნიშნავს რა, რომ მეტად მნიშვნელოვან და საინტერესო ამოცანას წარმოადგენს „ამა თუ იმ სახის ენობრივი კავშირების გამოვლინება, ერთი მხრივ, ძველი აღმოსავლეთის არასემიტურსა და არაინდოევროპულ ენებს, მეორე მხრივ კი, კავკასიურ ენებს შორის“, ი. დიაკონოვი იქვე დასძენს: „მიუხედავად ამისა, ეჭვს გარეშეა, რომ მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონეზე დებულება ყველა ამ ენის ერთიანობის შესახებ აპრიორულისა და დეკლარაციული განცხადების ხასიათს ატარებს“¹. ამას მოჰყვება: „ყოველ შემთხვევაში ჯერ ადრეა ენათა ამ „წრესა“ თუ ოჯახს რაიმე სახელი ეწოდოს, როცა თვით მათი ერთიანობა მეტად საეჭვოა. ეს იქნებოდა კვლევის შედეგების წინდაწინ დანახვა“².

ამრიგად: პრობლემა არა თუ დეზორიენტაციის გამომწვევი არ არის, არამედ მნიშვნელოვანია და საინტერესო. შესაძლებელია ნათესაობაც დადასტურდეს, მაგრამ მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონეზე ყველა ამ ენის³ ერთიანობაზე ლაპარაკი არ შეიძლება — ამას აპრიორულ-დეკლარაციული განცხადების ხასიათი ექნებოდაო.

ერთი ეს ვიკითხოთ: განა სამოცდაათი წლის წინ, როდესაც ფ. ჰომელი აღაროდით ენათა შესახებ ლაპარაკობდა, ახლანდელზე უკეთ იყო შესწავლილი ძველი ანდა კავკასიური ენები, რომელთა ერთიანობაც უნდა აღენიშნა ტერმინს „აღაროდით ენები“? როგორღა ლაპარაკობდა ჰომელი აღაროდით ენათა ერთიანობაზე? რატომ არ ჰქონდა მის დებულებას ამ ენათა ერთიანობის შესახებ „აპრიორულ-დეკლარაციული ხასიათი“?

1864 წელს პ. უსლარი კავკასიურ ენათა ერთიანობის შესახებ წერდა: „ახლა უკვე დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ძველი სამყაროს დიდ ენობრივ ოჯახებს: ინდო-ევროპულს, სემიტურს, ყუმიტურს... და ურალურ-ალათურს უნდა დამატოს აგრეთვე სრულიად დამოუკიდებელი ოჯახი კავკასიური ენებისა, რამდენადაც ეს ენები გასაოცარი სხვაობის მიუხედავად, ღრმა მსგავსებას ამჟღავნებენ ერთმანეთთან“⁴.

აღსანიშნავია, რომ 1864 წელს, როცა ეს სტრიქონები იწერებოდა, მის ავტორს, — პ. უსლარს, გამოკვლეული ჰქონდა მხოლოდ აფხაზური, ჩაჩნური და ხუნძური ენები, ი. დიაკონოვის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, დებულება კავკასიურ ენათა ნათესაობის შესახებ, წამოყენებული პ. უსლარის მიერ მაშინდელი ცოდნის დონის პირობებში აპრიორულ-დეკლარაციული ყოფილა. როგორც ი. დიაკონოვი აღნიშნავს, პი-

¹ იქვე, გვ. 64.

² იქვე, სქოლიო, გვ. 55.

³ რასაკვირველია, „ყველა ენა“ არ იგულისხმება.

⁴ П. К. Услар, Этнография Кавказа. Языкознание. II, Тифлис, 1888, გვ. 35.

პოეტური ენობრივი ოჯახისათვის სახელის დარქმევა ნაადრევია: ეს იქნებოდა „კვლევის შედეგების წინდაწინ დანახვა“. მაგრამ არსებობს კი ისეთი ჰიპოთეზა, რომ კვლევის შედეგებს წინდაწინ არ ხედავდეს?

რაც შეეხება საკითხის დასმის შეფასებას, აქ ი. დიაკონოვი გარკვევით არ ეთანხმება ევგ. ბოკარევს (საკითხი „მნიშვნელოვანია“, „საინტერესოა“ — ი. დიაკონოვის მიხედვით; „დებორიენტაციას იწვევს“ — ევგ. ბოკარევის აზრით), მაგრამ ი. დიაკონოვი ცდილობს იგივე დასკვნა გააკეთოს: თანამიმდევრობა ამით არაფერს იგებს.

როგორც ცნობილია, მოგვეპოვება ბევრი სერიოზული ცდა გამოავლინონ ნათესაობა პროტონეტურსა და უბიხურს, ურარტულსა და ქართველურს, ნახურსა და დაღესტნურ ენებს შორის: ამ ენებს შორის კავშირი თავს იჩენს არა ცალკეულ სიტყვათა მასალაში, არამედ გრამატიკულ მოვლენებშიც. პროფ. გ. წერეთელმა სპეციალურ, დაწვრილებით არგუმენტირებულ მოხსენებაში „ურარტული ენის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახთან ურთიერთობის საკითხისათვის“¹ გვიჩვენა, რომ ურარტული ზმნის უღვლილების ბევრი თავისებურება შეიძლება გასაგები გახდეს მხოლოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა უღვლილების პრინციპების გათვალისწინების შედეგად. მომხსენებელი ზოგადი დასკვნების გამოტანაში თავს იკავებდა და ყურადღება გაამახვილა კონკრეტული მასალის ანალიზზე.

დამაჯერებელია თუ არა ეს ანალიზი? და თუ არა, რატომ? პასუხი არ ჩანს. ი. დიაკონოვი არც ამ მოხსენებაზე და არც კონკრეტული მასალის ანალიზის სხვა ცდებზე არაფერს ამბობს. არც ევგ. ბოკარევი იწუხებს თავს მათი გარჩევით². შეფასებები „აპრიორული“, „წმინდა დეკლარაციული“ რიგდება ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე. განა ეს არ ცხადყოფს, რომ თვით ეს შეფასებებია აპრიორული ხასიათისა!

მიუხედავად იმისა, რომ ი. დიაკონოვმა ამგვარად შეაფასა ძველი ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ნათესაობის დებულება, თვით საკითხის დასმას იგი არ უარყოფს: პირიქით, მას იგი მიაჩნია მნიშვნელოვანად. ეს არსებითად განახლებს ამ საკითხზე ი. დიაკონოვის და აგრეთვე ი. ლუნავესკაიას განწყობას ევგ. ბოკარევისეულისაგან.

¹ მოხსენება წაკითხული იყო მოსკოვში სსრკ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს გაფართოებულ სხდომაზე, 1953 წ. ივნისში (იხ. ВЯ, 1953, № 5, გვ. 116).

² ევგ. ბოკარევი წერს, რომ გ. წერეთელმა „დასვა საკითხი ურარტული ენის კავკასიურ ენებთან ნათესაობის შესახებ, მოიყვანა გარკვეული მასალა თავისი აზრის დასამტკიცებლად...“ (1954, № 3, გვ. 46; ხაზი ჩვენია — არნ. ჩ.); მაგრამ რა მასალა მოიყვანა და როგორ იყო ეს მასალა გაანალიზებული, ამაზე ევგ. ბოკარევი არაფერს ამბობს.

ყველაზე საინტერესოა ვ. გეორგიევის სადისკუსიო წერილი. ვ. გეორგიევი ავტორია ორიგინალური (ბალკანურ-აზიანური) კონცეფციისა, რომელიც დიდ საკვლევადიებო მუშაობას ემყარება. ვ. გეორგიევი უარყოფს მედიტერანისტულ კონცეფციას და გვთავაზობს ძველი მცირე აზიისა და ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ლინგვისტური და ეთნიკური პრობლემების ახლებურ გაგებას. ამ კონცეფციის ამოსავალი დებულებები ბუნებრივად აძლიერებენ კრიტიკულ დამოკიდებულებას იმ ხვედრითი წონის შესახებ, რაიც ეკუთვნოდა არაინდოევროპულ ენებს ხმელთაშუა ზღვის აუზსა და წინა აზიაში. ამიტომაც განსაკუთრებით ფასეულია ვ. გეორგიევის შეხედულებები ჩვენი სადავო საკითხის შესახებ.

ხმელთაშუაზღვისპირეთის ჩრდილო ნაწილში ვ. გეორგიევი გამოყოფს სამ ცალკე ენობრივ ზონას, რომლებიც ჯერ კიდევ ძველისძველ წარსულშიც არსებობდნენ: 1. პ ი რ ე ნ ე ი ს ე ნ ე ბ ი (ბასკური, იბერიული, ტარტესიული); 2. ს ა მ ხ რ უ ლ - ი ნ დ ო ე ვ რ ო პ უ ლ ი ე ნ ე ბ ი (წინარე-ბერძნული ენები, ლიკიური, ლიდიური, ტროულ-ეტრუსკული, კარიული, ხეთური, ლუვიური, ფალაური და იეროგლიფური „ხეთური“ როგორც ეგეოსისა და დასავლეთ მცირე აზიის ძველი ადგილობრივი მოსახლეობის ენები); 3. კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ე ნ ე ბ ი: ხ ა თ უ რ ი, ხ უ რ ი ტ უ ლ ი და უ რ ა რ ტ უ ლ ი. „ხათური იყო აღმოსავლეთ, უფრო ზუსტად — ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიის ძირითადი ძველი მოსახლეობის ენაო“, — წერს ვ. გეორგიევი¹.

ამრიგად, ხათურის (ანუ პროტოხათურის), ხურიტულისა და ურარტულის ნათესაობა ვ. გეორგიევის სადავოდ არ მიაჩნია. „ხათური ენა, — მისი აზრით — ყოველგვარ ეჭვს გარეშე კავკასიურ ენათა მონათესავეა. ხათური ენის დამახასიათებელი თვისება — პრეფიქსაციის გამოყენება სიტყვაწვალებაში სწორედ ამ ენებში დასტურდება; ხოლო ხათური სიტყვა *wašab* „ღმერთი“ აშკარად ენათესავეა ადიღურის (ჩერქეზულის) *wašho*-ს „ღმერთი“...

ურარტულიცა და ხურიტულიც აგრეთვე შეიძლება ჩაითვალოს თანამედროვე კავკასიური ენების მონათესავე ენებად. კავკასიოლოგთა მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენს ამ ენათა და აგრეთვე ზემოთ აღნიშნული ხათური ენის უფრო დაწვრილებით შესწავლა, რათა უფრო ზუსტად დადგინდეს მათი ნათესაური ურთიერთობანი“².

ვ. გეორგიევის კავკასიოლოგთა ამოცანად მიაჩნია აგრეთვე „ეტრუსკულ ენაში კავკასიური ელემენტების არსებობის შემოწმება“³. შემდეგ იგი

¹ В. Г е о р г и е в, Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 1954, № 4, გვ. 71.

² ი ქ ვ ე, გვ. 70. (ხაზი ჩვენია — არნ. ჩ.).

³ ი ქ ვ ე, გვ. 56.

აღნიშნავს, რომ „კავკასიოლოგთა მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენს, გარდა ამისა, ხეთურ ენაში ხათურ-კავკასიური სუბსტრატის კვლევა“¹.

„არნ. ჩიქობავა, — წერს ვ. გეორგიევი, — საგნებით საფუძვლიანად თვლის სადავოდ იმას, რომ სახელწოდებას „ხეთური ენა“ ჩვეულებრივ ინდო-ევროპული ენის აღსანიშნავად ხმარობენ. ეჭვს გარეშეა, რომ „ხათური“ წარმოადგენს არაინდოევროპული ენის სახელწოდებას, მაშინ როდესაც „ხეთური“ ამავე სახელის გვიანდელი (ებრაული) ფორმაა. მაგრამ ტერმინი „ხეთური“ უკვე გაბატონდა როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიის ინდო-ევროპული ენის სახელწოდება, ენისა, რომლის ზუსტი სახელი ჩვენთვის, სამწუხაროდ, ცნობილი არ არის“².

არსებითად ტერმინი „ხეთური“, ჩვენის აზრით, შეეფერება სწორედ არაინდოევროპულ ენას: არ არსებობს არავითარი მეცნიერული საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ არ შეიძლება „პროტოხეთურს“ (ე. ი. ამოსავალ ხეთურს, ძველ ხეთურს) ვუწოდოთ „ხეთური“, სხვა ენას კი უნდა ვუწოდოთ ხეთური. ამიტომ ჩვენ მიყვებოდით იმ ავტორებს, რომლებიც ინდო-ევროპულ ხეთურს აღნიშნავენ ტერმინით „ნესიტური“; აკი იხმარება ტერმინი „ლუვიური“ (და არა: ხეთური ენა) ხეთების სახელმწიფოს სხვა ინდო-ევროპული ენის აღსანიშნავად.

ამავე დროს მიზანშეწონილად ვთვლით, ყოველგვარი გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად არა ინდოევროპული ხეთური აღვნიშნოთ სახელწოდებით „პროტოხეთური“ და არა „ხათური“ (რამდენადაც ტერმინები „ხეთური“ და „ხათური“ ერთმანეთისაგან ძნელი გასარჩევია).

სამართლიანია ვ. გეორგიევის შენიშვნა ჩვენ დაფორმულების შესახებ: „ნესიტური და ლუვიური მორფოლოგიის მიხედვით ინდო-ევროპულს უახლოვდება...“³ აქ დაფორმულებაა არაზუსტი: ნესიტური ენა, მიუხედავად მასში წარმოდგენილი არაინდოევროპული ელემენტებისა, სახელმძღვანელოში შეტანილი გვაქვს ინდო-ევროპული ენებში⁴.

მედიტერანიზმი არ წარმოადგენს აუცილებელ წინაპირობას იმისათვის, რომ ვივარაუდოთ პროტოხეთურ-კავკასიური ენების გენეტური ერთიანობა, როგორც ის ჩვენ წარმოგვიდგენია: შეიძლება ვამტკიცოთ ამ ენათა ნათესაობა და იმავე დროს უარყოთ მედიტერანისტული კონცეფცია⁵ (ამის მაგალითია თვით ვ. გეორგიევის შეხედულებები ამ საკითხზე).

¹ ი ქ ვ ე, გვ. 68.

² В. Г е о р г и е в, Вопросы родства средиземноморских языков, ВЯ, 1954, № 4, გვ. 69–70.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 67.

⁴ А. С. Ч и к о б а в а, Введение в языкознание, ч. 1, М., 1952, გვ. 211.

⁵ ასე მაგალითად, სრულიად ფანტასტიკურია პროფ. ი. კარსტის ნებისმიერი შედარებები ძველ და ახალ, მათ შორის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფაქტებისა, რომელ-

რაც შეეხება საკითხს ბასკური ენის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ურთიერთობის შესახებ, ჩვენის აზრით, იგი უთუოდ დადებითად წყდება (ამაზე აქ ვერ შევჩერდებით).

მისასალმებელია ვ. გეორგიევის მიერ ჯერ კიდევ 1949 წელს გამოთქმული აზრი იმის შესახებ, რომ აუცილებელია მუშაობის კოორდინაცია სადისკუსიო პრობლემის გადასაჭრელად.

რამდენიმე სიტყვა საურმაგ სარგისის ძე კაკაბაძის წერილზე, სადაც იგი ევგ. ბოკარევის იმ უარყოფით დებულებებს იმეორებს, რაზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. ამ უარყოფით დებულებათა დასაბუთებას არც ს. ს. კაკაბაძე იძლევა. მის წერილში არც იბერიულ-კავკასიურ ანდა ძველ ენათა კონკრეტული ენობრივი მასალაა განხილული. ახალია აქ მხოლოდ საკითხის ისტორიის თავისებური გაშუქება: ს. ს. კაკაბაძეს თუ დავუჯერებთ, ეს საკითხი თბილისის სპეციალისტებს წამოუყენებიათ 1937 წელს. ამგვარი მტკიცება ფაქტებს რომ არ შეესაბამება, ეს ნათლად ჩანს ამ საკითხის ისტორიის მიმოხილვიდან, რაც ზევით გვაქვს მოცემული.

საურ. კაკაბაძის სტატიაში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ქართველ ისტორიკოსებთან პოლემიკას (მაგალითად, ტერმინების — „იბერია“ და „სპერია“-ს ურთიერთობის შესახებ). მაგრამ ამ საკითხის ასეთსა თუ ისეთ გადაწყვეტაზე არ არის დამოკიდებული იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების არც ცნებები და არც ტერმინები.

რაც შეეხება საკითხის საკუთრივ ისტორიულ მხარეს (და ისტორიკოსებთან დავას) — ეს არაერთხელ გამხდარა დისკუსიის საგანი (უკანასკნელად კი 1954 წ. იყო ფართო მსჯელობის საგანი). ისტორიის სპეციალისტები, როგორც ჩანს, არ იზიარებენ ს. ს. კაკაბაძის აზრს (წინააღმდეგ შემთხვევაში ს. კაკაბაძე მათ დაიმოწმებდა).

* * *

ამრიგად, დისკუსიამ გამოააშკარავა, რომ წინა აზრის ძველი არაინდოვერობული ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ნათესაური ურთიერთობის საკითხი მეცნიერულად აქტუალურ საკითხს წარმოადგენს. ჰიპოთეზა

თაც ბგერების მიხედვით შეიძლება რაღაც მსგავსება ჰქონდეს, მაგრამ ერთმანეთზე არ დაიყვანებიან.

მაგალითად, ეთნიკური ტერმინები *Suani*, *Sabini* და *Suomi* (ქართველური ტომი „სვანები“, ძვ. იტალიის „საბინები“ და ფინელთა სახელწოდება „სუომი“) დაკავშირებულია ერთმანეთთან. იხ. *J. Karst, Origines mediterraneae, Heidelberg, 1931*, გვ. 373.

ტერმინში „იბერიულ-კავკასიური ენები“ ი. კარსტი „იბერიულში“ გულისხმობს პირენეის იბერებს (და არა ქართველურ ტომს). ი. კარსტის შეხედულებათა კრიტიკული განხილვა ცალკე ივარაუდება.

ამ ენათა (სულ ერთია, რა ტერმინს ვიხმართ მათ აღსანიშნავად) ნათესაობის შესახებ დასაბუთებას საჭიროებს. ეს ამოცანა მეტიმეტად რთულია. ჩვენ არაერთხელ აღვნიშნავს, რომ იგი უნდა გადაწყდეს მეცნიერული დამაჯერებლობით.

ამ საკითხის კვლევისას ორგვარ სიძნელეთა გადალახვა გვიხდება: მათგან ზოგი ფაქტობრივი ხასიათისაა (საქმე ეხება მკვდარი ენების ფაქტების დადგენას), ზოგიც — მეთოდოლოგიური ხასიათისა: ეს ის სიძნელეებია, რომლებიც თან ახლავს ცოცხალი ენების მკვდარ ენებთან შედარებას.

დისკუსიის პროცესში ეს საკითხი მხედველობის გარეშე დარჩა. ეს საკითხი სპეციალურ განხილვას მოითხოვს. წარსულში, ძველი მკვდარი ენების კავკასიის ცოცხალ ენებთან შედარების დროს დაშვებულ შეცდომებს თუ ჯეროვან ანალიზს გავუკეთებთ, შეიძლება მეთოდოლოგიური ხასიათის მეტად ფასეული დასკვნები მივიღოთ. მომავალში ამ საკითხს უნდა დაუბრუნდნენ დაინტერესებული სპეციალისტები, რასაკვირველია, იმ შემთხვევაში, თუ პრობლემას მანამდე სახელი არ გაუტეხეს და არ მოხსნეს, როგორც „დეზორიენტაციის გამომწვევი“. ამიტომ, ბუნებრივია, თუ მთავარი ყურადღება ჩვენ დავუთმეთ ამ პრობლემის დაცვას, პრობლემისა, რომელსაც დიდი სამეცნიერო მნიშვნელობა აქვს.

* * *

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი:

1. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერთიანობა მეცნიერულად ხელშესახება ამ ენათა ოთხივე ჯგუფის შესწავლის შედეგების საფუძველზე.

როცა კვლევა-ძიების მიღწეული შედეგები და შემაჯამებელი ისტორიულ-შედარებითი ნაშრომები გამოქვეყნდება, ამ ენათა წარმოშობითი ერთიანობის ფაქტი სხვა ენათა სპეციალისტებისთვისაც ხელშესახები გახდება.

2. ტერმინში „იბერიულ-კავკასიური ენები“, ჩვენი გაგებით, „იბერიული“ წარმოადგენს „ქართველურის“ სინონიმს (პირენეის ძველ „იბერებს“ იგი არ გულისხმობს). ტერმინში „იბერიულ-კავკასიური ენები“ ხაზი ესმის იმას, რომ დადებითად წყდება ე. წ. „ჩრდილო-კავკასიური ენების“ სამხრეთ-კავკასიურ ენებთან ნათესაობის საკითხი (ამას კი ხშირად სადავოდ ხდიან).

3. საკითხი ნათესაური ურთიერთობისა ცოცხალ იბერიულ-კავკასიურ ენათა და წინა აზიის ძველ არაინდოევროპულ, არასემიტურ ენებს (ურარტულს, ხურიტულს, პროტოხეთურს, ელამურს) შორის სულ ცოტა სამოცდაათი წლის წინათ წამოიჭრა.

4. ამ საკითხის მეცნიერული აქტუალურობა უდავოა: ამას მოწმობს როგორც ძველ ავტორთა გამონათქვამები, ასევე საბჭოთა და უცხოელი სპეციალისტების უახლესი ნაშრომებიც.

5. საბჭოთა კავკასიოლოგიის განვითარების ინტერესებთან შეუთავსებელია ევგ. ბოკარევის აზრი, თითქოსდა საკითხის დასმა წინა აზრის ძველი არაინდოევროპული და არასემიტური ენების იბერიულ-კავკასიურ ენებთან ნათესაობის შესახებ „იწვევდეს კავკასიურ ენათა სპეციალისტების დეზორიენტაციას“.

კავკასიოლოგთა დეზორიენტაციას ვერ გამოიწვევს ისეთი ამოცანა, რომლის გადასაწყვეტადაც საჭიროა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ყოველმხრივი შესწავლა, აღწერითიცა და ისტორიულ-შედარებითიც. ამ მეცნიერულად აქტუალურ საკითხზე უარის თქმამ კი შეიძლება მხოლოდ ის გამოიწვიოს, რომ საბჭოთა ენათმეცნიერებას ამ საკითხში არ აღმოაჩნდება თავისი პოზიცია და, მაშასადამე, ჩამორჩება ისევე, როგორც ჩამორჩა მარიზმის ბატონობის წლებში საბჭოთა ისტორიულ-შედარებითი მეცნიერება იმის გამო, რომ ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი მარისტებმა „ბურჟუაზიულ კომპარატივისტიკად“ გამოაცხადეს.

6. იბერიულ-კავკასიურ ენებთან შეიძლება დავაკავშიროთ წინა აზრის მხოლოდ ძველი არაინდოევროპული და არასემიტური ენები. ეს არ არის დამოკიდებული მედიტერანიტული კონცეფციის გაზიარებასა თუ უარყოფაზე: ამ ენათა ნათესაობას შეიძლება იცავდნენ როგორც მედიტერანიზმის მომხრენი, ასევე მისი მოწინააღმდეგენიც.

7. ძველი არაინდოევროპული და არასემიტური ენებიდან, პირველ ყოვლისა, აქ უნდა იქნეს განხილული პროტოხეთური, ხურიტული, ურარტული (შემდეგ — ელამური და, უახლესი მონაცემების მიხედვით — შუმერული).

რაც შეეხება ბასკურის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან კავშირს, ივარაუდება ამ საკითხის დადებითი გადაწყვეტა.

8. მეტი გარკვეულობისათვის წინა აზრის ეს ძველი ენები მიზანშეწონილია აღვნიშნოთ ტერმინით „პროტოხეთურ-ურარტული“ ანდა, შემოკლებით, „პროტოხეთური ენები“, ხოლო ენათა უფრო ფართო წრისათვის კი, შესაბამისად, ვიხმაროთ ტერმინი „პროტოხეთურ-იბერიული ენები“ (მნიშვნელობით: „პროტოხეთურ-იბერიულ-კავკასიური ენები“).

9. ინდო-ევროპული ნესიტური (ანუ ხეთური) ენა ჩვენ ამ წრეში არც შემოგვქონდა და არც შემოგვაქვს.

10. იმ საკითხთაგან, რომლებიც პირველ რიგში უნდა დაისვას, ცალკე უნდა გამოიყოს საკითხი ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის სპეციფიკისა ცოცხალი და მკვდარი ენების ნათესაური ურთიერთობის შესწავლისას.

ბუნებრივი იქნება ეს გავაკეთოთ ჯერ ურარტულის ნახურ და დაღესტნურ ენათა მასალასთან შედარებისა და შემდეგ პროტოხეთურისა და აფხაზურ-ადიღურ ენათა მასალის შედარების საფუძველზე.

11. იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლისას წამოიჭრება ბევრი საკითხი, როგორც კონკრეტულ-ისტორიული, ასევე ზოგადენათმეცნიერული ხასიათისა, რომლებიც სპეციალისტთა (ე. ი. იმ პირთა, ვინც მ ა ს ა ლ ა ს ფ ლ ო ბ ს) ფართო განხილვას საჭიროებს.

ამ რიგის გაცილებით მეტი საკითხი წამოიჭრება ძველი მკვდარი ენების შესწავლასთან დაკავშირებით, საჭიროა მთელი სიმწვავეთ დავსვათ ნამდვილი, მეცნიერულად მნიშვნელოვანი საკითხები და არც კი დავერიდოთ მათს წამოყენებასა და გადაწყვეტას.

12. თავი და თავია პოზიტიური კვლევა-ძიება, რომლის გარეშეც ვერავითარი დისკუსიები წინ ვერ წავგწვევენ. ნაყოფიერი მუშაობა ამ დარგში, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავენ ვ. გეორგიევი და სხვა სპეციალისტებიც, დაბეჭილებით მოითხოვს კავკასიოლოგების, ინდოევროპეისტების, ორიენტალისტების ძალთა გაერთიანებას, და აგრეთვე ისტორიკოსების, არქეოლოგებისა და ეთნოგრაფების ჩაბმას საქმეში, რათა სათანადოდ იქნეს გათვალისწინებული ამ პრობლემის საკუთრივ ისტორიული, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული ასპექტები.

შემოკლებანი

ენიკი-ს მოამბე — „ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე“, თბ., 1937.

იკე — „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, საქართ. მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანო, თბ., I (1946) - XX (1978).

იკეწ — „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადული“ — საკავშირო ორგანო, საქართ. მეცნ. აკადემიის გამოცემა, თბ., ტ. I (1974) — ტ.V (1978).

В. Ф. — ჟურნ. «Вопросы философии», М.

ЕИКЯ — «Ежегодник иберийско-кавказского языкознания» — общесоюзный орган лингвистов-кавказоведов, изд. Академии наук Груз. ССР, т. I (1974) — т. V (1978).

Изд. КОИРГО — «Известия Кавказского отдела Импер. Русского Географического Общества», Тифлис.

ИКЯ — «Иберийско-кавказское языкознание» — орган Института языкознания Акад. наук Груз. ССР, Тб., т. I (1946) — XX (1978).

ИКЯ(зы)-ки — «Языки народов СССР, т. IV. Иберийско-кавказские языки». М., 1967.

СМОМПК — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», изд. Кавказ. учебного округа, Тифлис.

დამოწმებული ლიტერატურა¹

ა ბ უ ლ ა ძ ე ილ., ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, თბ., 1949.

ა ნ დ ლ უ ლ ა ძ ე ნოდ., კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, თბ., 1968.

ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი გ., ქართულის ხშულთა მეექვსე სამეული, „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საფუძვლები“, თბ., 1949.

ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი გ., ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.

გ ა გ უ ა რუს., ერგატივისა და ინსტრუმენტალისის ურთიერთობისათვის ბაცბურ ენაში, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, II, 1948, გვ. 87-90.

გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე თამ., სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959.

თ ო ფ უ რ ი ა გ., ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები, თბ., 1959.

თ ო ფ უ რ ი ა ვ., ნ და ს ფონემებისათვის ქართველურ ენებში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II, № 1-2, თბ. 1941.

თ ო ფ უ რ ი ა ვ., დ-თავსართიანი ზმნები ქართულში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXV, თბ., 1942.

თ ო ფ უ რ ი ა ვ., ბრუნების სისტემისათვის ლაკურ ენაში, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“ ტ. X _ B, თბ., 1940.

კ ა ხ ა ძ ე ოტ., ზოგიერთი შენიშვნა ლატერალური თანხმოვნების შესახებ, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, XI, თბ., 1959.

კ ა ხ ა ძ ე ოტ., ლატერალური თანხმოვნები არჩიბულში, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, IX-X, თბ., 1958.

ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე ქეთ., აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I. ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, თბ., 1976.

ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე ქეთ., აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი, თბ., 1944.

ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე ქეთ., ამხარული დიალექტი, თბ., 1954.

¹ ზოგი შრომის სათაური ტექსტში ქართულად არის მოხსენებული, ლიტერატურის სიაში კი ნაჩვენებია დედნის სათაური.

დამოწმებული ლიტერატურის სია და პირთა საძიებელი შეადგინა ტარ. ს ი ხ ა-რ უ ლ ი ძ ე მ.

მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი გ., საერთო-ქართველური სისტემა, თბ., 1965.

რ ო გ ა ვ ა გ., ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურს ენებში, იკე, I, თბ., 1946.

რ ო გ ა ვ ა გ., ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, თბ., 1962.

ს უ ხ ი შ ვ ი ლ ი მურ., სტატიკური ზმნები ქართულში, თბ., 1976.

ფ ა ნ ჩ ვ ი ძ ე ვ., უღური ენის გრამატიკული ანალიზი, თბ., 1975.

შ ა ნ ი ძ ე ა კ., უმლაუტი სვანურში, „არილი“, თბ., 1925.

შ ა ნ ი ძ ე ა კ., ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953.

შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე თინ., ორფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნებაში, „ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები“, II, თბ., 1961.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., გრძელი ხმოვნები მთიულურში, „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, ტ. IV, თბ., 1924.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, თბ., 1928 (II გამ. 1968).

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ჭანური ენის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, თბ., 1936.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები, ენიმკი-ს მოამბე, ტ. XII, თბ., 1942.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., მთის კავკასიურ ენათა შესწავლა და ჩვენი ამოცანები, ენიმკი-ს მოამბე, ტ. II, თბ., 1942.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. V, თბ., 1944.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ზოგადი ენათმეცნიერება, I, თბ., 1935; II გამოც. თბ., 1939. III გამოც., თბ., 1946.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ერგატიული კონსტრუქციის რაობის თეორიები, თბ., 1961.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ილ. ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ხუნძური ენა, თბ., 1962.

ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965.

ც ე რ ც ვ ა ძ ე ილ., ანდიური ენა, თბ., 1965.

ც ე რ ც ვ ა ძ ე ილ., ხუნძური ენა, იხ. ჩიქობავა არნ., ცერცვაძე ილ....

ც ე რ ც ვ ა ძ ე ილ., ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი (ძირითადი ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი), იკე, II, თბ., 1948.

ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1913.

ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937.

ჯ ა ნ ა შ ი ა ს., სვანურ-ადიღური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, III, თბ.

ჯ ე ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ევგ., უდიური ენა, თბ., 1971.

ჯ ე ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ევგ., ფარინგალური ხმოვნები წახურ-რუთულურ და უდიურ ენებში, იკე, XI, თბ., 1959.

А б д у л л а е в З., Даргинский язык, ИК Языки, М., 1967.

А р ц и х о в с к и й А. В., Основы археологии, М., 1954.

Б а л к а р о в Б. Х., Фонетика адыгских языков, Нальчик, 1970.

Б и х о в с к а я С. Л., «Пассивная» конструкция в яфетических языках, сб., «Язык и мышление», т. II, Л. 1934.

Б о а с Фр., Ум первобытного человека, М. — Л., 1926.

Б о к а р е в Е. А., М а д и е в а Г. И., Бежитинский язык, ИК Языки, М., 1967.

Б о к а р е в Е. А., Гинухский язык, ИК Языки, М., 1967.

Б о к а р е в Е. А., Задачи сравнительно-исторического изучения кавказских языков, «Вопросы языкознания», 1954, № 3.

Б о к а р е в Е. А., Цезские (дидойские) языки Дагестана, М., 1959.

Б о к а р е в Е. А., Введение в сравнительную фонетику дагестанских языков, Махачкала, 1960.

Б о к а р е в Е. А., Гинухский язык, ИК Языки, М., 1967.

Б о к а р е в Е. А., Цезские языки, ИК Языки, М., 1967.

Б о к а р е в Е. А., Хваршинский язык, ИК Языки, М., 1967.

Б о к а р е в Е. А., Краткие сведения о языках Дагестана, Махачкала, 1949.

Г а п р и н д а ш в и л и Ш., Фонетика даргинского языка, Тб., 1966.

Г е н к о А., Абазинский язык, М., 1959.

Г е о р г и е в В., Вопросы родства средиземноморских языков, «Вопросы языкознания», М., 1954, № 4.

Г и г и н е й ш в и л и Б., Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тб., 1977.

Г и ш е в Н. Т., Глаголы лабиальной конструкции в адыгейском языке, Майкоп, 1968.

Г у д а в а Т. Е., Тиндинский язык, ИК Языки, М., 1967.

- Г у д а в а Т. Е., Багвалинский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Г у д а в а Т. Е., Ботлихский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Г у д а в а Т. Е., Годоберинский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Г у д а в а Т. Е., Консонантизм андийских языков, Тб., 1964.
- Грамматика абхазского языка, Фонетика и морфология, Абхаз. Институт языка, литературы и истории имени Д. Гулия, Сухуми, 1968.
- Д е с н и ц к а я А. В., «О хеттском языке», вступ. статья в книге И. Фридриха «Краткая грамматика хеттского языка», М., 1952.
- Д е с н и ц к а я А. В., Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков, «Вопросы языкознания», М., 1952, № 4.
- Д е ш е р и е в а Т. И., Сравнительно-типологическая фонетика чеченского и русского литературных языков, Грозный, 1965.
- Д е ш е р и е в Ю. Д., Чеченский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Д е ш е р и е в Ю. Д., Бацбийский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Д е ш е р и е в Ю. Д., Современный чеченский литературный язык, I. Фонетика, Грозный, 1960.
- Д е ш е р и е в Ю. Д., Хиналугский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Д е ш е р и е в Ю. Д., Будухский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Д е ш е р и е в Ю. Д., Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов, Грозный, 1963.
- Д и р р А., О классах (родах) в кавказских языках, СМОМПК, вып. 37, отд. III, Тифлис, 1907.
- Д и р р А., Цахурский язык, Граммат. очерк, тексты, сборн., цахур. слов с рус. к нему указат., СМОМПК, отд. III, Тифлис, 1913.
- Д и р р А., Рутульский язык, Граммат. очерк, тексты, сборн. рут. слов с рус. к нему указат., СМОМПК, отд. III, Тифлис, 1912.
- Д и р р А., Арчинский язык, Граммат. очерк, сборн. арч. слов с рус. к нему указ., СМОМПК, отд. III, Тифлис, 1908.
- Д ж е й р а н и ш в и л и Е. Ф., Рутульский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Д ж е й р а н и ш в и л и Е. Ф., Удинский язык, см. Панчвидзе В. Н., Джейранишвили Е. Ф.
- Д о л а к о в а Р. И., Ингушский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Д у н а е в с к а я И. М., О характере и связях языков древней Малой Азии, «Вопросы языкознания», М., 1954, № 6.
- Д ь я к о н о в И. М., О языках древней Передней Азии, «Вопросы языкознания», М., 1954.
- И м н а й ш в и л и Д. С., Дидойский язык в сравнении с гинухским и хваршийским языками, Тб., 1963.
- И м н а й ш в и л и Д. С., Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков, Тб., 1977.
- К а ц н е л ь с о н С. Д., К генезису номинативного предложения, Л., 1935.
- К л и м о в Г. А., Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
- К л и м о в Г. А., Кавказские языки, М., 1965.

- К у м а х о в М. А., Адыгейский язык, ИК Языки, М., 1967.
- К у м а х о в М. А., Морфология адыгских языков, I, Москва _ Нальчик, 1964.
- К у м а х о в М. А., Словоизменение адыгских языков, М., 1971.
- К у м а х о в М. А., Убыхский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Л е в и-Б р ю л ь Л., Первобытное мышление, М., 1930.
- Л о м т а т и д з е К. В., Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах, Сообщения Академии наук ГССР, т. III, №8, 1942.
- Л о м т а т и д з е К. В., Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка, Сообщения Академии наук ГССР, т. III, №4, 1942.
- Л о м т а т и д з е К. В., Некоторые вопросы иберийско-кавказского языкознания, «Вопросы языкознания», 1955, № 4.
- Л о м т а т и д з е К. В., Абхазский язык, ИК Языки, М., 1967.
- Л о м т а т и д з е К. В., Абазинский язык, ИК Языки, М., 1967.
- М а г о м е д б е к о в а З. М., Каратинский язык, ИК Языки, М., 1967.
- М а г о м е д б е к о в а З. М., Чамалинский язык, ИК Языки, М., 1967.
- М а г о м е д б е к о в а З. М., Ахвахский язык, ИК Языки, М., 1967.
- М а г о м е д о в А р с л., Категория грамматических классов и категория лица в глаголе нахских языков, Автореферат канд. диссерт., 1966.
- М а г о м е т о в А. А., Лабиализованные звуки в даргинском языке, ИКЯ, V, 1953.
- М а г о м е т о в А. А., Табасаранский язык, Тб., 1965.
- М а г о м е т о в А. А., Агульский язык, ИК Языки, М., 1967.
- М а г о м е т о в А. А., Агульский язык, Тб., 1970.
- М а г о м е т о в А. А., Корреляция системы консонантов в диалектах даргинского языка, ИКЯ, III, 1976.
- М а г о м е т о в А. А., Кубачинский язык, Тб., 1963.
- М а р р Н. Я., Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.
- М а р р Н. Я., Кавказоведение и абхазский язык, 1915, Избр. раб. I (1934), Л., 59–78.
- М а р р Н. Я., Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры. 1920, Избр. раб. I (1934), Л., 79–124.
- М а р р Н. Я., Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка в связи с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими, СПб., 1908.
- М а р р Н. Я., Грамматика чанского (лазского) языка, с хрестоматией и словарем, СПб., 1910.
- М е й л а н о в а У. А., Лезгинский язык, ИК Языки, М., 1967.
- М е й л а н о в а У. А., Об отражении категории грамматических классов в дагестанских языках, Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы, XIII, Махачкала, 1964.
- М е щ а н и н о в И. И., Новое учение о языке, Стадиальная типология, Л., 1936.
- М е щ а н и н о в И. И., Язык Ванской клинописи, II. Структура речи, Л., 1935.

Мещанинов И. И., К вопросу о генезисе пассивного строя переходного глагола, Сборник «Памяти академика Н. Я. Марра», 1938.

Мещанинов И. И., Общее языкознание, Л., 1940.

Мещанинов И. И., Эргативная конструкция в иберийско-кавказских языках и ее характерные особенности в биайнском (урартском) языке, Сборн. «Вопросы изучения иберийско-кавказских языков», М., 1961.

Мещанинов И. И., Основные грамматические формы эргативного строя предложения, Сборн. «Эргативная конструкция предложения в языках различных типов», Л., 1967.

Миклошич Ф., Сравнительная грамматика славянских языков, 4 т., Вена, 1852 – 1875.

Миллер В. Ф., Кавказское языкознание и вопросы исторической этнографии Передней Азии, журн. «Этнографическое обозрение», 1906.

Муркелинский Г., Лакский язык, ИК Языки, М., 1967.

Никольский В. К., Яковлев Н. Ф., Основные положения материалистического учения Н. Я. Марра о языке, журн. «Вопросы философии», 1949, № 1.

Панчвидзе В. Н., Джейранишвили Е. Ф., Удинский язык, ИК Языки, М., 1967.

Рогава Г. В., К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских языках, Тб., 1956.

Рогава Г. В., Основные фонетические процессы согласных в адыгских языках, ЕИКЯ, I, Тб., 1974.

Рогава Г. В. и Керашева З. И., Грамматика адыгейского языка, Краснодар-Майкоп, 1966.

Саадиев Ш. М., Крызский язык, ИК Языки, М., 1967.

Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков (авторский коллектив: С. М. Гасанова, Г. Х. Ибрагимов, П. Т. Мгомедова, У. А. Мейланова, Б. Б. Талибов), М., 1971.

Талибов Б. Б., К вопросу об абруптивных согласных в удийском языке, ЕИКЯ, I, Тб., 1974.

Талибов Б. Б., Цахурский язык, ИК Языки, М., 1967.

Топурия В. Т., Сванский язык, ИК Языки, М., 1967.

Услар П. К., Хюркилинский язык, Тб., 1892.

Услар П. К., Лакцкий язык, Тб., 1890.

Услар П. К., Чеченский язык, Тб., 1888.

Услар П. К., Аварский язык, Тб., 1889.

Хайдаков С. М., Арчинский язык, ИК Языки, М., 1967.

Хайдаков С. М., Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских кавказских языков, М., 1973.

Ханмагомедов Б., Табасаранский язык, ИК Языки, М., 1967.

Цагарели А., Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков, СПб., 1872.

Цагарели А., О грамматической литературе грузинского языка, СПб., 1873.

Цагарели А., Мингрельские этюды, вып. II – Опыт фонетики мингрельского языка, СПб., 1880.

Ц е р е т е л и Г. В., О взаимоотношениях урартского языка с иберийско-кавказской семьей языков, Тезисы докладов Инст. языкозн., АН СССР, 1953.

Ц е р ц в а д з е И. И., Андийский язык, ИК Языки, М., 1967.

Ч и к о б а в а А. С., О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, «Вопросы языкознания», М., 1955, № 6.

Ч и к о б а в а А. С., Введение в языкознание, ч. I, М., 1952. II изд., М., 1953.

Ч и к о б а в а А. С., Иберийско-кавказское языкознание, его общелингвистические установки и основные достижения, Изв. АН СССР, Отд. лит. и яз., т. XVIII, М., 1958.

Ч и к о б а в а А. С., Основные типы спряжения глаголов и их исторические взаимоотношения в иберийско-кавказских языках, М., 1960.

Ч и к о б а в а А. С., Узловые вопросы исторической фонетики иберийско-кавказских языков, ЕИКЯ, I (1974), Тб.

Ш а г и р о в А. К. Кабардинский язык, ИК Языки, М., 1967.

Я к о в л е в Н. Я. (при участии А. Хумарова, М. Саидова, А. Бекова), Синтаксис чеченского литературного языка, М. — Л., 1940.

В о р р Fr., Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstammes, Berlin, 1847.

В о р р Fr., Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt am Main, 1816.

В о р р Fr., Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen; Berlin, 1833 — 1849.

В r o s s e t M., L'art libéral ou Grammaire géorgienne, Paris, 1834.

D e e t e r s G., Das kharthwelische Verbum, Leipzig, 1930.

D e e t e r s G., Die kaukasischen Sprachen, Leiden-Köln, 1963.

D i r r A., Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachn — mit einer Sprachkarte, Leipzig, 1928.

D u m é z i l G., Langues caucasiennes _ „Les Langues du monde“, Paris, 1952.

D u m é z i l G., Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord, Paris, 1933.

E r c k e r t R., Die Sprachen des kaukasischen Stammes, Wien, 1895.

F i n k F., Die Sprachen des Erdkreises, II Aufl., 1915.

G e i g e r B., H a l á s i — K u h n, T., K u i p e r s A., M e n g e K., Peoples and Languages of Caucase, 'S-Gravenhage, 1959.

G e o r g i e r V., État actuel des recherches et coordination du travail dans le domaine des langues anciennes Balkano-asiatiques _ „ArchivOrientalni“, vol XVII, pars I, 1949.

V a n G i n n e k e n I.. Contribution à la Grammaire comparée des langues du Caucase, Amsterdam, 1938.

K a r s t J o s., Grundzüge der vergleichenden Grammatik der ibero-kaukasischen Sprachen, Lpz., 1934.

K a r s t J o s., Origines mediterraneae, Heidelberg, 1931.

- M e i l l e t A., Langues caucasiques meridionales, – Les „langues du monde“, Paris, 1924.
- von M é s z á r o s J., Die Päkhy Sprache, Chicago, 1934.
- M ö l l e r H., Semitisch und Indogermanisch, Kopenhagen, 1906.
- M ü l l e r Fr., Über die sprachwissenschaftliche Stellung der kaukasischen Sprachen, - „Orient und Occident...“, Göttingen, ტ. II, 1864.
- M ü l l e r Fr., Grundriss der Sprachwissenschaft, III Bd., II Abt, I Hälfte, Wien, 1885.
- P o l a k V., Contribution á la grammaire historique des langues kartveliennes – „Archiv Orientalni“, XXIII, 1955.
- R o s e n G., Über die Sprache der Lazen, Berlin, 1844.
- S c h i e f n e r A., Tschetschenzische Studien, S. Peterburg, 1864.
- S c h m i d t K. H., Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der süd kaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962.
- S c h u c h a r d t H., Über das Georgische, Wien, 1895.
- S c h u c h a r d t H., Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos. – Histor. Kl., Wien, 1895.
- S c h u c h a r d t H., Über den aktivischen und passivischen Charakter des Transitivs, – „Indogermanische Forschungen“, XVIII, 1905/6.
- S c h u c h a r d t H., Primitiae Lingua vasconum, Wien, 1924.
- S t u r t e v a n t E. H., H a h n E. A. A comparative grammar of the hittite language, vol., I, New-York, 1951.
- T r o m b e t t i Alf., Elementi di glottologia, Bologna, 1923.
- T r o u b e t z s k o y N., Langues caucasiques septentrionales, – „Les langues du mond“, Paris, 1924.
- T r o u b e t z s k o y N., Die Konsonantensysteme der ost-kaukasischen Sprachen, – „Caucasica“. 8, Leipzig, 1931.
- T r o u b e t z s k o y N., Nordkaukasische Wortgleichungen – WZKM, B. 37, H. 1–2, 1930.
- T s c h i k o b a v a Arn., Die iberokaukasischen Gebirgssprachen und der heutige Stand ihrer Erforschung in Georgien, – „Acta Orientalia Hungarica“, t. IX, Budapest, 1959.
- U h l e n b e c k C., Le caractère passif du verbe ou du verbe transitif ou du verbe d’action dans certains langues de l’Amérique du Nord _ „Revus des Etudes Basques“, XIII, 1922.

პირთა საძიებელი

- აბდულაევი ზ. (Абдуллаев З.) 40
აბულაძე ი. 50
ანდლულაძე ნ. 159, 274
არციხოვსკი ა. (Арциховский А.)
263
ახვლედიანი გ. 274
- ბალყაროვი ბ. (Балкаров Б.) 20,
276
ბასკაკოვი ა. 50
ბეკოვი ა. 214
ბიხოვსკაია ს. 212-214
ბოასი ფ. (Боас Ф.) 210
ბოკარევი ე. (Бокарев Е.) 42, 57,
231-236, 238, 251, 253, 266,
269, 271
ბოპი ფ. (Bopp Fr.) 230, 236
ბორკი ფ. 250
ბრაუნი ი. 264
ბროსე მ. (Brosset M.) 143, 150,
189, 249
ბუბრიხი დ. 248
- გაგუა რ. 130, 155, 274
გაიგერი ბ. (Geiger B.) 18
გამყრელიძე თ. 274
გაფრინდაშვილი შ.
(Гаприндашвили Ш.) 59, 60
გენკო ა. (Генко А.) 65, 276
გეორგიევი ვ. (Георгиев В.) 232,
258, 260, 267-269, 272
გიგინეიშვილი ბ. (Гигинейшвили
Б.) 22, 276
- გიშევი ნ. (Гишев Н.) 224, 276
გუდავა ტ. (Гудава Т.) 22, 46,
86, 89, 91, 121
- დეეტერსი გ. (Deeters G.) 17, 58,
77, 120, 150, 230
დესნიცკაია ა. (Десницкая А.)
258-260
დემერიევი ი. (Дешериев Ю.) 20,
43, 46, 87, 129, 141, 174,
277
დიაკონოვი ი. (Дьяконов И.) 232,
261, 263-266, 277
დირი ა. (Дирр А.) 15, 17, 26,
28, 29, 32, 99, 123, 218-221,
228, 282, 287
დიუმეზილი ჟ. (Dumézil G.) 13,
18, 27-29, 238, 240, 247,
282
დოლაჟოვა რ. (Долакова Р.) 43,
129, 174, 277
დუნაევსკაია ი. (Дунаевская И.)
232, 261, 262, 266, 277
- ერკერტი რ. (Erckert R.) 14, 26, 29,
31
- ვაიდნერი 250
ვან-გინეკენი ი. (van Ginneken) 61,
69
ვერნერი კ. 78
ვინკლერი ჰ. 253

- თალიბოვი ბ. (Талибов Б.) 42,
48, 65, 74, 127, 279
- თოფურია გ. 106, 157, 274
- თოფურია ვ. (Топуриа В.) 13,
63, 117, 119, 136, 140, 147,
158, 230
- იაკოვლევ ნ. (Яковлев Н.) 181,
203, 214-217, 248, 279, 280
- იბრაგიმოვი ჰ. (Ибрагимов Г.)
74, 278
- იმნაიშვილი დ. (Имнайшвили Д.)
42, 57
- კაკაბაძე საურმაგ 232, 247, 248,
269
- კაპანციანი გ. 248, 263
- კარსტი ი. (Karst I.) 25, 268, 269,
280
- კაცნელსონი ს. (Кацнельсон С.)
108, 220, 277
- კახაძე ო. 61, 274
- კერაშევა ზ. (Керашева З.) 54,
73, 132, 133, 279
- კლიმოვი გ. (Климов Г.) 18, 23,
34, 264, 277
- კონტენო 250
- კუზნეცოვი ს. 248
- კუიპერსი ა. (Kuipers A.) 18, 24,
280
- კუმახოვი მ. (Кумахов М.) 40,
52, 66, 278
- კუნი ტ. (Kuhn T.) 18
- კუჩკე ჰ. 253
- ლევინ-ბრიული ლ. (Леви-Брюль
Л.) 278
- ლენორმანი ფ. 252
- ლომთათიძე ქ. (Ломтатидзе К.)
18, 40, 50, 63, 65, 66, 73,
87, 125, 133, 274, 277, 278
- ლომთაძე ე. 57
- მაგომედოვი არსლ. (Магомедов
Арс.) 57, 93, 278, 283
- მადიევა გ. (Мадиева Г.) 42, 100,
276
- მაჭავარიანი გ. 68, 140
- მაჰომედბეკოვა ზ.
(Магомедбекова З.) 41, 42,
46, 53, 125, 126, 278
- მაჰომედოვა ფ. 74, 283
- მაჰომეტოვი ა. (Магомедов А.)
41, 52, 56, 57, 60, 127, 139,
146, 154, 160, 278
- მარი ნ. (Март Н.) 7, 15, 17, 24,
30, 136, 197-201, 203-206,
212, 217, 243, 248, 249, 257
- მეიე ა. (Meillet A.) 81, 95, 235,
239
- მეილანოვა უნ. (Мейланова У.)
52, 54, 56, 74, 102, 105,
106, 124, 127, 138, 157,
278, 279
- მენგესი კ. (Menges K.) 18, 24
- მესაროში ი. (Mészáros I.) 254-
257, 283
- მეშჩანინოვი ი. (Мещанинов И.)
204-209, 278, 279

- მიულერი მ. 249
- მიულერი ფრ. (Müller Fr.) 29, 31, 32, 40, 149, 184
- მიკლოშიჩი ფ. 236
- მილერი ვ. (Миллер В.) 252-254
- მელერი ჰ. (Möller H.) 237
- მურყელინსკი ჰ. (Муркелинский Г.) 74, 146, 147, 279
- ნიკოლსკი ვ. (Никольский В.) 247, 279
- პაული ჰ. 195
- როგავა გ. (Рогава Г.) 23, 44, 55, 63, 64, 66, 68, 106, 136, 140, 275
- როზენი გ. (Rosen G.) 173, 283
- საადიევი შ. (Саадиев Ш.) 43, 279
- საიდოვი მ. (Саидов М.-С.) 214, 280
- სეისი 252
- სოსიური ფ. 78
- სტრუვე ვ. 258
- სტურტევანტი ე. (Sturtevant E.) 254, 281
- სულეიმანოვი ი. (Сулейманов Я.) 91
- სუხიშვილი მ. 149, 275
- ტრომბეტი ა. (Trombetti A.) 27-29, 130, 181, 214, 217, 218, 250, 281
- ტრუბეტკოი ნ. (Troubetskoy N.) 17, 27-29, 32-34, 57, 59-61, 64, 69, 70, 75, 77, 230, 235, 239, 240, 242, 247
- უსლარი პ. (Услар П.) 85, 92-94, 100, 101, 103, 123, 144, 146, 155, 160, 182-189, 197, 198, 214-216, 219, 227, 230, 265, 279, 286, 287
- ულენბეკი კ. 24, 209-211, 217, 218
- ფანჩვიძე ვ. (Панчвидзе В.) 43, 48, 56, 156, 275, 277, 279
- ფინკი ფ. (Fink F.) 26, 280
- ფოგტი ჰ. 235
- ფორერი ე. 250
- ფრიდრიხი ი. 26, 31, 40, 258
- ყიფშიძე ი. 113, 118
- შაგიროვი ა. (Шагиоров А.) 40, 280
- შანიძე ა. 47, 116, 144, 149, 164, 275
- შარაძენიძე თ. 140, 275
- შიფენერი ა. 93, 123, 185
- შლაიხერი ა. 38, 108
- შმიდტი კ. (Schmidt K. H.) 68
- შუხარდტი ჰ. 181, 188-198, 211, 217, 221, 242, 287
- ჩიკობავა არნ. (Чикобава А.) 18, 23, 70, 72, 108, 121, 134,

- 144, 146, 150, 165, 207,
208, 224, 235, 246, 248,
250, 268, 275, 276, 280
- ცაგარელი ა. (Цагарели А.) 22,
23, 108, 184, 248, 279
- ცერცვაძე ი. (Церцвадзе И.) 42,
46, 58, 61, 70, 91, 127, 134,
136, 144, 145, 275, 276, 280
- წერეთელი გ. 266
- ხაიდაკოვი ს. (Хайдаков С.) 22,
43, 48, 127, 139, 279
- ხანმაჰომედოვი ბ. (Ханмагомедов
Б.) 41, 48, 138, 279
- ხუმფაროვი ა. 214
- ჯავახიშვილი ი. 13, 29, 107, 118,
120, 228, 253, 276
- ჯანაშია ს. 112, 140, 276
- ჯეირანიშვილი ე.
(Джейранишвили Е.) 43, 48,
56, 106, 156
- ჰანი ე. (Hahn E.) 104
- ჰასანოვა ს. 74
- ჰაჯიევი მ. 106
- ჰიუზინგი 250, 253
- ჰომელი ფ. (Hommel F.) 25, 252-
254, 265

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვა7

I. წინასწარი ცნობები

§1. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების მიზანი და ამოცანები10
§2. იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ახლანდელი ვითარება14
§3. იბერიულ-კავკასიურ ენათა აღსანიშნავად ხმარებული ტერმინები 23
§4. იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაჯგუფება და საამისო საფუძვლები.....25
§5. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სტრუქტურის ზოგადი
ტიპოლოგიური დახასიათება35
§6. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სისტემა ამჟამად და ძველად 37

II. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონემატური სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები

§7. ხმოვანთა სისტემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში..... 40
§8. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ვოკალიზმის ისტორიისათვის 45
§9. თანხმოვანთა სისტემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში 49
§10. თანხმოვანთა სხვა სპეციფიკურ სერიათა საკითხისათვის
იბერიულ-კავკასიურ ენებში51
§11. კონსონანტიზმის განვითარების ზოგადი ტენდენციები
იბერიულ-კავკასიურ ენებში62
§12. კონსონანტიზმის ამოსავალი რთული სისტემის ვარაუდი..... 68
§13. ბგერათა ცვლის კანონზომიერებათა ზოგი საკითხი
იბერიულ-კავკასიურ ენებში70
§14. შესატყვისობის ერთი მაგალითი დადესტურ ენებში 73

III. იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიის სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები

§15. მორფოლოგიის ძირითადი პრინციპი იბერიულ-კავკასიურ
ენებში79
§16. გრამატიკული კლას-კატეგორია; გრამატიკული სქესი და
სახელთა სხვაგვარი დაჯგუფებანი 80
§17. სახელთა გრამატიკული კლასების გარჩევის საშუალება..... 82
§18. გრამატიკული კლასების მქონე და არმქონე
იბერიულ-კავკასიური ენები83
§19. გრამატიკული კლასების რაოდენობა იბერიულ-კავკასიურ
ენებში84
§20. ფონეტიკური ცვლილებები გრამატიკულ კლასთა ნიშნებში.....88

§21. გრამატიკული კლასების საკითხი მრავლობითში	89
§22. მრავლობითის ვითარება და გრამატიკული კლასების რაოდენობის საკითხი	94
§23. მრავლობითში გრამატიკულ კლასთა უნიფიკაციისა და ბიფურკაციის (დიფერენციაციის) ისტორიული აზრი.....	95
§24. გრამატიკულ კლას-კატეგორიის რაობისა და ისტორიის ძირითადი საკითხები იბერიულ-კავკასიურ ენებში	98
§25. გრამატიკული კლასების აღნიშვნა სუბსტანტივებში	103
§26. გრამატიკული კლასების ისტორიისთვის დადესტნურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში	106
§27. გრამატიკული კლასების ისტორიისთვის დადესტნურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში	107
§28. სახელის მორფოლოგია: ბრუნვის კატეგორია, ბრუნვათა შედგენილობა და ბრუნების პროცესი	121
§29. ნივთის კატეგორიის ფორმანტთა ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში	122
§30. ბრუნვის ფორმები და გრამატიკული კლასები	133
§31. ორფუძიანი ბრუნების პრინციპი იბერიულ-კავკასიურ ენებში ..	137
§32. თანდებულიანი ბრუნვები ქართულში	142
§33. თანდებულიანი ბრუნვები მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში ..	144
§34. ზმნის კატეგორიებისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში	147
§35. უღვლილების ტიპები იბერიულ-კავკასიურ ენებში	150
§36. კლასოვანი უღვლილების ძირითადი ნიშნები	151
§37. კლასოვანი უღვლილების ძირითადი ნიშნები	153
§38. პიროვანი უღვლილება: სუბიექტური და სუბიექტურ- ობიექტური	155
§39. კლასებისა და პირების გაურჩევლობა ლეზგიურსა და ადღულურის ზმნაში	157
§40. უღვლილების ტიპების ისტორიული ურთიერთობა	157
§41. პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ- კავკასიურ ენებში	159
§42. პირთა გარჩევის საშუალებები ადიღურსა და ქართველურ ენებში	162
IV. IV. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სინტაქსური სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები	
§43. სინტაგმა (შესიტყვება) და მისი ორი ძირითადი ტიპი, ატრიბუტული და პრედიკატული	168
§44. ატრიბუტული კომპლექსის კომპონენტთა თანმიმდევრობის საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში	169

§45. მსაზღვრელის სინტაქსური ურთიერთობა საზღვრულთან იბერიულ-კავკასიურ ენათა ატრიბუტულ სინტაგმაში	171
§46. პრედიკატულ სინტაგმათა ძირითადი ტიპები იბერიულ- კავკასიურ ენებში	174
§47. პრედიკატული სინტაგმები და შესაბამისი ზმნები	178
§48. ერგატიული კონსტრუქციის კომპონენტები	179
§49. გარდამავალი ზმნის თავისებურების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია ზოგადად	181
§50. პეტრე უსლარი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ (ნახურსა და დაღესტნურ ენებში)	182
§51. სინტაქსური საზომი პ. უსლარის კონცეფციაში და სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილების ზმნები	186
§52. ჰ. შუხარდტი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ იბერიულ კავკასიურ ენებში	188
§53. შინაგანი ფორმის კრიტერიუმი და გარეგანი ფორმის თავისებურებათა განმარტება ჰ.შუხარდტი კონცეფციაში	194
§54 ნიკო მარი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ ქართულში	197
§55. ნიკო მარის შეხედულების ანალიზი	199
§56. ივ. მეშჩანინოვი ერგატიული კონსტრუქციის შესახებ	204
§57. ერგატიული კონსტრუქციის პასიურობის მითოლოგიური ინტერპრეტაცია	209
§58. ერგატიული კონსტრუქციის აქტიური ბუნება ს. ბიხოვსკაიას განმარტებით	212
§59. ნ. იაკოვლევეი გარდამავალი ზმნის აქტიურობის შესახებ	214
§60. ალფ. ტრომბეტი გარდამავალი ზმნის პასიურობის შესახებ	217
§61. ად. დირი გარდამავალი ზმნის შესახებ	218
§62. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის ორი ასპექტი	220
§63. გარდამავალი ზმნა და გვარის კატეგორია	220
§64. გარდამავალი ზმნის ერგატიული კონსტრუქცია გვართა დაპირისპირების პირობებში	222
§65. ობიექტი, სუბიექტი და უგვარებო გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციაში	223

V. ზოგადი დასკვნა

შემოკლებანი	273
დამოწმებული ლიტერატურა	274
პირთა საძიებელი	282

О Г Л А В Л Е Н И Е

Предисловие (с. 7–9)

I. Предварительные сведения (§§ 1–6; с. 10–39)

II. Общие вопросы системы фонем и ее истории в иберийско-кавказских языках (§§ 7–14; с. 40–78)

III. Общие вопросы морфологической системы и ее истории в иберийско-кавказских языках (§§ 15–42; с. 79–168)

IV. Общие вопросы синтаксической системы и ее истории в иберийско-кавказских языках (§§ 43–65; с. 169–226)

V. Общий вывод (с. 227–230)

П р и л о ж е н и е, «О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков» (с. 231–272)

Цитированная литература (с. 274–281)

Указатель лиц (с. 282–285)

«ВВЕДЕНИЕ В ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ»: ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ И ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

«Введение в иберийско-кавказское языкознание»¹ (так же, как и «История изучения иберийско-кавказских языков»²) предназначено для студентов (отделения кавказских языков Тбилисского государственного университета, где эти курсы в первые были разработаны).

Не являясь компиляцией, «Введение» строится на определенных общелингвистических принципах, о которых в книге по необходимости говорится лишь мимоходом.

В понимании общелингвистических проблем за последние 50 лет наблюдается большой разницей (и у нас, и за рубежом). Поэтому мы считаем нужным предпослать «основным положениям» «Введения» краткое обоснование исходных общелингвистических принципов.

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ

1. Теория любой науки, естественно, строится с учетом исследовательской практики путем критического анализа и обобщения добытых результатов. Без этого теория конкретной науки не будет в состоянии помочь развитию соответствующей отрасли знания.

Теория науки о языке – общая лингвистика – призвана решать конституционные вопросы языкознания (сущность языка, специальные методы анализа фактов языка, отрасли языкознания и их взаимоотношение, место языкознания в системе наук) с максимальным учетом результатов исследования языков различной структуры и различного происхождения.

Сущность языка изучается и в философии языка и в общей лингвистике: в философии языка теория языка создается дедуктивным путем; теория языка эта – умозрительная. Философия языка не нуждается в существовании лингвистики; ее разрабатывали задолго до создания науки о языке. Теория языка разрабатывается в философии (в психологии) и после создания науки о языке (оказывая, кстати, немалое влияние на толкования сущности языка в общей лингвистике).

Общая лингвистика не может существовать без частных лингвистик (групп языков), без научных грамматик отдельных языков: общая лингвистика – это часть лингвистики, ее теоретическая часть, служащая целому: научному изучению конкретных языков, их групп.

Общая лингвистика немислима без существования науки о языке.

¹ Арн. Чикобава. Введение в иберийско-кавказское языкознание, Тб., 1979, 322 с. (на груз.яз).

² Арн. Чикобава. История изучения иберийско-кавказских языков, Тб., 1965, 412 с. (на груз.яз).

2. Лингвистика – гуманитарная интегральная наука о естественных (реальных) языках, их структуре и функции, в их статике и динамике.

Лингвистика раньше имела дело лишь с естественными (реальными) языками (поэтому не было необходимости это выделять). За последние 30 лет народилась наука о формализованных языках, «кибернетическая» или «инженерная лингвистика», прикладное значение которой все возрастает. Наука о формализованных языках отличается не только по объекту анализа, но и по специальным методам, которыми эти формализованные языки изучаются.

Кибернетическая (или инженерная) лингвистика самостоятельная наука, отнюдь не гуманитарная, а скорее всего – математическая.

Естественные языки, обслуживающие человеческое общество – феномен специфически человеческий, наука о таких языках не может не быть гуманитарной, общественно-исторической наукой.

Интегральной же наукой о языке лингвистика является, поскольку она не ограничивается изучением той или иной, отдельной стороны языка, а изучает (призвана изучать) язык в целом, все его стороны, – и структуру языка, и его функции, в его данном состоянии, и в процессе его изменений, его истории.

3. Язык – система знаков, служащих средством общения коллектива, орудием формирования и объективации мысли индивида.

Знаки языка – физические по материалу, социальные – по назначению.

Если бы знаки языка не были физическими, они не могли бы служить средством общения. Если бы они не были знаками и не имели значения, они бы являлись объектом изучения естественных наук. Индивидуальное и коллективное, психическое и физическое совмещены в языке, образуя уникальный по своему характеру объект, создающий возможность многопланового анализа.

4. Назначение у всех языков одинаковое. Но средства его выполнения неодинаковы. Среди многих сотен языков невозможно найти два таких языка, которые ни чего бы не имели общего (в структуре, в звуковом составе..); тем более не может быть двух языков, у которых все было бы общим (тогда бы это был один язык).

Проблема общего и отличного является фундаментальной проблемой изучения языка и его закономерностей и в философии и в лингвистике. Философия начинает с общего (на основе общих закономерностей мышления, категорий логики). Лингвистика кончает общими закономерностями, которые выводятся индуктивно в результате анализа систем многообразных языков, их истории.

5. Иберийско-кавказские языки (ИКЯ) нами рассматриваются, как родственные языки, т. е. как понятие историко-генетическое; тем самым решается и вопрос о методе исследования: это – метод историко-сравнительный. ИКЯ – объект исторической лингвистики.

Из 32-х ИК языков – бесписьменных 20, письменных – 12 (из них – 11 – младописьменных документированы с XVIII века, 1 – древнеписьменный, документирован с V века).

В этих условиях основным средством изучения истории ИКЯ становится анализ системы языка средствами внутренней реконструкции.

Сравнительно-типологический анализ используется в качестве вспомогательного средства для изучения истории языка: сравнительно-типологический анализ, как показало его применение к картвельским языкам. – без помощи историко-сравнительного анализа, – не в состоянии различить о д и н а к о в о е и и д е н т и ч н о е.

6. За последние 50 лет наблюдается отход от историзма в весьма влиятельных направлениях зарубежной лингвистики (дескриптивная лингвистика Л. Блумфилда, трансформационная грамматика Н. Хомского, глоссематика Л. Ельмслева ...)¹.

Антиисторизм в языкознании определенное обоснование получил в концепции Ф. де-Соссюра, в посмертно опубликованных (слушателями – Балли на Сешез) лекциях «Курс общей лингвистики», 1916 г.².

Исходным для Соссюра послужило положение: язык – с и с т е м а знакo в. Язык, как система, изучается в описательной грамматике («синхронической лингвистике»). Историческая лингвистика («диахроническая лингвистика»). имеет объектом и з м е н е н и я языка, но изменения эти не о б р а з у ю т с и с т е м ы.

Синхроническую лингвистику Соссюр противопоставил диахронической лингвистике и отдал предпочтение синхронической. Соссюровские термины («синхрония», «диахрония», – «синхронический», «диахронический») получили такое распространение, что часто «диахронический» употребляют, как синоним «исторического», тогда, как диахронический (т. е. «сквозь-временный», «разновременный») равняется «историческому» лишь в том случае, если между «разновременными» существует связь.

Синхроническое описание системы языка (описательная грамматика) представляется научно ценным; однако, не имеется оснований противопоставить его исторической грамматике и отдавать ему предпочтение: наукой, как известно, грамматика стала, благодаря исторической точке зрения, а не благодаря описательным системам (см. ниже).

В лингвистике XX века отход от историзма вряд ли получил бы такое широкое распространение, если бы не антиисторические установки антипсихологизма в философии (феноменология Гуссерля, логический позитивизм ...).

7. Оценивая познавательную важность принципа историзма в изучении языка, необходимо учесть ряд обстоятельств.

а) Научной грамматика становится в XIX в. в виде исторической и сравнительной грамматики.

Филологическая грамматика греческого языка, созданная Дионисием Фракийским за два века до нашей эры, называла себя «искусство» (technē=

¹ В советской лингвистике «сравнительно-исторический анализ» был вытеснен, как идеологически неприемлемый, палеонтологическим четырехэлементным анализом «нового учения» Н. Марра, пользовавшегося монопольным положением на протяжении более 20 лет вплоть до дискуссии 1950 года.

² Русский перевод А. Сухотина (Ф. С о с с ю р, Курс общей лингвистики) издан в Москве, в 1933 г.

свод эмпирических сведений), а не «теорией» (*teōgía*), как называлась у древних греков «наука».

«Искусством» называла себя и «рациональная или всеобщая грамматика», разработанная в XVII веке (на основе принципов философии Декарта), в монастыре Пор Рояля, I изд. 1660 г.¹

Рациональная грамматика ставила целью обосновать общность грамматических категорий на основе общности логических категорий: одна логика – одна грамматика.

Продолжением Рациональной грамматики явилась философская грамматика XVIII–XIX вв.²

Рациональная грамматика считала себя как и филологическая грамматика «искусством» (*l'art de parler* «искусство говорить»).

То же можно сказать о «философской (или всеобщей) грамматике» Дж. Харриса³.

Историческая и сравнительная грамматика показала, что общность логических категорий не может обусловить общности грамматических категорий ни в различных языках, ни в одном и том же языке на различных этапах его развития.

Принцип развития был чужд как филологической, так и рациональной грамматике.

Благодаря принципу развития изучение языка становится научным, грамматика становится наукой.

Принципу историзма обязано возникновение в XIX в. науки о языке (равно как биологии, геологии).

б) Как филологическая, так и рациональная (*resp.* философская) грамматика являлись грамматиками письменных языков: это видно и по термину «грамматика»: греч. *grammata* «буквы»; греч. *grammatikē* «буквенное», «написанное буквами»: грамматика бесписьменного языка было бы понятием внутренне противоречивым.

Наука о языке уравнила в правах письменные и бесписьменные языки: садовод изучает только определенные растения; ботаника же интересуется все растения (Авг. Шлейхер, 1850).

Более того: для изучения закономерностей языка и его развития бесписьменные «готтентотские наречия Африки представляются не менее, если не более важными, чем язык Гомера» (Макс Мюллер, 1876).

Это было и вызовом классической филологии (разрабатывавшейся на основе изучения классических языков, – древнегреческого и латинского, и долго не признававшей новую науку, сравнительную и историческую лингвистику).

Слова М. Мюллера звучат, как апология бесписьменных языков: и Шлейхер, и М. Мюллер считали, что бесписьменные языки особенно важны для изучения закономерностей развития («роста», как они писали) языка,

¹ «Grammaire générale ou raisonnée... par Arnauld et Lancelot, Paris, 1960.

² J. H a r r i s, *Hermes or a Philosophical Inquiry concerning Language and Universal Grammar*, London, 1751.

³ См. выше J. H a r r i s.

потому что их изменения не скованы правилами, как это имеет место в письменных языках.

Бесписьменные языки, составляющие абсолютное большинство, впервые благодаря принципам исторического языкознания стали предметом научного изучения. Разнообразный и ценнейший их материал был введен в научный обиход.

Решение вопроса о бесписьменных языках означало также соответствующее понимание важности изучения диалектов как бесписьменных языков, так и языков с письменностью.

с) Историческое языкознание сделало возможным создание научной этимологии.

На протяжении многих столетий этимологизирование слов сводилось к произвольному толкованию значения слова и соответственно этому – произвольному членению слова.

Анализ истории слова, учитывающий закономерности фонетических изменений, сделал возможным максимально ограничить произвол как в членении слова, так и в истолковании расчлененных компонентов.

d) Благодаря историческому языкознанию в описательной грамматике в виде самостоятельного раздела выделилась «морфология», а место учения о буквах «технической грамматики» заняла «фонетика».

С историзмом связаны все существенные достижения в научном изучении языка; и это не случайно.

e) Историзм в лингвистике находит принципиальное обоснование в существенном свойстве языка – в его изменчивости: все живые языки изменяются (не изменяются лишь мертвые языки). Отход от историзма означает отказ от изучения существенного свойства языка. Историзм в лингвистике – не мода.

Лингвистика, как объективная наука, немислима без историзма.

Более того, описание системы языка («синхроническая лингвистика») нуждается в помощи истории: система языка изменяется; изменения различных звеньев системы происходят не одновременно; вследствие этого в разрезе системы любого языка сосуществуют архаизмы и инновации: система языка не в состоянии освободиться от истории («в синхронии присутствует диахрония»): синхроническому описанию системы языка требуется помощь «диахронии», если оно не хочет превратиться в регистрацию непонятных фактов¹.

f) История языка не самоцель: язык – правдивый свидетель истории народа, его культуры. На это указывали еще Авг. Шлейхер (1850 г.), П. Услар.

История языка – ценнейшее средство познания истории мышления – свидетельствует этническая (коллективная) психология.

¹ Глагол русского языка в наст. времени изменяется по лицам (читаю, -ешь, -ет), в прош. времени – по лицам не изменяется, но изменяется по родам (читал, -а, -о). почему такое расхождение? „Диахрония скажет: „читал” причастие (было: читал есмь, еси, есть); причастие изменяется по родам (можно, конечно, не спрашивать «почему», запомнить правило без объяснения: машина, напр., в объяснении не нуждается).

Изучать язык в связи с культурой, историю языка в связи с историей культуры, в связи с историей мышления – в этом научный смысл теоретического изучения языка.

В истории языка не нуждается, как выше отмечено, инженерная (кибернетическая) лингвистика, ставящая перед собою задачи большого прикладного значения (напр., автоматический перевод текста с одного языка на другой...)

Но инженерную лингвистику не интересует ни история культуры, ни история мышления. Инженерная лингвистика не считает себя гуманитарной наукой; так же, как и математическая логика, инженерная лингвистика (resp. математическая лингвистика), это – математическая наука.

8. Лингвистика как гуманитарная интегральная наука о естественных языках (с их изменчивостью) порождена историзмом: необходимость принципа историзма обусловлена существенным свойством языка, его изменчивостью. Не в том слабость лингвистики, что в нем «много историзма», а наоборот, в том, что ей не достает историзма, что историзм современной исторической лингвистики – ущербный. В чем эта ущербность? Ей не достает методов изучения процессов конвергенции.

За время существования исторической лингвистики сравнительным методом изучались семьи родственных языков: индоевропейских, семитических, угро-финских, тюркских, иберийско-кавказских... Наиболее разработаны сравнительные грамматики индо-европейских и семитических языков; их цель – проследить процесс формирования родственных языков из соответствующего языка-основы.

9. Процесс этот мыслится, как процесс дивергенции (дифференциации) общего исходного материала, языка-основы, его диалектов и рождения новых языков в результате все возрастающих расхождений; схематично: индоевропейский язык-основа: группы индо-иранских, славянских, германских, кельтских, романских языков; отдельные языки: древнегреческий, армянский. В свою очередь группа членится на более мелкие подгруппы (напр.: общеславянский – подгруппы: восточно-славянская, западно-славянская, южно-славянская).

Закономерные фонетические соответствия (в корнеслове и формантах), межгрупповые, внутригрупповые, когда их не удастся установить, служат путеводной нитью в выявлении взаимоотношений между языком-основой и группами, между группами и подгруппами в процессе дивергенции... Далее идет анализ морфологических категорий, синтаксиса...

Допустим, что вышеперечисленными группами языков исчерпывался состав индоевропейских языков¹. Будем считать, что анализ «свидетельских показаний» этих языков выполнен безукоризненно.

Получим ли в результате достоверную историю развития? Вряд ли: процесс развития языка не сводится лишь к дивергенции (дифференциации). Одновременно действует процесс конвергенции (интеграции), процесс противоположной направленности. Он предполагает контакт и взаимное влияние диалектов одного языка. Контакт и взаимное

¹ В XX веке обнаружены материалы ранее неизвестных древних мертвых индоевропейских языков Малой Азии (каковы: неситский-хеттский, лувийский, палайский ...).

влияние языков, как родственных, так и неродственных, как структурно однородных, так и совершенно разнородных, – с результатами, различными в зависимости от конкретных исторических условий, в которых протекает процесс.

Историческая лингвистика не располагает методами исследования процессов конвергенции, таким методом, каким является историко-сравнительный метод для изучения процессов дивергенции.

«Лингвистическая география», «теория субстрата» убедительно показывают, насколько сложной может быть картина взаимоотношений диалектов и языков в результате процессов конвергенции, словом вскрывают значимость процессов конвергенции в исторической жизни языков, но методов исследования этих процессов не дают.

Общие явления, возникшие в языках в результате контактов призвано объяснить понятие «союз языков» (Sprachbund) напр., балканский «союз языков». Но познавательное значение этого понятия неясно: если мы знаем, как возникло это общее, новое понятие излишне; если же этого не знаем, неизвестное благодаря новому понятию не станет известным.

10. Чем больше удельный вес процессов конвергенции в жизни языков, тем труднее восстановить процесс развития, в частности, закономерности фонетических процессов.

Это известно специалистам иберийско-кавказских языков. В «Введении» отмечается «дробность» и «разнонаправленность» фонетических процессов в иберийско-кавказских языках. Говорится о попытке Н. Трубецкого выявить звукосоответствия абхазско-адыгских, нахских и дагестанских языков (Н. Трубецкой считал их родственными) путем анализа более сотни общих корней, формантов. Там же приводится мнение Г. Деетерса: звукосоответствия в этих общих корнях «остаются большей частью неясными» («Введение», §14, с. 80-85).

В специальной литературе по иберийско-кавказским языкам нередко можно встретить прописные истины о необходимости «строгих методов» исследования фонетики и утверждение о том, что если не установлены фонетические соответствия между языками, нельзя утверждать их родство. При таком подходе отпал бы вопрос о родстве горских иберийско-кавказских языков – абх. - адыгских, нахских и дагестанских языков – между собою (не удалась, как видели, попытка Н. Трубецкого); более того, отпал бы вопрос о внутреннем родстве абхазско-адыгских языков между собою, равно и дагестанских языков: не установлены ведь внутригрупповые звуковые соответствия соответствующих языков. Еще Гюльденштедт (в конце XVIII века) считал кабардинский и абхазский (абазинский) языки родственными.

Вопрос о родстве решается комплексно – с учетом данных корнеслова, фонетики и особенно – морфологии (морфология – наиболее устойчивая, замкнутая зона системы языка): родство индоевропейских языков было установлено Фр. Боппом на основе сравнения морфологии глагола; фонетические соответствия были установлены позднее.

Принцип закономерности звуковых соответствий гласит: в одинаковых условиях изменения протекают одинаково; вопрос лишь в том, имелись ли одинаковые условия. При догматическом толковании принципа закономерности звуковых изменений это обстоятельство не учитывается.

Далее: закономерно изменившийся в процессе дифференциации материал может претерпеть изменения (фонетические, семантические) – в силу внутренних тенденций развития или же под иноязычным влиянием. Эти изменения следует учесть при сравнении: история сравнимых единиц для сравнения так же необходима, как необходимо для операций над дробями приведение дробей к общему знаменателю. Это столь же трудно, сколь и необходимо. Сравнение без приведения к «общему историческому знаменателю» сравниваемых величин в исторической лингвистике чревато сложными последствиями.

Родственные языки имеют общее исходное начало: язык-основу, его диалекты. Допускать существование языка-основы не значит стремиться к его восстановлению. Это невозможно. Это и ненужно: важно и нужно проследить (в пределах возможности) историю становления родственных языков (как отражение истории народов, носителей этих языков).

11. В одной из последних своих Н. Трубецкой¹ (расходясь с ранее защищавшимся им положением о родстве языков), выдвинул в принципе новое положение: индоевропейские языки объединяются не общностью исходного материала, а общностью структурно-типологических черт; их всего шесть (2 – фонет., 3 – морфол., 1 – синтакс.): язык, не имеющий всех этих черт, не будет индоевропейским и, наоборот, язык, приобретший эти шесть черт, станет индоевропейским. Словом, языки могут менять «гражданство»: перестать быть индоевропейскими или же, наоборот, стать индоевропейскими.

Но чтобы выделить эти шесть структурных признаков, надо знать, какие языки являются индоевропейскими, а круг-то индоевропейских языков выделен по генетическому принципу; иными словами: содержание понятия (структурные черты)² удалось выделить потому, что был определен объем понятия (индоевропейские языки) по другому принципу: без этого эти шесть признаков выделить бы не удалось (значимости этих структурных черт для индоевропейских языков мы не касаемся).

II. ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Выше изложены теоретические принципы (по наиболее спорным вопросам общей лингвистики). Этими принципами мы руководствовались во «Введении в иберийско-кавказское языкознание».

Ниже кратко сформулированы главные выводы, которые получены в результате анализа фонологической системы, фундамен-

¹ N. Trubetzkoy, Gedanken über das Indogermanenproblem (рус. перевод: Н. Трубецкой, Мысли об индоевропейской проблеме, журн., «Вопросы языкознания», 1958, №1).

² Перечислим эти черты:

- a) Не имеется гармонии гласных,
- b) Консонантизм анлаута не беднее, чем инлаута и ауслаута,
- c) Слово может начинаться не с корневой части (может иметься префикс),
- d) Форму образуют не только аффиксы, но и аблаут в корне,
- e) Роль формантов может выполнять чередование согласных,
- f) Подлежащее переходного и непереходного глаголов не ставится в различных падежах.

тальных морфологических категорий и характерных синтаксических конструкций и истории соответствующих явлений.

Общие вопросы системы фонем и ее история

1. Основная особенность ИКЯ, отмеченная еще Фр. Мюллером (1885 г.): простота вокализма, сложность консонантизма – проявляется в различных ИКЯ неодинаково: в аварском 5 гласных (исходных 3), а в тиндийском языке аварско-андийско-дидойской подгруппы дагестанских языков насчитывают 19 гласных: а, е, і, о, у, их долгие, назализованные и долгие назализованные варианты (редко встречаются долгие назализованные (е, о), вокализм усложняется из-за наличия серий долгих и назализованных, и их сочетания.

В языках лезгинской подгруппы источником усложнения вокализма являются серии: палатализованных (ä, ö, ü) и фарингализованных (ɑ, ɔ, ʉ)...

В чеченском языке Т. И. Дешериева выделяет 15 монофтонгов (и столько же дифтонгов) по корреляции долгих и кратких, открытых и закрытых. В ингушском языке – восемь, в бацбийском – пять простых. пять назализованных и три долгих (ā, ō, ū).

Из картвельских языков: в грузинском пять гласных (а, е, і, о, у), палатализованные ð, ù в диалектах с иноязычным окружением (ингилойском диал. – в Азербайджан. ССР, ферейданском диал. – в Иране); то же в занском (в зугдид. говоре кроме того – иррациональный гласный э). В диалектах сванского языка исходные шесть – а, і, е, о, у, э, – усложняются: сериями долгих (в лашх. д.), палатализованных (нижнебалъск. д.) и долгих палатализованных (в верхнебалъском д.), где общее количество гласных достигает восемнадцати: 6 простых, 6 – долгих, 3 – палатализованных, 3 – палатализованных долгих.

Палатализация гласных обусловлена позиционно. Долгота, по-видимому, также (компенсация выпавшего согласного – Е. Осидзе). В народной поэзии долгие гласные не различаются.

Простейшая система гласных в языках абхазско-адыгской группы предполагает вторичный характер гласных е, о (позиция е, о слабая не только в этих языках, но и в аварском, а – в определенной мере, и в грузинском). Наиболее устойчивы а, і, у.

Если архетипом для і, у, считать иррациональный э, то исходный состав гласных будет включать а, э, предполагаемое исходным для абхазского (К. Ломтатидзе).

Палатализация, назализация, долгота обусловлены позиционно, фарингализация поначалу явление просодическое (Г. Деетерс, см. ниже). Все серии, являющиеся источником усложнения вокализма, вторичны.

Исторический процесс развития вокализма иберийско-кавказских языков (ИКЯ) сводится к усложнению и сходного простого состава.

Общее количество согласных колеблется в пределах 29 (груз. яз.) и 80 (убых. яз.). В горских ИКЯ минимальное количество – 35 (нах. яз.), так, что колебание наблюдается в пределах более 40 согласных. Впрочем, не исключена возможность, когда в ариант фонемы (аллофон) в бесписьменных

языках или же в небазовых диалектах письменных диалектов принимается за фонему.

2. Источник сложности консонантизма – наличие специфических серий.

Таковы:

1. Серия а б р у п т и в н ы х (надгортанных, супраглоттальных)
2. Серия п о л у а б р у п т и в н ы х или преруптивных
3. Серия п а л а т а л и з о в а н н ы х
4. Серия и н т е н с и в н ы х (т. н. геминат)
5. Серия л а б и а л и з о в а н н ы х
6. Серия ф а р и н а г л и з о в а н н ы х
7. Серия л а т е р а л ь н ы х .

Ни в одном из языков не представлены все серии: распространение серий разное.

Во всех иберийско-кавказских языках имеются а б р у п т и в н ы е (надгортанные, супраглотальные) р, ʈ, ɕ, ʑ, ʎ, ɟ: абруптивность («резкость») характерна для «кавказского акцента».

Из абруптивных слаба позиция билабиального р.

Серия абруптивных – о б щ а я для всех ИКЯ – н а и б о л е е д р е в - н я я среди всех названных серий.

Благодаря абруптивным согласным во всех ИКЯ образуется т р о и - ч н а я система смычных согласных (вместо парной) в составе звонкого (d), глухого придыхательного (t) и абруптивного (ʈ).

При наличии пр е р у п т и в а вместо троичной системы получим четверичную в составе звонкого (d), глухого придыхательного (t), глухого абруптивного (ʈ) и глухого преруптивного t' (с «минимальным придыханием»).

П я т е р и ч н у ю систему получаем в языках с и н т е н с и в н ы м и согласными – в составе звонкого (g), глухого придыхательного (k), глухого придыхательного интенсивного (k_δ), глухого абруптивного (ḳ), глухого абруптивного интенсивного (k_δ).

Звонкий согласный п а р ы (рус. d, t) и тройки (груз. d, t, ʈ), являясь членами различной системы, фонетически не являются идентичными (эксперименты показывают меньшую звонкость грузинских звонких). Соответственно будут различаться «одни и те же» фонемы в системе «четверки» и «пятерки»: о д и н а к о в ы е фонемы, будучи членами различных систем, фонетически не идентичны.

Сложен состав согласных и соответственно процесс их развития. Интенсивные согласные в одних языках (напр., в абхазском) могут быть и звонкими, и глухими; в других (напр., в аварском) интенсивных звонких не бывает, латеральные в аварском (и в андийских языках) бывают лишь глухие; в адыгейском же языке имеется и з в о н к и й латеральный. Такие явления показывают, что эти серии в т о р и ч н ы и пути их зарождения неодинаковы.

Приходится различать изначальное неимение и неимение в результате утраты (в аварском яз. имеются латеральные спиранты и аффрикаты; в чарском диалекте – в иноязычном окружении – латеральные утеряны): одинаковое неидентично.

Фарингализация, поначалу, просодическое явление (Г. Деетерс): характеризует слог, т.е. фарингальные согласные, гласные – вторичны.

Основная тенденция эволюции консонантизма – в соответствии с внутренними закономерностями (т.е. без внешнего воздействия) представляется как усложнение состава согласных переднего образования и относительно упрощение серий фарингальных и ларингальных – в картвельских языках, в абхазском...

Предполагать исходный сложный консонантизм (80 согласных) сделало бы невозможным объяснить консонантизм таких языков, как нахские.

Предположение Ж. ван Гиннекена о наличии (в прошлом) во всех кавказских языках (в том числе и в картвельских) латеральных согласных, – к тому же нескольких их серий! – не согласуется с фактами (в частности, факты, приводимые из картвельских языков, имеют иное объяснение)¹.

3. Отсутствие установленных звуковых соответствий между различными группами ИКЯ-ов и, в частности, между горскими кавказскими и картвельскими языками считается показателем того, что эти языки нельзя считать родственными. Однако, если исходить из этого положения, окажется невозможным утверждать родство абхазско-адыгских, нахских и дагестанских языков между собою (да и внутригрупповое родство их): закономерные звукосоответствия представляют собою проявление истории соответствующих языков и потому не могут рассматриваться в отрыве от истории развития языков.

Чем больше изменений претерпел после дифференциации общий и сходный материал, его звуковая сторона, его значения, тем труднее выявить закономерные взаимоотношения в звуковой стороне сравниваемых единиц (порой не удастся установить идентичность дифференцированных единиц). «Н. Трубецкой выдвинул между восточно-кавказ. и западно-кавказскими языками более 100 соответствий (общих элементов), которые включали также числительные, личные и указательные местоимения. Но звукосоответствия большей частью неясны» (Г. Деетерс)². Реконструкция языка-основы абхазско-адыгских, нахских и дагестанских языков, пишет Г. Деетерс, задача более трудная, чем языка-основы индоевропейских языков. На протяжении тысячелетий, замечает Г. Деетерс, процессы заимствований часто затемняли звукосоответствия.

Закономерные фонетические изменения так же характерны для иберийско-кавказских языков, как и для других. Но они завуалированы позднейшими изменениями дифференцированного материала. В этих изменениях немалую роль играли процессы конвергенции, как с родственными, так и с неродственными языками: историческая жизнь многочисленных народов на Кавказском перешейке благоприятствует процессам конвергенции. Учет истории сравниваемых единиц так же труден, как и необходим. Сравнивая же факты языков в их современном виде, мы уподобляемся математику, сравнивающему дроби (напр., $\frac{7}{8}$ и $\frac{11}{29}$) и без приведения их к общему знаменателю утверждающему, что вторая дробь больше, поскольку и числитель

¹ J. van Ginneken, Contribution á la grammaire comparée des langues du Caucase, Amsterdam, 1938.

² G. Deeters, Die kaukasischen Sprachen, 1963, с.41. Деетерс имеет в виду „Nordkaukasische Wortgleichungen“ Н. Трубецкого (1930).

больше, и знаменатель (в арифметике такого не бывает, в сравнении языков бывает, и – нередко; взять, хотя бы – ностратистов...).

4. Закономерные соответствия в глубинных слоях трудно прослеживаемы: нужна большая предварительная работа по анализу истории сравниваемых языков и тем более – групп языков.

Характерное явление:

а) Закономерные соответствия могут наблюдаться между диалектами одного и того же языка, даже в рамках одного и того же диалекта, – между его говорами (см. свистящий и шипящий ряды в тохском и чада-колобском говорах анцухского диалекта аварского языка – И. Церцвадзе).

в) Процессы изменений в различных говорах одного и того же диалекта могут оказаться различными по направленности изменений: литер. авар. vas_0 «брат», гидском говоре – vas_0 , в шуланибском говоре – $vas_0\zeta$: глухая аффриката, корневой s_0 , в одном случае спирантизуется, в другом – абруптивизируется... В других дагестанских языках корневой элемент s (слова vas_0) может предстать в виде s , \check{s} , ζ , $\check{\zeta}$ (причем имеются основания вариант s корневым ζ считать исходным для всех других).

Д р о б н о с т ь ф о н е т и ч е с к и х п р о ц е с с о в , р а з л и ч н а я н а п р а в л е н н о с т ь и з м е н е н и й п о д ч е р к и в а ю т н е о б х о д и м о с т ь п р е д в а р и т е л ь н о г о в о з м о ж н о п о л н о г о а н а л и з а и с т о р и и м и к р о п р о ц е с с о в в о т д е л ь н ы х я з ы к а х д о о б о б щ а ю щ е г о в ы в о д а .

Общие вопросы морфологической системы и ее история

5. Показания морфологии имеют первостепенное значение для решения историко-генетических задач: родство индоевропейских языков было выявлено Фр. Боппом в процессе сравнения личных формантов глагола (в санскрите, в древнегреческом, латинском...): 1816 г., когда вышла «Система спряжения» Боппа, считается датой основания сравнительной лингвистики и индоевропейского языкознания, хотя к этому времени не была установлена ни одна фонетическая закономерность.

Для анализа вопросов исторической морфологии иберийско-кавказских языков важны два общих положения:

а) Иберийско-кавказские языки по строю – языки агглютинативные. Стало быть, каждая грамматическая функция обозначается отдельным формантом, и, наоборот, каждый формант имеет свою функцию.

Это значит: если налицо два форманта, а грамматическая функция лишь одна, функция одного форманта утеряна; с другой стороны, если у одного форманта две функции, одна из функций является вторичной.

Таков исторический смысл нарушения морфологического принципа соответствия.

б) В морфологии ИКЯ используются как суффиксы, так и префиксы: префиксация древнее, чем суффиксация: если одна морфологическая категория (напр., грамматического класса в глаголе) обозначена префиксом, а вторая (напр., лица) – суффиксом, относительная хронология этих категорий ясна: к л а с с н ы е ф о р м а н т ы в г л а г о л е п р е д ш е с т в о в а л и н а р о ж д е н и ю л и ч н ы х .

6. Основной морфологической категорией в ИКЯ служит категория грамматических (resp. именных) классов: она может быть представлена в именах (в субстантивах, атрибутивах, квантитативах), местоимениях, в глаголе, в отглагольных именах прилагательных (причастиях), в отглагольных именах действия (масдаре); может найти выражение даже в наречиях места (напр., в аварском языке). Классным может быть не только спряжение глагола, классные варианты могут обнаружиться у падежных форм.

Морфологическая категория грамматических классов почти универсальна: она пронизывает всю морфологическую систему ИКЯ, являясь древнейшей морфологической категорией.

Основным для ИКЯ является противоположение двух категорий: человека, точнее – личности (вопрос: кто?) и вещи (вопрос: что?). Различаются они семантически одинаково во всех ИКЯ: вопрос кто? в ИКЯ относится только к человеку (личности), все остальное, в частности, животные включаются в категорию что? («Что пасется на лугу?» Лошадь, корова... что, а не кто?).

Единство семанической категории, естественно, не гарантирует наличия морфологической категории во всех языках: морфологической категории грамматического класса не различают адыгейский, кабардинский, убыхский (различают – абхазский, абазинский, – меньше половины языков абх.-адыг. группы); различает абсолютное большинство дагестанских языков (17 из 20-и); не имеет данной грамматической категории, ни в одном из картвельских языков; налична она во всех языках нахской группы.

Различаются грамматические классы имен ныне синтаксически (по грамматическому классу, индикатору прилагательных..., глагола... согласующегося с субстантивом).

Исторически классные индикаторы имелись в самых субстантивах: они до сих пор сохранились в составе основ, срослись с ними, авар. **baq** «солнце», лак **duş** лезг. **ruş** «дочь», чечен. **dwog**, авар. **raç** «сердце»: инициальные **b-**, **d-**, **r-**... суть окаменелые «классные индикаторы», т. е. «классификаторы».

Максимальное количество грамматических – классов – в единственном числе – четыре: два класса категории личности (кто?): мужчины и женщины; два класса категории вещей (что?).

Соответствующие индикаторы: в нахских и дагестанских языках: I кл. – **v**, II – **j**, III – **b**, IV – **d** (с фонетическими вариантами: **d** → **n**, **r**, **j**, **l**, **n** ...; фонет. варианты могут иметься и у показателя **b-**; фонетическим изменениям подвергаться может и **v**). Во множ. числе грамматические классы могут дифференцироваться (кроме I класса), причем индикаторы **j**, **b**, **d** сочетаются по-разному; или же, наоборот, унифицируются частично или же полностью: четыре, три индикатора заменяются во множ. числе двумя или одним. По показаниям множ. числа поэтому количество грамматических классов не может устанавливаться.

Второй грамматический класс с показателем **j** выделился в современном понимании из категории вещей: индикатор **j** представляет собою фонетический вариант **r** (← **d**), индикатора класса вещей.

В чеченском языке во II грам. класс и поныне, кроме женщин, входят названия вещей.

В лакском языке женщины и теперь идут по грамматическим классам **d, b**.

Исходное двухклассное членение (I кл.—«кто?»; II кл.—«что?») не сохранилось ни в нахских, ни в дагестанских языках.

Последующая ступень: I кл. — «кто?», II и III классы — «что?». К этому ближе всего лакский язык (v-, b-, d-)

Усложнение первичной трехклассной системы дано в четырехклассной системе нахских и ряда дагестанских языков (анд., чамал., дид., дарг., арч., цах., рутульский...): два класса — «кто?», два класса — «что?».

Упрощение четырехклассной системы имеем во вторичной трехклассной системе дагестанских языков (авар., ботлих., годобер., тинд., ахвахский): один класс «кто?», два класса — «что?»

Дальнейшее упрощение вторичной трехклассной системы засвидетельствовано во «вторичной двухклассной» системе табасаранского языка, в его северном диалекте (в южном диалекте данная морфологическая категория расшатана): в табасаранском языке I кл. объединяет категорию личности («кто?»), второй класс — категорию вещей («что?»). В обоих классах используются лишь показатели IV и III класса, т.е. **d-, b-** и их фонетические варианты.

Упрощение двухклассной системы знаменует неразличение грамматических классов, т.е. утерю данной морфологической категории. Это наблюдается в трех дагестанских языках: в лезгинском, агульском и удийском.

В дагестанских языках представлена в миниатюре вся история категории грамматических классов, от первичной трехклассной системы до вторичной двухклассной системы и далее — до утери этой морфологической категории в трех языках — лезгинском, агульском, удийском.

Что и в этих языках различались грамматические классы, об этом свидетельствуют окаменелые префиксы грамматических классов, известные из других дагестанских языков (b-, d-, g-...), выделенные рядом исследователей (П. Услар, Р. Шаумян, М. Гаджиев, У. Мейланова, А. Магомедов, Е. Джейранишвили, Г. Топурия...).

Наличие различения грамматических классов (в нахских, дагестанских языках) — первично, отсутствие (неразличение) — вторично, — так решается основной вопрос истории данной морфологической категории.

Окаменелые классные индикаторы выявлены в адыгских языках (Г. Рогава, 1956): для всех языков абхазско-адыгской группы различение грамматических классов было исконным: в адыгских языках и убыхском данная категория отпала: в абхазском и абазинском она сохранилась, хотя и расшатывается (Ж. Дюмезиль): в глаголе, в количественных числительных, для множ. числа существительных классные индикаторы различны (в нахских и дагестанских языках классные индикаторы по частям речи не изменяются).

С отпадением категории грамматических классов классные индикаторы, лишившись функции, также отпадают. Но они могут сохраниться без функции

к ц и и в составе основы, как окаменелый формант, или же, как формант, но – с и з м е н е н и е м функции.

В картвельских языках ныне, а также в древнегрузинском, грамматические классы не различаются, но их различие в прошлом наглядно прослеживается.

Прослеживается оно в именах, производных как от имен, так и от глагола (в причастиях, в масдаре), образуя т о п о л н у ю к о р е л я ц и ю , т о – д е ф е к т н у ю ; далее – в г л а г о л е (древнегрузинском, сванском)...

В производных отыменных именах: преф. **m-**«кто?», преф. **s-** «что?» корреляция полная.

Древ. груз. <i>zwer-</i>	«мыто»
Кто? m-e-zwer-e	«мытарь; «борщик податей»
Что? s-a-zwer-e	«таможня», «место сбора податей»
<i>ყაღ-</i> «вода»	
Кто? m-e-r-ყაღ-ul-i	«водоносец»
Что? s-a-r-ყაღ-ul-i	«сосуд для воды»
<i>gza</i> «путь», «дорога»	
Кто? m-o-gza-ur-i	«путешественник, путник»
Что? s-a-gza-ur-i	«вещь (что-либо, предназначенное для дороги)»
Новогруз. <i>katam-</i>	«курица»
Кто? m-e-katm-e	«куровод»
Что? s-a-katm-e	«курятник»
<i>ყოფ</i> - «свинья»	
Кто? m-e-ყოფ-e	«свиновод»
Что? sa-ყოფ-e	«свинарник»

Д е ф е к т н у ю корреляцию имеем в таких пережиточно сохранившихся образованиях, как: *m-egr-el-* «мегрел» от основы: *egr-is-i* «Мегрелия»

m-a-čab-el- «Мачабели» (груз. фамилия), житель с. Ачабети

m-ro-v-el- - Руисский архипастырь (титул)

m-ačqwer-el Ацкурский архипастырь (титул) и т. д.

„Египтянин в др.-груз. текстах писалось *m-egvıřt-el-* с префиксом личности **m-**; в новогруз. пишется: *egvıřt-el-* т.е. без префикса, в других же примерах выше **m** не воспринимается как префикс; этому способствует отсутствие коррелятивного образования с префиксом вещи *s*, ныне *egvıřt-el-*«египтянин» (без префикса) коррелирует с таким же *egvıřt-ur-i* «египетское что-то».

В аналогичных по назначению образованиях в сванском языке налицо п о л н а я к о р р е л а ц и я префиксовых образований **m-** (кто?) и **l-** (что?), соответствующее груз. *s-*.

mə-šwan (кто?) «сван».

l-ə-šn-u (что?) «сванское» (что-то), напр., «сванская шапка».

mə-zap «мегрел» (кто?)

lə-zn-u «мегрельское» (что-то)».

mə-kšag «черкес», «косог».

lə-kšag «черкесское (что-то)».

Показания сванского языка свидетельствуют, что в подобных отыменных образованиях и в грузинском языке имела с я п о л н а я к о р р е л я ц и я (вместо нынешней дефектной).

Полная корреляция сохранилась и в грузинском языке в отглагольных прилагательных, т.е. в причастиях. Здесь формант категории личности использован для с у б ъ е к т н ы х причастий, т. н. причастий «действительного залога», а формант категории вещи для о б ъ е к т н ы х причастий, т. н. причастий «страдательного» залога:

хпав-s «пашет»: m-xvp-el- «пахарь», «пащуший», букв. «кто пашет». s-a-xvp-el- «плуг», букв. «кто пашет».

Что в начале преф. m-/s- не имели отношения к различению залогов, видно из того, что они используются для причастий глаголов «среднего» залога, т. е. глаголов, от которых не могут образоваться ни «страдательная», ни «действительная» формы: m-a-val-i «идуший» (поначалу кто-то); s-a-val-i «идуший» (поначалу что-то) ...

По этому же принципу образуются причастия в сванском и занском языках ¹.

Производные имена, – как отыменные, так и отглагольные, – используют и префиксы, и суффиксы. По префиксам противопоставляются категории л и ч н о с т и («кто?») и в е щ и («что?»). Суффиксы те же, что и детерминативные суффиксы имен (-el: qed-el-«стена», s-el- «коса», x-el-«рука», cx-el- «горячий», zn-el- «трудный», cit-el- «красный»...) ².

Наличием системной корреляции (m-, s-) решается вопрос о категории грамматических классов в истории картвельских языков: грамматические классы личности и вещи в картвельских языках различались так же, как теперь различаются в нахских языках и в большинстве дагестанских языков.

Более того, в картвельских языках сохранился один из древнейших показателей класса вещей нахских и дагестанских языков, префикс d-. Он сохранился в составе именных основ (груз. da-tv «медведь», сван. dāšdv: корневой t в сванском закономерно представлен через šd- (В. Топурия), преф. d- в груз. и сван. общий... Преф. d- может обнаружиться в занских существительных в роли грузинского преф. s-: зан. (di-ška, груз. še-ša (←se-ša И. Кипшидзе)... Засвидетельствованы фонетические варианты преф. d-: n-, l-, r- (как и в дагестанских языках) ³.

¹ Подробно см. Арн. Ч и к о б а в а, Древнейшая структура именных основ в картвельских языках, Тб., 1942 (на груз.яз.; резюме на рус. и англ. языках, с. 263-298).

² О детерминативных суффиксах в грузинском языке – подробно: «Древнейшая структура именных основ в картв. языках», Тб., 1942, с. 7_106

³ О них подробно: «Древнейшая структура» . . . , с. с.171, 175.

Особенно показательно, что преф. **d-** выявлен В. Топуриа в глаголе (в составе основ) как окаменелый формант путем сравнения основ глагола «стоять» и «сказать», «говорить» в картвельских языках: dg-a-s ← de-g-a-s «стоит», t-kw-a ← d-kw-a «сказал»:

Спряжение в грузинском языке личное: личные показатели нарастают на комплексы dg-, tkw-; др. груз. v-dg-a «стою», v-tkw- «сказал я», в которых d, t ←-d окаменелый класный индикатор: **d-ga-s** «стоит что-то»... t-kw-a «сказал что-то»: **d** – индикатор класса вещей в непереходных глаголах указывает на субъект, в переходных – на объект (ближайший) – согласно принципу классного спряжения (об этом – ниже): окаменелый преф. **d-** в основах грузинского глагола – пережиток тех времен, когда в грузинском языке не только грамматические классы различались, но и спряжения личного еще не было, спряжение глагола было классным.

В сванском языке ряд глаголов использует в третьем лице преф. **l-** качестве показателя субъекта: l-i «есть» (вспомог. глагол), l-əg «стоит», l-äsw «был»...

Глаголы эти непереходные, преф. **l-** может относиться лишь к субъекту, но не к лицу субъекта, а к его классу (Н. Андгуладзе). Преф. **l-** идентичен с преф. **l-** грамматического класса вещей (в производных именных основах: mə-kšag «черкес» – lə-kšag «черкесское (что-то)»).

7. Основная морфологическая категория имен – падеж (а изменение по падежам – склонение). Морфология имен слабо развита в абхазско-адыгских языках, где представлена наиболее сложная система синтаксических форм глагола: одно обусловлено другим.

Спряжение в ИКЯ оформилось раньше, чем склонение, причем первичные глаголы были отыменными.

Падежную систему ИКЯ характеризует отсутствие винительного падежа (аккузатива), т. е. падежа «прямого объекта» индоевропейских языков, с одной стороны, и наличие специфического падежа для обозначения деятеля (реального субъекта) – эргатива, – с другой.

В грузинских филологических грамматиках XVIII в. (и вплоть до 70-х годов XIX в.)¹, восходящих посредством или же непосредственно к грамматическим традициям Дионисия Фракийского, среди падежей фигурировал и аккузатив; формулировка: «аккузатив совпадает с именительным» (А. Цагарели).

Если ни в какой группе имен аккузатив не имеет своей флексии, отличной от именительного, говорить о «совпадении» нет основания. Эргатив различают самостоятельный – с собственной падежной флексией (в груз., зан., в чечен., ингуш.), и совмещающий (с формой, общей с творительным, родит., локативным). Для квалификации этого падежа не лишнего значения одно обстоятельство: в языках с совмещающим эргативом личные местоимения (I и II л. л.) в ряде языков (напр., андийских) в функции совмещающего эргатива используют именительный.

¹ Исключение составляет грамматика Дим. Кипиани; его грамматика (1889) отрицает наличие аккузатива в груз. языке (эргатив включен).

В андийском языке, в анцухском диалекте аварского языка пережиточно сохранились классные формы, игравшие немалую роль в становлении падежных форм вообще в ИКЯ.

Склонение по сути морфологической одно (варианты обусловлены фонетически).

В ряде языков (дагестанских, в адыгейском, в сванском...) выявляется склонение «по принципу двух основ»: вторую основу образует эргативный падеж (с воим формантом) и на эту падежную форму в целом нарастает падежное окончание (родит., твор., дат.) авар. имен. $va-s_0$ «брат»–эргат. vas_0-as , род. $vas_0-as-ul$, дат. vas_0-as-e , множ. vas_0-al , эрг. vas_0-az , род. $vas_0-az-ul$, дат. vas_0-az-e .

Эргатив в различных группах ИКЯ, по всей видимости, образование различной давности: эргатив относительно новой формации наличен в грузинском, адыгейском...; здесь ясно проступает связь эргатива с детерминацией...; личные имена эргатива не имеют.

8. Три основных типа спряжения¹ образуют три последовательные ступени развития спряжения: классное, классно-личное и личное.

Классное спряжение имеем в чеченском, ингушском языках, в большинстве дагестанских языков. Классно-личное – в бацбийском (из нахских языков), из дагестанских – в лакском, даргинском, табасаранском...; из языков абхазско-адыгской группы – в абхазском и абазинском. Личное спряжение: в удийском, адыгейском, кабардинском, убыхском, в картвельских языках.

Определенные зачатки личного спряжения выявляются в языках с классным спряжением (в чеченском, ингушском; в чарском диалекте аварского...).

Исходный тип (классное спряжение) исключительно своеобразен не только из-за отсутствия личных форм (лица здесь различаются лексически), а использованием классных формантов: в непереходных глаголах обозначается класс (и множ. число) субъекта (классное субъектное спряжение), переходный же глагол спрягается лишь по классам (и числу) объекта; субъект, его класс, число в спряжении переходного глагола не находит никакого отражения: классное объектное спряжение переходного глагола является бессубъектным. Значение переходного глагола подразумевает наличие деятельного, активного субъекта; для морфологии глагола его не существует, а его синтаксические права оказываются у реального объекта (что создает иллюзию, будто этот объект и является субъектом; эксперимент, показывающий, что понятия – «субъект», «объект» требуют от специалистов языка однозначного понимания, чего пока что не имеется).

С наращением личных форм классное спряжение становится классно-личным, а с отпадением категории грамматических классов отпадают и классные форманты, если они не окажутся в составе глагольных основ (см. выше груз. $t-kw$, $d-eg \rightarrow dg$) или же не обретут новую функцию (сван. l_0-g)...

¹ Помимо «Введения» об этом речь в статье: «Основные типы спряжения глаголов и их историческое взаимоотношение в иберийско-кавказских языках». Доклад на XXV конгрессе востоковедов в Москве. 1960 г. Французский перевод в «Revue de kartvelologie», t. XIII_XIV, Paris, 1962, с 26_34.

В классно-личном спряжении в глаголе стал обозначаться с у б ъ е к т , его лицо, посредством с у ф ф и к с а, тогда как п р е ф и к с о м обозначается к л а с с о б ъ е к т а.

С к а т е г о р и е й л и ц а с в я з а н о о б о з н а ч е н и е с у б ъ е к т а в п е р е х о д н о м г л а г о л е , его «с у б ъ е к т и в а ц и я ».

Личное спряжение в картвельских, адыгских языках полиперсонально: в переходном глаголе (часто и в непереходном) могут сочетаться лицо субъекта и лицо объекта, в адыгских же языках – два, три объекта (лишь удийский язык – моноперсонален; в удийском глаголе обозначается одно имя – или в именительном падеже (субъект; также обозначается и эргат. падеж) или же – в дательном падеже – при *verba sentiendi* – объект).

В грузинском (и в других картвельских языках с личным субъектно-объектным спряжением) до сих пор сохранились с л е д ы классного бес-субъектного спряжения, а именно – приоритета в обозначении объекта перед субъектом в переходном глаголе (напр., при встрече S_1O_2 или же O_1S_2 отпадает субъектный префикс, но удерживается объектный...), в др. груз. языке показатель объекта имен. пад. множ. числа предшествует показателю множественности субъекта: *da-v-çer-en-i-t čwen çerilni* «написали» мы письма»: **-en** суф. множ.числа объекта, **-t** – суф. множ.числа субъекта в I и II лицах... Да и согласование переходного глагола во множ. числе с объектом в имен. падеже (в древнегруз. языке) отображает нормы классного (объектного) спряжения переходного глагола. Словом, в картвельских языках личное полиперсональное спряжение и поныне представляется скорее о б ъ е к т н о - с у б ъ е к т н ы м , чем субъектно-объектным.

Пережиточно сохранившийся в грузинском языке принцип классного спряжения подтверждает, что личное спряжение, как и в других ИКЯ идет от классного спряжения, тем самым свидетельствуя, что и в грузинском языке различались грамматические классы.

Полное р а с х о ж д е н и е в принципах спряжения в современном состоянии ИКЯ, результат многовековой эволюции не исключает, а показывает и с х о д н у ю о б щ н о с т ь при учете истории.

Общие вопросы синтаксической системы и ее история

9. В синтаксической структуре главное: а т р и б у т и в н ы й комплекс определяемого и определения (это – в именах) и п р е д и к а т и в н ы й комплекс имени (*gesp.* имен) и глагола.

Судя по данным древнегрузинских памятников, а также по показаниям топонимии п о с т п о з и т и в н ы й строй – о п р е д е л я е м о е + о п р е д е л е н и е – представляется более древним для картвельских языков.

То же можно сказать об обхазском языке. Возможно, это связано с поздним формированием склонения (в сравнении со спряжением).

10. Ныне в картвельских языках, равно как в нахских и дагестанских языках, основным является п р е п о з и т и в н ы й строй: о п р е д е л е н и е + о п р е д е л я е м о е .

Общей х а р а к т е р н о й о с о б е н н о с т ь ю для препозитивного строя оказывается р е д у к ц и я (з а т у х а н и е) синтаксической зависимости определения от определяемого: с о г л а с о в а н и е в падеже и числе лишь ч а с т и ч н о е .

В аварском языке определение согласуется с определяемым в числе, но в падежах не согласуется.

В нахских языках определение во всех падежах, кроме именительного, имеет одну форму с наращенной частицей *č*- (-a// -u).

В современном грузинском языке в числе препозитивное определение с определением *не* согласуется. В падежах имеется лишь частичное согласование, если основа определения имеет согласный исход; определение же с согласным исходом не согласуется с определяемым в падеже.

Но стоит в грузинском языке определению стать постпозитивным, или же оказаться разобщенным – в целях стилистических – с определением, как синтаксическая связь оживает, определение согласуется в падеже с определением.

Редукция (затухание) синтаксической зависимости препозитивного определения от определяемого внутренне связана с местом определения, с его препозитивностью.

11. Из предикативных конструкций номинативная и дативная обычны и для индоевропейских, семитических, угро-финских языков (отличие – в ареале использования номинативной конструкции).

Специфична эргативная конструкция (она привела Г. Шухардта, как он пишет, от баскского к кавказским языкам).

Эргативная конструкция создается переходным глаголом, при котором реальный объект (RO)¹ ставится в именительном падеже (вместо винительного пад. индоевропейских языков), а реальный субъект (RS) – в эргативном падеже (вместо именительного падежа индоевропейских языков).

Своеобразие падежей субъекта и объекта в эргативной конструкции обусловлено исторически своеобразием переходного глагола.

Своеобразие это объясняется по-разному. Концепция пассивности переходного глагола (П. Услар, Г. Шухардт, Н. Марр, И. Мещанинов, К. Уленбек) своеобразие этого переходного глагола видит в том, что этот глагол пассивен. В этом своеобразие переходного глагола в эргативной конструкции. Доказывается это по-разному: вывод же один.

Сторонники активности эргативной конструкции (С. Быховская, Н. Яковлев) не объясняют своеобразия переходного глагола: переходный глагол активен, но если переходный глагол активен, в чем же его своеобразие. Вопрос о своеобразии не объясняется, а снимается.

Теория пассивности показывает, что переходный глагол в эргативной конструкции не является активным, но «неактивное» не значит «пассивное»: неоправдано говорить о пассивности глагола там, где в спряжении глагола залогии – «действительный», «страдательный» – не различаются, а именно таков переходный глагол в ИКЯ: лишь в картвельских языках можно говорить о системном различении действительного и страдательного залогов, в группе основ настоящего времени: и вполне законно здесь переходный глагол (в груз., сван., мегр.) не образует эргативной конструкции: конструкция переходного глагола здесь номинативная (RS – в именит. пад., RO – в дательном падеже).

¹ Этот реальный объект обыкновенно называет «прямым объектом», что неоправдано, поскольку не имеется аккузатива. Оправдан термин Фр. Мюллера «ближайший объект»: переходность определяется его наличием.

Исторически в грузинском языке также не различались залого, следы чего сохранили конъюгационные основы II серии, где эргативная конструкция для переходного глагола до сих пор сохранилась. Для переходного глагола в грузинском языке эргативная конструкция в древности являлась единственной.

Переходный глагол в эргативной конструкции не является ни пассивным, ни активным. Он нейтрален в залоговом отношении.

Объектное классное спряжение переходного глагола – древнейшее явление: объектная интенция переходного глагола, его «тяготение» к объекту, связана со слабой дифференцированностью именных и глагольных основ (ср. «плач ребенка» – интенция субъектная: «ребенок плачет», «постройка дома» – интенция объектная: «строят дом»).

Несмотря на расхождения в современном состоянии, эргативная конструкция сигнализирует об исконной общности ИК языков¹ на больших глубинах истории.

ОБЩИЙ ВЫВОД

Еще П. Услар отмечал, что в кавказских языках: при «поразительном разнообразии» наблюдается «глубоко родственные черты».

Что первично в иберийско-кавказских языках: общее или же отличное? Иными словами: общее обусловлено родством (общностью происхождения) или же общее – результат сближения различных по происхождению языков... Иберийско-кавказские языки – родственные языки или же это «союз языков»?

Ответ на этот вопрос должен дать анализ прошлого: чем глубже удастся проникнуть в толщу истории этих языков, тем больше общего обнаружится между этими языками, если это общее порождено процессами конвергенции в результате контактов (внешнего влияния).

Прежде всего следует учитывать показания морфологии: морфология, как известно, наиболее замкнутая сфера системы языка и, стало быть, наименее реагирует на внешние влияния (пока система языка в результате длительного интенсивного внешнего влияния не расшатывается, что знаменует «начало конца»).

Ни фонемный состав, ни фразеологизмы, ни тем более лексический состав не могут сравниться в этом отношении с морфологией. Конечно, показания фонологической системы, синтаксического строя также должны учитываться.

Большинство иберийско-кавказских языков (20 из 32-х) поныне не имеет письменности; 11 языков – младописьменных; их докумантация не идет дальше XVIII века (исключение – докумантация при помощи арабского алфавита). Древнеписьменный грузинский докумантирован с V века.

¹ Об эргативной конструкции подробнее «Эргативная конструкция предложения в иберийско-кавказских языках II. Теории сущности эргативной конструкции», Тб., 1961 (на груз. яз., резюме на рус. яз., с. 129-169).

В этих условиях основным средством изучения истории оказывается внутренняя реконструкция путем сопоставления показаний диалектов внутри одного и того же языка, далее – языков одной и той же группы, и, наконец, различных групп языков. Типична в этом отношении реконструкция истории морфологической категории грамматических классов, а также истории типов спряжения. Общелингвистический интерес представляет то обстоятельство, что нередко в бесписьменных (и младописьменных) языках предлежат грамматические явления глубокой древности, скажем, такие, какие известны из дренегрузинских памятников V-VIII веков, а то и древнее (см. например, отсутствие оформления личных имен в именительном и эргативном падежах современного адыгейского языка и пережиточно сохранившиеся аналогичные явления в памятниках древнегрузинского языка).

Основной вывод, который получен в результате анализа фонемного состава, основных морфологических категорий и синтаксических конструкций, сводится к следующему: прошлое иберийско-кавказских языков обнаруживает по существенным моментам несравненно больше близости, чем теперь имеем, т.е. в глубинных слоях истории обнаруживается больше общего¹: общее изначально, расхождения нарастают с течением времени, расхождения вторичны.

Это значит: иберийско-кавказские языки объединены общностью происхождения, это – родственные языки.

Распад иберийско-кавказской языковой общности – дело далекого прошлого (не менее 2 тысяч до нашей эры). Соответствующие процессы, протекали, конечно, не на кавказской земле, а – вне ее пределов, на территории к югу от Кавказа – в Малой Азии и Передней Азии.

На территорию Кавказа абхазско-адыгские, нахские, дагестанские, картвельские племена и народы перемещались постепенно с юга за долго до нашей эры. Следы этого перемещения наглядно представлены в топонимике Западной и восточной Грузии (И.А. Джавахишвили, С.Н. Джанашия).

В Кавказских горах искали убежище (П. Услар) и народы, жившие на плоскости, к северу от Кавказских гор, но не этим путем шли вышеназванные народы.

В связи с южным происхождением народов, говорящих на иберийско-кавказских языках, закономерно ставится вопрос о внешнем родстве иберийско-кавказских языков, об их историко-генетических связях с неиндоевропейскими, несемитическими (ныне мертвыми) языками древней Малой и Передней Азии (урартский, хурритский, протохеттский ...)².

Но все это вопросы не «Введения», а «Основ иберийско-кавказского языкознания».

¹ Наибольшие расхождения имеем в лексике, хотя и здесь могут быть прослежены общие корни в таких словах, как „сердце“, что отмечено еще П. Усларом, а также в названиях «языка», «солнца», «луны», «брата»...

² Некоторые сведения о том, как ставится данный вопрос ныне, можно найти в статье автора этих строк «О двух основных изучения иберийско-кавказских языков», журн. «Вопросы языкознания», 1955, № 6, с.66-92 (грузинский текст см. «Введение в изучение иберийско-кавказских языков», с.257-307.)

„იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების უმსავალი“:

ძირითადი პრინციპები და ზოგადი დასკვნები

1979 წელს წელს გამოიცა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების უმსავალი“. იგი ემყარება გარკვეულ ზოგად-ენათმეცნიერულ პრინციპებსა და ცნებებს.

იბერიულ-კავკასიური ენები (იკე) ისტორიულ-გენეზისურ ცნებას წარმოადგენს (იკე – მონათესავე ენებია); შესაბამისად ამ ენათა შესწავლის მეთოდიც უნდა იყოს ისტორიულ-შედარებითი, და არა – სტრუქტურულ ტიპოლოგიური, გინა ტიპოლოგიურ-შედარებითი. ტიპოლოგიურმა კვლევა--ძიებამ შეუძლებელია გამოგვაცოდინოს ენათა ისეთი ერთიანობა, რასაც გულისხმობს ცნება „იბერიულ-კავკასიური ენები“. ეს ენები სტრუქტურული ტიპის მიხედვით ვერ გაერთიანდება, იმდენად განსხვავდება სტრუქტურულად ერთმანეთისაგან.

ამ სხვაობის ახსნა ისტორიას ეკისრება. ისტორიის დახმარების გარეშე ტიპოლოგიურ-შედარებითი ძიება ვერ შეძლებს განასხვავოს მ ს გ ა ვ ს ი და ი დ ე ნ ტ უ რ ი .

იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეტი წილი (20 ენა) უმწერლოა, 115 ახალი სამწერლო ენებია (მათი მეტყველების ნიმუშები, – იშვიათი გამონაკლისის გარდა, – XVIII საუკუნეს იქით არ მიდის); ერთ ენას – ქართულს – მოეპოვება დოკუმენტაცია V საუკუნიდან¹.

ასეთ ვითარებაში იბერიულ-კავკასიურ ენათა წარსულის აღდგენის ძირითად საშუალებას შ ი ნ ა გ ა ნ ი რ ე კ ო ნ ს ტ რ უ ქ ც ი ა წარმოადგენს.

ენის სისტემის ყველა დონე – ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური – ამ მხრივ ცალკე შესწავლას მოითხოვს. ენის სისტემის ანალიზმა ენის ისტორია უნდა გაგვირკვიოს.

თანამედროვე ენათმეცნიერებას ძლიერი ანტიისტორიული ტენდენციები ახასიათებს.

¹ ¹ ქართველური ენებიდან უმწერლობა ორი (ზანური, სვანური), აფხაზურ-ადიღური ჯგუფიდან – ერთი (უბიხური), ნახურიდან – ერთი (ბაცბური), დანარჩენი თექვსმეტი დაღესტნურ ჯგუფზე მოდის.

ახალი სამწერლო ენებია: აფხაზური, აბაზური; ადიღური, ყაბარდოული, ჩაჩნური, ინგუშური; ხუნძური, დარგუული, ლაკური, ლეზგიური და თაბასარანული.

სპეციალურ ლიტერატურაში სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ უმწერლობო ენებს აქ ბევრი არქაული მოვლენა დაუცავს (ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი).

ამიტომ ორიოდ სიტყვა საჭიროა ითქვას იმ პრინციპების შესახებ, რაიც ენათმეცნიერების თეორიას საფუძვლად უნდა ედოს და იმ ადგილის შესახებ, რაც ენის ისტორიასა („დიაქრონიასა“) და ენის სისტემის აღწერას („სინქრონიას“) უნდა ეკუთვნოდეს.

1. ენათმეცნიერების თეორია („ზოგადი ენათმეცნიერება“) გულისხმობს, რომ არსებობს მეცნიერება ენის შესახებ, რომლის კონსტიტუციური საკითხებიც მოითხოვს გარკვევას. ეს საკითხებია: საგნის, მეთოდების, დარგობლივი შედგენილობისა და დარგთა ურთიერთობის, დაბოლოს ენათმეცნიერების ადგილის საკითხი მეცნიერებათა სისტემაში.

ენათმეცნიერების თეორიაში ეს საკითხები წყდება კონკრეტულ ენათა კვლევის შედეგების გათვალისწინებით, ამ შედეგების კრიტიკული განხილვისა და განზოგადების გზით: ენათმეცნიერების თეორია ბუნებრივია აიგოს ინდუქციის გზით. ასეთი თეორია ხელს შეუწყობს კონკრეტულ ენათა კვლევის წინსვლას.

ენათმეცნიერების თეორიისაგან განსხვავებით ენის ფილოსოფია არ საჭიროებს ენათმეცნიერების არსებობას: მისთვის საკმარისია ენა, როგორც რეფლექსიის საგანი; ენის ფილოსოფია, როგორც ენის დედუქციური თეორია, არსებობდა ძველთაგანვე, ბევრად ადრე, ვინემ ენათმეცნიერება ჩამოყალიბდებოდა.

ენათმეცნიერებისა და ენათმეცნიერების თეორიის არსებობის პირობებშიც ენის ფილოსოფია განაგრძობს არსებობას და დიდ გავლენასაც ახდენს ენის რაობის თეორიებზე ზოგად ენათმეცნიერებაში (ენათმეცნიერების მეთოდებისა და დარგობლივი შედგენილობის საკითხები ენის ფილოსოფიის განხილვის საგანი ვერ იქნება).

2. საერთოსა და განსხვავებულის საკითხი ძირითადი საკითხი იყო და არის ენათა შესწავლისას.

ენის ფილოსოფია საერთოთი იწყებს, ენათმეცნიერება საერთოთი ამთავრებს.

რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკა, რომელიც დეკარტეს ფილოსოფიის საფუძველზე შეიქმნა XVII ს. (1660 წ.), საერთოს საფუძველს ხედავდა აზროვნების კატეგორიებში: ერთი ლოგიკა – ერთი გრამატიკა.

ისტორიულწმედარებითმა გრამატიკამ, რომელიც XIX საუკუნეში შეიქმნა, ცხადყო, რომ „ერთი ლოგიკა“ ვერ უზრუნველყოფს „ერთ გრამატიკას“: ამ მხრივ არა თუ სხვადასხვა ენები შეიძლება არსებითად განსხვავდებოდეს ერთმანეთისაგან, არამედ დიდი სხვაობა შეიძლება აღმოაჩნდეს ერთსა და იმავე ენას განვითარების სხვადასხვა პერიოდში.

რაციონალური გრამატიკა (ისევე, როგორც მასზე ადრე ფილოლოგიური), თავს თვლიდა „ხელოვნებად“ (*technē*) და არა მეცნიერებად (*theōria*). ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის სახით გრამატიკა პირველად იქცა მეცნიერებად.

რაციონალური გრამატიკისათვის უცხო იყო განვითარების პრინციპი; განვითარების პრინციპმა, ისტორიზმმა, შექმნა მეცნიერება ენის შესახებ.

3. ისტორიულ-შედარებითი კვლევის შედეგად ჩამოყალიბდა ენათმეცნიერება: ინდო-ევროპული, სემიტური, უნგრულ-ფინური, თურქული, იბერიულ-კავკასიური...

ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების შექმნას მოჰყვა: ა) აღწერითი გრამატიკის ერთგვარი რეკონსტრუქცია (ცალკე დარგებად ჩამოყალიბდა ფონეტიკა და მორფოლოგია)... გაჩნდა სემასიოლოგია (სიტყვის მნიშვნელობის ისტორია)... ბ) ეტიმოლოგიური ძიების მეცნიერულ საფუძვლებზე დამყარება... გ) უმწერლო ენების მიჩნევა მეცნიერული შესწავლის არა თუ კანონიერ ობიექტად, არამედ გარკვეული უპირატესობის მქონედ (ნორმები მათს განვითარებას არ ზღუდავს, განვითარების პროცესი ბუნებრივი სახით ჩანს).

ისტორიულ-შედარებითს კვლევა-ძიებასთან არის დაკავშირებული არსებითად ყველაფერი, რაც მეცნიერულად ფასეული მოუპოვებია ენის მეცნიერულ შესწავლას.

4. მეოცე საუკუნეში, მეტადრე უკანასკნელი 60 წლის მანძილზე, ისტორიზმის პრინციპს („დიაქრონიას“) დაუპირისპირდა აღწერითი თვალსაზრისი („სინქრონია“), რასაც სათავე დაუდო ფ. დე სოსიურის „ზოგადი ენათმეცნიერების კურსმა“ (1916 წ.).

სოსიურის შეხედულებას ასეთი ფართო სარბიელი არ დაურჩებოდა, მეოცე საუკუნის ფილოსოფიის გავლენიან მიმდინარეობებს (ედმ. ჰუსერლის ფენომენოლოგია, ლოგიკური პოზიტივიზმი...) ანტირევოლუციონისტური განწყობა რომ არ ახასიათებდეს.

5. ისტორიზმის მნიშვნელობას არა მხოლოდ წარსულში მიღწეული წარმატებები მოწმობს.

ისტორიზმის ცხოველმყოფელობას ურყევ საფუძველს უქმნის ყოველი ცოცხალი ენის უცილობელი თვისება, ენის ცვალებადობა: შეუძლებელია გავიგოთ ცვალებადი მოვლენა, თუ მისი ცვლა უყურადღებოდ დავტოვეთ.

ეს ნიშნავს ენათმეცნიერება, როგორც ახსნითი მეცნიერება, ისტორიზმის გარეშე შეუძლებელია.

მეტი კიდევ: ენის სისტემის მეცნიერული აღწერაც კი საჭიროებს ენის ისტორიის დახმარებას. ეს უშუალოდ გამომდინარეობს ენის ისტორიის დახმარებას.

ნარეობს იმ ფაქტიდან, რომ ენის სისტემის სხვადასხვა რგოლი თანაბრად არ იცვლება; ამის შედეგად ენობრივი სისტემის განასერში არქაიზმები და ინოვაციები ერთი მეორის გვერდით დგას. ენის სისტემა ენის ისტორიისაგან თავისუფალი არ არის (ისტორია არ ესაჭიროება სისტემის ფაქტების მექანიკურ რეგისტრაციას).

6. ენის ისტორია ხალხის კულტურის ისტორიის უტყუარი წყაროა, ენის ისტორია აზროვნების ისტორიის თვალსაზრისითაც მეტად მნიშვნელოვანია.

ენის ისტორიის შესწავლა კულტურის ისტორიასთან და აზროვნების ისტორიასთან კავშირში – ესაა ყველაზე არსებითი ენის თეორიული შესწავლის თვალსაზრისით.

ენათმეცნიერება თუ მოისუსტებს, არა იმიტომ, რომ მასში ჭარბობს ისტორიზმი, არამედ – პირუკუ, იმიტომ, რომ მას აკლია ისტორიზმი: ისტორიულ ენათმეცნიერებას მოეპოვება ენათა დივერგენციის (დივერგენციაციის) შესწავლის მეთოდთა, მაგრამ მას არ მოეპოვება ენათა კონვერგენციის პროცესთა შესწავლის მეთოდთა (თუმცა კონვერგენციის პროცესი ნიადაგ მოქმედებს, მასთან დივერგენციის საწინააღმდეგო მიმართულებისა და, როგორც ლინგვისტური გეოგრაფია და სუბსტრატის კვლევა-ძიება მოწმობს, ენათა ისტორიაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს).

ენის ისტორია, დანახული მხოლოდ დივერგენციის პროცესად, არის ნაკლებლოვანი ისტორია.

ასეთია, სხვათა შორის, ისტორია თვით ინდო-ევროპულ ენათა, რომლებიც ყველაზე უკეთ არის შესწავლილი და რომელთა “შედარებითი გრამატიკაც” მისაბაძად ითვლება სხვა ენათა შედარებითი გრამატიკებისათვის.

7. რაც უფრო ინტენსიურია კონვერგენციის პროცესები, მით უფრო ძნელდება მონათესავე ენათა ისტორიის ზედმიწევნით დადგენა (მეტადრე ეს ითქმის ფონეტიკურ შესატყვისობათა დადგენის შესახებ).

კავკასიის მიწა-წყალზე იბერიულ-კავკასიურ ენათა გარდა ამჟამად წარმოდგენილია რიგი ინდო-ევროპული და თურქული ენა, აგრეთვე სემიტური და უნგრული ენებიც.

მონათესავე და არამონათესავე ენათა კონტაქტსა და ურთიერთგავლენას აქ საუკუნეთა მანძილზე ფართო სარბიელი ურჩებოდა. ნიკ. ტრუბეცკოიმ შეადარა (1930 წ.) აფხაზურ-ადიღური, ნახური და დაღესტნის ენათა ასიოდე საერთო ძირი, მაგრამ ბგერათშესატყვისობა, როგორც ამას დეეტერსი წერს, მეტწილად გაურკვეველი დარჩაო (G. Deeters, *Die kaukasischen Sprachen*, 1963 წ.). ბგერათშესატყვისობა თვით ისეთი მონათესავე ენებისა, როგორცაა აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენები,

ძნელი გამოსავლენი გამხდარა იმ დიდ ცვლილებათა გამო, რაც საერთო მასალას ამ ენებში განუცდია.

ფონეტიკური ცვლისათვის რიგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში დამახასიათებელია „მიკროშესატყვისობანი“ (ზოგჯერ ერთი ენის დ ი ა ლ ე ქ ე ბ ს შ ო რ ი ს და თვით დიალექტის შიგნით – კილოკავებს შორისაც კი); ც ვ ლ ი ს ნ ა ი რ გ ვ ა რ ი მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ა (სხვადასხვა კილოკავთქმებში ერთი და იმავე ბგერის სპირანტიზაცია, აფრიკატიზაცია, აბრუპტივიზაცია...).

დიდი სხვაობაა ფონემურ შედგენილობაში, ვოკალიზმსა და კონსონანტიზმში.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ვოკალიზმი მარტივია, კონსონანტიზმი – რთული (ფრ. მიულერი); მაგრამ „მარტივიც“ და „რთულიც“ ნაირგვარია: მათი ფარდობა კი ძალაში რჩება.

ხმოვანთა შედგენილობა მერყეობს 3-5-დან 18-მდე, თანხმოვნებიც 28-დან 80-მდე; მთის იბერიულ-კავკასიური ენებიდან ყველაზე მარტივია ნახური ენების კონსონანტიზმი (35 თანხმოვანი), ყველაზე რთული – უბიხურისა (რვა ათეული!).

8. მორფოლოგიაში გრამატიკული კლასების კატეგორია ძირითადია ნახური ენებისა და დაღესტნის ენათა უმეტესობისათვის; სრულიად უცხოა ქართველური ენებისათვის; გაირჩევა აფხაზურსა და აბაზურში; არ მოეპოვება ამავე ჯგუფის ადიღურ ენებსა და უბიხურს.

ადიღურ ენათა და უბიხურის, აგრეთვე ქართველურ ენათა უღვლილება პ ი რ ო ვ ა ნ ი ა, მასთან სუბიექტურიცა და სუბიექტურ-ობიექტურიც.

ნახურ და დაღესტნურ ენათა მეტი წილის ზმნას პირის კატეგორია ეუცხოვება; ზმნა კ ლ ა ს ე ბ ს განასხვავებს, მასთან გარდაუვალი ზმნა სუბიექტის კლასებს, გარდამავალი ზმნა კი – მ ხ ო ლ ო დ ობიექტის კლასებს: გარდამავალი ზმნის უღვლილებაში სუბიექტი საერთოდ არ ჩანს.

დაღესტნის რიგ ენაში ზმნას კლასის გარდა პირის კატეგორიაც მოეპოვება... ერთ ენაში (უდიურში) უღვლილება პიროვანია; მის ახლო მონათესავე ორ ენაში (ლეზგიურსა და აღულურში) ზმნა არ იცვლება არც კლასისა და არც პირის მიხედვით...

9. ასეთია ყველაზე მკვეთრი კონტრასტები ფონეტიკასა და მორფოლოგიაში. იგი თვით მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც თვალში საცემია.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიის გათვალისწინებამ – კერძოდ, შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით – ცხადი გახდა, რომ დიდი სხვაობა, რაც ახლა გვაქვს, მეორეულია.

სახელდობრ, ფონეტიკაში: ხმოვანთა რიცხვში ამოსავალში სამს არ აღემატებოდა; თანხმოვანთაგან აბრუპტივთა (სუპრაგლოტალურთა) სერია იყო დამახასიათებელი და საერთო; თანხმოვანთა სხვა თავისებური სერიები მეორეულია.

როგორც ვოკალიზმის, ისე კონსონანტიზმის განვითარების მაგისტრალური ხაზი გართულებას გულისხმობს (მხოლოდ ფარინგალური და ლარინგალური თანხმოვნების სერია მარტივდება).

10. მორფოლოგიაში: გრამატიკული კლასების კატეგორია — პიროვნებისა (ვინ?), ნივთისა (რა?) წარმოადგენდა ძირითად, მასთან უნივერსალურ მორფოლოგიურ კატეგორიას; სათანადო ინდიკატორები მოეპოვებოდა სუბსტანტივებს, ატრიბუტივებს, კვანტიტატივებს, ნაცვალსახელებს, ზმნას, მიმღობას, მასდარს, აგრეთვე ადგილის ზმნისართებს.

ქართველურ ენებში დასტურდება ფუძეს შეხორცებული კლას-ნიშნები სუბსტანტივებში, ზმნაში; ფუნქციის ცვლით — მიმღობაში, მასდარში; პიროვნებისა და ნივთის კატეგორიათა მორფოლოგიური კორელაცია აქ ხშირად სრულია, ზოგჯერ — დეფექტური.

ნივთის კატეგორიის ძირითადი ინდიკატორი (დ-) ნახური და დადესტნური ენებისა დასტურდება ქართველურ ენებშიც, კერძოდ, ზმნაში (ფუძეს შეხორცებულში).

გრამატიკული კლასები გაირჩეოდა სუბსტანტივთა ბრუნებაშიც.

11. ზმნის უღვლილებისათვის ამოსავალია კლასოვანი უღვლილება, შემდგომს საფეხურს ქმნის კლასოვან-პიროვანი, მისგან — კლას-კატეგორიის მოშლის შემდეგ — ვიღებთ პიროვან უღვლილებას. ძველი ქართული ზმნის პიროვან უღვლილებაში ჯერ კიდევ იგრძნობა ობიექტის უპირატესობა სუბიექტის წინაშე, რაიც ნიშანდობლივი იყო კლასოვანი უღვლილებისათვის.

ობიექტის უპირატესობა სუბიექტის წინაშე, გარდამავალი ზმნის ოდენობიექტური უღვლილება, რაიც ამოსავალია ზმნის უღვლილების ისტორიისათვის, გასაგებს ხდის ობიექტზე ინტენციას; ეს კი დამახასიათებელი იყო გარდამავალი ზმნისათვის, რომელიც ერგატიულ კონსტრუქციას ქმნის.

12. ერგატიული კონსტრუქცია იბერიულ-კავკასიურ ენებში შეიქმნა კლასოვანი უღვლილების პირობებში, როცა ქმნის ფუძე სახელისეულისაგან მინიმალურად გაირჩეოდა.

გარდამავალი ზმნა — ერგატიულ კონსტრუქციაში გვარებს არ განასხვავებდა; უგვარო გარდამავალი ზმნის ფუძე არც

პასიური შეიძლება ყოფილიყო და არც აქტიური (გარდამავლობას თავდაპირველად ლ ა ბ ი ლ უ რ ი ხასიათი ჰქონდა).

ერგატიული კონსტრუქცია იბერიულ-კავკასიურ ენებში ნ ე ი ტ რ ა - ლ უ რ ი ბუნებისაა.

დიდი სხვაობა იბერიულ-კავკასიურ ენათა სტრუქტურაში ამჟამად ფართო შესაძლებლობას ქმნის ამ სტრუქტურის ისტორიის გასათვალისწინებლად შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით. ეს ისტორია მოწმობს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ძველ ერთობას იქ, სადაც დღეს სხვაობა გვაქვს: ამ ენათა სტრუქტურის სხვაობა ახალია, მეორეულია, ერთობა — ძველი.

ლექსიკაში სხვაობა უფრო დიდია, ვინემ სტრუქტურაში. და მაინც აქაც ძირითად ლექსიკურ ფენაში („გული“, „ენა“, „მზე“, „ერთი“...) ვლინდება საერთო ძირები... ლექსიკის ანალიზი — ცალკე ამოცანაა.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერთობა არ განეკუთვნება კავკასიის მიწა-წყალზე სათანადო ხალხთა ყოფნის პერიოდს.

ერთობა შეიძლება გვქონოდა სულ მცირე, ორი ათასი წლის წინეთ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, როცა ეს ხალხები ცხოვრობდნენ კავკასიის სამხრეთით.

კავკასიის მიწა-წყალზე მათ თანდათანობით გადმოინაცვლეს ჯერ კიდევ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. ამ გადმონაცვლების პროცესის კვალი დასტურდება, კერძოდ, საქართველოს ტოპონიმიაში (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია...).

იბერიულ-კავკასიურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ძველი საცხოვრისი ბუნებრივ წინაპირობას ქმნის იმავე არეალში ძველად გავრცელებულ არაინდოევროპულ და არასემიტურ ენებთან (ურარტულთან, ჰურიტულთან, პროტოხეთურთან...) იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ-გენეზისური ურთიერთობის პრობლემის დასმისათვის (ამ პრობლემას საკმაო ხნის ისტორია აქვს).

ამ პრობლემის განხილვა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები“ ამოცანად გვესახება.

«INTRODUCTION TO IBERO-CAUCASIAN LINGUISTICS»: MAIN PRINCIPLES AND GENERAL CONCLUSIONS

In 1978 was published «Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics». It is based on certain principles of linguistic theory.

«Ibero-Caucasian languages» is a term denoting ahistorical-genetic notion (Ibero-Caucasian languages are related languages); in conformity with the above, the method applied to the study of these languages should be historical-comparative and not structural-typological or typological-comparative. The typological method does not permit the characterisation of such a unity between languages as is implicit in the term «Ibero-Caucasian languages». These languages cannot be united in one structural type since they differ structurally. The explanation of this difference is a matter for history. Without the help of history, a typological-comparative study does not permit differentiation of similarity from identity.

Most of the Ibero-Caucasian languages (20 languages) are not written, 11 of them have only recently acquired written languages (examples of which, with a few exceptions, do not date back farther than the 18th century); only one language, Georgian, has written literature going back to the 5th century¹.

In such a state of affairs the only possible means for reconstructing the past of the Ibero-Caucasian languages is the method of *i n t e r n a l r e c o n s t r u c t i o n*.

From this point of view every level of the language-system - phonological, morphological, syntactic _ should be studied separately. The analysis of the system should make it possible to state the history of the language.

In modern linguistics strong anti-historical tendencies are observed.

This is why a few words should be said about the principles that should underlie a *l i n g u i - s t i c t h e o r y* and about the place which should belong to the *h i s t o r y o f a l a n g u a g e* (“diachrony”) and to the *d e s c r i p t i o n o f i t s s y s t e m* (“synchrony”).

1. *T h e t h e o r y o f l i n g u i s t i c s* (“general linguistics”) implies the existence of a science about language, the constitutional problems of which require elucidation. These problems are: that of the object, methods, branches and their relation to one another, and the place of linguistics in the system of sciences.

In the theory of linguistics these problems are solved on the basis of the results achieved in the study of concrete languages, by means of the critical analysis and the generalization of those results: it is natural to assume that a linguistic theory should be inductive since such a theory will contribute to the progress of the study of actual languages.

¹ Of the Kartvelian languages two (Zan, Svan) are unwritten, of the Abkhaz-Adyghe _ one (Ubykh), of the Nakh –one (Bats); The remaining 16 unwritten languages belong to the Dagestan group.

The newly written languages are: Abkhaz, Adyghe, Kabardian: Chechen, Ingush; Avar, Dargwa, Lak, Lezgian and Tabassaran. As has been noted in the literature (N. Marr, I. Javakishvili), these unwritten languages have preserved many archaic phenomena.

In contrast to the theory of linguistics, the philosophy of language does not imply the existence of linguistics: it needs only the existence of language as an object of reflexion. The philosophy of language as a deductive theory has existed right from antiquity, appearing much earlier than the formation of linguistics.

It is also in the conditions of the existence of linguistics and the theory of linguistics that the philosophy of language extends its own existence and exerts a great influence too on the theories of the essence of language in general linguistics (the problems of the methods and the branch-structure of linguistics will perforce remain outside the subject of the philosophy of language).

2. The problem of identity and difference has always been the main problem in the studying of languages.

Philosophy of language begins with what is common, linguistics ends with what is common.

Rational or general grammar, that was founded in the 17th century (1660) on the basis of Descartes' philosophy, saw the basis of identity in the categories of thinking: *one logic - one grammar*.

Historical-comparative grammar, formed in the XIX century, made it clear that the existence of one logical system is not a sufficient condition for assuming the existence of one grammar: from this point of view not only different languages may differ fundamentally from one another but a great difference may arise in one and the same language in different periods of its development.

Rational grammar (just as the philological grammar earlier) considered itself to be an 'art' (techne) and not science (theoria). Grammar first became a science in the guise of historical-comparative grammar.

Rational grammar did not make use of the principle of development; the principle of development, historicism, created a science about language.

3. Linguistics (Indo-European, Semitic, Finno-Ugric, Turkic, Ibero-Caucasian, etc.) was formed as a consequence of historical-comparative researches.

The formation of historical-comparative linguistics led to: a) a certain reconstruction in descriptive grammar (phonetics and morphology became differentiated)... there appeared semasiology, the history of the meanings of words; b) the founding of etymological studied on a secure scientific basis; c) considering living unwritten languages to be appropriate or rather preferable objects of linguistics (for, as is claimed, norms do not restrict their development _ the process of development rather in its natural form).

Everything valuable from the point of view of linguistics as a science has been acquired as a result of historical-comparative studies.

4. In the XX century, especially in the last 60 years, the descriptive viewpoint (synchrony) has become opposed to the historical principle (diachrony) the source for which was F. de Saussure's 'A Course of General Linguistics' (1916).

Saussure's views would not have found such a broad arena if the most authoritative trends of XX century philosophy (Edm. Husserl's phenomenology, logical positivism...) were not characterized by an anti-evolutionary outlook.

5. Not only the achievements of the past speak in favour of the significance of historicism.

The validity of a historical approach is corroborated by the indisputable feature of every language – dynamism: a dynamic, changeable phenomenon cannot be explained if we neglect its main peculiarity – dynamism.

The means that linguistics, as an explanatory science, is impossible without historicism.

And even more: a scientific description of the language-system actually requires the assistance of history. This is a direct consequence of the fact that different links in the language-system do not change in unison; as a result, archaism and innovations exist simultaneously at a synchronic axis. The language-system cannot be free from the history of the language (history does not require mechanical registration of the facts of the system)¹.

6. Language-history is a genuine source for the study of the culture of a people; is especially significant from the point of view of the history of thought as well.

The study of the history of language in connection with the history of culture and the history of thought – this is most essential from the point of view of the theoretical study of language.

The main fault of linguistics is the lack of historical perspective and not vice versa: historical linguistics has its own methodology for the study of language divergences (differentiation) but it lacks a methodology for the study of the processes of convergence of languages (notwithstanding the fact that the processes of convergence are vital in languages, their effect is opposite to that of the processes of divergence and, as proved by linguistic geography and substrate-theory, they play an important part in the history of languages).

A history of a language interpreted as a result of only the processes of divergence is a defective history.

Such is, among others, the history of the Indo-European languages – the languages that have been studied the best of all and the "comparative grammar" of which is considered to be exemplary.

7. The more intensive are the processes of convergence, the more difficult it becomes to establish precisely the history of related languages (this is especially true of establishing phonetic correspondences).

In the Caucasus at present, besides Ibero-Caucasian languages, there are found some Indo-European and Turkic languages, and also Semitic and Finno-Ugric languages.

¹ "Technical linguistics" neither demands the history of culture nor is interested in the history of thought. It has its own, different problems, most important in their own right, but it remains a different science.

In this region both related and unrelated languages have been living for ages in close contact, which has resulted in mutual influence between them. N. Trubestzkoy compared (in 1930) about a hundred common roots in the Abkhaz-Adyghe, Nakh and Dagestan languages but, as Deeters wrote (G. Deeters, Die Kaukasische Sprachen, 1963), the problem of phonetic correspondences remained unsolved. Even the phonetic correspondences between such languages as the Abkhaz-Adyghe group have become very difficult to reveal as a result of the great changes that the common material of these languages has undergone.

Phonetic changes in some Ibero-Caucasian languages have the following peculiarities: the existence of "micro-correspondences" (sometimes between dialects of the one language, and even within a dialect - between subdialects); the different direction of a change (in different subdialects the same sound may undergo different changes: spiritization, affricatization, abruptivization...).

Great difference is observed between the phonetic systems, vocalism and consonantism of the said languages.

The Ibero-Caucasian languages have simple vowel-system and complex consonant-systems (Fr. Müller); but all "systems" are not the same, neither are the "complex" ones; however, the ratio between them remain in force.

The number of vowels in from 3-5 to 18, that of consonants from 28 to 80; of the mountainous Ibero-Caucasian languages the Nakh group has the simplest consonant-system (35 consonants) and the Ubykh language has the most complex (80! Consonants).

8. The category of grammatical class which is the principal morphological category in the Nakh languages and the majority of the Dagestan languages, is alien to the Kartvelian languages; it is differentiated both in Abkhaz and Abaza but is not found in other languages of the same group: the Adyghe languages and Ubykh.

The conjugational systems of the Adyghe languages, Ubykh and the Kartvelian languages are personal, the verb changing either according to the subject only or according to both the subject and object.

In the majority of the Nakh and Dagestan languages the category of person is alien to the verb; the verb changes according to classes: the intransitive verb changes according to the class of the subject, the transitive according to that of the object only; in the conjugation of the transitive verb the subject is never indicated.

In some languages of the Dagestan group, besides the category of class, the verb has the category of person as well... In one language (Udi) the conjugational system is personal, while in two languages closely related to Udi (in lezgian and Adhul) the verb does not alter either according to class or person.

9. Such are the most marked contrasts in phonetics and morphology that are striking even within the group of the mountainous Ibero-Caucasian languages.

The historical study of the Ibero-Caucasian languages (by means of the method of internal reconstruction) has made it obvious that the present-day great difference between these languages is secondary.

Thus, in the original phonetic systems of these languages the number of the vowels did

not exceed three phonemes; in the consonant-systems the series of abruptives (supraglottals) was common and typical, other peculiar series of consonants are secondary.

The main line in the development of both vowel- and consonant- system implies their further complication (only the pharyngeal consonants show a tendency towards simplification).

10. In morphology, originally the category of grammatical class _ that of person (who?) and that of thing (what?) – represented the basic, universal morphological category; grammatical class-indices were used in substantives, adjectives, numerals, pronouns, verbs, participles, masdars, adverbs of place.

In the Kartvelian languages we can observe the existence of fossilized class-indices (fused with stems) in substantives, verbs; and also in participles and masdars, though with their function already changed; the morphological correlation between the categories of person and thing is for the most part complete, sometimes _ defective.

The main marker of the category of person in the Nakh and Dagestan languages d- is found in the Kartvelian languages as well, namely in verbs (fused with stems).

Grammatical classes were indicated in the declension of substantives too.

11. The original conjugational system was by class, the next step in the development of the conjugational system was the period of class – personal conjugation which was replaced – as a result of the dying out of the category of class – by a personal conjugation. In the old Georgian personal conjugation the leading role of the Object (in comparison with that of the Subject) is still felt, which was significant for conjugation by class.

Such a leading role of the Object in the conjugation of the transitive verb, which is the original state of affairs typical of the history of the verbal conjugation in these languages, explains the intensification on the Object; such a peculiarity was typical of the transitive verb _ the verb of the ergative construction.

12. The ergative construction was formed in the Ibero-Caucasian languages in the period of class-conjugation when verbal stems differed only minimally from nominal ones.

Transitive verbs in the ergative construction could not differentiate voice; the stem of a voiceless transitive verb could be neither passive nor active (transitiveness originally was of a 'labile' nature).

The ergative construction in the Ibero-Caucasian languages is neutral from that point of view.

The great structural difference between the modern Ibero-Caucasian languages gives us excellent opportunities to trace the history of the common structure of the said languages by means of internal reconstruction.

The history thus stated reveals common phenomena that underlie the modern differences: structural differences between these languages are secondary, common peculiarities are old.

Greater is the difference in vocabularies. But here, too, the basic lexicon (“heart”, “tongue”, “sun”, “one”...) is common... Analysis of the lexicon, though, is an independent problem.

The common Ibero-Caucasian period does not date from the period when these peoples lived together on the territory of the Caucasus.

The community should be sought in the period of a least two thousand years B. C., when these peoples lived on the south of the Caucasus.

From there they began to move towards the Caucasus in the pre-Christian times. Traces of the process of migration can be found in Georgian toponyms (I. Javakhishvili, S. Janashia).

The original abode of the Ibero-Caucasian peoples represent a natural precondition for the problem of historical-genetic relation of the Ibero-Caucasian languages with non-Indo-European and non-Semitic languages in the same region: Urartian, Hurritic, Proto-Hittite (the said problem has a long history).

We consider it to be the task of “The Foundations of Ibero-Caucasian Linguistics” to deal with these problems.

ტომის რედაქტორისაგან

არნოლდ ჩიქობავას მონოგრაფია „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ გამოსცა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა 1979 წელს. დროის ხანგრძლივობამ კიდევ უფრო დაადასტურა ამ მონოგრაფიაში დასმული სამეცნიერო იდეების მნიშვნელობა. „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ ორგანულადაა დაკავშირებული „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორიასთან“ (I გამოცემა, თბილისი, განათლება, 1965; II გამოცემა, თბილისი, უნივერსალი, 2008, ქართ. ენაზე) და ეყრდნობა სამეცნიერო თეორიულ კურსს, რომელიც 1934 წლიდან იკითხებოდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის კავკასიურ ენათა განყოფილებაზე, 2006 წლიდან კი იკითხება კავკასიოლოგიის ინსტიტუტის საბაკალავრო პროგრამის ქართულენოვან და რუსულენოვან სექტორებზე. 2010 წელს კავკასიოლოგიის ინსტიტუტმა გამოსცა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ (რუსულ ენაზე), თარგმანი შეასრულა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფესორმა ირინა კაპანაძემ, რედაქტორები: პროფ. ცირა ბარამიძე და პროფ. რ. ჯანაშია, თბილისი, უნივერსალი). 30 წელი ელოდა დაინტერესებული მკითხველი ამ წიგნის სრულ თარგმანს რუსულ ენაზე. წიგნის მეცნიერული ღირებულება განისაზღვრება იმით, რომ მასში ასახულია იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესწავლისა და განვითარების პერსპექტივები, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია კავკასიოლოგთა ახალგაზრდა თაობისათვის. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ენები მონოგრაფიაში განხილულია არა ცალ-ცალკე, არამედ მოცემულია ამ ენათა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკვანძო საკითხების თანამიმდევრული და სისტემური ანალიზი, ამ ენათა ოჯახის მთლიანი სისტემის მონაცემთა გათვალისწინებით. თანამედროვე იბერიულ-კავკასიური ენების სისტემა და სტრუქტურა მონოგრაფიაში განხილულია, როგორც ერთი ამოსავალი სისტემის მოდიფიკაცია და ტრანსფორმაცია, წარმოდგენილია ამოსავალი ტიპი, რომლის თვისებები და პარამეტრები დადგენილია შინაგანი რეკონსტრუქციით. იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ-გენეზისური საკითხის კვლევისას არნ. ჩიქობავა გვიჩვენებს, რომ ქართველური და მთის კავკასიური ენები ანუ სამხრეთკავკასიური და ჩრდილოკავკასიური ენები წარმოადგენენ არა ორ ან სამ დამოუკიდებელ ენობრივ ოჯახს, არამედ ერთ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს. რაც შეეხება იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვა ენებთან მიმართებას, არნ. ჩიქობავა მიიჩნევს, რომ მასთან შეიძლება დაკავშირებული იყოს მცირე აზიის არაინდოევროპული და არასემიტური მკვდარი ენები, კერძოდ, ხათური (პროტოხეტური), ხურიტულ-ურარტული და სხვა. დასმულია იბე-

რიულ-კავკასიურ ენებთან ბასკური ენის მიმართების საკითხი. არნ. ჩიქობავა ეხება ასევე ამ კავშირების კვლევის არსებულ მეთოდებს.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების პრობლემათა მიმართ არნ. ჩიქობავას მიდგომამ განაპირობა მის მიერ სადისკუსიოდ წამოყენებული საკითხების ლინგვისტური შესწავლის აქტუალობა.

„იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავლის“ ცალკეული ნაწილი გამოქვეყნდა რუსულ ენაზე „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეულის“ I (1974), II (1975) და VII (1980) ტომებში. წიგნის ბოლო ნაწილი — Приложение. О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков — გამოქვეყნდა ჟურნალში Вопросы языкознания (1955, №6).

წიგნი გამუდმებით იბრობს კავკასიოლოგთა ყურადღებას იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების გადაუჭრელი საკითხების შესწავლისას და წარმოადგენს ერთგვარ ანდერძს არნ. ჩიქობავას მრავალრიცხოვანი მოსწავლეებისათვის. წიგნი გამიზნულია მომავლის კვლევებზე და იგი გვასწავლის ენის შესახებ მეცნიერების სიყვარულს; სწორედ ამით გამოიხატება წიგნის პედაგოგიური ღირებულება.

იბერიულ-კავკასიური ენები ისტორიულ-გენეზისურ ცნებას წარმოადგენს (მონათესავე ენებია); შესაბამისად, ამ ენათა შესწავლის მეთოდიც არის ისტორიულ-მედარებითი და არა სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური, ან ტიპოლოგიურ-მედარებითი. ავტორი არ გამორიცხავს ტიპოლოგიურ კვლევა-ძიებას, მაგრამ ამგვარმა ძიებამ შეუძლებელია გამოგვაცოფინოს ენათა ისეთი ერთიანობა, რასაც გულისხმობს ცნება „იბერიულ-კავკასიური ენები“. იბერიულ-კავკასიური ენების წარსულის აღდგენის ძირითად საშუალებას შინაგანი რეკონსტრუქცია წარმოადგენს.

ნაშრომის ძირითადი დებულებები არის საფუძველი იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შემდგომი განვითარებისათვის; იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების პრობლემატიკის გადაჭრა მნიშვნელოვანწილად დაკავშირებულია ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციის ხალხებთან კავკასიელი ხალხების ისტორიული ურთიერთობის საკითხთან.

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ცირა ბარამიძე

შ ი ნ ა ა რ ს ი

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი	7
წინასიტყვა	7
I. წინასწარი ცნობები	10
II. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონემატური სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები	40
III. იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიის სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები	79
IV. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სინტაქსური სისტემისა და ისტორიის ზოგადი საკითხები	168
V. ზოგადი დასკვნა	227
„იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“: ძირითადი პრინციპები და ზოგადი დასკვნები (რუსულ ენაზე)	290
„იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“: ძირითადი პრინციპები და ზოგადი დასკვნები	312
„იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“: ძირითადი პრინციპები და ზოგადი დასკვნები (ინგლისურ ენაზე)	319
ტომის რედაქტორისაგან	325

C o n t e n t s

Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics	7
Foreword	7
I. Preliminary Information	10
II. General Issues of Phonemic System and History of Ibero-Caucasian Languages	40
III. General Issues of Morphological System and History of Ibero-Caucasian Languages	79
IV. General Issues of Syntactic System and History of Ibero-Caucasian Languages	168
V. General Conclusion	227
“Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics”: Main Principles and General Conclusions (in Russian)	290
“Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics”: Main Principles and General Conclusions (in Georgian)	312
“Introduction to Ibero-Caucasian Linguistics”: Main Principles and General Conclusions (in English)	319
From the Editor of the Volume	325

Содержание

Введение в иберийско-кавказское языкознание	7
Предисловие	7
I. Предварительные сведения	10
II. Общие вопросы системы фонем и ее истории в иберийско-кавказских языках	40
III. Общие вопросы морфологической системы и ее истории в иберийско-кавказских языках	79
IV. Общие вопросы синтаксической системы и ее истории в иберийско-кавказских языках	168
V. Общий вывод	227
«Введение в иберийско-кавказское языкознание»: Общие принципы и основные положения (на русском языке)	290
«Введение в иберийско-кавказское языкознание»: Общие принципы и основные положения (на грузинском языке)	312
«Введение в иберийско-кавказское языкознание»: Общие принципы и основные положения (на английском языке)	319
От редактора тома	325

ტომის გამოცემაზე მუშაობდნენ:
ნანა კაჭაბავა
ნათია დვალი
ლელა წიკლაური

დაიბეჭდა T su გამომცემლის სტამბაში

0179 Tbilisi, I. WavavaZis gamziri 1
1 Ilia Tchavtchavadze Avenue, Tbilisi 0179
Tel 995 (32) 225 14 32, 995 (32) 225 27 36
www.press.tsu.edu.ge